

M. TULLII CICERONIS

SCRIPTA QUAE MANSERUNT OMNIA.

RECOGNOVIT

REINHOLDUS KLOTZ.

PARTIS IV. VOL. I.

CONTINENS

ACADEMICORUM AD M. VARRONEM LIBRUM PRIMUM,
ACADEMICORUM PRIORUM LIBRUM SECUNDUM, QUI INSCRIBITUR LUCULLUS,
DE FINIBUS BONORUM ET MALORUM LIBROS QUINQUE,
TUSCULANARUM DISPUTATIONUM LIBROS QUINQUE.

LIPSIÆ

SUMPTIBUS ET TYPIS B. G. TEUBNERI.

MDCCCLXXII.

PROOEMIUM EDITORIS.

In iis M. Tullii de philosophia libris recognoscendis, qui hoc volumine continentur, hanc ego rationem obtinendam putavi, ut in *Academicis* Orellianam potissimum editionem sequerer consultis, ut par erat, ubique Io. Nic. Madvigii *Emendationibus in Ciceronis libros philosophicos* (Part. I. Havniae MDCCCXXVI.), etiam C. Fr. Hermannii disputatione edita in Schneidewini *Philologo* Vol. VII., denique eorum scriptis, qui recentiore tempore eos libros attigerunt, tum in libris *de finibus bonorum et malorum* pro fundamento ponerem praeclaram eiusdem Madvigii, quem modo nominavi, editionem Havniae anno MDCCCXXXIX. absolutam, deinde in *disputationibus Tusculanis* recensione meam sedulo emendarem adhibitis partim additis et emendationibus a me postea conscriptis atque editis (*Nachträge und Berichtigungen zu Cicero's Disputationibus Tusculanis*, Lipsiae MDCCCXLIII.), partim aliorum editionibus et commentariis, in quo numero potissimum appellandi sunt Paulus Hagerup Tregder, qui eos libros ex Havniensibus codicum Regii et Pithoeani collationibus recognovit anno MDCCCXLI., Georg. Henr. Moser, qui tribus voluminibus eos libros edidit Hannoverae anno MDCCCLVI., Albert. Sadolinus Wesenberg, qui *Emendationes M. Tullii Ciceronis Tusculanarum disputationum* tribus fasciculis edidit Viborgi annis MDCCCXLI. MDCCCXLIII. MDCCCXLIV., Gustavus Tischer, qui eosdem libros bis edidit, semel anno MDCCCL., iterum anno MDCCCLIV., Oswaldus Theod. Keil, qui quaestionum Tullianarum specimen duabus particulis Lignitiae annis MDCCCXXXIX. MDCCCLVI. edidit, Otto Heine, qui *de Ciceronis Tusculanis disputationibus* dissertationem non inutilem edidit Halis Saxonum anno MDCCCLIV., ut alios omittam, qui data occasione de singulis eorum librorum locis disputaverunt. Locis autem, de quibus hoc loco etiam nunc dicendum esse videtur, potissimum hi sunt.

In *Academicorum ad M. Varronem libro primo* cap. 1. §. 1. quod scripsi: *paullumque quam* [ab] *eius villa abessemus*, id factum est suasu A. S. Wesenbergii, cuius vide *Emendationes M. Tullii Ciceronis epistolarum* p. 62. In libris deest praepositio *ab*, vulgo omissa. Tum §. 2. scripsi de Davisii suspitione: *quia iam pridem ad hunc ipsum — quaedam institui*, pro vulgato *quod iam etc.* In libris multis est *quae* pro *quod*. *quia* autem saepe numero in *quae* corruptum est, velut in libro *epistolarum ad familiares* I. ep. 7. §. 8. Cap. 2. §. 5., *verbis quoque novis* de Ernestii coniectura est recepta a Goerenzio et Orellio. In libris *quamquam* pro *quoque* scriptum est. Paulo post §. 6. *continentur* pro *contineantur* de Madvigii seu-

C. Fr. Hermannus in Schneidewini *Philologo* vol. VII. p. 467. totum locum sic restituendum esse putavit: *vel ut potuerint, omnibus rebus auditis, cognitâ etiam reliquorum sententiis, iudicaverunt; nunc autem re semel audita ad unius se auctoritatem contulerunt.* Cap. 4. §. 10., cum Manutio et Lambino *labefactata* pro *labefacta* scripsi. Cap. 5. §. 13., retinui *aliquot annis ante*, etsi in libris multis est *aliquot annos ante*, quam formam orationis Tregderus Ciceroni restituit in *Disput. Tusc.* lib. I. cap. 2. §. 4. Postea §. 15. edidi quod est in libris plerisque: *Ita, quum aliud agnosceret atque sentiret, libenter uti solitus est ea dissimulatione etc.* Nam quod in uno aut altero libro scriptum est *diceret* pro *agnosceret*, id e correctione mihi profectum videtur, *agnoscere* autem et *sentire* eandem rem aliquanto plenius significant. Cap. 6. §. 16. reliqui Orellianam loci scripturam. Prorsus aliter C. Fr. Hermannus Ciceronis verba constituit l. c. p. 467. Paulo post Aeschini nomen in lacuna librorum posui de Davisii coniectura probata etiam a Madvigio l. c. p. 130. Sed debebam inclinatis litteris, quas cursivas vocant, nomen describere. §. 18. *sustinere* ea pro vulgato *ea sustinere* scripsi e libris non malis. Cap. 8. §. 23. non sine libris auctore C. Fr. Hermannus l. c. p. 467. scripsi: *tacerari potius quam officium prodat aut fidem.* Vulgo legitur: *quam ut o. p. a. f.* §. 26. *tenetur* de Bentleii coniectura est accepta a Schützio et Orellio, libri tenet habent. Cap. 9. §. 27., *quoniam* e libris multis reposui pro *quemquam*. §. 29. extr. est pro *sit* ex Ernestii coniectura scripsi. Cap. 10. §. 30. verba constitui sic, ut praecepit Madvigius ad Ciceronis libros *de finibus* p. 458., ut scriberem: *Itaque alia visa sic adripit, ut his statim utatur, alia quasi recondit, e quibus memoria oritur.* Vulgo legebatur: *Itaque a. v. s. a., ut his statim utatur; aliqua recondit; e quibus memoria oritur.* §. 31. ù Manutio auctore pro *hi* edidi, idemque aliis locis aliquotiens feci. Cap. 11. §. 33. scripsi bonorum librorum auctoritate *se ei non admisisse* pro vulgato *non se ei admisisse*. Caeterum de toto hoc loco confer Madvigium ad Ciceronis libros *de finibus* p. 530. Post §. 34. scripsi cum Orellio de Madvigii coniectura: *quam convicio veritatis coacti.* In plerisque libris *iudicio* pro *convicio* habetur. Deinde *aut menti impressa* est de Davisii coniectura, quam plerique nunc secuti sunt. In libris legitur *aut impressa*, nisi quod unus liber enim, alius etiam post *aut* scriptum exhibet. Paulo post *inaniterne* pro *inaniterve* scribendum esse viderunt Manutius, Lambinus, Madvigius ad Ciceronis *de finibus* libros p. 604. §. 36. omnem locum sic, ut voluit Madvigius, cuius vide *Emendationes in M. Tullii Cic. libros philosoph.* I. p. 176 sqq. cum Orellio constitui. In libris *ne* ante *si* omissum est aut *quomodo* ex glossemate scriptum. Revocavi autem verborum collocationem *verum sibi*, pro quo Goerenzius et Orellius *sibi verum* scripserant e libris paucis. Cap. 12. §. 37. mihi quoque, quae plerisque criticis, admodum probabilis illa scriptura visa est, quam cum antiquioribus editoribus Lambinus, Davisius, Ernestius secuti erant, ut *suppletis verbis*

post *prima* retinui. De Walkeri et Davisii suspitione Goerenzius, Schützius, Orellius ediderunt *primae*. Denique eadem §. *quoddam* scripsi pro vulgato *quiddam*. §. 28. mihi videtur in ante *omni natura cohaerente et continuata* ab ipso auctore profectum, quo illud praeparatur, quod sequitur: *extra quem etc.* Cap. 8. §. 33. scripsi ego de coniectura mea: *Haec erat illis disciplina a Platone tradita.* Madvigius eadem sententia scribi voluit *forma*. In libris est *prima*. Mihi videtur in cod. archetypo, quoniam infra pro *mutationes* legitur *disputationes*, scriptum fuisse:

*haec erat illis disciplina a Platone tradita
cuiusquas acceperim dismutationes si vultis ea-*

Hinc nata illa sunt, quae vulgo habentur vocabula, *prima* et *disputationes*. §. 34. *dissedit* scripsi e libris cum Manutio, Lambino, Davio pro vulgato *discedit*. Cap. 10. §. 37. et ante *servata* auctore Madvigio ad Ciceronis *de finibus* libros p. 730. unciis circumdedi ut omittendum. Cap. 11. §. 40. locum, quem Orellius corruptum esse putavit, immutatum sine nota corruptelae suspicionis reliqui. Recte enim eum explicavit idem Madvigius l. c. p. 810. Cap. 12. §. 43. et ante *breviter* vulgo scriptum auctoribus Lambino, Bentleio, Madvigio l. c. p. 730. omisi ut ex extrema syllaba verbi *divisisset* natum. §. 44. et iam ante *Socratem* de Mureti coniectura est *Var. lect.* X. 14. In libris legitur et *veluti amantes Socratem*. Paulo post repetitum Verbum *dixerunt* recte iam defenderat Wernsdorffius. §. 45. scripsi de Madvigii ratione: *ut contra omnium sententias dicens in eam piosque deduceret.* In libris est *sententias dies iam piosque. dicens pro dies* scribendum esse viderat iam Gesnerus.

In *Academicorum priorum libro secundo*, qui inscribitur Lucullus, cap. 1. §. 3. restitui, quod ante Goerenzium legebatur: *itaque privabo illum potius debito testimonio, quam id cum mea laude communicem.* Ille e libris quibusdam scripserat: *Ita privabo potius illum etc.* Cap. 2. §. 6. scripsi ego: *Quod si [tum], quam fungi munere debeamus, non modo operam nostram numquam a populari coetu removinus, sed ne litteram quidem ullam fecimus nisi forensem etc.* pro eo, quod vulgo legebatur: *Quod si, quum — debeamus — removemus — facimus etc.* Et tum quidem adieci de Goerenzii coniectura ex librorum multorum indicis ducta, dein auctore Durando Perfecta restitui. Vide Madvigium ad Ciceronis libros *de finibus* p. 26., tum O. Th. Keilium *Quaestio. Tullian. spec. Part. II. p. XV sq.*, qui quidem etiam *reprehendat* pro *reprehendet* scribi voluit, id quod ego non accepi. Paulo post etiam a Goerenzio pone *sed* omissum restitui. Cap. autem 3. §. 7. *relinquemus* pro *relinquimus* ex plurimorum librorum auctoritate scripsi. Eodem cap. §. 9., *sed ut potuerint, potuerunt omnibus rebus auditis, cognitâ etiam reliquorum sententiis, iudicaverunt autem re semel audita etc.* est a Madvigio. In codd. et edd. vulgo erat: *sed ut potuerunt — sententiis, iudicaverunt; aut re semel audita etc.* Nuper

tentia in *Emendationibus in Ciceronis libros philosophicos* p. 108. proposita edidi, tum *adhibenda etiam geometria est* scripsi pro *a. enim g. e.* de Manutii coniectura probata etiam Madvigio l. c. p. 108. Dein §. 7. scripsi *ne suspicari quidem* de Madvigii sententia ad Ciceronis libros *de finibus* proposita p. 819. pro *ne suspicari*. Eodem cap. §. 8. vulgo legitur: *quae, quo facilius minus docti intelligerent — in laudationibus, in his ipsis antiquitatum prooemiis philosophice scribere volumus.* Quum autem in libris esset plerisque scriptum *philosophiae* pro *philosophice*, id quod intelligi plane non potest, ego scribendum putavi: *quae quo facilius minus docti intelligerent — philosophiam scribere volumus.* Nec dubitari potest quin recte *philosophiam* scribere dicatur, quum Cicero dixerit in *Disput. Tuscul.* lib. V. cap. 41. §. 121. *a quo non modo impulsus sumus ad philosophiae scriptiones, verum etiam lacessiti.* Cap. 4. §. 14. *ellipsis contra Philonis* nempse libros duram esse existimo, sed tamen non ineptam, vide Ciceronis lib. *ad Att.* XIII. ep. 32. §. 2. ep. 33. §. 2. Caeterum non male Madvigius l. c. p. 116. *contra Philonia* coniecit. §. 15 extr. videtur Verbum a Goerenzio et Orellio omissum necessarium esse in verbis *his: ut tamen ad bene vivendum.* Sed quum *conferre* non esset nisi in paucis libris unci quidem circumscriptum adieci, quia potuit etiam aliud verbum eo loco excidere, velut *facere* fortasse compendio notatum. Sequenti §. 16. *tamen* pro *tum* scripsi in verbis *his: omnis eius oratio tamen in virtute laudanda — consumebatur.* Vide Seb. Jan. Ever. Rau *Variarum lectionum librum ad Cic. orationes* pertin. p. 74. Cap. 5. §. 19. scripsi ego, quoniam post *verum* in libris habetur *et* et Verbum substantivum requiritur: *de disserendo et quid verum sit, quid falsum, quid rectum in oratione pravumve, quid consentiens, quid repugnet iudicando.* Sed etiam sic non nego accommodatius fore, si *repugnans* pro *repugnet* scribatur. Vulgo *sit* post *consentiens* legitur, omissum est post *verum*. Paulo post *primum* revocavi pro *primum*. Nam etiam, si *primum* scribitur, eadem sententia manet. Postea *impressionem* retinui pro eo, quod Orellius de Schützi sententia scripserat *expressionem*. Imprimi enim lingua voces, non exprimit. §. 21., verba, quae sunt in codd. plurimis retinui interpunctione mutata: *Iam virtus animi bonis et corporis cernitur: in quibusdam, quae non tam naturae quam beatae vitae adiuncta sunt, hominem esse censebant quasi partem quamdam civitatis etc.* Orellius auctore Goerenzio cum Schützi contra librorum auctoritatem scripserat: *Nam virtus cernitur in quibusdam, quae non tam naturae etc.* caeteris omissis. Cap. 6. §. 22., *videbatur* unci ab Orellio auctore Goerenzio levi quorundam librorum iudicio circumiectis liberavi. §. 23. scripsi Manutio auctore et Lambino *haec* pro vulgato *haecque*. *haec* saepe pro *hae* a Cicerone usurpatum esse notum est hodie, vide exempli causa *Tuscul.* lib. V. cap. 30. §. 84. Cap. 7. §. 26. scripsi *uti fecisti* pro vulgato *ut effecisti*. Erat olim, ut videtur, hic scriptum *UTEFECISTI*, inde natum est *ut effecisti*. Paulo

in codd. omissis scriberent: *quod inanimum nihil agit, animal aliquid agit.* Itaque edidi: *quod [inanimum nihil agit,] animal agit aliquid.* Paulo post *in nostra sita potestate* cum libris plerisque edidi pro *in nostra potestate sita*. Cap. 14. §. 43. *Si posse dixerit, quid dicere habeant etc.* id reliqui, quod editum erat ab Orellio. C. Fr. Hermannus aliter haec verba constituit l. c. p. 468. *ut sibi neque venit pro si n.* scriberet et *vera* pro *vel*, dein *in omnibus pariter rebus* pro *in omnibus partibus*. §. 44. *posse* ante *fatebuntur* e libris plerisque revocavi vulgo omissum. Cap. 15. §. 46. *quanta luce ea circumfusa sint* scripsi cum Ernestio. *Sunt*, quod vulgo legitur, ferri non potest. Deinde §. 48. recte mihi videtur e vestigiis codicum restituisse Madvigius ad Ciceronis libros *de finibus* p. 448. *quae vel dormientibus vel furiosis videntur non nunquam, veri simile est sic etiam mentem moveri etc.*, quem ego secutus sum. Vulgo legitur: *quae vel dormientibus vel furiosis videntur; non, inquam, veri simile sit, sic etiam mentem moveri etc.* Paulo post hunc ego verborum ordinem restitui *vera visa illa sint* pro vulgato *visa vera illa sint*. Cap. 16. §. 50. *sunt* post *similes* inserui de Madvigii sententia ad Ciceronis libros *de finibus* p. 531. proposita. §. 51. *narravit* retinui, pro quo de Goerenzio coniectura Orellius narrat scripserat. Dein *memet esse* de Ernestii coniectura est. *Libri habent me et ego esse.* Cap. 17. §. 52. *eorumque* de C. Fr. Hermannii coniectura l. c. p. 468. edita scripsi pro vulgato *et eorum*. In libris neutra particula habetur, quae autem facile ante *que* excidere poterat. Postea §. 54. revocavi *habeant* pro *habeat*, tum *ut* ante *insano* unci liberavi. Confer etiam C. Fr. Hermannum l. c. p. 469. Cap. 18. §. 58. *quasi* pro *quam* si est de Madvigii sententia a me scriptum. Cap. 19. §. 62. *liquebat* pro *licebat* scripsi cum Goerenzio, commendante etiam Orellio, e libris pro vulgato *licebat*. Cap. 20. §. 66. *iudico* pro vulgato *iudicem* de Ernestii suspicione scripsi. Coniunctivus hic locum non habet, facile autem *iudico* et *iudica* confundi potuit. §. eadem *fare* extrema *disiunctius* e libris pro *dilunctius* reposui. Cap. 21. §. 68. *tam in praecipitem locum* edidi auctore Madvigio ad Ciceronis libros *de finibus* p. 660. pro vulgato *tam praecipitem in locum*, cap. autem 22. §. 70. *fecisse dicerent* pro vulgato *facere dicerent*. Cap. 23. §. 72. *dicimus ea* pro *ea dicimus* rescripsi. §. 73. de Madvigii sententia cum Orellio edidi: *sensus quidem non obscuros dicit, sed tenebriosos.* In libris est *s. q. n. obscuros nec tenebriosos*. Madvigius praeterea *eos* post *appellat* suppositivum esse existimavit. Cap. 24. §. 76. *Cyrenaei* pro *Cyrenaei* scripsi, mutatione perfacili. Cives enim Cyrenaei a Cicerone plerumque dicuntur, philosophi Cyrenaei. Cap. 25. §. 79. retinui cum Madvigio et Orellio: *maneant illa omnia, iaceat ista causa.* C. Fr. Hermannus nuper l. c. p. 469. pro *iaceat* rursus probavit *latrat*. Mox §. 80. *hoc est verum esse* recte sese habet, conf. Terentii *Andr. Act.* II. 50. 5. v. 12. *Sum verus?* et post §. 81. *verum testem habere*. Madvigius, qui olim iure hoc probaverat, non satis recte

rursus in *Epistola critica ad I. C. Orellium* p. 139 sq. de ratione sua dubitavit et pro *verum* scribendum esse *virum* putavit. §. 80. *C. Avianum* scripsi pro *C. Avianum*. Vide etiam C. Fr. Hermannum l. c. p. 469. Paulo post pro eo, quod Orellius edidit: *quam illos pisces fortasse*, quum in libris plerisque viderem esse *illos*, non *illos* scriptum, nec Pronomen *illos* recte se habere videretur, scripsi ego: *quam multos pisces fortasse*. Nam quod Orellius *quam multos illos fortasse* coniecit, C. Fr. Hermannus autem l. c. p. 469. sq. *quam multos pisces fortasse*, id comprobare non possum propterea, quod certum piscis genus hic poni non debebat. *multi* autem dicuntur simpliciter, non *multi pisces*. Cap. 26. §. 82. *ne maiorem quidem scripsi pro nec maiorem quidem*. §. 83. *quam in parvo lis sit* de Durandi coniectura est. Libri habent: *quam in parvulis sitis*. Paulo post ordinem verborum sic immutavi, ut e libris non malis scriberem *ia percipi non posse* pro vulgato *non posse id percipi*. §. 85. pro corrupto *eodem caelo*, aqua de C. Fr. Hermannii coniectura proposita l. c. p. 470. scripsi: *eadem caelatura*. De verbis cap. 27. §. 87. *cum prudentia et consilio scilicet* conf. Madvigium ad Ciceronis libros de finibus p. 618. Dein §. 88. *non diceret recte tutatus est* idem Madvigius l. c. p. 21. De Ennii autem versu, qui iam sequitur, conferatur nunc O. Ribbeckius in *Tragic. Latin. fragm.* p. 16 sq. et de Pacuvii loco p. 84. sq. Cap. 28. §. 89. qui adfertur incerti poetae tragici versus *Video, video te etc.* in eo Ribbeckius nuper l. c. p. 201. de Boethii sententia edidit *Video te, video etc.* In Ennii autem loco scripsi idem vir doctissimus:

Incedunt, incedunt: adsunt adsunt adsunt, me expetunt.

Ego id reliqui, quod in libris est, et ingenne fateor *adsunt* ter positum in eo loco mihi vehementer displicere. In versibus, qui sequuntur, *caerulea* pro *caerulea* de Columnae sententia recepi cum Ribbeckio. Cap. 29. §. 92. *interroganti* non sine librorum auctoritate scripsi pro *interrogati*. Dein §. 94. *illustrioribus* retinui, quod in libris est. Vulgo *illustribus* editur. Cap. 30. §. 96. scripsi: *Si dicis [lucere et verum dicis, lucet. Dicis autem] nunc lucere et verum dicis etc.*, ut verba in libris ommissa unci circumiectis adderem. Facile enim propter ὀμοειστέλετον haec excidere poterant. §. 97. *adeant* scripsi pro *videant*, et paulo post *cautus* pro *catus* de Bentleii coniectura edidi, vide quae dixi in libro inscripto: *Nachträge und Berichtigungen zu Cicero's Disput. Tuscul.* p. 101. Deinde §. 98. *dialecticam* pro *dialectica* revocavi. Etenim in verbis, quae sequuntur, *haec autem merces erat dialecticorum*, videtur *dialecticorum* ita dici, ut sit generis masculini, conf. Suetonii *Tiberii* cap. 34. *mercedibus scaenicorum recitans*. Cap. 31. §. 100. reposui *ut ei multa vera videantur* e libris pro vulgato *ut ei vera multa videantur*, cap. autem §. 101. *nihil percipi potest* pro vulgato *nihil potest percipi*. §. 102. *ea* post *cui erant* e libris adieci. Cap. 32. §. 104. verba: *ut aut approbet quid aut*

ita vox esse, ut significaretur, qui haberet sapientiam, ea debere ipsa frui nec amplius videri sapientiam eam, si minus ea frueretur. Quod autem antecedit Pronomen *ea*, id non eius modi est, ut propterea repeti ea ipsa vox non potuerit. Eadem §. per mihi mirum videtur Madvigium in Terentiano versu hoc Ciceronis loco librorum scripturam aut aliquid ferre denique retinere, in ipsa autem Terentii fabula *Phorm.* act. 1. scen. 2. v. 71. auctore Bentleio scribere: *aut aliquid facere denique*. Sed quum haec disputatio ad Terentium potius quam ad Ciceronem pertineat, plura de hac re hic non dicam. Praeteriens commemoro mihi cap. 2. §. 4. melius existimavisse videri Jacobum quam Madvigium de verbis his: *Quis enim tam inimicus paene nomini Romano est, qui—oderit?* Vide quae Jacobus disputavit h. l. p. 485. Eadem §. fere extrema, *An: Utinam ne in nemore . . . nihilo minus etc.* cum Madvigio retinui, Jacobus l. c. p. 485 sq. ex librorum (etiam cod. Erlangensis) scriptura *at* pro *an* scribi voluit *aut* et deinceps post *Graecum* non Colon, sed Comma poni. Cap. 3. §. 7. scripsit Madvigius auctore Wesenbergio: *Facete is quidem, sicut alia.* e cod. Ursini admodum suspecto. Caeteri libri omnes pro *alia* habent *alias*, quod ego retinui, vide quae posui in *Lexico Lat. Ling. man. meo* vol. I. p. 282. b. Cap. 4. §. 12. secutus sum Madvigium in describendis verbis his: *in quibus quantum potuimus non modo quid nobis probaretur, sed etiam quid a singulis philosophiae disciplinis diceretur persecuti sumus, sed quum in cod. Erlangensi ante nobis addatur Praepositio a, haud scio an haec recipienda fuerit, quo facto concionitas orationis egregie iuvatur, nec solum probatur mihi aliquid dici potest, verum etiam probatur a me aliquid.* Cap. 5. §. 14. *pauca inter nos primo* e cod. Erlangensi scripsi pro vulgato *pauca primo inter nos*. Cap. 6. §. 19. mihi quoque *ficta est* magis probatur quam *ficta sit*, ut Indicativum iam reponendum putem, quamquam etiam Madvigius *sit* retinuit. Eodem cap. §. 21. servavi ego quoque vulgata scripturam hanc: *Ita, quae mutat, ea corrumpit, quae sequitur, sunt tota Democriti.* Sed quum in cod. Erlangensi scriptum sit: *corrumpit mutat ea, suspicio mihi nascitur fueritne olim scriptum: Ita corrumpit ea, quae mutat: quae sequitur, tota sunt Democriti.* Paulo post scripsi *quarum incursione* e Non. p. 129, 31. pro vulgato *quorum incursione*. Vide ipsum Madvigium praef. p. XXI. adnot. Cap. 7. §. 26. *tibi ita* e cod. Erlangensi reposui pro vulgato *ita tibi*. Cap. 8. §. 28. in verbis *Utrum igitur, inquit, percurri etc.* ita, ut ipse Madvigius voluit in Addendis p. 865., verbum *inquit* sustuli. Cap. 10. §. 33. etiam si id, quod est in cod. Erlangensi pro *blanditiis* scriptum *per blanditias*, videri possit e glossemate natum, tamen, si ipsam sententiam spectamus, *per blanditias* ad hunc locum accommodatus esse videtur, ut mihi paene hoc antefendum esse videatur. Cap. 11. §. 39. dubitari potest an *e patre* rectius scribatur quam *a patre*. Paulo post e codd. scriptura *arridente* malui *irridente* edere quam *ridente*. Cap. 13. §. 45. e cod. Erlangensi et ante

admones, Polycitum esse dicebant. Cap. 40. §. 125. *eisdem esse nominibus restitui, pro quo Goerenzius ediderat esse, eisdem nominibus.* Sententia enim etiam sic collocatis verbis eadem manet. Cap. 41. §. 126. locum admodum difficilem ita constitui, quem ad modum Madvigius et Orellius ante fecerant: *solis autem magnitudo — mentionem sui.* quae deinceps sequuntur verba, ea C. Fr. Hermannus l. c. p. 473. nuper sic constituenda esse existimavit: *Vos ergo huius magnitudinem, quasi decempeda hunc permensi, refertis; ego me quasi malis architectis mensurae vestrae nego hoc credere; dubium (vel dubiumne), uter nostrum sit, leviter ut dicam, iracundior?* §. 127. *quam maximam ex ed. Victoriana recepi pro vulgato tum maximarum, et paulo post occurrit pro occurret, hoc auctore Madvigio in Opusc. Acad. ult. p. 282. Cap. 42. §. 120. vulgo legebatur: Et omitto.* Particulam coniectivam recte delendam esse Madvigius vidit. Sed fortasse Cicero sic scripserat olim: *qua de re igitur inter summos viros maior dissenso est? Omitto illa etc.* Sic enim unde natum sit et explicari potest. Cap. 43. §. 132. *sapiens esse pro esse sapiens restitui, et §. 133. de Madvigii sententia scripsi: Quid, quod quae dicuntur et acuta mihi videntur in utramque partem et paria?* pro eo, quod vulgo habetur in libris: *Quid? quae dicuntur quidem et acuta mihi videntur etc.* Cap. 44. §. 136. extr. *ne urbes quidem denique etc.* scripsi de Manutii coniectura pro eo, quod est in libris: *ne urbes denique etc.* Cap. 45. §. 139. *Clitomachi pro Antiochi scribi vult C. Fr. Hermannus l. c. p. 474. Cap. 47. §. 143. Quid ergo Academici appellamur?* scripsi Manutio et Lambino auctoribus. Vulgo *Qui ergo etc.* legitur. Eadem §. C. Fr. Hermannus l. c. p. 475. pro *opinosissimi homines*, quod in editione Victoriana esset scriptum *opinosissimi*, scribi voluit *spinosissimi*. Id ego repudio iam propterea, quod Cicero spinosum dicendi genus dixit et alia eius modi, spinosum hominem non item. Eodem cap. extremo §. 146. *pronunciarentur* rescripsi, quod in libris plurimis est, pro vulgato *pronunciarent*. Denique in loco prorsus corrupto, qui sic legitur cap. 48. §. 148. *per εποχην illam omnium rerum comprobans*, ego de Madvigii sententia scripsi: *qua re εποχην illam omnium rerum non probans*, quo modo saltem sententia constat.

In libris de finibus recognoscendis quum egregia Io. Nic. Madvigii opera quasi fundamento nisi possem nec aliorum studia praeter Fr. Jacobi, qui in Schaeferwini *Philologo* vol. VI. p. 481 sqq. de multis eorum librorum locis commentatus est, ad eos libros recentiore tempore magno opere essent conversa, nisi locis admodum paucis, quos docti data occasione hic illic attigerant, multa a me novata non sunt. Praeter res leviores commemoranda hoc loco fere haec sunt. Lib. I. cap. 1. §. 3. a me impetrare non potui, ut repetitum nomen *sapientia* omitterem in verbis his: *Sive enim ad sapientiam perveniri potest, non paranda nobis solum ea, sed fruenda etiam sapientia est etc.* Videtur enim non sine idonea causa repe-

improbet uncis, quibus erant circumclusa, liberavi. Recte rem expedivit C. Fr. Hermannus l. c. p. 470 sq. Paulo post *neu cui placeat* scribendum proposuit idem Hermannus l. c. p. 471. pro eo, quod nunc legitur: *Nec ut placeat.* Idem Hermannus l. c. p. 472. cap. 33. §. 105. scribi vult: *quodque mane ravan, nunc qua a sole collicet, albescit et vibrat etc.* Idem l. c. §. 106. pro *facile* suspicatus est esse scribendum aut *fateare* aut *patiare*. §. 107. pro *haruspiciam*, quod est scriptum ex Ernestii coniectura, Hermannus scribi voluit *haruspicium* cf. Catull. XC., 2., quia in libris legeretur *haruspicium*. Ego post *haruspicium* excidisse nomen existimo eius modi, quale est *responsa*. Id adeo uncis inclusum interposui. Paulo post *vel de his rebus* e Goerenzii coniectura est. Libri aut omittunt *vel* aut pro eo ut scriptum habent. Cap. 34. §. 109. *nullum sapiens* e libris non malis recepi pro vulgato *sapiens nullum*. §. 110. scripsi: *nihil probabile est* pro vulgato *n. est probabile*, quod plerique libri aut est plane omittunt aut pro eo post *probabile* scriptum exhibent *esse. est* compendium notatum facile post *probabile* excidit. Cap. 38. §. 116. pro *lineamentum longitudinem latitudine carentem* scribi vult C. Fr. Hermannus l. c. p. 472. *lineam autem similiter longitudine carentem*, quod non accipio. Recte vero idem Hermannus l. c. p. 472 sq. mihi verba, quae sequuntur, ita constituisse videtur: *Haec quam vera esse concessero, si adigam ius iurandum, sapientemne prius, quam Archimedes eo inspectante etc.*, quem ego secutus sum. Cap. 38. §. 119. scripsi cum Goerenzio ex uno codice non malo: *quum mihi ne ut dubitem quidem relinquatur.* Paulo post §. 120. vulgo e Lactantii *inst. div. lib. VII. cap. 4. §. 11.* scribitur: *cur tam multa pestifera terra marique disperserit?* Sed in codd. apud Ciceronem paene omnibus legitur: *cur mortifera tam multa, tam multa perniciose terra marique disperserit?* id ego ita recepi, ut repetito *tam multa* uncas adderem. Dein §. 121. in verbis: *ne ille et deum opere magno liberat et me timore*, Lambinus *opera magna* scribi voluit, sine idonea causa, C. Fr. Hermannus autem l. c. p. 473. *onere magno*, id quod etiam minus aptum ad h. l. esse videtur. Neque enim onus erat deo gubernare mundum, sed opus idque non parvum. Sic *magnum opus* aliquotiens a Cicerone dicitur, quod nos dicamus *eine grosse Aufgabe*. Vide exempli causa *Disput. Tuscul. lib. III. cap. 34. §. 84. magnum opus est et difficile.* Cap. 39. §. 123. *Ego ne bis quidem tantum!* de Lambini coniectura est, probata etiam a Madvigio atque Orellio. In libris aut *ego ne vobis quidem tantum* aut *ego ne vos quidem tantum* scriptum est. Deinde §. 124. *numerus nullo corpore* de Bentleii coniectura nunc editur, in libris est *mens pro numerus*, Cap. 40. §. 125. scripsi ego: *vincam animum cuique adsentiar diligam. . . . quem potissimum? quem? Democritum.* Eodem prorsus modo Cicero locutus est in *Accusationis* lib. IV. cap. 3. §. 5. *Canephoros ipsae vocabantur. Sed earum artificem. . . . quem? quemnam? Recte*

naturales omisi, id quod ipse Madvigius voluit fieri in Addendis p. 866. coll. lib. II. §. 26. et *Tuscul.* V. §. 93. Cap. 16. §. 50. auctore Madvigio et lacunam post aliquid statui et *Et ante quem ad modum addidi et improbitas si post sio* inserui. Ibid. §. 51. ego quoque *noctesque diesque exceduntur* retinui. Fortasse verba poetæ Cicero ante oculos habuit. Paulo post *potest fieri pro fieri potest* e cod. Erlangensi scripsi. Accedente cod. Victorii probavit idem Madvigius in Addendis p. 866. Cap. 18. §. 50. scripsi *cupiditates immensae et immanes divitiarum* e libris melioribus omnibus. Eodem modo quo hic *immanes* in *inanes* corruptum est, quod scriptum erat *immanes*, infra lib. IV. cap. 9. §. 23. pro *immanitas* scriptum est *inanitas* in codd. Erlangensi et Spirensi. Cur autem coniungi non potuerint Adiectiva *immensae* et *immanes* fateor me plane intelligere non posse. Cap. 19. §. 64. non potui adsentiri Madvigio pro *ab eadem illa* scribenti *ab eodem illo*. Cap. 20. §. 66. *Tribus ergo modis etc.* scripsi e cod. Erlangensi aliisque libris Goereuzii pro vulgato *Tribus igitur modis etc.*

Compendia *g* et *q* saepe confusa sunt. Cap. 20. §. 70. de mea coniectura in *Quaestion.* Tullian. lib. I. p. 48. proposita, in quam post me incidit etiam Otto, edidi: *et saepe esse factum videmus* pro corrupto: *et saepe enim videmus. esse factum* quum scriptum esset *ēēfectū*, sane omissis compendii notis in *enim* corrumpi potuit, nec est quod ob eam causam Madvigius Ottonem carpat. Denique cap. 21. §. 71. repetitum Verbum *diari* uncis liberavi.

Lib. II. cap. 1. §. 3. *reprehendas* pro *apprehendas* scripsi e cod. Erlangensi, quod iure ipse Madvigius auctore Wesenbergio comprobavit in Addendis p. 866 sq. Cap. 2. §. 4. scripsi e cod. Erlangensi *possimusne hoc scire quale sit* pro vulgato: *possimusne scire, hoc quale sit*. Cap. 4. §. 11. *ille inquit* sine suspitione erroris reliqui, quam parum verecundam fuisse agnovit ipse Madvigius in Addendis p. 867. Cap. 6. §. 22. *ut edint de patella* e cod. Palatini vestigiis recepi auctore etiam Madvigio in Addendis p. 868. Vulgo legitur: *ut edant de patellis*. Cap. 8. §. 24., ubi Madvigius corruptum hunc versum Lucilii reliquerat:

O lapathe, ut tactare + necesse st, cognitu' cui sis!

ego de egregia C. Lachmanni coniectura ad Lucretium vol. II. p. 29. proposita scripsi:

O lapathe, ut tactare, nec es satis cognitus qui sis.

Paulo post e codd. vestigiis suspicari possis non *acpensere*, sed *acpensere* olim apud Lucillum scriptum fuisse. §. 25. quod edidi *ille porro [male], prave — non igitur [bene]*, de Madvigii coniectura est *male* tollentis, *bene* addentis. De cap. 10. §. 29. *Hoc vero non videre etc.* conf. C. Lachmann. ad Lucret. vol. II. p. 79. Cap. 11. §. 33. scripsi: *simul [et] ortum*, ut ipse voluit Madvigius in Addendis p. 869., pro vulgato *simul [et] ortum*. Eodem cap. 34. in verbis

non integritatem corporis, non valetudinem in cod. Erlangensi extrema verba *non valetudinem* omissa sunt, ut mihi olim fuisse videatur: *non integritatem, non valetudinem corporis*. Cap. 12. §. 36. *quam ante privatariam* auctore Madvigio adieci. Quod is deinceps enunciaturum: *In qua frustra iudices solent, quam sententiam pronunciant, addere: SI QUID MEI IUDICII EST. Si enim non fuit eorum iudicii, nihilo magis, hoc non addito illud est iudicatum?* explicando defendit, id recte factum est. Sed tamen permirum est ignorare Madvigium me totum locum ante se eodem modo et defendisse et enarrasse in *Quaestion.* Tullian. lib. I. p. 54 sqq., eum qui nunquam obliviscatur me ibi carpere, ubi quid minus recte a me factum videtur. Paulo post §. 37. veterem emendationem *Aequam pro quam* recepi cum Madvigio. Cap. 13. §. 41. pro vulgato:

Nimum boni est, cui nihil est mali,

scripsi auctore O. Ribbeckio in *Tragicor. Latin. fragm.* p. 55.:

Nimum boni est, cui nihil est. . . mali.

Ibid. §. 43. *oreretur* debebam edere pro *oriretur* e vestigiis cod. Erlangensis. Eandem formam Ciceroni restitui in *Disput. Tuscul.* lib. I. cap. 10. §. 22. et lib. V. cap. 4. §. 20. e codd. optimis. Cap. 15. §. 49. *si quando turpe non sit* scripsi auctore Madvigio. In libris est *est pro sit*. Cap. 17. §. 56., ubi Madvigius alia interpunctione facta *idem* pro *idemque* scripsit, vulgatam scripturam revocavi, verba: *itaque — non ad voluptatem*, pro parenthesi accipiens. Paulo post *capitis causa* de mea coniectura scripsi. In libris aut *cum causa* aut *animi causa* scriptum est, ut compendium causa corruptionis fuisse videatur. Cap. 19. §. 61. *malo enim [ita] dicere* scripsi auctore Wesenbergio in *Emendat. M. Tullii Ciceronis epistolarum* p. 51. Vulgo et a Madvigio *ita* omittitur. Fortasse tamen *sic* pro *ita* scribendum erat. Id enim ante *dicere* facilius poterat oblitterari. Cap. 20. §. 64. e codd. Erlangensis, Spirensis, Basileensis scriptura *ad scenam* apparet olim scriptum fuisse *ad cenam*, non *ad coenam*. Cap. 21. §. 67. mihi quoque *qui ante voluptatis* corruptum videtur. Non male coniecit Madvigius *ubi*. Sed fortasse fuit *ut*. Cap. 22. §. 71. recte omnes viderunt *quod certissimum est* esse corruptum. Ego reposui de coniectura mea id, quod mihi et ad huius loci sententiam maxime accommodatum esse visum est et a vestigiis codd. non longe recedere: *quod perversissimum est. per enim si erat per compendium scriptum p* facillime omittit poterat et tum pro *versissimum* scribi *certissimum*. Eodem cap. §. 74. edidi e cod. Erlangensi: *cur, nisi turpis oratio est?* pro vulgato *Cur, nisi quod turpis oratio est?* Cap. 27. §. 87. recepi ego *ne diuturnitatem quidem* pro eo, quod in codicibus est, *nec diuturnitatem quidem*, neque praeterea locum corruptum esse existimo. Cap. 24. §. 94. verba *Huic Epicurus praecentet* corruptionis suspicionem liberavi auctore Wesenbergio apud Madvigium in Addendis p. 872. Tum ante *viperino* addidi e e Ciceronis *Disp. Tuscul.* lib. II. §. 19.

et Non. p. 324. Conf. nunc etiam O. Ribbeckium in *Tragic. Lat. fragm.* p. 176. Cap. 30. §. 97. scripsi e codd. Erlangensi et Spirensi: *Beatus sibi videbatur esse moriens.* Vide etiam Madvigium in *Addendis* p. 873. Cap. 31. §. 100. Madvigius pro vulgato *breuiter apteque* nuper scripsit *breuiter aperteque* e corr. cod. Leidensis. Falso, *breuiter apteque* hoc loco unam notionem efficere declarat ipsa Coniunctio *que*, ut prima Adverbii *apte* significatio manserit hoc loco. In Ennii versu, qui habetur cap. 32. §. 106., si sententiam spectamus, recte scriptum est a Madvigio et aliis:

Nam tibi munimenta mei peperere labores,

si librorum testimonium, qui pro *munimenta* habent *monumenta* spectamus et Ennii scribendi rationem consideramus, tamen apparet pro *munimenta* scribendum fuisse *moenimenta*, quod ego reposui. Cap. 33. §. 108. pro *qui probari potest*, quum in cod. Erlangensi scriptum esset *quid id*, in aliis *quid pro qui*, recte vidit Madvigius in *Addendis* p. 873. scribendum esse: *qui id probari potest*, id quod ego reposui. Ibid. §. 108. *dolores quoque* auctore Madvigio scripsi pro *quoque dolores*, quod in libris est. Cap. 35. §. 116. in elogio A. Atillii Calatini retinui ego cum Madvigio vulgatam scribendi rationem, sed quum in libris antiquioris scripturae vestigia appareant, credo ego tamen eam ipsam Ciceronem olim secutum esse. Ciceroni enim eiusque aequalibus, quod pueri duodecim tabulas edidicerant, antiquus ille sermo non prorsus insidens videbatur. Cap. 35. §. 117. scripsi e cod. Erlangensi: *si tuam ob causam cui commodes.* Quod in caeteris libris est: *cuiquam commodes ex cui quom modes* per *διτρογῶπιον* natum videtur. Denique §. 119. quod orationem aliter distincti atque vulgo et apud ipsam Madvigium legitur, sic: *tamen invenire malo paratiores. Familiares nostros. credo, Syronem dicis et Philodemum*, id ipso Madvigio auctore feci, cuius vide *Addenda* p. 874. Vulgo legebatur: *tamen invenire malo paratiores familiares nostros. Credo, Syronem dicis et Philodemum.*

Lib. III. cap. 1. §. 1. *titillantem uncis circumdedi*, non prorsus eieci, quod fecit Madvigius. cap. autem 2. §. 4. *has*, quod uncis circumclusi Madvigius, ego prorsus eieci. Cap. 2. §. 5. *Et quoniam* scripsit Madvigius e cod. Erlangensi, in quo est: *et si quoniam*. In caeteris libris est *et si quod*. Ibid. §. 7. scripsi audaciter: *Erat enim, ut scis, in eo aviditas legendi.* Nam *inechausta*, quod et per se suspectum est in Ciceronis oratione et omittitur in melioribus codd., Erlangensi, Palatino I., Spirensi, mihi videtur ex mera *διτρογῶπιον* natam, si quando continua scriptio ex *ineaviditas* factum erat errore *inexaviditas*. *α* et *ο* sic etiam in codd. Plantinis confusa sunt. Adiectivum autem propter vim vocis aviditatis necessarium non erat. Cap. 3. §. 11. post *virtutis expertem* ego quoque aliquid excidisse puto, fortasse aut *vilio carentem*. Paulo post pro *adfirmare* scripsi *confirmare*. Facillime enim *osfirmare* et *adfirmare* confundi poterant. In loco illo difficillimo cap. 6. extremi illud repraesentavi, quod edidit Madvigius. Operae precium erit ea comparare, quae de eo loco

disputavit Fr. Iacobus l. c. p. 487 sq. Cap. 7. §. 23. in verbis his: *Atque ut membra nobis ita data sunt, ut ad quamdam rationem vivendi data esse appareant*, retinui quidem omnium librorum scripturam *appareant*, pro qua expectaveris *appareat*, sed post ea, quae nuper de eius modi locis indicavit Fr. Aug. Ecksteinus in adnotatione ad *Variet. lect. codd. Leidens. ad Ciceronis de inventione libros II.* edita Halis Saxon. a. MDCCCLIV. p. 7. adn. 5. paene adducor, ut Ciceronem et hic *appareat* et in libro *de inventione* cap. 54. §. 104. *quae constat esse peccata* scripsisse credam. Nec iam dubito quin apud Varronem *de re rustica* lib. 2. cap. 6. §. 2. (Falso apud Madvigium ita citatur apud Varron. R. R. I. 62.) scribendum sit: *Haec apparet magis ita esse in latioribus regionibus, simplicia quum sunt*, et apud Ciceronem in oratione *pro A. Cluentio* cap. 37. §. 104. *quae praeiudicia de eo facta esse constaret*, tum in oratione *de domo sua* cap. 54. §. 139. *quae si omnia Corvicanii scientia — acta esse constaret*. Quam enim facile *appareat* in *appareant*, *apparet* in *apparent*, *constaret* in *constarent* in eius modi locis ab imperitis librariis mutari potuerit quis nostrum nescit? Cap. 9. §. 32. de Ernestii coniectura, probata etiam Madvigio, *quum autem* pro vulgato *quod autem* edidi. Cap. 16. §. 52. scripsi ego de coniectura mea: *sic in vita non ea, quae priore loco sunt, sed ea, quae secundum locum obtinent, προσηυμένα, id est, producta nominentur*, quo in loco vulgo legebatur: *quae primario loco sunt*, id quod aperte falsum est. Neque enim sic Latine recte dicitur neque quae sunt in codicibus vestigia *primario* hic scriptum fuisse testantur. Libri paene omnes aut *primorie*, ut codd. Erlangensis, Palatinus I., Spirensis, margo Cratandri, alii, aut *primore*, ut Gudianus 2., Ellensis alter, Scaligeri, alii, aut *primore*, ut Palatinus II. scriptum habent, ut facile appareat *priore* vel *priori* hic scriptum fuisse: id quasi *priore* scriptum esset, corruptum esse in *primore* vel *primori*, quum autem

extrema littera aut *e* esset aut *i*, alteram utram supra scriptam *priori* vel *priorē* atque inde natum esse portentum hoc *primorie*. Quod autem quis dicat hic, quia secundus deinceps locus dicatur, potius *primo loco* quam *priore loco* expectari, nihili est propterea, quod duo tantum genera hoc loco commemorantur, ut Ciceroni et *priore loco* et *primo loco* dicere lienerit. Cap. 16. §. 55. sine ulla dubitatione pro corrupto *id efficiens dici potest* edidi, quod in cod. El. I. habetur, et iam ante Lambino et Davisio erat probatum *ideo*. Facile enim quum scriptum esset *ideoefficiens* syllaba *eo* obliterari poterat. Cap. 17. §. 58. Comma post *probabile* tolli iussit Iacobus l. c. p. 492., quem secutus sum. Idem paulo post *quoddam pro quiddam*, quod quidem Madvigius contra libros recepit, restitui voluit, qua in re ei adsentiri non potui. Cap. 18. §. 59. quod *Atqui* pro vulgato *Atque* scriptum est, id habetur in codd. Erlangensi, Palatino I., margine Cratandrina. Eodem cap. §. 59. pro *eo*, quod est in libris omnibus: *versari in iis, quae media dicamus*, auctore Lambino et Bremio Wesenbergius scribi voluit *dicimus pro dicamus*, eique

adsentitur Madvigius in Addendis p. 876. Ego secutus non sum. Cap. 22. §. 73. *victurus est* de Madvigii coniectura scripsi. In libris est *victurus sit*. Cap. 22. §. 74. recte auctore Augusto Matthiae *ut, si pro ut non, si*, quod est in libris, scripsi Madvigius, quem secutus sum.

Lib. IV. cap. 2. §. 5. scripserat Madvigius ex uno cod. Erlangensi *quis sit enim finis bonorum* pro vulgato *qui sit e. f. b.* Ipse revocavit priorem scripturam in Addendis p. 864. Cap. 4. §. 8. legitur in codd. et edd. omnibus: *Iam argumenti ratione conclusi caput esse faciunt ea etc.* In Influitivo esse offensi sunt Bremius et Madvigius, nec id iniuria. Fortasse certe pro *esse* restituendum est. Facillime compendia *ēte* et *ēē* confundi poterant inter se. Cap. 5. §. 11. pro *qua hi* in cod. Erlangensi est *quae hi*. Recte mihi videtur Madvigius coniecisse olim fuisse *qua et hi*, quod ego reposui. Ibid. §. 12. edidi e codd. Erlangensi et Spirensi *quaedam cognoscendis rebus voluptas* pro eo, quod vulgo legitur: *quaedam e cogn. rebus voluptas*. Ablativus per se stare recte hoc loco potest. Cap. 6. §. 14. recte vidit Madvigius in Addendis p. 864. *Finis hic bonorum et qui a Stoicis et quem ad modum didiceretur etc.* e cod. Erlangensi scribendum fuisse pro vulgato: *et quis a Stoicis*, quem ego secutus sum. Cap. 7. §. 18. non dubitavi pro vulgato *his initiis*, ut ante dixi, *tanquam seminibus*, quum eod. Erlangensem aliosque libros Goerenzianos tanquam omittere cognovissem, auctore Madvigio in Addendis p. 876. edere: *his initiis et, ut ante dixi, seminibus*. Quam facile et ante ut obscurari potuerit non opus est explicare. Cap. 10. §. 26. quum in libris omnibus esset *videatur*, malui auctore Wesebergio *videbatur* scribere, quam aliis auctoribus *videtur*. Cap. 12. §. 31. ille Pronomen, quod Madvigius uncis inclusit in codd. Erlangensi et Spirensi omissum, prorsus delere malui. Cap. 13. §. 32. est post *perfecto* de Madvigii coniectura positum est, omissum in libris. §. 34. *Quid enim?* scripsi omissio *dicis*, quod vulgo adlicetur, secutus aliquot libros. Sed quum meliores libri illud verbum tenere videantur, dubito num recte fecerim. Cap. 15. §. 41. *hoc diceret* pro vulgato *haec d.* e cod. Erlangensi recepi. Vide Madvigium in Addendis p. 877. Cap. 16. §. 44. sine ulla dubitatione recepi Madvigii coniecturam, quam ipse non est ausus recipere, hanc: *Atque adhuc ea dixi, causam Zenoni non fuisse, quam ob rem etc.* pro eo quod vulgo legebatur: *Atque adhuc ea dixi, causa cur Zenoni non fuisset, quam ob rem etc.* Et cur post *causa* per *διτρογγυλας* natum esse e compendio eā clamant meliores codd., Erlangensis, Spirensis, Gudianus II, in quibus scriptum est *cum*, id est. *cū*. Recepta autem *διτρογγυλας* illa necesse erat pro *causam* scribi *causa*, fuisset pro *fuisse*. Cap. 17. §. 47. secutus auctore etiam Madvigio necessariam emendationem Davisii et Bremii, ut scriberem *caetera haberent* pro *ea res haberet et tamen pro autem post appetitionem*. Cap. 20. §. 56. de Madvigii sententia adieci et in libris omissum post *aptae* in verbis his: *ut haberentur aptae et habiles et ad naturam accommodatae*. Cap. 21. §. 88. pro *quae nec honesta nec laudabilia dicantur*, nuper coniecit scribendum Iacobus I. e.

v. 493. *quae vel honesta vel laudabilia dicantur*, quod non accipio. Cap. 23. §. 62. recte Madvigius pro *tam acutius*, quod in libris est, scripsit *quam acutius*. Cap. 24. §. 66. scripsi e codd. Erlangensi et Spirensi: *Conferam avum tuum*, omisso Coniunctione autem, quae mihi eodem modo quo supra *inexhausta* vidimus, p. 41 ex *διτρογγυλας* eius vocis, quae sequitur, *avum* aut *avū* nata esse videtur. Eodem cap. §. 67. scripsi: *At quo utantur homines acuti argumento ad probandum operae pretium est considerare*, quo ducit optimorum codd. scriptura *ad quod utuntur*. Wesebergius in *Observat. critt. ad or. Caelianam* p. 21. *at quo nitantur etc.* scribi voluit cum Davisio et Ernesto. Paulo post Praepositionem *in* ut suppositiciam uncis inclusi. Tum §. 68 in libris legitur multis idque videtur in cod. archetypo fuisse: *Itaque usus eadem ratione, qua sum paulo ante usus, haerebitis*. Plerique usus induxerunt. C. Lachmannus ad Lucret. vol. II. p. 144. id olim *rusus* fuisse vidit. Id ego recepi, ut scriberem *rursus*. Est enim ea Particula ad hunc locum aptissima.

Lib. V. cap. 1. §. 1. *solebam* pro vulgato *solebat* scripsi. In *solebat* multi iure offenderunt critici, Cap. 2. §. 4. *Modo enim fuit Carneadi* scripsi auctore Madvigio pro vulgato *Modo enim fuit Carneades*. Cap. 5. §. 14. eodem auctore scripsi: *Ac tamen ne is quidem in patris institutis manet*. Vulgo legitur *At tamen is quidem etc.* Ac sumpsit e cod. Erlangensi, ne iam Bremius addendum esse vidit. Cap. 10. §. 27. *que* Coniunctio post *comprehenditur* non videtur esse in libris, addita iam a Cratandro, Lambino, Goerenzio. Eodem cap. §. 29. in versu Terentii ex *Hecautimorumenno* act. I. sc. 2. v. 28. e cod. Erlangensi scripsi: *Mihi sic est usus*, ut habeat omnes apud Terentium. Vulgo apud Ciceronem legitur *Mihi sic usus est*. Cap. 11. §. 31. Madvigius nuper *quam* ante *non modo* auctoribus Manutio et Lambino restituit in libris omissum, quem ego secutus sum. Nam quod facilius propter praecedens *sit* potuit excidere nisi propter Comparativum hic locum non habet. Paulo post pro *quod item* de Madvigii coniectura scripsi *quod idem*. Ipse laudavit Gernhardum et me ad Lael. §. 14. de eo usu disputantes. Ibid. §. 33. *quia* ante *continentur* est a Madvigio. In libris scriptum est *qui*. Cap. 12. §. 35. *sint homines* idem scribendum vidit pro vulgato *sunt homines*. Cap. 13. §. 38. quod apud Madvigium legitur *adpetenda* pro eo, quod caeteri omnes habent *expetenda*, pro typographi errore habeo. Deinceps eadem §. *non ante multo secus* de antiqua correctione additum est in libris omissum et scriptum *earum* pro *eorum*, quod in libris est. Denique *ut ante in equis* recte adiectum a Madvigio, vulgo omissum. §. 39. scripsi ego cod. Erlangensem secutus *adminiculet* pro *adminiculetur*. Vix enim dici potest quotiens forma Activi in Passivum in eius modi locis mutata sit eo, quod id, quod erat sine compendio scriptum, compendio notatum esse putaverunt, hic etiam sequens *ut* causa esse poterat, ut *adminiculetur* pro *adminiculet* scriberetur. *Adminiculari* autem etsi a Prisciano lib. VIII. p. 791. et p. 927. in Deponentium numero reponitur, tamen a nullo

scriptore ut Deponens usurpatum est. Cap. 16. §. 44. *quae rebus iis perfruatur* scripsi pro vulgato *quae rebus ipsis perfruatur*. Madvigius *rebus* suppositivum putat. De verbis cap. 17. §. 46. *sua quaeque vis sit* conferatur nunc etiam C. Lachmannus ad Lucret. vol. II. p. 94. Paulo post *summe* pro *summa* posuit Madvigius e veteri correctione M. Bruti, quem ego secutus sum. Cap. 20. §. 36. pro *Ne bestiae quidem* legitur in cod. Erlangensi *Quin de bestiae quidem*. Madvigius inde putavit effici posse: *Quin ne bestiae quidem*. Equidem suspicor id olim fuisse transpositis duabus litteris: *Quid? ne bestiae quidem etc.* Cap. 22. §. 62. in verbis *quis urbis conservatorem etc.* Madvigius Ciceronem scripsisse putat *quis huius urbis conservatorem etc.* Ego, quum in cod. Erlangensi sit pro *quis urbis* scriptum *uerbis*, in cod. Morelii *quis verbis* suspicor olim scriptum hic fuisse *quis suae urbis*, id est *quis suae urbis*. Paulo post ego quoque in ante legendoque omittendum censeo. Cap. 24. §. 69. a ante *virtutibus* cum Madvigio a Lambino accepi, omissum in libris, recteque Madvigium puto verba *utentes tanquam* pro suppositivis habere. Eodem cap. 72. vulgo in libris legitur: *quae ipsi egerint principia naturae*, quod sanum non est. Ego sine ulla dubitatione recepi Lambini correctionem *fecerint* pro *egerint*. Cap. 25. §. 74. malui lacunam potius post *aut alteram* statuere quam rem cum Madvigio addere. Cap. 26. §. 78. *quod quaerebam* pro vulgato *quod quaeram* est de Madvigii conjectura, in quam incidit etiam Wesenbergius. Cap. 27. §. 80. *bona post unguiculorum omnium* additum est de conjectura Lambini, quam secuti sunt etiam Ernestius et Madvigius, tam §. 81. *illud dicere* ante verba *si ista mala sunt* de suo addidit Madvigius. Eadem §. pro eo, quod vulgo legitur: *et nemo nimium beatus est, et nemo beato beator*, scripsi ego de conjectura mea: *At nemo nimium beatus est, nemo beato beator*. Cap. 28. §. 83. pro vulgato: *Inde igitur—audiendum est*, recte coniecit Madvigius scribendum esse: *Inde igitur—ordiendum est*, quod ego recepi. Cap. 29. §. 86. secutus sum Lambinum, Ernestium, Madvigium, qui verba vulgo post *tecum enim* posita: *ut ait Theophrastus*, post vocem *philosophiae* retraxerunt. Sed quod Madvigius ait codices Ciceronianos et Nonium haec verba paulo ante ponere ineptissimo loco, id de Nonio quidem prorsus falsum est. Nam Nonius nihil ex hoc loco adfert nisi verba haec: *omnis auctoritas philosophiae consistit in beata vita comparanda*, ut iudicari plane non possit quo loco grammaticus verba habuerit. Nam poterat ut ad suam rem minus necessaria, etiam si erant eo, quo illi ponunt, loco scripta omittere de industria. Superiorem autem orationem plane non adfert. Cap. 30. §. 90. *ut ne saepius dicas* ego propterea scripsi, quod in codd. partim est *ut*, partim *ne* scriptum. Id ita dici potuisse vidit etiam Madvigius. Postea §. 91. *paulum* scripsi pro *parum*, quod plerique critici corruptum esse viderunt. Cap. 31. §. 93. verba: *nisi ea voluptatem acciret*, corrupta esse vix quisquam negabit. Nam neque *accire* sic alias a Cicerone positum est neque in librorum vestigiis ea scriptura tanto opere exstat, qui partim, ut cod. Erlangensis,

voluptate maceret. partim *voluptatem maceret* scriptum habent, unde alii alia librarii portenta invexerunt. Mihi non dubium videtur esse quin Cicerone scripserit: *nisi ea voluptatem faceret*. Sic etiam supra cap. 24. §. 73. *fecerint in egerint* corruptum vidimus. Postremo loco illud commemoro, me cap. 32. §. 96. pro eo, quod vulgo legitur et est in libris scriptum: *ea dicta sunt a te, nec minus plane, quam dicuntur a Graecis, verbis aptis*, me de Schützii sententia verba ita transposuisse: *ea dicta sunt a te verbis aptis, nec minus plane quam dicuntur a Graecis*. Caeterum lubenter profiteor me argumenta accurate atque eleganter a Madvigio confecta paucis aut recisis aut mutatis in meum usum convertisse.

De *Disputationibus Tusculanis* multa hic dicenda non sunt, quoniam iam aliis locis quae mea esset de plerisque locis sententia significatum est. Hoc primum etiam hoc loco repeto me omnia, de quibus dubitari posset, de integro diligenter recognovisse et haud raro non solum a superiore mea editione, verum etiam a Tregderi recensione discessisse, praesertim in iis locis, ubi Wesenbergius, cuius semper diligenter adhibui disputationes, docuerat Tregderum suis collationibus nimiam auctoritatem tribuisse. Graviora, quae in hac editione mutata sunt, fere haec videntur esse. Lib. I. cap. 2. §. 3. *si qui* scripsi pro *sic qui*. Cap. 4. §. 7. *operam* ut adventivum seclusi, idque semper ita feci, ubi in libris omnibus aliquid habetur, neque tamen Ciceronis esse videtur. Si quid addidi, quod non est in libris cursivis, quas vocant, litteris usus sum. Cap. 6. §. 12. *quo tandem* revocavi. Vide Wesenberg. II. p. 2. §. 13. *ipsi sustuli post et nos*. Cap. 17. scripsi *quia nati non sint et qui mortui sint* et paulo post *quia non sint*, vide Wesenberg. I. p. 1. Cap. 8. §. 15. *nihil aestimo* pro *nihil aestimo* scripsi, v. Wesenberg. II. p. 3. Cap. 9. §. 19. scripsi: *ut fere nostri. Declarat nomen. Nam et agere etc.* Similiter Cicero locutus est in *oratione Philippica V.* cap. 16. §. 43. *Non enim omnibus Sullae causa grata. Declarat multitudo proscriptorum etc.* Id. in *oratione Philippica XII.* cap. 10. §. 24. *Res declarat.* Idem in *Academicis prior.* lib. II. cap. 6. §. 16. *Declarat multitudo librorum etc.* Cap. 10. §. 20. interpunxi *Xenocrates animi figuram et quasi corpus negavit esse verum: numerum dicit esse.* Cap. 11. §. 22. scripsi *haec sunt* pro vulgato *hae sunt*. Cap. 16. §. 38. *revocare* pro *revocare*, vide Wesenberg. II. p. 11. et me in *Addendis et Corrigendis* p. 23. Ibid. *quod [in] litteris exstat* pro *quod litteris exstat*, v. Wesenberg. I. p. 1. Quamquam fortasse Ablativus sine Praepositione defendi potest. Cap. 17. §. 40. *cum eodem isto* pro *cum eodem ipso*, v. Wesenberg. II. p. 1. cap. 19. §. 43. *Tum—adeptus pro Quum—adeptus est.* Cap. 20. §. 45. scripsi nunc auctore Halmio:

Argo quia Argivi in ea dilecti viri

Vecti petebant pellem inauratam arietis.

Vide C. L. Kayserum ad Cornificium p. 259. Cap. 22. §. 50. scripsi partim de conjectura mea: *vel, si iam possent in homine vivo cerni*

omnia. In libris ut pro *vel*, uno pro *vivo* est. Ibid. §. 52. scripsi: *non esset hoc acrioris cuiusdam animi praeceptum tributum deo* [sc. hoc se ipsum posse cognoscere]. Vide Wesenberg. I. p. 2. Heine de Cic. Tuscul. disput. p. 4. Cap. 23. §. 53. aliunde restitui pro *alicunde*. v. Wesenb. II. p. 14 sq. Cap. 24. §. 58. *tale sit quale sit, quam idēcū appellat ille pro tale sit, quale idēcū appellat ille a Keilio est* Quaest. Toll. I. p. 14. Cap. 27. §. 67. scripsi *quamquam fortasse id quoque, sed omittamus pro fortasse: quamquam id quoque, sed omittamus*. v. Wesenberg. I. p. 20. Cap. 28. §. 69. *contemplatorem caeli ac terrarum cultorem* de Bentleii coniectura, v. me in *Addendis et Corrigendis* p. 34. Cap. 29. §. 71. *ne interire quidem igitur pro nec interire igitur* de Madvigii coniectura ad Ciceronis libros *de finibus* p. 818. proposita. Cap. 30. §. 73. *quam ante acriter omittendum censui auctore Madvigio*, Wesenbergio I. p. 32. Heinio I. c. p. 32. Cap. 32. §. 78. *id non cedant* de Madvigii sententia pro *id certe non dant*. v. Wesenberg. I. p. 20. Cap. 34. §. 84. [in] *quo pro quod, ut voluit Bentleius*, v. Wesenberg. I. p. 1. Cap. 36. §. 87. *num aut cornibus caremus aut pennis? eeguis id dixerit? pro num aut si cornibus caremus aut pennis, sit qui id dixerit?* de Madvigii sententia v. Wesenberg. III. p. 8. Cap. 37. §. 90. scripsi *gentem aliquam urbe nostra posituram*. v. Wesenberg. II. p. 25. Cap. 38. §. 92. *ne sui quidem pro ne sues quidem auctore Keilio* I. c. p. XIX sq. Cap. 40. §. 97. *Vadit enim* e libris restitui. C. Lachmanni *en* ad Lucret. vol. II. p. 133. propositum ferri nullo modo potest. Cap. 42. §. 101. *Prandete* scripsi pro *Pergite*, v. quae dixi in *Supplement. Jahnii annal. philol. et paedag.* vol. XVIII. p. 480. Cap. 45. §. 109. *aberū revocavi pro abierit*. cap. 46. §. 110. *Salamina pro Salaminam*, v. Wesenberg. II. p. 83. cap. 48. §. 116. *qui item oraculo pro qui oraculo*, v. Wesenberg. II. p. 31.

Lib. II. cap. 1. §. 2. *comparavit* scripsi pro *comparat*, v. Wesenberg. II. p. 31. cap. 2. §. 5. *transferant pro perseverant*, v. Wesenberg. I. p. 7. coll. *Add. et Corrig. meis* p. 62 sq. Cap. 3. p. 7. *mediocriter quidem doctus pro mediocriter quidem doctus* de Lambini coniectura est. Cap. 6. §. 16. scripsi *ne scilicet dolorem etc.* Vide *Add. et Corrig. mea* p. 72. Wesenb. II. p. 3. Cap. 8. §. 20. *ceseritatem* pro *hic feritatem* de coniectura mea, probata a Wesenbergio III. p. 8. Cap. 9. §. 21. *Esfeminata* pro *sic feminata* de coniectura mea, probata a Wesenbergio I. c. §. 22. *adservantem* pro *observantem*, v. Wesenberg. II. p. 40. cap. 11. §. 26. *non nulla pro enim multa* de coniectura mea. cap. 13. §. 32. *audieris pro audies*. cap. 16. §. 37. *Militia vero — quorum procedit agmen pro Militiam vero — quorum procedit mora (admodum) etc.* de coniectura mea. Vide *Supplem. Jahnii annal. philol. et paedag.* vol. XVIII. p. 479 sq. cap. 19. §. 45. *Hunc pro Nunc* de Wesenbergii coniectura I. p. 25. cap. 22. §. 52. *si tactum dolore corpus pro sed fac totum dolere corpus*. cap. 24. §. 56. *eūci pro elici*. §. 58. *vel sentiunt, sed mori malunt pro vel si sentiunt, se mori malunt*. Cap. 25. §. 60. *Quia si quam* pro *Quia quam* de Madvigii coniectura ad Ciceronis

libri *de finibus* V. §. 94. v. Wesenberg. I. p. 17. cap. 26. §. 62. *continuo* pro *contendendo* de coniectura mea, v. *Add. et Corrig.* p. 174. sq. Locis ibi adlatis adde lib. III. cap. 13. §. 28. *ad Herenn.* lib. IV. cap. 40. §. 59. cap. 27. §. 67. *si tanti sint, ut ferendi non sint*, v. Wesenberg. I. p. 12. Madvig. *Opusc. Acad. alt.* p. 194 sq.

Lib. III. cap. 1. §. 2. *depravati* scripsi e cod. Vaticano pro *depravatis*. Cap. 2. §. 3. *accessit* recepi post *populus* e cod. Vaticano, v. *Addenda et Corrig. mea* p. 122. Paulo post scripsi *optime naturam* id vidisse pro *optime naturam* invidisse de coniectura Keilii I. c. p. XXI sq. Tum *quam unam naturam maxime inquiri* pro *q. una n. inquiri*. Post *imago abieci gloriae*. Cap. 5. §. 11. edidi *Stultitiam enim censuerunt constantia, id est sanitate, vacantem*, vide Wesenberg. II. p. 47 sq. Cap. 6. §. 12. scripsi auctore Davasio cum Tregdero *sin quid fuerit pro sin; qui fuerat*. Cap. 7. §. 15. scripsi *qui autem magni animi sit* e cod. Vaticano pro *qui magni animi sit*. Cap. 8. §. 18. *est post melius* additum est de sententia Wesenbergii II. p. 53. Paulo post eodem auctore *nilhil* pro *nilhil* scripsi. Cap. 9. §. 19. *irati animus* est e cod. Vaticano pro *iratus animus*. Ibid. §. 20. scripsi *ut est in Melanippo*:

Quis non florem liberum invidit meum?

In libris est *Quisnam*. Vide O. Ribbeckium in *Tragicor. Latin. Fragm.* p. 161. Cap. 11. §. 24. transposui verba, ut Davisius voluit, quem acuti sunt Tregderus et Wesenberg. I. p. 6. II. p. 11. et scripsi: *altera, quae est immoderata appetitio opinati magni boni, rationi non obtemperans, vel cupiditas recte vel libido dici potest*. In libris haec verba ita scripta sunt: *altera vel cupiditas recte vel libido dici potest, quae est — obtemperans*. Cap. 12. §. 26. auctore C. Lachmanno ad Lucret. vol. II. p. 189. lacunam post *obsit* statui et cum O. Ribbeckio *Tragic. Lat. Fragm.* p. 48. verba *Tanta vis sceleris in corpore haeret* in poetarum locum adsumpsi. Paulo post corruptum *situ nitoris illi etc.* reliqui. C. Lachmannus ad Lucret. vol. II. p. 81. scripsit: *Situm inter oris barba paedore horrida atque intonsa infuscat pectus illius scabrum*, quod recepit Ribbeckius. Cap. 15. §. 31 sq. scripsi nunc: *non naturae: si enim in re esset, cur fierent provisiva leviora?* v. Wesenbergium II. p. 53. Ibid. §. 33. scripsi ego *hebetem [facit] aciem* pro *hebetat aciem* de suspitione Wesenbergii I. p. 14 sq. In optimis libris pro *hebetat* est *hebetem*. Cap. 16. §. 34. *cogitavit* scripsi pro *cogitaverit*, v. etiam Wesenberg. II. p. 9. Paulo post edidi: *quod humana humane ferenda intelligit*, e cod. Vaticano, ubi vulgo *humane* omissum est, v. *Addend. et Corrig. mea* p. 134 sq. Deinceps p. 35. *qui quod a natura* pro *qui a natura* scripsi auctore Tregdero et Wesenbergio III. praef. Cap. 17. §. 36. *patietur* scripsi pro *patiatur*. Cap. 18. §. 40. ante verba *non ab his voluptariis* legitur in libris melioribus *si*, in paucis deterioribus *sed*. Fortasse id fuit *sc. i. e. scilicet*, ut esset: *a gravibus illis antiquis philosophis petenda medicina est scilicet, non ab his voluptariis*. Ibid. §. 42. *volent* pro *volent*

bitans, circumspiciens, haesitans, multa aduersa reuerens tanquam in rate in mari immenso nostra vehitur oratio, ubi eodem modo interpretes falsi sunt. Cap. 14. §. 40. *pro completur in libris complectitur legitur.* Id ego putavi fuisse olim *compleatur*, quod recepi. Cap. 15. §. 43. *quae omnia* de Bentleii coniectura est. Libri habent *quum omnia*. Cap. 17. §. 50. quod in melioribus libris est *scriptum vim virtutum esse scripsit Tregderus vim virtutum esse*, quod ego non accipio. Praepositio *in* post *vim* facile excidit, *virtute* autem facile in *virtutē* mutari poterat. *in virtute* postulat concinnitas orationis. Cap. 19. §. 56. scita est coniectura Wesenbergii l. p. 22. *pro illi rescribentis illius.* Cap. 20. §. 58. recepi nunc: *ita sordido atque ancillari* pro vulgato *ita sordido ancillarique*. In melioribus libris est: *ita sordidoque ancillari*. Cap. 21. §. 63. scripsi *Pythagoreis* e paucis libris pro vulgato *Pythagoreis*. Codd. meliores habent *Pythagoris*. Vide Cicero nis lib. *de divinatione* l. cap. 30. §. 62. lib. *de natura deorum* l. cap. 5. §. 10. *A. Gell.* lib. IV. cap. 11. Cap. 25. §. 70. cur *imitandi* reliquerim exposui in *Addend. et Corrig. meis* p. 195 sqq. Cap. 27. §. 78. *virtutis* pro *virtuti* coniecit Wesenbergius l. p. 29. Cap. 28. §. 80. *a* ante *comitatu* addi vult idem III. p. 24. Cap. 30. §. 84. *bonis* post *primis* omittit Wesenbergius l. p. 4. Cap. 31. §. 86. quamquam scripturam *minimis blandimentis* nuper defendit Obbarius in Schneidewini Philologo vol. VI. p. 152., tamen eam non amplius defendendam putavi. Cap. 32. §. 90. recte *potuerunt* nuper defendit etiam Wesenberg. III. p. 29. Cap. 33. p. 94. *non* ante *contemnant* omittit cum Madvigio Wesenbergius l. p. 24. Cap. 34. §. 98. pro eo, quod in libris est: *sudor, cursus ab Eurota*, scripsit Wesenbergius l. p. 32. *cursus ad Eurotam, sudor*. Cap. 35. §. 102. Wesenbergius l. p. 31. pro *signis, credo, tabulis, ludis* scribi voluit *signis, credo, et tabulis* omisso *ludis*. Conferas tamen lib. III. cap. 20. §. 46. Paulo post *privatim* pro *privati* scripsi, v. Wesenberg. l. p. 32, cap. 37. *quantum tandem* pro *quantum demum*, ut scribi voluit Wesenbergius III. p. 32., quod in libris scriptum est: *damna pro demum a*. Eodem cap. §. 108. *suppeditet* nunc recepi pro *suppeditent*, v. Wesenberg. II. p. 56. Cap. 40. p. 117. *quoniam quidem mors est* pro codd. scriptura *quoniam mors ibidem est* proposuit Wesenberg. l. p. 34. Cap. 41. §. 119. *ei* pro *et* recte commendavit Wesenberg. l. p. 31.

Haec habui quae de singulis locis *Disputationum Tusculanarum* nunc a me mutatis hoc loco adnotarem, de aliis locis satis dixi et in editione mea ipsa et in *Addendis et Corrigendis* a me postea editis.

Scripsi Lipsiae feris autumnalibus a. MDCCCLIV.

Reinholdus Klotz.

M. TULLII CICERONIS ACADEMICORUM AD M. VARRONEM

LIBER PRIMUS.

ARGUMENTUM.

Quum M. Cicero per dominationem C. Caesaris quum iniquitate temporum tum partium studio a re publica gerenda se videret exclusum, ne omnino deesset rei publicae, in libris scribendis operam posuit ac praecepta dicendi compluribus voluminibus condidit, dein maxime morte Tulliae suae commotus sese etiam ad philosophiae scriptiones convertit et optimarum artium vias civibus suis tradere studuit. Quo in genere primum eo libro, quem *Hortensium* inscripserat, philosophiae vituperatoribus respondit, popularibus suis universam philosophiae studium commendans, tum quod philosophandi genus optimum esse arbitraretur ita conatus est explicare, ut hoc ipso scripto, cuius partes infra leguntur, Academicorum rationem commendaret et a Socrate et Platone incipiens recentioris potissimum Academiae philosophiam exponeret. Hanc quaestionem Academicam quum primum duobus libris complexus esset, quos a personis, quas loquentes in iis induxerat, appellavit, priorem *Catulum*, alterum *Lucillum*, qua de re et ipsius conferenda est *epistolarum ad Atticum* lib. XIII. ep. 32. §. 2. cl. eiusdem libri ep. 12. §. 3. ep. 16. §. 1. ep. 19. §. 5. ep. 32. §. 3. et Quinctiliani *institut. orat.* lib. III. cap. 6. §. 64. et Plutarchi *vita Luculli* cap. 42., postea iam editis his libris, quum et ad M. Varronem aliquid conscribere vellet et illud ipsum opus minus iam probaret, hanc ipsam quaestionem ita ad Varronem transtulit, ut quod duobus libris absolverat argumentum, iam quattuor libris exponeret, qua de re multa confert cum Attico, vide *epistolarum ad Atticum* lib. XIII. ep. 12. §. 3. ep. 13. §. 1. ep. 16. §. 1. ep. 19. §. 2. ep. 25. §. 3. et eonf. Quinctiliani *institut. orat.* l. c. Misit etiam hos quattuor libros ad M. Varronem cum epistola, quae legitur *ad familiares* lib. IX. ep. 8. Iam casu factum est ut priorum illorum Academicorum non servatus sit nisi alter liber, posteriorum autem Academicorum primus liber isque nullus ad nos

cit. IV. 1.

1

pervenerit. In hoc Academicorum posteriorum fragmento post exordium, quo Cicero de instituto philosophiae Latinis litteris illustrandae agit et sermonis instituendi occasionem demonstrat c. 1-3., Varro primum, inde a Socrate repetens usque ad Arcesilam, philosophiae rationem exponit, c. 4-13., deinde Cicero ab Arcesila incipit et in Carneade desinit. Summa sermonis duobus vocabulis philosophiae formam institutam esse, Academicorum et Peripateticorum, qui certam et completam philosophiae formulam composuerint, sed Socraticam dubitationem et omnibus de rebus sine adensione disputandi consuetudinem reliquerint, atque ita artem philosophiae effecerint, c. 4. Triplicem autem fuisse philosophandi rationem, *unam, de vita et moribus*, quae a natura peteretur, cui parendum, in qua summum bonum quaerendum dicerent, c. 5. 6. *de natura alteram*, quae contineretur effectione et materia, quam fingeret et formaret effectio, c. 7. coll. c. 2. *tertiam*, quae in ratione et disserendo versaretur, a sensibus quidem ductam, sed ita, ut iudicium veritatis non tribueretur nisi menti, quae sola cerneret quid semper esset simplex et unitus modi et tale, quale esset, quam *ἰδέειν* appellavisset Plato. Omnem a sensibus ductam cognitionem opinabilem tantum esse, scientiam tantum in motionibus animi et rationibus inesse, c. 8. Aristotelem deinde primum *ἰδέειν* laefactasse, Theophrastum vitam beatam in sola virtute esse positam negasse. Stratonem totum se ad naturae obscuritatem contulisse, c. 9. Zenonem autem, disciplinam corrigere conatum, plurima in triplici illa ratione novasse, c. 10. 11. Tum vero Zenoni se opposuisse Arcesilam, rerum obscuritate commotum, et revocasse veterem illam omnibus de rebus dubitandi consuetudinem, nihilque dixisse sciri posse, ne id ipsum quidem, quod Socrates excepisset, cf. lib. II. c. 24. Hanc esse Academiam novam appellatam et ad Carneadem perductam, c. 12. Caetera desunt.

CICERO VARRONI.

1. Etsi munus flagitare, quamvis quis ostenderit, ne populus quidem solet nisi concitatus, tamen ego expectatione promissi tui moveor, ut admoneam te, non ut flagitem. Misi autem ad te quattuor admonitores non nimis verecundos. Nosti enim profecto os [eius] adolescentioris Academiae. Ex ea igitur media excitatos misi, qui metuo ne te forte flagitent: ego autem mandavi, ut rogarent. Expectabam omnino iam diu meque sustinebam, ne ad te prius ipse quid scriberem quam aliquid accepissem, ut pos-

sem te remunerari quam simillimo munere. Sed quum tu tardius faceres, id est, ut ego interpretor, diligentius, teneri non potui quin coniunctionem studiorum amorisque nostri quo possem litterarum genere declararem. Feci igitur sermonem inter nos habitum in Cumano, quum esset una Pomponius. Tibi dedi partes Antiochinas, quas a te probari intellexisse mihi videbar: mihi sumpsit Philonis. Puto fore ut, quum legeris, mirere nos id locutos esse inter nos, quod numquam locuti sumus. Sed nosti morem dialogorum. 2. Posthaec autem, mi Varro, quam plurima, si videbitur, et de nobis inter nos: sero fortasse, sed superiorum temporum fortuna rei publicae causam sustineat: haec ipsi praestare debemus. Atque utinam quietis temporibus atque aliquo si non bono, at saltem certo statu civitatis haec inter nos studia exercere possemus! Quamquam tum quidem vel aliae quaequam rationes honestas nobis et curas et actiones darent. Nunc autem quid est sine his cur vivere velimus? Mihi vero cum his ipsis vix, his autem detractis ne vix quidem. Sed haec coram et saepius. Migrationem et emptionem feliciter evenire volo tuumque in ea re consilium probo. Cura ut valeas.

I. 1. In Cumano nuper quum mecum Atticus noster esset, nunciatum est nobis a M. Varrone, venisse eum Roma pridie vesperi et, nisi de via fessus esset, continuo ad nos venturum fuisse. Quod quum audissemus, nullam moram interponendam putavimus quin videremus hominem nobiscum et studiis eisdem et vetustate amicitiae coniunctum. Itaque confestim ad eum ire perreximus, paullumque quum [ab] eius villa abessemus, ipsum ad nos venientem vidimus: atque illum complexi, ut mos amicorum est, satis eum longo intervallo ad suam villam reduximus. 2. Hic pauca primo, atque ea percontantibus nobis, ecquid forte Roma novi, Atticus: Omitte ista, quae nec percontari nec audire sine molestia possumus, quaeso, inquit, et quare potius ecquid ipse novi. Silent enim diutius Musae Varronis quam solebant, nec tamen istum cessare, sed celare quae scribat existimo. Minime vero, inquit ille: intempe-

50
200
216
220
rantis enim arbitror esse scribere quod occultari velit: sed habeo opus magnum in manibus, quia iam pridem ad hunc ipsum — me autem dicebat — quaedam institui, quae et sunt magna sane et limantur a me politus. 3. Et ego: Ista quidem, inquam, Varro, iam diu exspectans, non audeo tamen flagitare: audivi enim e Libone nostro, cuius nosti studium — nihil enim eius modi celare possumus —, non te ea intermittere, sed accuratius tractare nec de manibus umquam deponere. Illud autem mihi ante hoc tempus numquam in mentem venit a te requirere: sed nunc postea quam sum ingressus res eas, quas tecum simul didici, mandare monumentis philosophiamque veterem illam a Socrate ortam Latinis litteris illustrare, quaero quid sit cur, quum multa scribas, genus hoc praetermittas, praesertim quum et ipse in eo excellas et id studium totaque ea res longe caeteris et studiis et artibus antecedit.

II. 4. Tum ille: Rem a me saepe deliberatam et multum agitatam requiris. Itaque non haesitans respondebo, sed ea dicam, quae mihi sunt in promptu, quod ista ipsa de re multum, ut dixi, et diu cogitavi. Nam quum philosophiam viderem diligentissime Graecis litteris explicatam, existimavi, si qui de nostris eius studio tenerentur, si essent Graecis doctrinis eruditi, Graeca potius quam nostra lecturos: sin a Graecorum artibus et disciplinis abhorrerent, ne haec quidem curaturos, quae sine eruditione Graeca intelligi non possunt: itaque ea nolui scribere, quae nec indocti intelligere possent nec docti legere curarent. 5. Vides autem eadem ipse: didicisti enim non posse nos Amafinii aut Rabinii similes esse, qui nulla arte adhibita de rebus ante oculos positos vulgari sermone disputant, nihil definiunt, nihil partiantur, nihil apta interrogatione concludunt, nullam denique artem esse nec dicendi nec disserendi putant. Nos autem praeceptis dialecticorum et oratorum etiam, quoniam utramque vim virtutem esse nostri putant, sic parentes, ut legibus, verbis quoque novis cogimur uti, quae docti, ut dixi, a Graecis petere malent, indocti a nobis ne accipient quidem, ut frustra omnis suscipiatur labor. 6. Iam vero physica, si Epicurum, id est, si Democritum probarem,

possem scribere ita plane, ut Amafinius. Quid est enim magnum, quum causas rerum efficientium sustuleris, de corpusculorum — ita enim appellat atomos — concursione fortuita loqui? Nostra tu physica nosti, quae continentur ex effectione et ex materia ea, quam fingit et format effectio: adhibenda etiam geometria est: † quoniam quibusnam quisquam enunciare verbis aut quem ad intelligendum poterit adducere haec ipsa de vita et moribus, de expelendis fugiendisque rebus? Illi enim simpliciter pecudis et hominis idem bonum esse censent: apud nostros autem non ignoras quae sit et quanta subtilitas. 7. Sive enim Zenonem sequare, magnum est efficere ut quis intelligat quid sit illud verum et simplex bonum, quod non possit ab honestate seiungi. Quod bonum quale sit negat omnino Epicurus sine voluptatibus sensum moventibus ne suspicari quidem. Si vero Academiam veterem persequamur, quam nos, ut seis, probamus, quam erit illa acute explicanda nobis! quam argute, quam obscure etiam contra Stoicos disserendum! Totum igitur illud philosophiae studium mihi quidem ipse sumo et ad vitae constantiam quantum possum et ad delectationem animi nec ullum arbitror, ut apud Platonem est, maius aut melius a dis datum munus homini. 8. Sed meos amicos, in quibus est studium, in Graeciam mitto, id est, ad Graecos ire iubeo, ut ea a fontibus potius hauriant quam rivulos consectentur. Quae autem nemo adhuc docuerat nec erat unde studiosi scire possent, ea, quantum potui — nihil enim magno opere meorum miror —, feci ut essent nota nostris. A Graecis enim peti non poterant ac post L. Aellii nostri occasum ne a Latinis quidem. Et tamen in illis veteribus nostris, quae Menippum imitati, non interpretati, quadam hilaritate conspersimus, multa admixta ex intima philosophia, multa dicta dialecticae: quae quo facilius minus docti intelligerent, iucunditate quadam ad legendum invitati, in laudationibus, in his ipsis antiquitatum prooemiis philosophiam scribere voluimus, si modo consecuti sumus.

III. 9. Tum ego: Sunt, inquam, ista, Varro. Nam nos in nostra urbe peregrinantes errantesque tamquam hospi-

tes tui libri quasi domum deduxerunt, ut possemus aliquando qui et ubi essemus agnoscere. Tu aetatem patriae, tu descriptiones temporum, tu sacerorum iura, tu sacerdotum, tu domesticam, tu bellicam disciplinam, tu sedem regionum, locorum, tu omnium divinarum humanarumque rerum nomina, genera, officia, causas aperuisti, plurimumque poetis nostris omninoque Latinis et litteris luminis et verbis attulisti, atque ipse varium et elegans omni fere numero poema fecisti philosophiamque multis locis inchoasti, ad impellendum satis, ad edocendum parum. 10. Causam autem probabilem tu quidem adfers: aut enim Graeca legere malent qui erunt eruditi aut ne haec quidem qui illa nesciunt. Sed da mihi nunc: satisne probas? Immo vero et haec qui illa non poterunt et qui Graeca poterunt non continent sua. Quid enim causae est cur poetas Latinos Graecis litteris eruditi legant, philosophos non legant? an quia delectat Ennius, Pacuvius, Accius, multi alii, qui non verba, sed vim Graecorum expresserunt poetarum? quanto magis philosophi delectabunt, si, ut illi Aeschylum, Sophoclem, Euripidem, sic hi Platonem imitentur, Aristotelem, Theophrastum? Oratores quidem laudari video, si qui e nostris Hyperidem sint aut Demosthenem imitali. 11. Ego autem — dicam enim, ut res est —, dum me ambitio, dum honores, dum causae, dum rei publicae non solum cura, sed quaedam etiam procuratio multis officiis implicatum et constrictum tenebat, haec inclusa habebam et, ne obsolescerent, renovabam, quum licebat, legendo. Nunc vero et fortunae gravissimo percussus vulnere et administratione rei publicae liberatus, doloris medicinam a philosophia peto et otii oblectationem hanc honestissimam iudico. Aut enim huic aetali hoc maxime aptum est aut iis rebus, si quas dignas laude gessimus, hoc in primis consentaneum aut etiam ad nostros cives erudiendos nihil utilius aut, si haec ita non sunt, nihil aliud video quod agere possimus. 12. Brutus quidem noster, excellens omni genere laudis, sic philosophiam Latinis litteris persequitur, nihil ut iisdem de rebus Graecia desideret, et eandem quidem sententiam sequitur quam tu. Nam Aristum Athenis audivit aliquam diu,

cuius tu fratrem Antiochum. Quam ob rem da, quaeso, te huic etiam generi litterarum.

IV. 13. Tum ille: Istuc quidem considerabo, nec vero sine te. Sed de te ipso quid est, inquit, quod audio? Quanam, inquam, de re? Relictam a te veterem illam, inquit, tractari autem novam. Quid? ergo, inquam, Antiocho id magis licuerit, nostro familiari, remigrare in domum veterem e nova quam nobis in novam e veterem? certe enim recentissima quaeque sunt correctae et emendata maxime. Quamquam Antiochi magister Philo, magnus vir, ut tu existimas ipse, negat in libris, quod coram etiam ex ipso audiebamus, duas Academias esse erroremque eorum, qui ita putarunt, coarguit. Est, inquit, ut dicis: sed ignorare te non arbitror, quae contra Philonis Antiochus scripserit. 14. Immo vero et ista et totam veterem Academiam, a qua absum iam diu, revocari a te, nisi molestum est, velim, et simul: Adsidamus, inquam, si videtur. Sane istud quidem, inquit: sum enim admodum infirmus. Sed videamus idemne Attico placeat fieri a me, quod te velle video. Mihi vero, ille: quid est enim quod malim quam ex Antiocho iam pridem audita recordari? et simul videre satisne ea commode dici possint Latine?

Quae quum dicta, in conspectu consedimus omnes.

15. Tum Varro ita exorsus est: Socrates mihi videtur, id quod constat inter omnes, primus a rebus occultis et ab ipsa natura involutis, in quibus omnes ante eum philosophi occupati fuerunt, advocavisse philosophiam et ad vitam communem adduxisse, ut de virtutibus et vitiis omninoque de bonis rebus et malis quaereret, caelestia autem vel procul esse a nostra cognitione censeret vel, si maxime cognita essent, nihil tamen ad bene vivendum [conferre]. 16. Hic in omnibus fere sermonibus, qui ab iis, qui illum audierunt, perscripti varie et copiose sunt, ita disputat, ut nihil adfirmet ipse, refellat alios: nihil se scire dicat nisi id ipsum, eoque praestare caeteris, quod illi quae nesciant scire se putent, ipse se nihil scire, id unum sciat, ob eamque rem se arbitrari ab Apolline omnium sapientissimum esse dictum,

quod haec esset una omnis sapientia non arbitrari sese scire quod nesciat. Quae quum diceret constanter et in ea sententia permaneret, omnis eius oratio tamen in virtute laudanda et in hominibus ad virtutis studium cohortandis consumebatur, ut e Socraticorum libris, maximeque Platonis, intelligi potest. 17. Platonis autem auctoritate, qui varius et multiplex et copiosus fuit, una et consentiens duobus vocabulis philosophiae forma instituta est, Academicorum et Peripateticorum: qui rebus congruentes nominibus differant. Nam quum Speusippum, sororis filium, Plato philosophiae quasi heredem reliquisset, duos autem praestantissimo studio atque doctrina, Xenocratem Calchedonium et Aristotelem Stagiritem, qui erant cum Aristotele, Peripatetici dicti sunt, quia disputabant inambulantes in Lyceo, illi autem, qui Platonis instituto in Academia, quod est alterum gymnasium, coetus erant et sermones habere soliti, e loci vocabulo nomen habuerunt. Sed utriusque Platonis ubertate completi certam quamdam disciplinae formulam composuerunt et eam quidem plenam ac refertam, illam autem Socraticam dubitationem de omnibus rebus et nulla affirmatione adhibita consuetudinem disserendi reliquerunt. Ita facta est [disserendi], quod minime Soerates probabat, ars quaedam philosophiae et rerum ordo et descriptio disciplinae. 18. Quae quidem erat primo duobus, ut dixi, nominibus una: nihil enim inter Peripateticos et illam veterem Academiam differabat. Abundantia quaedam ingenii praestabat, ut mihi videtur, Aristoteles quidem, sed idem fons erat utrisque et eadem rerum expetendarum fugiendarumque partitio.

V. Sed quid ago? inquit, aut sumne sanus, qui haec vos doceo? nam etsi non sus Minervam, ut aiunt, tamen inepte, quisquis Minervam docet. Tum Atticus: Tu vero, inquit, perge, Varro: valde enim amo nostra atque nostros, meque ista delectant, quum Latine dicuntur, et isto modo. Quid me, inquam, putas, qui philosophiam iam professus sim populo nostro exhibiturum? Pergamus igitur, inquit, quoniam placet. 19. Fuit ergo iam accepta a Platone philosophandi ratio triplex: una de vita et moribus, altera de

natura et rebus occultis, tertia de disserendo et quid verum sit, quid falsum, quid rectum in oratione pravumve, quid consentiens, quid repugnet iudicando. Ac primum partem illam bene vivendi a natura petebant eique parendum esse dicebant, neque ulla alia in re nisi in natura quaerendum esse illud summum bonum quo omnia referrentur, constituebantque extremum esse rerum expetendarum et finem bonorum adeptum esse omnia e natura et animo et corpore et vita. Corporis autem alia ponebant esse in toto, alia in partibus: valetudinem, vires, pulcritudinem in toto, in partibus autem sensus integros et praestantiam aliquam partium singularum, ut in pedibus celeritatem, vim in manibus, claritatem in voce, in lingua etiam explanatam vocum impressionem: 20. animi autem, quae essent ad comprehendendam ingenii virtutem idonea, eaque ab iis in naturam et mores dividebantur. Naturae celeritatem ad discendum et memoriam dabant: quorum utrumque mentis esset proprium et ingenii. Morum autem putabant studia esse et quasi consuetudinem: quam partim exercitationis assiduitate, partim ratione formabant, in quibus erat philosophia ipsa. In qua quod inchoatum est neque absolutum, progressio quaedam ad virtutem appellatur: quod autem absolutum, id est, virtus, quasi perfectio naturae omniumque rerum, quas in animis ponunt, una res optima. 21. Ergo haec animorum. Vitae autem — id erat enim tertium — adiuncta esse dicebant, quae ad virtutis usum valerent. Iam virtus animi bonis et corporis cernitur: in quibusdam, quae non tam naturae quam beatae vitae adiuncta sunt, hominem esse censebant quasi partem quamdam civitatis et universi generis humani, eumque esse coniunctum cum hominibus humana quadam societate. Ac de summo quidem atque naturali bono sic agunt: caetera autem pertinere ad id putant aut adaugendum aut tuendum, ut divitias, ut opes, ut gloriam, ut gratiam. Ita tripartita ab iis inducitur ratio bonorum.

VI. 22. Atque haec illa sunt tria genera, quae putant plerique Peripateticos dicere. Id quidem non falso: est enim haec partitio illorum: illud imprudenter, si alios esse Academicos, qui tum appellarentur, alios Peripateticos ar-

bitrantur. Communis haec ratio et utrisque hic bonorum finis videbatur, adipisci, quae essent prima natura quaeque ipsa per sese expetenda, aut omnia aut maxima. Ea sunt autem maxima, quae in ipso animo atque in ipsa virtute versantur. Itaque omnis illa antiqua philosophia sensi in una virtute esse positam beatam vitam, nec tamen beatissimam, nisi adiungerentur et corporis et caetera, quae supra dicta sunt, ad virtutis usum idonea. 23. Ex hac descriptione agendi quoque aliquid in vita et officii ipsius initium reperiebatur: quod erat in conservatione earum rerum, quas natura praescriberet. Hinc gignebatur fuga desidia voluptatumque contemptio: ex quo laborum dolorumque susceptio multorum magnorumque recti honestique causa et earum rerum, quae erant congruentes cum descriptione naturae, unde et amicitia exsistebat et iustitia atque aequitas: haec et voluptatibus et multis vitae commodis anteponebantur. Haec quidem fuit apud eos morum institutio et eius partis, quam primam posui, forma atque descriptio.

24. De natura autem — id enim sequebatur — ita dicebant, ut eam dividerent in res duas, ut altera esset efficiens, altera autem quasi huic se praebens eaque efficeretur aliquid. In eo, quod efficeret, vim esse censebant, in eo autem, quod efficeretur, materiam quamdam: in utroque tamen utrumque: neque enim materiam ipsam cohaerere potuisse, si nulla vi contineretur, neque vim sine aliqua materia. Nihil est enim quod non alicubi esse cogatur. Sed quod ex utroque, id iam corpus et quasi qualitatem quamdam nominabant: dabitur enim profecto, ut in rebus inusitatis, quod Graeci ipsi faciunt, a quibus haec iam diu tractantur, utamur verbis interdum inauditis.

VII. 25. Nos vero, inquit Atticus: quin etiam Graecis licebit utare, quum voles, si te Latina forte deficient. Bene sane facis: sed enitar ut Latine loquar, nisi in huiusce modi verbis, ut philosophiam aut rhetoricam aut physicam aut dialecticam appellem, quibus, ut aliis multis, consuetudo iam utitur pro Latinis. Qualitates igitur appellavi, quas *ποιότητες* Graeci vocant, quod ipsum apud Graecos non est vulgi verbum, sed philosophorum atque id in mul-

tis. Dialecticorum vero verba nulla sunt publica: suis utuntur. Et id quidem commune omnium fere est artium. Aut enim nova sunt rerum novarum facienda nomina aut ex aliis transferenda. Quod si Graeci faciunt, qui in his rebus tot iam saecula versantur, quanto id magis nobis concedendum est, qui haec nunc primum tractare conamur? 26. Tu vero, inquam, Varro, bene etiam meritorus mihi videris de tuis civibus, si eos non modo copia rerum auxeris, uti fecisti, sed etiam verborum. Audebimus ergo, inquit, novis verbis uti te auctore, si necesse erit. Earum igitur qualitatum sunt aliae principes, aliae ex his ortae. Principes sunt unius modi et simplices: ex his autem ortae variae sunt et quasi multiformes. Itaque aër — utimur enim pro Latino — et ignis et aqua et terra prima sunt: ex his autem ortae animantium formae earumque rerum, quae gignuntur e terra. Ergo illa initia et, ut e Graeco vertam, elementa dicuntur: e quibus aër et ignis movendi vim habent et efficiendi, reliquae partes accipiendi et quasi patiendi, aquam dico et terram. Quintum genus, e quo essent astra mentesque, singulare eorumque quattuor, quae supra dixi, dissimile Aristoteles quoddam esse rebatur. 27. Sed subiectam putant omnibus sine ulla specie atque carentem omni illa qualitate — faciamus enim tractando usitatius hoc verbum et tritius — materiam quamdam, ex qua omnia expressa atque efficta sint: quae tota omnia accipere possit omnibusque modis mutari atque ex omni parte, eoque etiam interire non in nihilum, sed in suas partes, quae infinite secari ac dividi possint, quum sit nihil omnino in rerum natura minimum quod dividi nequeat: quae autem moveantur, omnia intervallis moveri, quae intervalla item infinite dividi possint. 28. Et quum ita moveatur illa vis, quam qualitatem esse diximus, et quum sic ultro citroque versetur, et materiam ipsam totam penitus commutari putant et illa effici, quae appellantur *qualia*, e quibus in omni natura cohaerente et continuata cum omnibus suis partibus effectum esse mundum, extra quem nulla pars materiae sit nullumque corpus, partes autem mundi esse omnia, quae insint in eo, quae natura sentiente teneantur, in qua ratio perfecta insit,

quae sit eadem sempiterna: 29. nihil enim valentius esse a quo intreat: quam vim animum esse dicunt mundi eandemque esse mentem sapientiamque perfectam, quem deum appellant, omniumque rerum, quae sunt ei subiectae, quasi prudentiam quamdam, procurantem caelestia maxime, deinde in terris ea, quae pertinent ad homines: quam interdum eandem necessitatem appellant, quia nihil aliter possit atque ab ea constitutum sit, inter quasi fatalem et immutabilem continuationem ordinis sempiterni: non numquam quidem eandem fortunam, quod efficiat multa improvisa et necopinata nobis propter obscuritatem ignorationemque causarum.

VIII. 30. Tertia deinde philosophiae pars, quae erat in ratione et in disserendo, sic tractabatur ab utrisque. Quamquam oriretur a sensibus, tamen non esse iudicium veritatis in sensibus. Mentem volebant rerum esse cernebam, solam censebant idoneam cui crederetur, quia sola cernebat id, quod semper esset simplex et unius modi et tale quale esset. Hanc illi *ιδέα* appellabant, iam a Platone ita nominatam, nos recte *speciem* possumus dicere. 31. Sensus autem omnes hebetes et tardos esse arbitrabantur, nec percipere ullo modo res eas, quae subiectae sensibus viderentur, quae essent aut ita parvae, ut sub sensum cadere non possent, aut ita mobiles et concitatae, ut nihil unquam unum esset constans, ne idem quidem, quia continenter laberentur et fluere omnia. Itaque hanc omnem partem rerum opinabilem appellabant. 32. Scientiam autem nusquam esse censebant nisi in animi notionibus atque rationibus: qua de causa definitiones rerum probabant, et has ad omnia, de quibus disceptabatur, adhibebant. Verborum etiam explicatio probabatur, id est, qua de causa quaeque essent ita nominata, quam *ετυμολογίαν* appellabant: post argumentis et quasi rerum notis ducibus utebantur ad probandum et ad concludendum id, quod explanari volebant: † in qua tradebatur omnis dialecticae disciplina, id est, orationis ratione conclusae: huic quasi ex altera parte oratoria vis dicendi adhibebatur, explicatrix orationis perpetuae ad persuadendum accommodatae. 33. Haec erat illis disciplina a Platone tradita: cuius quas acceperim muta-

tiones, si vultis, exponam. Nos vero volumus, inquam, ut pro Attico etiam respondeam.

IX. Et recte, inquit, respondes: praeclare enim explicatur Peripateticorum et Academiae veteris auctoritas. Aristoteles primus species, quas paulo ante dixi, labefactavit: quas mirifice Plato erat amplexatus, ut in his quiddam divinum esse diceret. Theophrastus autem, vir et oratione suavis et ita moratus, ut prae se probitatem quamdam et ingenuitatem ferat, vehementius etiam fregit quodam modo auctoritatem veteris disciplinae: spoliavit enim virtutem suo decore imbecillamque reddidit, quod negavit in ea sola positum esse beate vivere. 34. Nam Strato, eius auditor, quamquam fuit acri ingenio, tamen ab ea disciplina omnino semovendus est: qui quum maxime necessariam partem philosophiae, quae posita est in virtute et in moribus, reliquisset totumque se ad investigationem naturae contulisset, in ea ipsa plurimum discedit a suis. Speusippus autem et Xenocrates, qui primi Platonis rationem auctoritatemque susceperant, et post hos Polemo et Crates unaque Crantor, in Academia congregati, diligenter ea, quae a superioribus acceperant, tuebantur. Iam Polemonem audiverant adsidue Zeno et Arcesilas. 35. Sed Zeno quum Arcesilam anteiret aetate valdeque subtiliter dissereret et peracute moveretur, corrigere conatus est disciplinam. Eam quoque, si videtur, correctionem explicabo, sicut solebat Antiochus. Mihi vero, inquam, videtur, quod vides idem significare Pomponium.

X. Zeno igitur nullo modo is erat, qui, ut Theophrastus, nervos virtutis inciderit, sed contra, qui omnia quae ad beatam vitam pertinerent in una virtute poneret nec quidquam aliud numeraret in bonis, idque appellaret honestum, quod esset simplex quoddam et solum et unum bonum. 36. Caetera autem etsi nec bona nec mala essent, tamen alia secundum naturam dicebat, alia naturae esse contraria. His ipsis alia interiecta et media numerabat. Quae autem secundum naturam essent, ea sumenda et quadam aestimatione dignanda docebat, contraque contraria: neutra autem in mediis relinquebat, in quibus ponebat nihil omnino esse momenti. 37. Sed quae essent sumenda, ex iis alia pluri-

esse aestimanda, alia minoris. Quae pluris, ea praeposita appellabat, reiecta autem quae minoris. Atque ut haec non tam rebus quam vocabulis commutaverat, sic inter recte factum atque peccatum, officium et contra officium media locabat quaedam: recte facta sola in bonis actionibus ponens, prave, id est peccata, in malis: officia autem [et] servata praetermissaque media putabat, ut dixi. 38. Quumque superiores non omnem virtutem in ratione esse dicerent, sed quasdam virtutes natura aut more perfectas, hic omnes in ratione ponebat, quumque illi ea genera virtutum, quae supra dixi, seiungi posse arbitrarentur, hic nec id ullo modo fieri posse disserebat nec virtutis usum, ut superiores, sed ipsum habitum per se esse praeclearum, nec tamen virtutem cuiquam adesse quin ea semper uteretur. Quumque perturbationem animi illi ex homine non tollerent, naturaque et condolescere et concupiscere et extimescere et efferrī laetitia dicerent, sed ea contraherent in angustumque deducerent, hic omnibus his quasi morbis voluit carere sapientem. 39. Quumque eas perturbationes antiqui naturales esse dicerent et rationis expertes aliaque in parte animi cupiditatem, alia rationem collocarent, ne his quidem adsentiebatur. Nam et perturbationes voluntarias esse putabat opinionisque iudicio suscipi et omnium perturbationum arbitrabatur matrem esse immoderatam quamdam intemperantiam. Haec fere de moribus.

XI. De naturis autem sic sentiebat, primum, ut quattuor initiis rerum illis quintam hanc naturam, ex qua superiores sensus et mentem effici rebantur, non adhiberet. Stabat enim ignem esse ipsam naturam, quae quidque gigneret, et mentem atque sensus. Discrepabat etiam ab iisdem, quod nullo modo arbitrabatur quidquam effici posse ab ea, quae expers esset corporis, cuius generis Xenocrates et superiores etiam animum esse dixerant, nec vero aut quod efficeret aliquid aut quod efficeretur posse esse non corpus. 40. Plurima autem in illa tertia philosophiae parte mutavit. In qua primum de sensibus ipsis quaedam dixit nova, quos iunctos esse censuit e quadam quasi impulsione oblata extrinsecus, quam ille *φαντασίαν*, nos visum appellemus

licet, et teneamus hoc verbum quidem: erit enim utendum in reliquo sermone saepius. Sed ad haec, quae visa sunt et quasi accepta sensibus, adsensionem adiungit animorum, quam esse vult in nobis positam et voluntariam. 41. Visi non omnibus adiungebat fidem, sed iis solum, quae propriam quamdam haberent declarationem earum rerum, quae viderentur: id autem visum, quum ipsum per se cerneretur, comprehensibile... Feretis haec? Nos vero, inquit. Quoniam enim modo *καταληπτόν* diceret? — Sed, quum acceptum iam et approbatum esset, comprehensionem appellabat, similem iis rebus, quae manu prenderentur: ex quo etiam nomen hoc duxerat, quum eo verbo antea nemo tali in re usus esset, plurimisque idem novis verbis — nova enim dicebat — usus est. Quod autem erat sensu comprehensum, id ipsum sensum appellabat, et si ita erat comprehensum, ut convelli ratione non posset, scientiam: sin aliter, inscientiam nominabat: ex qua existeret etiam opinio, quae esset imbecilla et cum falso incognitoeque communis. 42. Sed inter scientiam et inscientiam comprehensionem illam, quam dixi, collocabat, eamque neque in rectis neque in pravis numerabat, sed soli credendum esse dicebat. Ex quo sensibus etiam fidem tribuebat, quod, ut supra dixi, comprehensio facta sensibus et vera esse illi et fidelis videbatur, non quod omnia, quae essent in re, comprehenderet, sed quia nihil quod cadere in eam posset relinqueret quodque natura quasi normam scientiae et principium sui dedisset, unde postea notiones rerum in animis imprimerentur, e quibus non principia solum, sed latiores quaedam ad rationem inveniendam viae reperiuntur. Errorem autem et temeritatem et ignorantiam et opinionem et suspicionem et uno nomine omnia, quae essent aliena firmae et constantis adsensionis, a virtute sapientiaque removebat. Atque in his fere commutatio constitit omnis dissensioque Zenonis a superioribus.

XII. 43. Quae quum dixisset: Breviter sane minimeque obscure exposita est, inquam, a te, Varro, et veteris Academiae ratio et Stoicorum. † Verum esse autem arbitror, ut Antiocho, nostro familiari, placebat, correctionem veteris

Academiae potius quam aliquam novam disciplinam putandam. Tum Varro: Tuae sunt nunc partes, inquit, qui ab antiquorum ratione desciscis et ea, quae ab Arcesila novata sunt, probas, docere quod et qua de causa discidium factum sit, ut videamus satisne ista sit iusta defectio. 44. Tum ego: Cum Zenone, inquam, ut accepimus, Arcesilas sibi omne certamen instituit, non pertinacia aut studio vincendi, ut mihi quidem videtur, sed earum rerum obscuritate, quae ad confessionem ignorationis adduxerant Socratem et iam ante Socratem Democritum, Anaxagoram, Empedoclem, omnes paene veteres: qui nihil cognosci, nihil percipi, nihil sciri posse dixerunt: angustos sensus, imbecillos animos, breviter curricula vitae, et, ut Democritus, in profundo veritatem esse demersam, opinionibus et institutis omnia teneri, nihil veritati relinqui, deinceps omnia tenebris circumfusa esse dixerunt. 45. Itaque Arcesilas negabat esse quidquam quod sciri posset, ne illud quidem ipsum, quod Socrates sibi reliquisset: sic omnia latere in occulto: neque esse quidquam quod cerni aut intelligi posset: quibus de causis nihil oportere neque profiteri neque adfirmare quemquam neque adensatione approbare, cohibereque semper et ab omni lapsu continere temeritatem, quae tum esset insignis, quum aut falsa aut incognita res approbaretur, neque hoc quidquam esse turpius quam cognitioni et perceptioni adensationem approbationemque praecurrere. Huic rationi quod erat consentaneum, faciebat ut contra omnium sententias dicens in eam plerosque deduceret, ut quum in eadem re paria contrariis in partibus momenta rationum invenirentur, facilius ab utraque parte adensio sustineretur. 46. Hanc Academiam novam appellant, quae mihi vetus videtur, si quidem Platonem ex illa vetere numeramus, cuius in libris nihil adfirmatur et in utramque partem multa disseruntur, de omnibus quaeritur, nihil certi dicitur: sed tamen illa, quam exposui, vetus, haec nova nominetur: quae usque ad Carneadem perducta, qui quartus ab Arcesila fuit, in eadem Arcesilae ratione permansit. Carneades autem nullius philosophiae partis ignarus et, ut cognovi ex iis, qui illum audierant, maximeque ex Epicu

reo Zenone, qui quum ab eo plurimum dissentiret, unum tamen praeter caeteros mirabatur, incredibili quadam fuit facultate.....

FRAGMENTA HUIUS LIBRI I.

1. Qui cum similitudine verbi concinere maxime sibi videretur. *Nonius* p. 43, 29.
2. Quid autem stomachetur Mnesarchus, quid Antipater digladietur cum Carneade tot voluminibus? *Idem* p. 65, 13.

M. TULLII CICERONIS
ACADEMICORUM PRIORUM
LIBER SECUNDUS,
QUI INSCRIBITUR LUCULLUS.

ARGUMENTUM.

Diximus supra ad Academicorum posteriorum librum primum duarum illarum editionum horum librorum, quas fecit Cicero, posterioris amissis libris tribus totis primum librum eumque mutilum relictum esse, prioris autem editionis amisso libro priore alterum librum integrum esse servatum. Horum librorum prior, quod in eo Catulus priores partes obtinuit, Catulus vocabatur ab auctore, alter, in quo primum loquitur Lucullus, cui deinceps respondet ipse Cicero, Lucullus appellabatur. Argumentum autem huius libri hoc est. Postquam Cicero in prooemio de laudibus Luculli, de instituto suo, de opportunitate huius ipsius disputationis dixit, Lucullus inde a cap. 4. suscipit disputationem contra Academicos et Philonem ab Antiocho, quocum saepe fuerat, acceptam. Eius summa haec est: Esse *κατάληπτά*, quae comprehendere possint, hoc est, e definitione Zenonis, quam redarguit Philo, talia visa (*φαντασμάς*) impressa et efficta ex eo, unde sint, qualia esse non possint ex eo, unde non sint, c. 6 extr., qua in re tota controversia agitur. Initio facto a sensibus, ostendit vera esse et certa iudicia sensuum, quippe nullis valetudinis aliarumve rerum impedimentis laborantium, praesertim si ars adhibeatur et exercitatio. Ex his igitur visis oriri *ἐννοίας*, notitias: quae si falsae aut incertae sint, omnem rerum et cognitionem et memoriam tolli. Maxime vero virtutum cognitionem documento esse

multa et comprehendi posse et percipi. Ergo si qui comprehendi quidquam posse negent, eos ipsam virtutem tollere, immo vitam evertere funditus et animo orbare c. 7.—10. Deinde et horum relictam sententiam, qui certum esse quidquam negant, veri simile concedant, quod sublata veri et falsi notione et constituta communitate veri cum falso similitudo veri iudicari non possit, et eorum rationem, qui percepta quum negent, perspicua largiantur: neque enim perspicuum esse quidquam posse, v. c. avem albam esse, quando accidere possit, ut eadem sit nigra c. 10. 11. Quoniam autem perceptio cum adensione coniuncta sit, hanc docet esse certissimam c. 12. His disputatis et expositis c. 13. totius Academicorum rationis fundamentis, ostendit aut eorum ratiocinationes, quibus nihil comprehendi contendat, incertas esse aut falsum id, quod disputant, c. 14. Sed ut pares esse Academicis possimus neque a veritate desiscamus, necesse esse primo quae pro perspicuitate responderi possint tenere nos, deinde captiosius eorum interrogationibus occurrere c. 15. Itaque explicatis c. 15. tribus Academicorum argumentis, quorum primum et ultimum est genus illud interrogandi, quod Soriten veteres vocabant, quibus contendunt nihil inter visa falsa et vera interesse, his c. 16. 17. 18. respondet et totum illud genus interrogandi tamquam vitiosum reicit. His singulis deinde respondet Cicero, postea quam primo se Lucullo excusaverat de philosophiae Academicae studio, magnum se opinatorem esse confessus, c. 20. 21.: deinde de Antiochi in deserenda Philonis disciplina levitate pauca dixerat c. 22. Commemoratis ergo summorum hominum auctoritatibus, qui nihil certi esse contenderint, c. 23. 24. sensuum veritatem impugnat. Aut cum Epicuro dicendum esse sensus numquam fallere hominem et, si semel mentiti sint, numquam iis credendum aut cum Lucullo alia sensuum visa esse vera, alia falsa: quo sumpto nullam verorum a falsis discernendorum notam relinqui, c. 25. 26. Male autem illud obiecti, artificis adhibitis et cogitatione effici posse, ut intelligamus aliter res esse ac videantur, somnia, ubi evigilaverimus, falsa putari, visa vinolentorum et furiosorum, ubi se receperint. Nam de hoc non disputari, sed qualia haec videantur, quum videantur, id quaeri. Non enim esse dubium quin, quum videantur, probentur, ex quo efficiatur inter visa vera et falsa ad animi adsensum nihil interesse, c. 27. 28. Neque rationem magis quidquam ac sensus percipere. Nam quod dialecticae multum Stoici tribuant, primo dialecticum non posse v. c. de rebus geometricis indicare, nisi geometricam didicerit, deinde non posse solvere soritas, propterea quod natura nobis eam cognitionem negarit, ut ullius rei fines statuere possimus, idque magno argumento esse falsam esse illam definitionem, effatum esse id, quod aut verum aut falsum sit, c. 28.—30. Quod sublata perceptione, quamvis relicta probabilitate, vitam omnem, sensum, memoriam, artem etc. tolli putet, in eo valde errare. Nam in plerisque actionibus, vel Stoicis consentientibus, tamquam in navigando probabilitate ho-

mines duci eamque ad actiones sufficere, eadem sentire Academicum quae Stoicum, nihil mutari, iudicio tantum utrumque discrepare, quod ad ipsos sensus nullam vim habeat: memoria etiam errores, non tantum comprehensa teneri, in artibus autem plerisque nos probabilitate duci, nihil dialecticae opus esse, c. 30—34. Neque vero ex Antiochi mente eum repugnantia dicere, qui visa concedat aut vera esse aut falsa, nihil tamen inter se differre contendat. Neque enim verum ab Academicis omnino tolli, sed tantum percipiendi signum, c. 34. A cap. 35. deinceps usque ad 47. copiosam addit disputationem de summorum philosophorum dissensionibus in omnibus philosophiae partibus: ex quo patet nihil exploratum esse, sed in omnibus probabilitatem esse sequendam, atque etiam, quod omnes praeter Stoicos concedant, sapientem posse opinari.

1. 1. Magnum ingenium L. Luculli magnumque optimarum artium studium, tum omnis liberalis et digna homine nobili ab eo percepta doctrina, quibus temporibus florere in foro maxime potuit, caruit omnino rebus urbanis. Ut enim admodum adolescens cum fratre pari pietate et industria praedito paternas inimicitias magna cum gloria est persecutus, in Asiam quaestor profectus, ibi permultos annos admirabili quadam laude provinciae praefuit: deinde absens factus aedilis, continuo praetor — licebat enim celerius legis praemio —, post in Africam, inde ad consulatum, quem ita gessit, ut diligentiam admirarentur omnes, ingenium cognoscerent. Post ad Mithridaticum bellum missus a senatu non modo opinionem vicit omnium, quae de virtute eius erat, sed etiam gloriam superiorum. 2. Idque eo fuit mirabilis, quod ab eo laus imperatoria non admodum expectabatur, qui adolescentiam in forensi opera, quaesturae diuturnum tempus Murena bellum in Ponto gerente in Asia pace consumpserat. Sed incredibilis quaedam ingenii magnitudo non desideravit indocilem usum disciplinam. Itaque quum totum iter et navigationem consumpsisset partim in perecontando a peritis, partim in rebus gestis legendis, in Asiam factus imperator venit, quum esset Roma profectus rei militaris rudis. Habuit enim divinam quamdam memoriam rerum, verborum maiorem Hortensius, sed quo plus in negotiis gerendis res quam verba prosunt, hoc erat memoria illa praestantior, quam fuisse in Themistocle, quem facile Graeciae principem ponimus, singularem ferunt:

qui quidem etiam pollicenti cuidam se artem ei memoriae, quae tum primum proferebatur, traditurum respondisse dicitur *oblivisci se malle discere*, credo, quod haerebant in memoria quaecumque et audierat et viderat. Tali ingenio praeditus Lucullus adiunxerat etiam illam, quam Themistocles spreverat, disciplinam. Itaque ut litteris consignamus quae monumentis mandare volumus, sic ille in animo res insculptas habebat. 3. Tantus ergo imperator in omni genere belli fuit, proeliis, oppugnationibus, navalibus pugnis totiusque belli instrumento et apparatu, ut ille rex post Alexandrum maximus hunc a se maiorem ducem cognitum quam quemquam eorum, quos legisset, fateretur. In eodem tanta prudentia fuit in constituendis temperandisque civitatibus, tanta aequitas, ut hodie stet Asia Luculli institutis servandis et quasi vestigiis persequendis. Sed etsi magna cum utilitate rei publicae, tamen diutius quam vellem tanta vis virtutis atque ingenii peregrinata abfuit ab oculis et fori et curiae. Quin etiam, quum victor a Mithridatico bello revertisset, inimicorum calumnia triennio tardius quam debuerat triumphavit. Nos enim consules iuduximus paene in urbem currum clarissimi viri: cuius mihi consilium et auctoritas quid tum in maximis rebus profuisset dicerem, nisi de me ipso dicendum esset: quod hoc tempore non est necesse. Itaque privabo illum potius debito testimonio quam id eum mea laude communicem.

II. 4. Sed quae populari gloria decorari in Lucullo debuerunt, ea fere sunt et Graecis litteris celebrata et Latinis. Nos autem illa externa cum multis, haec interiora cum paucis ex ipso saepe cognovimus. Maiore enim studio Lucullus quum omni litterarum generi tum philosophiae deditus fuit quam qui illum ignorabant arbitrabantur, nec vero in eunte aetate solum, sed et pro quaestore aliquot annos et in ipso bello, in quo ita magna rei militaris esse occupatio solet, ut non multum imperatori sub ipsis pellibus otii relinquatur. Quum autem e philosophis ingenio scientiaque putaretur Antiochus, Philonis auditor, excellere, eum secum et quaestor habuit et post aliquot annos imperator, quumque esset ea memoria, quam ante dixi, ea saepe

audiendo facile cognovit, quae vel semel audita meminisse potuisset. Delectabatur autem mirifice lectione librorum, de quibus audiebat.

5. Ac vereor interdum ne talium personarum quum amplificare velim, minuam etiam gloriam. Sunt enim multi qui omnino Graecas non ament litteras, plures qui philosophiam, reliqui, etiam si haec non improbent, tamen earum rerum disputationem principibus civitatis non ita decoram putant. Ego autem, quum Graecas litteras M. Catonem in senectute didicisse acceperim, P. autem Africani historiae loquantur in legatione illa nobili, quam ante censuram obiit, Panaetium unum omnino comitem fuisse, nec litterarum Graecarum nec philosophiae iam ullum auctorem requiro. 6. Restat ut iis respondeam, qui sermonibus eius modi nolint personas tam graves illigari. Quasi vero clarorum virorum aut tacitos congressus esse oporteat aut ludicos sermones aut rerum colloquia leviorum! Etenim, si quodam in libro vere est a nobis philosophia laudata, profecto eius tractatio optimo atque amplissimo quoque dignissima est, nec quidquam aliud videndum est nobis, quos populus Romanus hoc in gradu collocavit, nisi ne quid privatis studiis de opera publica detrahamus. Quod si [tum], quum fungi munere debebamus, non modo operam nostram numquam a populari coetu removimus, sed ne litteram quidem ullam fecimus nisi forensem, quis reprehendet nostrum otium, qui in eo non modo nosmet ipsos hebescere et languere nolumus, sed etiam ut plurimis prosimus enititur? Gloriam vero non modo non minui, sed etiam augeri arbitramur eorum, quorum ad populares illustresque laudes has etiam minus notas minusque pervulgatas adiungimus. 7. Sunt etiam qui negent in iis, qui in nostris libris disputent, fuisse earum rerum, de quibus disputatur, scientiam. Qui mihi videntur non solum vivis, sed etiam mortuis invidere.

III. Restat unum genus reprehensorum, quibus Academiae ratio non probatur. Quod gravius ferremus, si quisquam ullam disciplinam philosophiae probaret praeter eam, quam ipse sequeretur. Nos autem, quoniam contra omnes dicere, qui scire sibi videntur, solemus, non possumus quin

alii a nobis dissentiant recusare: quamquam nostra quidem causa facilior est, qui verum invenire sine ulla contentione volumus, idque summa cura studioque conquirimus. Etsi enim omnis cognitio multis est obstructa difficultatibus eaque est et in ipsis rebus obscuritas et in iudiciis nostris infirmitas, ut non sine causa et antiquissimi et doctissimi invenire se posse quod cuperent diffisi sint, tamen nec illi defecerunt neque nos studium exquirendi defatigati relinquemus, neque nostrae disputationes quidquam aliud agunt nisi ut in utramque partem dicendo eliciant et tamquam exprimant aliquid, quod aut verum sit aut ad id quam proxime accedat. 8. Neque inter nos et eos, qui se scire arbitrantur, quidquam interest, nisi quod illi non dubitant quin ea vera sint, quae defendunt: nos probabilia multa habemus, quae sequi facile, adfirmare vix possumus. Hoc autem liberiores et solutiores sumus, quod integra nobis est iudicandi potestas, nec ut omnia, quae praescripta et quasi imperata sint, defendamus necessitate ulla cogimur. Nam caeteri primum ante tenentur astrieti quam quid esset optimum iudicare potuerunt: deinde infirmissimo tempore aetatis aut obsecuti amico cuiquam aut una alicuius, quem primum audierunt, oratione capti de rebus incognitis iudicant et, ad quaecumque sunt disciplinam quasi tempestate delati, ad eam tamquam ad saxum adhaerescunt. 9. Nam, quod dicunt omnino se credere ei, quem iudicent fuisse sapientem, probarem, si id ipsum rudes et indocti iudicare potuissent — statuere enim qui sit sapiens vel maxime videtur esse sapientis —, sed ut potuerint, potuerunt omnibus rebus auditis, cognitibus etiam reliquorum sententiis, iudicaverunt autem re semel audita atque ad unius se auctoritatem contulerunt. Sed nescio quo modo plerique errare malunt eamque sententiam, quam adamaverunt, pugnacissime defendere quam sine pertinacia quid constantissime dicatur exquirere. Quibus de rebus et alias saepe multa quaesita et disputata sunt et quondam in Hortensii villa, quae est ad Baulos, quum eo Catulus et Lucullus nosque ipsi postridie venissemus, quam apud Catulum fuisset. Quo quidem etiam maturius venimus, quod erat constitutum, si ventus esset, Lucullo in

Neapolitanum, mihi in Pompeianum navigare. Quum igitur pauca in xysto locuti essemus, tum eodem in spatio consedimus.

IV. 10. Hic Catulus: Etsi heri, inquit, id, quod quaerebatur, paene explicatum est, ut tota fere quaestio tractata videatur, tamen exspecto ea, quae te pollicitus es, Luculle, ab Antiocho audita dicturum. Equidem, inquit Hortensius, feci plus quam vellem: totam enim rem Lucullo integram servatam oportuit. Et tamen fortasse servata est: a me enim ea, quae in promptu erant, dicta sunt, a Lucullo autem reconditiora desidero. Tum ille: Non sane, inquit, Hortensi, conturbat me exspectatio tua, etsi nihil est iis, qui placere volunt, tam adversarium, sed quia non laboro quam valde ea, quae dico, probaturus sim, eo minus conturbor. Dicam enim nec mea nec ea, in quibus, si non fuerint vera, non vinci me malim quam vincere. Sed mehercule, ut quidem nunc se causa habet, etsi hesterno sermone labefactata est, mihi tamen videtur esse verissima. Agam igitur, sicut Antiochus agebat: nota enim mihi res est. Nam et vacuo animo illum audiebam et magno studio, eadem de re etiam saepius, ut etiam maiorem exspectationem mei faciam quam modo fecit Hortensius. Quum ita esset exorsus, ad audiendum animos ereximus. 11. At ille: Quum Alexandriae pro quaestore, inquit, essem, fuit Antiochus mecum et erat iam antea Alexandriae familiaris Antiochi Heraclitus Tyrius, qui et Clitomachum multos annos et Philonem audierat, homo sane in ista philosophia, quae nunc prope dimissa revocatur, probatus et nobilis: cum quo Antiochum saepe disputantem audiebam, sed utrumque leniter. Et quidem isti libri duo Philonis, de quibus heri dictum a Catulo est, tum erant adlati Alexandriam tumque primum in Antiochi manus venerant: et homo natura lenissimus — nihil enim poterat fieri illo mitius — stomachari tamen coepit. Mirabar: nec enim umquam ante videram. At ille, Heracliti memoriam implorans, quaerere ex eo viderentur illa Philonis aut eam vel e Philone vel ex ullo Academico audivisset aliquando? Negabat. Philonis tamen scriptum agnoscebat: nec id quidem dubitari poterat: nam aderant mei familia-

res, docti homines, P. et C. Selli et Tetrilius Rogus, qui se illa audivisse Romae de Philone et ab eo ipso illos duos libros dicerent descripsisse. 12. Tum et illa dixit Antiochus, quae heri Catulus commemoravit a patre suo dicta Philoni, et alia plura, nec se tenuit quin contra suum doctorem librum etiam ederet, qui *Sosus* inscribitur. Tum igitur et quum Heraclitum studiose audirem contra Antiochum disserentem et item Antiochum contra Academicos, dedi Antiocho operam diligentius, ut causam ex eo totam cognoscerem. Itaque complures dies adhibito Heraclito doctisque compluribus et in his Antiochi fratre, Aristo, et praeterea Aristone et Dione, quibus ille secundum fratrem plurimum tribuebat, multum temporis in ista una disputatione consumpsimus. Sed ea pars, quae contra Philonem erat, praetermittenda est: minus enim acer est adversarius is, qui ista, quae sunt heri defensa, negat Academicos omnino dicere. Etsi enim mentitur, tamen est adversarius lenior. Ad Arcesilam Carneademque veniamus.

V. 13. Quae quum dixisset, sic rursus exorsus est: Primum mihi videmini — me autem nomine appellabat —, quum veteres physicos nominatis, facere idem, quod seditiosi cives solent, quum aliquos ex antiquis claros viros proferunt, quos dicant fuisse populares, ut eorum ipsi similes esse videantur. Repetunt a P. Valerio, qui exactis regibus primo anno consul fuit, commemorant reliquos, qui leges populares de provocationibus tulerint, quum consules essent: tum ad hos notiores, C. Flaminium, qui legem agrariam aliquot annis ante secundum Punicum bellum tribunus plebis tulerit invito senatu et postea bis consul factus sit, L. Cassium, Q. Pompeium: illi quidem etiam P. Africanum referre in eundem numerum solent. Duos vero sapientissimos et clarissimos fratres, P. Crassum et P. Scaevolam, aiunt Ti. Graccho auctores legum fuisse, alterum quidem, ut videmus, palam, alterum, ut suspicantur, obscurius. Addunt etiam C. Marium. Et de hoc quidem nihil mentiuntur. Horum nominibus tot virorum atque tantorum expositis eorum se institutum sequi dicunt. 14. Similiter vos, quum perturbare, ut illi rem publicam, sic vos philoso-

phiam bene iam constitutam velitis, Empedoclem, Anaxagoram, Democritum, Parmenidem, Xenophanem, Platonem etiam et Socratem profertis. Sed neque Saturninus, ut nostrum inamicum potissimum nominem, simile quidquam habuit veterum illorum nec Arcesilae calumnia conferenda est cum Democriti verecundia. Et tamen isti physici raro admodum, quum haerent aliquo loco, exclamant quasi mente incitati, Empedocles quidem, ut interdum mihi furere videatur, abstrusa esse omnia, nihil nos sentire, nihil cernere, nihil omnino quale sit posse reperire: maiorem autem partem mihi quidem omnes isti videntur nimis etiam quaedam affirmare plusque profiteri se scire quam sciunt. 15. Quod si illi tum in novis rebus quasi modo nascentes haesitaverunt, nihilne tot saeculis, summis ingeniis, maximis studiis explicatum putamus? nonne, quum iam philosophorum disciplinae gravissimae constitissent, tum exortus est ut in optima re publica Ti. Gracchus qui otium perturbaret, sic Arcesilas qui constitutam philosophiam everteret et in eorum auctoritate delitesceret, qui negavissent quidquam sciri aut percipi posse? quorum e numero tollendus est et Plato et Socrates: alter, quia reliquit perfectissimam disciplinam, Peripateticos et Academicos, nominibus differentes, re congruentes, a quibus Stoici ipsi verbis magis quam sententiis dissenserunt. Socrates autem de se ipse detrahens in disputatione plus tribuebat iis, quos volebat refellere. Ita, quum aliud agnosceret atque sentiret, libenter uti solitus est ea dissimulatione, quam Graeci *εἰσπρηλατὴν* vocant: quam ait etiam in Africano fuisse Fannius, idque propterea vitiosum in illo non putandum, quod idem fuerit in Socrate.

VI. 16. Sed fuerint illa veteribus, si vultis, incognita. Nihilne est igitur actum, quod investigata sunt, postea quam Arcesilas Zenoni, ut putatur, obtrectans nihil novi reperti, sed emendanti superiores immutatione verborum, dum huius definitiones labefactare vult, conatus est clarissimis rebus tenebras obducere? Cuius primo non admodum probata ratio, quamquam floruit quum acumine ingenii tum admirabili quodam lepore dicendi, proxime a Lacyde solo retenta est: post autem confecta a Carneade, qui est quar-

tus ab Arcesila: audivit enim Hegesinum, qui Euandrum audierat, Lacydi discipulum, quum Arcesilae Lacydes fuisset. Sed ipse Carneades diu tenuit: nam nonaginta vixit annos, et, qui illum audierant, admodum floruerunt: e quibus industriae plurimum in Clitomacho fuit: declarat multitudo librorum: ingenii non minus in [Aeschine], in Charmada eloquentiae, in Melanthio Rhodio suavitatis. Bene autem nosse Carneadem Stratoniceus Metrodorus putabatur. 17. Iam Clitomacho Philo vester operam multos annos dedit. Philone autem vivo patrocinium Academiae non defuit. Sed, quod nos facere nunc ingredimur, ut contra Academicos disseramus, id quidam e philosophis et ii quidem non mediocres faciendum omnino non putabant: nec enim esse ullam rationem disputare cum iis, qui nihil probarent, Antipatrumque Stoicum, qui multus in eo fuisset, reprehendebant, nec definiri aiebant necesse esse quid esset cognitio aut perceptio aut, si verbum e verbo volumus, comprehensio, quam *κατάληψιν* illi vocant, eosque, qui persuadere vellent, esse aliquid quod comprehendere et percipi posset, inscienter facere dicebant, propterea quod nihil esset clarius *ἐναργεία*, ut Graeci: perspicuitatem aut evidentiam nos, si placet, nominemus fabricemurque, si opus erit, verba, ne hic sibi — me appellabat iocans — hoc licere putet soli: sed tamen orationem nullam putabant illustriorem ipsa evidentia reperiri posse nec ea, quae tam clara essent, definienda censebant. Alii autem negabant se pro hac evidentia quidquam priores fuisse dicturos, sed ad ea, quae contra dicerentur, dici oportere putabant, ne qui fallerentur. 18. Plerique tamen et definitiones ipsarum etiam evidentium rerum non improbant et rem idoneam, de qua quaeratur, et homines dignos, quibuscum disseratur, putant. Philo autem, dum nova quaedam commovet, quod sustinere ea vix poterat, quae contra Academicorum pertinaciam dicebantur, et aperte mentitur, ut est reprehensus a patre Catulo, et, ut docuit Antiochus, in id ipsum se induit, quod timebat. Quum enim ita negaret, quidquam esse, quod comprehendere posset. — id enim volumus esse *ἀκατάληπτον* —, si illud esset, sicut Zeno definiret, tale visum —

iam enim hoc pro *φαντασία* verbum satis hesterno sermone trivimus — visum igitur impressum effectumque ex eo, unde esset, quale esse non posset, ex eo, unde non esset, id nos a Zenone definitum rectissime dicimus: qui enim potest quidquam comprehendere, ut plane confidas perceptum cognitumque esse, quod est tale, quale vel falsum esse possit? hoc quum infirmat tollitque Philo, iudicium tollit incogniti et cogniti. Ex quo efficitur nihil posse comprehendere. Ita imprudens eo, quo minime vult, revolvitur. Qua re omnis oratio contra Academiam suscipitur a nobis, ut retineamus eam definitionem, quam Philo voluit evertere. Quam nisi obtinemus, percipi nihil posse concedimus.

VII. 19. Ordiamur igitur a sensibus: quorum ita clara iudicia et certa sunt, ut, si optio naturae nostrae detur, et ab ea deus aliqui requirat contentane sit suis integris in corruptisque sensibus an postulet melius aliquid, non videam quid quaerat amplius. Nec vero hoc loco exspectandum est, dum de rema inflexo aut de collo columbae respondeam: non enim is sum, qui, quidquid videtur, tale dicam esse quale videatur. Epicurus hoc viderit et alia multa. Meo autem iudicio ita est maxima in sensibus veritas, si et sani sunt ac valentes et omnia removentur, quae obstant et impediunt. Itaque et lumen mutari saepe volumus et situs earum rerum, quas intuemur, et intervalla aut contrahimus aut diducimus, multaque facimus usque eo, dum aspectus ipse fidem faciat sui iudicii. Quod idem fit in vocibus, in odore, in sapore, ut nemo sit nostrum qui in sensibus sui cuiusque generis iudicium requirat acrius. 20. Adhibita vero exercitatione et arte, ut oculi pictura teneantur, aures cantibus, quis est quin cernat quanta vis sit in sensibus? Quam multa vident pictores in umbris et in eminentia, quae nos non videmus! quam multa, quae nos fugiunt in cantu, exaudiunt in eo genere exercitati! qui primo inflatu tibicinis Antiocham esse aiunt aut Andromacham, quum id nos ne suspicemur quidem. Nihil necesse est de gustatu et odoratu loqui, in quibus intelligentia, etsi vitiosa, est quaedam tamen. Quid de tactu, et eo quidem, quem philosophi interiorem vocant, aut doloris aut voluptatis? in quo Cyrenaici solo putant

veri esse iudicium, quia sentiatur. 21. Potestne igitur quisquam dicere inter eum, qui doleat, et inter eum, qui in voluptate sit, nihil interesse? aut, ita qui sentiat, non aper-
tissime insaniat? Atqui qualia sunt haec, quae sensibus percipi dicimus, talia sequuntur ea, quae non sensibus ipsis percipi dicuntur, sed quodam modo sensibus, ut haec: 'Illud est album, hoc dulce, canorum illud, hoc bene olens, hoc asperum.' Animo iam haec tenemus comprehensa non sensibus. 'Ille' deinceps 'equus est, ille canis.' Caetera series deinde sequitur, maiora nectens, ut haec, quae quasi expletam rerum comprehensionem amplectuntur: 'Si homo est, animal est mortale, rationis particeps.' Quo e genere nobis notitiae rerum imprimuntur, sine quibus nec intelligi quidquam nec quaeri aut disputari potest. 22. Quod si essent falsae notitiae — *ἐννοίας* enim notitias appellare tu videbare —, si igitur essent hae falsae aut eius modi visis impressae, qualia visa a falsis discerni non possent, quo tandem his modo uteremur? quo modo autem quid cuique rei consentaneum esset, quid repugnaret videremus? Memoriae quidem certe, quae non modo philosophiam, sed omnes vitae usus omnesque artes una maxime continet, nihil omnino loci relinquitur. Quae potest enim esse memoria falsorum? aut quid quisquam meminit, quod non animo comprehendit et tenet? Ars vero quae potest esse nisi quae non ex una aut duabus, sed ex multis animi perceptionibus constat? Quam si subtraxeris, qui distingues artificem ab inscio? Non enim fortuito hunc artificem dicemus esse, illum negabimus, sed quum alterum percepta et comprehensa tenere videmus, alterum non item. Quumque artium aliud eius modi genus sit, ut tantum modo animo rem cernat, aliud, ut molliatur aliquid et faciat, quo modo aut geometres cernere ea potest, quae aut nulla sunt aut internosci a falsis non possunt, aut is, qui fidibus utitur, explere numeros et conficere versus? Quod idem in similibus quoque artibus continget, quarum omne opus est in faciendo atque agendo. Quid enim est quod arte effici possit, nisi is, qui artem tractabit, multa perceperit?

VIII. 23. Maxime vero virtutum cognitio confirmat per

cipi et comprehendi multa posse. In quibus solis inesse etiam scientiam dicimus, quam nos non comprehensionem modo rerum, sed eam stabilem quoque et immutabilem esse censemus, itemque sapientiam, artem vivendi, quae ipsa ex sese habeat constantiam. Ea autem constantia si nihil habeat percepti et cogniti, quaero unde nata sit aut quo modo? Quaero etiam, ille vir bonus, qui statuit omnem cruciatum perferre, intolerabili dolore lacerari potius quam aut officium prodat aut fidem, cur has igitur sibi tam graves leges imposuerit, quum quam ob rem ita oporteret nihil haberet comprehensi, percepti, cogniti, constituti? Nullo igitur modo fieri potest ut quisquam tanti aestimet aequitatem et fidem, ut eius conservandae causa nullum supplicium recuset, nisi iis rebus adsensus sit, quae falsae esse non possunt. 24. Ipsa vero sapientia, si se ignorabit sapientiae? deinde quo modo suscipere aliquam rem aut agere fidenter audebit, quum certi nihil erit quod sequatur? quum vero dubitabit quid sit extremum et ultimum bonorum, ignorans quo omnia referantur, qui poterit esse sapientia? Atque etiam illud perspicuum est, constitui necesse esse initium, quod sapientia, quum quid agere incipiat, sequatur, idque initium esse naturae accommodatum. Nam aliter appetitio — eam enim esse volumus *ὁρμήν* —, qua ad agendum impellimur et id appetimus, quod est visum, moveri non potest. 25. Illud autem, quod movet, prius oportet videri eique credi: quod fieri non potest, si id, quod visum erit, discerni non poterit a falso. Quo modo autem moveri animus ad appetendum potest, si id, quod videtur, non percipitur accommodatumne naturae sit an alienum? Itemque, si quid officii sui sit non occurrit animo, nihil umquam omnino aget, ad nullam rem umquam impelletur, numquam movebitur. Quod si aliquid aliquando acturus est, necesse est id ei verum, quod occurrit, videri. 26. Quid? quod, si ista vera sunt, ratio omnis tollitur, quasi quaedam lux lumenque vitae, tamenne in ista pravitate perstabitis? Nam quaerendi initium ratio attulit, quae perfecit virtutem, quum esset ipsa ratio confirmata quaerendo. Quaestio autem est

appetitio cognitionis quaestionisque finis inventio. At nemo invenit falsa, nec ea, quae incerta permanent, inventa esse possunt, sed, quum ea, quae quasi involuta fuerunt, aperta sunt, tum inventa dicuntur. Sic et initium quaerendi et exitus percipiendi et comprehendendi tenetur. Itaque argumenti conclusio, quae est Graece ἀπόδειξις, ita definitur: 'Ratio, quae ex rebus perceptis ad id, quod non percipiebatur, adducit.'

IX. 27. Quod si omnia visa eius modi essent, qualia isti dicunt, ut ea vel falsa esse possent, neque ea posset ulla notio discernere, quo modo quempiam aut conclusisse aliquid aut invenisse diceremus aut quae esset conclusi argumenti fides? Ipsa autem philosophia, quae rationibus progredi debet, quem habebit exitum? Sapientiae vera quid futurum est? quae neque de se ipsa dubitare debet neque de suis decretis, quae philosophi vocant δόγματα, quorum nullum sine scelere prodi poterit. Quum enim decretum proditur, lex veri rectique proditur, quo e vitio et amicitiarum prodiones et rerum publicarum nasci solent. Non potest igitur dubitari quin decretum nullum falsum possit esse sapientique satis non sit non esse falsum, sed etiam stabile, fixum, ratum esse debeat, quod movere nulla ratio queat. Talia autem neque esse neque videri possunt eorum ratione, qui illa visa, e quibus omnia decreta sunt nata, negant quidquam a falsis interesse. 28. Ex hoc illud est natum, quod postulabat Hortensius, ut id ipsum saltem perceptum a sapiente diceretis, nihil posse percipi. Sed Antipatro hoc idem postulanti, quum diceret ei, qui affirmaret nihil posse percipi, consentaneum esse unum tamen illud dicere percipi posse, ut alia non possent, Carneades acutius resistebat. Nam tantum abesse dicebat, ut id consentaneum esset, ut maxime etiam repugnaret. Qui enim negaret quidquam esse quod perciperetur, eum nihil excipere: ita necesse esse, ne id ipsum quidem, quod exceptum non esset, comprehendere et percipi ullo modo posse. 29. Antiochus ad istum locum pressius videbatur accedere. Quoniam enim id haberent Academici decretum, — sentitis enim iam hoc me δόγμα dicere —, nihil posse percipi, non de-

bere eos in suo decreto, sicut in caeteris rebus, fluctuare, praesertim quum in eo summa consisteret: hanc enim esse regulam totius philosophiae, constitutionem veri falsi, cogniti incogniti, quam rationem quoniam susciperent docereque vellent quae a quovis accipi oporteret et quae repudiari, certe hoc ipsum, ex quo omne veri falsique iudicium esset, percipere eos debuisse: etenim duo esse haec maxima in philosophia, iudicium veri et finem bonorum, nec sapientem posse esse, qui aut cognoscendi esse initium ignoret aut extremum expetendi, ut aut uode proficiscatur aut quopervenendum sit nesciat: haec autem habere dubia neque his ita confidere, ut moveri non possint, abhorrere a sapientia plurimum. Hoc igitur modo potius erat ab his postulandum, ut hoc unum saltem, percipi nihil posse, perceptum esse dicerent. Sed de inconstantia totius illorum sententiae, si ulla sententia cuiusquam esse potest nihil approbantis, est, ut opinor, dictum satis. X. 30. Sequitur disputatio copiosa illa quidem, sed paullo abstrusior — habet enim aliquantum a physicis —, ut verear ne maiorem largiar ei, qui contra dicturus est, libertatem et licentiam. Nam quid eum facturum putem de abditis rebus et obscuris, qui lucem eripere conetur? Sed disputari poterat subtiliter, quanto quasi artificio natura fabricata esset primum animal omne, deinde hominem maxime, quae vis esset in sensibus, quem ad modum primo visa nos pellerent, deinde appetitio ab his pulsa sequeretur, tum ut sensus ad res percipiendas intenderemus. Mens enim ipsa, quae sensuum fons est atque etiam ipsa sensus est, naturalem vim habet, quam intendit ad ea, quibus movetur. Itaque alia visa sic adripit, ut his statim utatur, alia quasi recondit, e quibus memoria oritur. Caetera autem similitudinibus constituit, ex quibus efficiuntur notitiae rerum, quas Graeci tum ἐννοίας, tum προλήψεις vocant. Eo quum accessit ratio argumentique conclusio rerumque innumerabilium multitudo, tum et perceptio eorum omnium apparet et eadem ratio perfecta his gradibus ad sapientiam pervenit. 31. Ad rerum igitur scientiam vitaeque constantiam aptissima quum sit mens hominis, amplectitur maxime cognitionem, et istam κατά-

ληψιν, quam, ut dixi, verbum e verbo exprimentes comprehensionem dicemus, quum ipsam per se amat — nihil est enim ei veritatis luce dulcius — tum etiam propter usum. Quocirca et sensibus utitur et artes efficit, quasi sensus alios, et usque eo philosophiam ipsam corroborat, ut virtutem efficiat, ex qua re una vita omnis apta sit. Ergo ii, qui negant quidquam posse comprehendi, haec ipsa eripiunt vel instrumenta vel ornamenta vitae vel potius etiam totam vitam evertunt funditus ipsumque animal orbant animo, ut difficile sit de temeritate eorum, perinde ut causa postulat, dicere.

32. Nec vero satis constituere possum quod sit eorum consilium aut quid velint. Interdum enim quum adhibemus ad eos orationem huius modi: 'Si ea, quae disputentur, vera sint, tum omnia fore incerta,' respondent: 'Quid ergo istud ad nos? num nostra culpa est? naturam accusa, quae in profundo veritatem, ut ait Democritus, penitus abstruserit.' Alii autem elegantius, qui etiam queruntur, quod eos insimulemus omnia incerta dicere, quantumque intersit inter incertum et id, quod percipi non possit, docere conantur eaque distinguere. Cum iis igitur agamus, qui haec distinguunt: illos, qui omnia sic incerta dicunt, ut stellarum numerus par an impar sit, quasi desperatos aliquos relinquamus. Volunt enim — et hoc quidem vel maxime animadvertendam vos moveri — probabile aliquid esse et quasi veri simile, eaque se uti regula et in agenda vita et in quaerendo ac disserendo.

XI. 33. Quae ista regula est veri et falsi, si notionem veri et falsi, propterea quod ea non possunt internosci, nullam habemus? Nam si habemus, interesse oportet ut inter rectum et pravum, sic inter verum et falsum. Si nihil interest, nulla regula est nec potest is, cui est visio veri falsique communis, ullum habere iudicium aut ullam omnino veritatis notam. Nam quum dicunt hoc se unum tollere, ut quidquam possit ita videri, ut non eodem modo falsum etiam possit videri, caetera autem concedere, faciunt pueriliter. Quo enim omnia iudicantur sublato reliqua se negant tollere: ut, si quis quem oculis privaverit, dicat ea,

quae cerni possent, se ei non ademisse. Ut enim illa oculis modo cognoscuntur, sic reliqua visis, sed propria veri, non communi veri et falsi nota. Quam ob rem, sive tu probabilem visionem sive probabilem et quae non impediatur, ut Carneades volebat, sive aliud quid proferes quod sequare, ad visum illud, de quo agimus, tibi erit revertendum. 34. In eo autem, si erit communitas cum falso, nullum erit iudicium, quia proprium in communi sigao notari non potest. Sin autem commune nihil erit, habeo quod volo: id enim quaero, quod ita mihi videatur verum, ut non possit idem falsum videri. Simili in errore versantur, quum convicio veritatis coacti perspicua a perceptis volunt distinguere et conantur ostendere esse aliquid perspicui, verum illud quidem impressum in animo atque mente, neque tamen id percipi ac comprehendendi posse. Quo enim modo perspicue dixeris album esse aliquid, quum possit accidere ut id, quod nigrum sit, album esse videatur? aut quo modo ista aut perspicua dicemus aut menti impressa subtiliter, quum sit incertum vere inaniterne moveatur? Ita neque color neque corpus nec veritas nec argumentum nec sensus neque perspicuum ullum relinquitur. 35. Ex hoc illud his usu venire solet, ut, quidquid dixerint, a quibusdam interrogentur: 'Ergo istuc quidem percipis?' Sed qui ita interrogant, ab his irridentur. Non enim arguent, ut coarguant neminem ulla de re posse contendere neque adseverare sine aliqua eius rei, quam sibi quisque placere dicit, certa et propria nota. Quod est igitur istuc vestrum probabile? Nam si, quod cuique occurrit et primo quasi aspectu probabile videtur, id confirmatur, quid eo levius? Sin ex circumspectione aliqua et accurata consideratione, quod visum sit, id se dicent sequi, tamen exitum non habebunt: 36. primum quia iis visis, inter quae nihil interest, aequaliter omnibus abrogatur fides: deinde, quum dicant posse accidere sapienti ut, quum omnia fecerit diligentissimeque circumspexerit, existat aliquid quod et veri simile videatur et absit longissime a vero, ne si magnam partem quidem, ut solent dicere, ad verum ipsum aut quam proxime accedant, confidere sibi poterunt. Ut enim confidant, notum iis esse debet incic. IV. 1.

signe veri, quo obscurato et oppresso quod tandem verum sibi videbuntur attingere? Quid autem iam absurde dici potest quam quum ita loquuntur: 'Est hoc quidem illius rei signum aut argumentum et ea re id sequor, sed fieri potest ut id, quod significatur, aut falsum sit aut nihil sit omnino.' Sed de perceptione hactenus. Si quis enim ea, quae dicta sunt, labefactare volet, facile etiam absentibus nobis veritas se ipsa defendet.

XII. 37. His satis cognitis, quae iam explicata sunt, nunc de adsensione atque approbatione, quam Graeci *συγκατάθεσις* vocant, pauca dicemus, non quo non latus locus sit, sed paullo ante iacta sunt fundamenta. Nam quum vim, quae esset in sensibus, explicabamus, simul illud aperiēbatur, comprehendi multa et percipi sensibus, quod fieri sine adsensione non potest. Deinde quum inter inanimum et animal hoc maxime intersit, quod [inanimum nihil agit,] animal agit aliquid — nihil enim agens ne cogitari quidem potest quale sit —, aut ei sensus adimendus est aut ea, quae est in nostra sita potestate, reddenda adsensio. 38. At vero animus quodam modo eripitur iis, quos neque sentire neque adsentiri volunt. Ut enim necesse est lancem in libra ponderibus impositis deprimi, sic animum perspicuis cedere. Nam quo modo non potest animal ullum non appetere id, quod accommodatum ad naturam appareat — Graeci id *οικειωτον* appellant —, sic non potest obiectam rem perspicuam non approbare. Quamquam, si illa, de quibus disputatum est, vera sunt, nihil attinet de adsensione omnino loqui. Qui enim quid percipit, adsentitur statim. Sed haec etiam sequuntur, nec memoriam sine adsensione posse constare nec notitias rerum nec artes, idque, quod maximum est, ut sit aliquid in nostra potestate, in eo, qui rei nulli adsentietur, non erit. 39. Ubi igitur virtus, si nihil situm est in ipsis nobis? Maxime autem absurdum vitia in ipsorum esse potestate neque peccare quemquam nisi adsensione: hoc idem in virtute non esse, cuius omnis constantia et firmitas ex iis rebus constat, quibus adsensa est et quas approbavit, omninoque ante videri aliquid quam agamus necesse est,

eique, quod visum sit, adsentiat. Qua re qui aut visum aut adsensum tollit, is omnem actionem tollit e vita.

XIII. 40. Nunc ea videamus, quae contra ab his disputari solent. Sed prius potestis totius eorum rationis quasi fundamenta cognoscere. Componunt igitur primum artem quamdam de iis, quae visa dicimus, eorumque et vim et genera definiunt, in his, quale sit id, quod percipi et comprehendendi possit, totidem verbis quot Stoici. Deinde illa exponunt duo, quae quasi contineant omnem hanc quaestionem: quae ita videantur, ut etiam alia eodem modo videri possint nec in iis quidquam intersit, non posse eorum alia percipi, alia non percipi: nihil interesse autem, non modo si omni ex parte eiusdem modi sint, sed etiam si discerni non possint. Quibus positus unius argumenti conclusione tota ab his causa comprehenditur. Composita ea conclusio sic est: 'Eorum, quae videntur, alia vera sunt, alia falsa, et quod falsum est, id percipi non potest: quod autem verum visum est, id omne tale est, ut eiusdem modi etiam falsum possit videri. Et, quae visa sint eius modi, ut in iis nihil intersit, non posse accidere ut eorum alia percipi possint, alia non possint. Nullum igitur est visum quod percipi possit.' 41. Quae autem sumunt, ut concludant id, quod volunt, ex his duo sibi putant concedi: neque enim quisquam repugnat. Ea sunt haec: 'Quae visa falsa sint, ea percipi non posse,' et alterum: 'Inter quae visa nihil intersit, ex iis non posse alia talia esse, ut percipi possint, alia ut non possint,' reliqua vero multa et varia oratione defendunt, quae sunt item duo, unum: 'quae videantur, eorum alia vera esse, alia falsa,' alterum: 'omne visum, quod sit a vero, tale esse, quale etiam a falso possit esse.' 42. Haec duo proposita non praetervolant, sed ita dilatant, ut non medioerem curam adhibeant et diligentiam. Dividunt enim in partes et eas quidem magnas: primum in sensus, deinde in ea, quae ducuntur a sensibus et ab omni consuetudine, quam obscurari volunt. Tum perveniunt ad eam partem, ut ne ratione quidem et coniectura ulla res percipi possit. Haec autem universa concidunt etiam minutius. Ut enim de sensibus hesterno sermone vidistis, item faciunt

de reliquis in singulisque rebus, quas in minima dispertunt, volunt efficere iis omnibus, quae visa sint, veris adiuncta esse falsa, quae a veris nihil differant: ea quum talia sint, nihil posse comprehendi.

XIV. 43. Hanc ego subtilitatem philosophia quidem dignissimam iudico, sed ab eorum causa, qui ita disserunt, remotissimam. Definitiones enim et partitiones et horum luminibus utens oratio, tum similitudines dissimilitudinesque et earum tenuis et acuta distinctio fidentium est hominum illa vera et firma et certa esse, quae tutentur, non eorum, qui clament nihilo magis vera illa esse quam falsa. Quid enim agant, si, quum aliquid definierint, roget eos quispiam, num illa definitio possit in aliam rem transferri quamlibet? Si posse dixerint, quid dicere habeant cur illa vera definitio sit? si negaverint, fatendum sit, quoniam vel illa definitio transferri non possit in falsum, quod ea definitione explicetur, id percipi posse: quod minime illi volunt. Eadem dici poterunt in omnibus partibus. 44. Si enim dicent ea, de quibus disserent, se dilucide perspicere nec ulla communione visorum impediri, comprehendere ea se posse fatebuntur. Sin autem negabunt vera visa a falsis posse distingui, qui poterunt longius progredi? Occurreret enim, sicut occursum est. Nam concludi argumentum non potest nisi iis, quae ad concludendum sumpta erunt, ita probatis, ut falsa eiusdem modi nulla possint esse. Ergo si rebus comprehensis et perceptis visa et progressa ratio hoc efficiet, nihil posse comprehendi, quid potest reperiri quod ipsum sibi repugnet magis? quumque ipsa natura accuratae orationis hoc profiteatur, se aliquid patefacturam quod non appareat et, quo id facilius adsequatur, adhibituram et sensus et ea, quae perspicua sint, qualis est istorum oratio, qui omnia non tam esse quam videri volunt? Maxime autem convincuntur, quum haec duo pro congruentibus sumunt tam vehementer repugnantia: primum esse quaedam falsa visa: quod quum volunt, declarant quaedam esse vera: deinde ibidem, inter falsa visa et vera nihil interesse. At primum sumpseras, tamquam interesset: ita priori posteriorius, posteriori superius non iungitur.

45. Sed progrediamur longius et ita agamus, ut nihil nobis adsentati esse videamur, quaeque ab his dicuntur, sic persequamur, ut nihil in praeteritis relinquamus. Primum igitur perspicuitas illa, quam diximus, satis magnam habet vim, ut ipsa per sese ea, quae sint, nobis ita ut sint indicet. Sed tamen, ut maneamus in perspicuis firmiter et constanter, maiore quadam opus est vel arte vel diligentia, ne ab iis, quae clara sint ipsa per sese, quasi praestigiis quibusdam et captio-nibus depellamur. Nam qui voluit subvenire erroribus Epicurus iis, qui videntur conturbare veri cognitionem, dixitque sapientis esse opinionem a perspicuitate seiungere, nihil profecit: ipsius enim opinionis errorem nullo modo sustulit.

XV. 46. Quam ob rem quum duae causae perspicuis et evidentibus rebus adversentur, auxilia totidem sunt contra comparanda. Adversatur enim primum, quod parum defingunt animos et intendunt in ea, quae perspicua sunt, ut quanta luce ea circumfusa sint possint agnoscere, alterum est, quod fallacibus et captiosis interrogationibus circumscripti atque decepti quidam, quum eas dissolvere non possunt, desciscunt a veritate. Oportet igitur et ea, quae pro perspicuitate responderi possunt, in promptu habere, de quibus iam diximus, et esse armatos, ut occurrere possimus interrogationibus eorum captionesque discutere: quod deinceps facere constitui. 47. Exponam igitur generatim argumenta eorum, quoniam ipsi etiam illi solent non confuse loqui. Primum conantur ostendere multa posse videri esse, quae omnino nulla sint, quum animi inaniter moveantur eodem modo rebus iis, quae nullae sint, ut iis, quae sint. Nam quum dicatis, inquit, visa quaedam mitti a deo, velut ea, quae in somnis videantur quaeque oraculis, auspiciis, extis declarentur — haec enim aiunt probari Stoicis, quos contra disputant —, quaerunt quonam modo, falsa visa quae sint, ea deus efficere possit probabilia: quae autem plane proxime ad verum accedant, efficere non possit? aut, si ea quoque possit, cur illa non possit, quae per difficiliter, internoscantur tamen? et, si haec, cur non inter quae nihil intersit omnino? 48. Deinde, quum mens moveatur ipsa per sese, ut et ea declarant, quae cogitatione

depingimus, et ea, quae vel dormientibus vel furiosis videntur non numquam, veri simile est sic etiam mentem moveri, ut non modo non internoscatur vera visa illa sint ane falsa, sed ut in his nihil intersit omnino? ut si qui tremarent et exalbescerent vel ipsi per se motu mentis aliquo vel obiecta terribili re extrinsecus, nihil ut esset, qui distingueretur tremor ille et pallor, neque ut quidquam interesset inter intestinum et oblatum. Postremo si nulla visa sunt probabilia, quae falsa sint, alia ratio est. Sin autem sunt, cur non etiam quae non facile internoscantur? cur non ut plane nihil intersit? praesertim quum ipsi dicatis sapientem in furore sustinere se ab omni adsensu, quia nulla in visis distinctio appareat.

XVI. 49. Ad has omnes visiones inanes Antiochus quidem et permulta dicebat et erat de hac una re unius diei disputatio. Mihi autem non idem faciendum puto, sed ipsa capita dicenda. Et primum quidem hoc reprehendendum, quod captiosissimo genere interrogationis utuntur, quod genus minime in philosophia probari solet, quum aliquid minutatim et gradatim additur aut demitur. *Soritas* hos vocant, quia acervum efficiunt uno addito grano. Vitiosum sane et captiosum genus! Sic enim ascenditis: Si tale visum obiectum est a deo dormienti, ut probabile sit, cur non etiam ut valde veri simile? cur deinde non ut difficiliter a vero internoscatur? deinde ut ne internoscatur quidem? postremo ut nihil inter hoc et illud intersit? Huc si perveneris, me tibi primum quidque concedente, meum vitium fuerit: sin ipse tua sponte processeris, tuum. 50. Quis enim tibi dederit aut omnia deum posse aut ita facturum esse, si possit? quo modo autem sumis, ut, si quid cui simile esse possit, sequatur ut etiam internosci difficiliter possit? deinde ut ne internosci quidem? postremo ut eadem sint? ut, si lupi canibus similes [sunt], eosdem dices ad extremum. Et quidem honestis similia sunt quaedam non honesta et bonis non bona et artificiosis minime artificiosa: quid dubitamus igitur adfirmare nihil inter haec interesse? Ne repugnantia quidem videmus? Nihil est enim quod de suo genere in aliud genus transferri possit. At si efficere-

tur, ut inter visa differentium generum nihil interesset, reperirentur quae et in suo genere essent et in alieno. Quod fieri qui potest? 51. Omnium deinde inanium visorum una depulsio est, sive illa cogitatione informantur, quod fieri solere concedimus, sive in quiete sive per vinum sive per insaniam. Nam ab omnibus eiusdem modi visis perspicuitatem, quam mordicus tenere debemus, abesse dicemus. Quis enim, quum sibi fingit aliquid et cogitatione depingit, non simul ac se ipse commovit atque ad se revocavit, sentit quid intersit inter perspicua et inania? Eadem ratio est somniorum. Num censes Ennium, quum in hortis cum Ser. Galba vicino suo ambulavisset, dixisse: 'Visus sum mihi cum Galba ambulare?' At, quum somniavit, ita narravit:

..... *visus Homerus adesse poeta.*

Idemque in Epicharmo:

Nam videbar somniare memet esse mortuum.

Itaque, simul ut experrecti sumus, visa illa contemnimus neque ita habemus, ut ea, quae in foro gessimus. XVII. 52. At enim dum videntur, eadem est in somnis species eorumque, quae vigilantes videmus! Plurimum interest: sed id omitamus. Illud enim dicimus, non eandem esse vim neque integritatem dormientium et vigilantium nec mente nec sensu. Ne vinolenti quidem quae faciunt, eadem approbatione faciunt qua sobrii: dubitant, haesitant, revocant se interdum iisque, quae videntur, imbecillius adsentiuntur, quumque edormiverunt, illa visa quam levia fuerint intelligunt. Quod idem contingit insanis, ut et incipientes furere sentiant et dicant aliquid, quod non sit, id videri sibi, et, quum relaxentur, sentiant atque illa dicant Alcmaeonis:

Sed mihi ne utiquam cor consentit cum oculorum aspectu...

53. At enim ipse sapiens sustinet se in furore, ne approbet falsa pro veris. — Et alias quidem saepe, si aut in sensibus ipsius est aliqua forte gravitas aut tarditas aut obscuriora sunt quae videntur aut a perspicuendo temporis brevitate excluditur. Quamquam totum hoc, sapientem aliquando sustinere adsensionem, contra vos est. Si enim inter visa nihil interesset, aut semper sustineret aut numquam. Sed

ex hoc genere toto perspicui potest levitas orationis eorum, qui omnia cupiunt confundere. Querimus gravitatis, constantiae, firmitatis, sapientiae iudicium: utimur exemplis somniantium, furiosorum, ebriosorum. Num illud attendimus in hoc omni genere, quam inconstanter loquamur? Non enim proferremus vino aut somno oppressos aut mente captos tam absurde, ut tum diceremus interesse inter vigilantium visa et sobriorum et sanorum et eorum, qui essent aliter adfecti, tum nihil interesse. 54. Ne hoc quidem cernunt, omnia se reddere incerta, quod nolunt, ea dico incerta, quae ἀδηλα Graeci. Si enim res se ita habeant, ut nihil intersit, utrum ita cui videatur, ut insano, an sano, cui possit exploratum esse de sua sanitate? quod velle efficere non mediocris insaniae est. Similitudines vero aut geminorum aut signorum anulis impressorum pueriliter consectantur. Quis enim nostrum similitudines negat esse, quum eae plurimis in rebus appareant? Sed, si satis est ad tollendam cognitionem similia esse multa multorum, cur eo non estis contenti, praesertim concedentibus nobis? et cur id potius contenditis, quod rerum natura non patitur, ut non suo quidque genere sit tale, quale est, nec sit in duobus aut pluribus ulla re differens ulla communitas? ut [sibi] sint et ova ovorum et apes apium simillimae: quid pugnas igitur? aut quid tibi vis in geminis? Conceditur enim similes esse, quo contentus esse potueras: 55. tu autem vis eosdem plane esse, non similes: quid fieri nullo modo potest. Dein confugis ad physicos eos, qui maxime in Academia irridentur, a quibus ne tu quidem iam te abstinere, et ais Democritum dicere innumerabiles esse mundos et quidem sic quosdam inter sese non solum similes, sed undique perfecte et absolute ita pares, ut inter eos nihil prorsus intersit, et eos quoque innumerabiles, itemque homines. Deinde postulas, ut, si mundus ita sit par alteri mundo, ut inter eos ne minimum quidem intersit, concedatur tibi ut in hoc quoque nostro mundo aliquid alicui sic sit par, ut nihil differat, nihil intersit. Cur enim, inquires, quum ex illis individuis, unde omnia Democritus gigni adfirmat, in reliquis mundis et in iis quidem innumerabilibus innume-

rabiles Q. Lutatii Catuli non modo possint esse, sed etiam sint, in hoc tanto mundo Catulus alter non possit effici?

XVIII. 56. Primum quidem me ad Democritum vocas, cui non adsentior potiusque refello propter id, quod dilucide docetur a politioribus physicis singularum rerum singulas proprietates esse. Fac enim antiquos illos Servilios, qui gemini fuerunt, tam similes quam dicuntur, num censes etiam eosdem fuisse? Non cognoscebantur foris, at domi: non ab alienis, at a suis. An non videmus hoc usu venire, ut, quos numquam putassemus a nobis internosci posse, eos consuetudine adhibita tam facile internosceremus, ut ne minimum quidem similes viderentur? 57. Hic, pugnes licet, non repugnabo: quin etiam concedam illum ipsum sapientem, de quo omnis hic sermo est, quum ei res similes occurrant, quas non habeat denotatas, retenturum ad sensum nec unquam ulli viso adsensurum, nisi quod tale fuerit, quale falsum esse non possit. Sed et ad caeteras res habet quamdam artem, qua vera a falsis possit distinguere, et ad similitudines istas usus adhibendus est. Ut mater geminos internoscit consuetudine oculorum, sic tu internosces, si adsueveris. Videsne ut in proverbio sit ovorum inter se similitudo? Tamen hoc accepimus, Deli fuisse complures salvis rebus illis, qui gallinas alere permultas quaestus causa solerent: ii quum ovum inspexerant, quae id gallina peperisset dicere solebant. 58. Neque id est contra nos. Nam nobis satis est ova illa internoscere. Nihil enim magis adsentiri potest hoc illud esse, quasi inter illa omnino nihil interesset: habeo enim regulam, ut talia visa vera iudicem, qualia falsa esse non possint: ab hac mihi non licet transversum, ut aiunt, digitum discedere, ne confundam omnia. Veri enim et falsi non modo cognitio, sed etiam natura tolletur, si nihil erit quod intersit: ut etiam illud absurdum sit, quod interdum soletis dicere, quum visa in animis imprimantur, non vos id dicere, inter ipsas impressiones nihil interesse, sed inter species et quasdam formas eorum. Quasi vero non specie visa iudicentur! quae fidem nullam habebunt sublata veri et falsi nota. 59. Illud vero perabsurdum, quod dicitis, probabilia vos sequi, si

re nulla impediamini. Primum qui potestis non impediri, quum a veris falsa non distent? deinde quod iudicium est veri, quum sit commune falsi? Ex his illa necessario nata est *εποχή*, id est, adsensionis retentio, in qua melius sibi constitit Arcesilas, si vera sunt quae de Carneade non nulli existimant. Si enim percipi nihil potest, quod utriusque visum est, tollendus adsensus est. Quid enim est tam futile quam quidquam approbare non cognitum? Carneadem autem etiam heri audiebamur solitum esse eo delabi interdum, ut diceret opinaturum, id est, peccaturum esse sapientem. Mihi porro non tam certum est esse aliquid, quod comprehendere possit, de quo iam nimium etiam diu disputo, quam sapientem nihil opinari, id est, numquam adsentiri rei vel falsae vel incognitae. 60. Restat illud, quod dicunt, veri inveniendi causa contra omnia dici oportere et pro omnibus. Volo igitur videre quid invenerint. Non solemus, inquit, ostendere. Quae sunt tandem ista mysteria? aut cur celatis, quasi turpe aliquid, sententiam vestram? Ut, qui audient, inquit, ratione potius quam auctoritate ducantur. Quid, si utroque? num peius est? Unum tamen illud non celant, nihil esse quod percipi possit. An in eo auctoritas nihil obest? Mihi quidem videtur vel plurimum. Quis enim ista tam aperte perspicueque et perversa et falsa secutus esset, nisi tanta in Arcesila, multo etiam maior in Carneade et copia rerum et dicendi vis fuisset?

XIX. 61. Haec Antiochus fere et Alexandriae tum et multis annis post, multo etiam adseverantius, in Syria quum esset mecum, paullo ante quam est mortuus. Sed iam confirmata causa te, hominem amicissimum — me autem appellabat — et aliquot annis minorem natu, non dubitabo monere: Tunc, quum tantis laudibus philosophiam extuleris Hortensiumque nostrum dissentientem commoveris, eam philosophiam sequere, quae confundit veram cum falsis, spoliat nos iudicio, privat approbatione, omnibus orbat sensibus? Et Cimmericis quidem, quibus aspectum solis sive deus aliquis sive natura ademerat sive eius loci, quem incolebant, situs, ignes tamen aderant, quorum illis uti lumine licebat, isti autem, quos tu probas, tantis offusis tenebris ne scintil-

lam quidem ullam nobis ad dispiciendum reliquerunt: quos si sequamur, iis vinculis simus adstricti, ut nos commovere nequeamus. 62. Sublata enim adsensione omnem et motum animorum et actionem rerum sustulerunt. Quod non modo recte fieri, sed omnino fieri non potest. Provide etiam ne uni tibi istam sententiam minime liceat defendere. An tu, quum res occultissimas aperueris in lucemque protuleris iuratusque dixeris ea te comperisse, quod mihi quoque liberebat, qui ex te illa cognoveram, negabis esse rem ullam quae cognosci, comprehendere, percipi possit? Vide, quaeso, etiam atque etiam ne illarum quoque rerum pulcherrimarum a te ipso minuatur auctoritas. Quae quum dixisset ille, finem fecit. 63. Hortensius autem vehementer admirans, quod quidem perpetuo Lucullo loquente fecerat, ut etiam manus saepe tolleret, nec mirum: nam numquam arbitrator contra Academiam dictum esse subtilius, me quoque, iocansne an ita sentiens — non enim satis intelligebam —, coepit hortari, ut sententia desisterem. Tum mihi Catulus: Si te, inquit, Luculli oratio flexit, quae est habita memoriter, accurate, copiose, taceo neque te quo minus, si tibi ita videatur, sententiam mutes deterrendum puto. Illud vero non censuerim, ut eius auctoritate moveare. Tantum enim non te monuit, inquit adridens, ut caveres ne quis improbus tribunus plebis, quorum vides quanta copia semper futura sit, adriperet te et in contione quaereret qui tibi constares, quum idem negares quidquam certi posse reperiri, idem te comperisse dixisses. Hoc, quaeso, cave ne te terreat. De causa autem ipsa malim quidem te ab hoc dissentire. Sin cesseris, non magno opere mirabor. Memini enim Antiochum ipsum, quum annos multos talia sensisset, simul ac visum sit, sententia destitisse. Haec quum dixisset Catulus, me omnes intueri.

XX. 64. Tum ego non minus commotus quam soleo in causis maioribus, huius modi quamdam orationem sum exorsus: Me, Catule, oratio Luculli de ipsa re ita movit, ut docti hominis et copiosi et parati et nihil praetereuntis eorum, quae pro illa causa dici possent, non tamen ut ei respondere posse diffiderem. Auctoritas autem tanta plane

me movebat, nisi tu opposuisses non minorem tuam. Adgrediar igitur, si pauca ante quasi de fama mea dixerō. 65. Ego enim si aut ostentatione aliqua adductus aut studio certandi ad hanc potissimum philosophiam me applicavi, non modo stultitiam meam, sed etiam mores et naturam condemnandam puto. Nam, si in minimis rebus pertinacia reprehenditur, calumnia etiam coercetur, ego de omni statu consilioque totius vitae aut certare cum aliis pugnaciter aut frustrari quum alios tum etiam me ipsum velim? Itaque, nisi ineptum putarem in tali disputatione id facere, quod, quum de re publica disceptatur, fieri interdum solet, iurarem per Iovem deosque penates me et ardere studio veri reperiendi et ea sentire, quae dicerem. 66. Qui enim possum non cupere verum invenire, quum gaudeam, si simile veri quid invenerim? Sed, ut hoc pulcherrimum esse iudico, vera videre, sic pro veris probare falsa turpissimum est. Nec tamen ego is sum, qui nihil unquam falsi approbem, qui numquam adsentiar, qui nihil opiner, sed quaerimus de sapiente. Ego vero ipse et magnus quidem sum opinator — non enim sum sapiens — et meas cogitationes sic dirigo, non ad illam parvulam Cynosuram,

Qua fidunt duce nocturna Phoenices in alto,

ut ait Aratus, eoque directius gubernant, quod eam teneant,

Quae cursu interiore, brevi convertitur orbe,

sed ad Helicen et clarissimos Septemtriones, id est, rationes has, latiore specie, non ad tenue limatas. Eo fit ut errem et vager latius. Sed non de me, ut dixi, sed de sapiente quaeritur. Visa enim ista quum acriter mentem sensumve pepulerunt, accipio iisque interdum etiam adsentior, nec percipio tamen. Nihil enim arbitror posse percipi. Non sum sapiens. Itaque visis cedo neque possum resistere. Sapientis autem hanc censet Arcesilas vim esse maximam, Zenoni adsentiens, cavere ne capiatur, ne fallatur videre. Nihil est enim ab ea cogitatione, quam habemus de gravitate sapientis, errore, levitate, temeritate disiumctius. Quid igitur loquar de firmitate sapientis? quem quidem nihil opinari tu quoque, Luculle, concedis. Quod quoniam a te

probatur — ut praepostere tecum agam, mox referam me ad ordinem — haec primum conclusio quam habeat vim considera. XXI. 67. Si ulli rei sapiens adsentietur unquam, aliquando etiam opinabitur: numquam autem opinabitur: nulli igitur rei adsentietur. Hanc conclusionem Arcesilas probabat: confirmabat enim et primum et secundum. Carneades non numquam secundum illud dabat: adsentiri aliquando. Ita sequebatur etiam opinari, quod tu non vis et recte, ut mihi videris. Sed illud primum, sapientem, si adsensurus esset, etiam opinaturum, falsum esse et Stoici dicunt et eorum astipulator Antiochus: posse enim eum falsa a veris et quae non possint percipi ab iis, quae possint, distinguere. 68. Nobis autem primum, etiam si quid percipi possit, tamen ipsa consuetudo adsentiendi periculosa esse videtur et lubrica. Quam ob rem quum tam vitiosum esse constet adsentiri quidquam aut falsum aut incognitum, sustinenda est potius omnis adsensio, ne praecipitet, si temere processerit. Ita enim finitima sunt falsa veris, eaque, quae percipi non possunt, iis, quae possunt — si modo ea sunt quaedam: iam enim videbimus —, ut tam in praecipitem locum non debeat se sapiens committere. Sin autem omnino nihil esse quod percipi possit a me sumpsero et, quod tu mihi das, accepero, sapientem nihil opinari, effectum illud erit, sapientem adsensus omnes cohibiturum, ut videndum tibi sit, idne malis an aliquid opinaturum esse sapientem. Neutrum, inquires, illorum. Nitamur igitur, nihil posse percipi: etenim de eo omnis est controversia.

XXII. 69. Sed prius pauca cum Antiocho, qui haec ipsa, quae a me defenduntur, et didicit apud Philonem tam diu, ut constaret diutius didicisse neminem, et scripsit de his rebus acutissime, et idem haec non acrius accusavit in senectute quam antea defensitaverat. Quamvis igitur fuerit acutus, ut fuit, tamen inconstantia levatur auctoritas. Quis enim iste dies illuxerit quaero, qui illi ostenderit eam, quam multos annos esse negitavisset, veri et falsi notam. Excogitavit aliquid? Eadem dicit quae Stoici. Poenituit eum illa sensisse? Cur non se transtulit ad alios et maxime ad Stoicos? eorum enim erat propria ista dissensio. Quid?

eum Mnesarchi poenitebat? quid? Dardani? qui erant Athenis tum principes Stoicorum. Numquam a Philone discessit, nisi postea quam ipse coepit qui se audirent habere. 70. Unde autem subito vetus Acadēmia revocata est? Nominis dignitatem videtur, quum a re ipsa descisceret, retinere voluisse, quod erant qui illum gloriae causa fecisse dicerent, sperare etiam fore ut ii, qui se sequerentur, Antiochii vocarentur. Mihi autem magis videtur non potuisse sustinere concursum omnium philosophorum. Etenim de caeteris sunt inter illos non nulla communia: haec Academicorum est una sententia, quam reliquorum philosophorum nemo probet. Itaque cessit, et ut ii, qui sub Novis solem non ferunt, item ille, quum aestuaret, veterum, ut Maenianorum, sic Academicorum umbram secutus est. 71. Quoque solebat uti argumento tum, quum ei placebat nihil posse percipi, quum quaereret, Dionysius ille Heraclēotes utrum comprehendisset certa illa nota, qua adsentiri dicitis oportere, illudne, quod multos annos tenuisset Zenonique magistro credidisset, honestum quod esset, id bonum solum esse, an quod postea defensitavisset, honesti inane nomen esse, voluptatem esse summum bonum: qui ex illius commutata sententia docere vellet nihil ita signari in animis nostris a vero posse, quod non eodem modo possit a falso, is curavit, quod argumentum ex Dionysio ipse sumpsisset, ex eo caeteri sumerent. Sed cum hoc alio loco plura, nunc ad ea, quae a te, Luenulle, dicta sunt.

XXIII. 72. Et primum quod initio dixisti videamus quale sit: similiter a nobis de antiquis philosophis commemorari atque seditiosi solerent claros viros, sed tamen populares aliquos nominare. Illi quum res non bonas tractent, similes bonorum videri volunt. Nos autem dicimus ea nobis videri, quae vosmet ipsi nobilissimis philosophis placuisse conceditis. Anaxagoras nivem nigram dixit esse. Ferres me, si ego idem dicerem? Tu, ne si dubitarem quidem. At quis est hic? num sophistes? — sic enim appellabantur ii, qui ostentationis aut quaestus causa philosophabantur —: maxima fuit et gravitatis et ingenii gloria. 73. Quid loquar de Democrito? Quem cum eo conferre possumus non modo

ingenii magnitudine, sed etiam animi? qui ita sit ausus ordiri: *Haec loquor de universis.* Nihil excipit de quo non profiteatur. Quid enim esse potest extra universa? quis hunc philosophum non anteponit Cleanthi, Chrysippo reliquique inferioris aetatis? qui mihi cum illo collati quintae classis videntur. Atque is non hoc dicit, quod nos, qui veri esse aliquid non negamus, percipi posse negamus: ille verum plane negat esse: sensus quidem non obscuros dicit, sed tenebriosos: sic enim appellat eos. Is, qui hunc maxime est admiratus, Chius Metrodorus initio libri, qui est de natura: *Nego* inquit *scire nos sciamusne aliquid an nihil sciamus, ne id ipsum quidem, nescire aut scire: nec omnino sitne aliquid an nihil sit.* 74. Furere tibi Empedocles videtur: at mihi dignissimum rebus iis, de quibus loquitur, sonum fundere. Num ergo is excaecat nos aut orbat sensibus, si parum magnam vim censet in iis esse ad ea, quae sub eos subiecta sunt, iudicanda? Parmenides, Xenophanes, minus bonis quamquam versibus, sed tamen illis versibus increpant eorum adrogantiam, quasi irati, qui, quum sciri nihil possit, audeant se scire dicere. Et ab his aiebas removendum Socratem et Platonem. Cur? An de ullis certius possum dicere? Vixisse cum his equidem videor: ita multi sermones perscripti sunt, e quibus dubitari non possit quin Socrati nihil sit visum sciri posse. Excipit unum tantum, *scire se nihil se scire*, nihil amplius. Quid dicam de Platone? qui certe tam multis libris hoc persecutus non esset, nisi probavisset. Ironiam enim alterius, perpetuam praesertim, nulla fuit ratio persequi. XXIV. 75. Videor tibi, non ut Saturninus, nominare modo illustres homines, sed imitari numquam nisi clarum, nisi nobilem? Atqui habebam molestos vobis, sed minutos, Stilponem, Diodorum, Alexinum, quorum sunt contorta et aculeata quaedam σοφίσματα — sic enim appellantur fallaces conclusionculae —. Sed quid eos colligam, quum habeam Chrysippum, qui fulcire putatur porticum Stoicorum? Quam multa ille contra sensus, quam multa contra omnia, quae in consuetudine probantur. At dissolvit idem. Mihi quidem non videtur: sed dissolverit sane. Certe tam multa non colle-

gisset, quae nos fallerent probabilitate magna, nisi videret iis resisti non facile posse. 76. Quid? Cyrenaici? minime contempti philosophi, qui negant esse quidquam quod percipi possit extrinsecus: ea se sola percipere, quae tactu intimo sentiant, ut dolorem, ut voluptatem: neque se quo quid colore aut quo sono sit scire, sed tantum sentire adfici se quodam modo.

Satis multa de auctoribus. Quamquam ex me quaesiras nonne putarem post illos veteres tot saeculis inveniri verum potuisse tot ingeniis tantisque studiis quaerentibus. Quid inventum sit paullo post videro, te ipso quidem iudice. Arcesilam vero non obtrectandi causa cum Zenone pugnavisse, sed verum invenire voluisse sic intelligitur. 77. Nemo, inquam, superiorum non modo expresserat, sed ne dixerat quidem posse hominem nihil opinari, nec solum posse, sed ita necesse esse sapienti. Visa est Arcesilae quum vera sententia tum honesta et digna sapiente. Quaesivit de Zenone fortasse quid futurum esset, si nec percipere quidquam posset sapiens nec opinari sapientis esset. Ille, credo, nihil opinaturum quoniam esset, quod percipi posset. Quid ergo id esset? Visum, credo. Quale igitur visum? tum illum ita definisse, ex eo, quod esset, sicut esset, impressum et signatum et effectum. Post requisitum etiamne, si eiusdem modi esset visum verum, quale vel falsum. Hic Zenonem vidisse acute nullum esse visum quod percipi posset, si id tale esset ab eo, quod est, ut eiusdem modi ab eo, quod non est, posset esse. Recte consensit Arcesilas, ad definitionem additum: neque enim falsum percipi posse neque verum, si esset tale, quale vel falsum. Incubuit autem in eas disputationes, ut doceret nullum tale esse visum a vero, ut non eiusdem modi etiam a falso possit esse. 78. Haec est una contentio, quae adhuc permanserit. Nam illud, nulli rei adsensurum esse sapientem, nihil ad hanc controversiam pertinebat. Licebat enim nihil percipere et tamen opinari, quod a Carneade dicitur probatum: equidem Clitomacho plus quam Philoni aut Metrodoro credens, hoc magis ab eo disputatum quam probatum puto. Sed id omitamus. Illud certe opinacione et perceptione

sublata sequitur, omnium adsensionum retentio, ut, si ostendero nihil posse percipi, tu concedas numquam adsensurum esse.

XXV. 79. Quid ergo est quod percipi possit, si ne sensus quidem vera nunciant? quos tu, Luculle, communi loco defendis: quod ne id facere posses, idcirco heri non necessario loco contra sensus tam multa dixeram. Tu autem te negas infractò remò neque columbae collo commoveri. Primum cur? Nam et in remò sentio non esse id, quod videatur, et in columba plures videri colores nec esse plus uno. Deinde nihilne praeterea diximus? — Maneant illa omnia, iaceat ista causa: veraces suos esse sensus dicit. — Igitur semper auctorem habes eum, qui magno suo periculo causam agat! Eo enim rem demittit Epicurus, si unus sensus semel in vita mentitus sit, nulli umquam esse credendum. 80. Hoc est verum esse, confidere suis testibus et importune insistere! Itaque Timagoras Epicureus negat sibi umquam, quum oculus torsisset, duas ex lucerna flammulas esse visas: opinionis enim esse mendacium, non oculorum. Quasi quaeratur, quid sit, non quid videatur. Sed hic quidem maiorum similis: tu vero, qui visa sensibus alia vera dicas esse, alia falsa, qui ea distinguis? Desine, quaeso, communibus locis: domi nobis ista nascuntur. Si, inquis, deus te interroget: Sanis modo et integris sensibus, num amplius quid desideras? quid respondeas? — Utinam quidem roget! Audiatur quam nobiscum male egerit. Ut enim vera videamus, quam longe videmus? Ego Catuli Cumanum ex hoc loco video, Pompeianum non cerno, neque quidquam interiectum est quod obstat, sed intendi longius acies non potest. O praecclarum prospectum! Puteolos videmus: at familiarem nostrum C. Avianium, fortasse in porticu Neptuni ambulantiem, non videmus. 81. At ille nescio qui, qui in scholis nominari solet, mille et octoginta stadia quod abesset videbat: quaedam volucres longius. Responderem igitur audacter isti vestro deo me plane his oculis non esse contentum. Dicit me acrius videre quam multos pisces fortasse, qui neque videntur a nobis et nunc quidem sub oculis sunt neque ipsi nos suspicere possunt.

Ergo ut illis aqua, sic nobis aër crassus offunditur. At amplius non desideramus. Quid? talpam num desiderare lumen putas? Neque tam quererer cum deo, quod parum longe quam quod falsum viderem. Videsne navem illam? Stare nobis videtur: at iis, qui in navi sunt, moveri haec villa. Quaere rationem cur ita videatur: quam ut maxime inveneris, quod haud scio an non possis, non tu verum testem habere, sed eum non sine causa falsum testimonium dicere ostenderis. XXVI. 82. Quid ego de navi? Vidi enim a te remum contemni. Maiora fortasse quaeris. Quid potest esse sole maius? quem mathematici amplius duodeviginti partibus confirmant maiorem esse quam terram. Quantulus nobis videtur! Mihi quidem quasi pedalis. Epicurus autem posse putat etiam minorem esse eum quam videatur, sed non multo: ne maiorem quidem multo putat esse vel tantum esse, quantus videatur, ut oculi aut non multum mentiantur aut nihil. Ubi igitur illud est semel? Sed ab hoc credulo, qui numquam sensus mentiri putat, discedamus: qui ne nunc quidem, quam ille sol, qui tanta incitatione fertur, ut celeritas eius quanta sit ne cogitari quidem possit, tamen nobis stare videatur. 83. Sed, ut minuam controversiam, videte, quaeso, quam in parvo iis sit. Quattuor sunt capita, quae concludant nihil esse quod nosci, percipi, comprehendendi possit, de quo haec tota quaestio est. E quibus primum est esse aliquod visum falsum, secundum id percipi non posse, tertium, inter quae visa nihil intersit, fieri non posse ut eorum alia percipi possint, alia non possint, quartum nullum esse visum verum a sensu profectum, cui non appositum sit visum aliud, quod ab eo nihil intersit quodque percipi non possit. Horum quattuor capitum secundum et tertium omnes concedunt. Primum Epicurus non dat. Vos, quibuscum res est, id quoque conceditis. Omnis pugna de quarto est. 84. Qui igitur P. Servilium Geminum videbat, si Quintum se videre putabat, incidebat in eius modi visum, quod percipi non posset, quia nulla nota verum distinguebatur a falso: qua distinctione sublata quam haberet in C. Cotta, qui bis cum P. Gemino consul fuit, agnoscendo eius modi notam, quae falsa esse non posset?

Negas tantam similitudinem in rerum natura esse. Pugnas omnino, sed cum adversario facili. Ne sit sane: videri certe potest. Fallet igitur sensum, et si una sefellere similitudo, dubia omnia reddiderit. Sublato enim iudicio illo, quo oportet agnosci, etiam si ipse erit, quem videris, qui tibi videbitur, tamen non ea nota iudicabis, qua dicis oportere, ut non possit esse eiusdem modi falsa. 85. Quando igitur potest tibi P. Geminus Quintus videri, quid habes explorati cur non possit tibi Cotta videri qui non sit, quoniam aliquid videtur esse, quod non est? Omnia dicis sui generis esse, nihil esse idem, quod sit aliud. Stoicum est quidem nec admodum credibile *nullum esse pilum omnibus rebus talem, qualis sit pilus alius, nullum granum*. Haec refelli possunt, sed pugnare nolo. Ad id enim, quod agitur, nihil interest omnibusne partibus visa res nihil differat an internosci non possit, etiam si differat. Sed, si hominum similitudo tanta esse non potest, ne signorum quidem? Dic mihi, Lysippus eodem aere, eadem temperatione, eadem caelatura, caeteris omnibus, centum Alexandros eiusdem modi facere non posset? Qua igitur notione discerneres? 86. Quid? si in eiusdem modi cera centum sigilla hoc anulo impressero, eequae poterit in agnoscendo esse distinctio? an tibi erit quaerendus anularius aliqui, quoniam gallinarium invenisti Deliacum illum, qui ova cognosceret? XXVII. Sed adhibes artem advocatam etiam sensibus. Pictor videt quae nos non videmus et, simul inflavit tibicen, a perito carmen agnoscitur. Quid? hoc nonne videtur contra te valere, si sine magnis artificis, ad quae pauci accedunt, nostri quidem generis admodum, nec videre nec audire possumus? Iam illa praeclara, quanto artificio esset sensus nostros mentemque et totam constructionem hominis fabricata natura! 87. Cur non extimescam opinandi temeritatem? Etiamne hoc adfirmare potes, Luculle, esse aliquam vim, cum prudentia et consilio scilicet, quae finxerit vel, ut tuo verbo utar, quae fabricata sit hominem? Qualis ista fabrica est? ubi adhibita? quando? cur? quo modo? Tractantur ista ingeniose: disputantur etiam eleganter. Denique videantur sane, ne adfirmantur modo. Sed de physicis

mox et quidem ob eam causam, ne tu, qui idem me factum paullo ante dixeris, videre mentitus. Sed ut ad ea, quae clariora sunt, veniam, res iam universas profundam, de quibus volumina impleta sunt non a nostris solum, sed etiam a Chrysippo: — de quo queri solent Stoici, dum studiose omnia conquisierit contra sensus et perspicuitatem contraque omnem consuetudinem contraque rationem, ipsum sibi respondentem, inferiorem fuisse, itaque ab eo armatum esse Carneadem. — 88. Ea sunt eius modi, quae a te diligentissime tractata sunt. Dormientium et vinolentorum et furiosorum visa imbecilliora esse dicebas quam vigilantium, siccorum, sanorum. Quo modo? quia, quum experrectus esset Ennius, non diceret 'se vidisse Homerum, sed visum esse', Alcmaeo autem:

Sed mihi ne utiquam cor consentit

Similia de vinolentis. Quasi quisquam neget et qui experrectus sit, eum somnia et, cuius furor consederit, putare non fuisse ea vera, quae essent sibi visa in furore. Sed non id agitur: tum, quum videbantur, quo modo videntur, id quaeritur. Nisi vero Ennium non putamus ita totum illud audivisse,

O pietas animi

si modo id somniavit, ut si vigilans audiret. Experrectus enim potuit illa visa putare, ut erant, somnia: dormienti vero aequae ac vigilantibus probabantur. Quid? Iliona somno illo:

Mater, te appello

nonne ita credit filium locutum, ut experrecta etiam crederet? Unde enim illa:

... age adsta: mane, audi: iteradum eadem istaec mihi!

num videtur minorem habere visis quam vigilantes fidem?

XXVIII. 89. Quid loquar de insanis? qualis tandem fuit adfinis tuus, Catule, Tuditanus? quisquam sanissimus tam certa putat quae videt quam is putabat quae videbantur? Quid ille, qui:

Video, video te. Vive, Ulixes, dum licet.

nonne etiam bis se exclamavit videre, quum omnino non videret? Quid? apud Euripidem Heracles, quum, ut Eurysthei filios, ita suos configebat sagittis, quum uxorem interimebat, quum conabatur etiam patrem, non perinde movebatur falsis, ut veris moveretur? Quid? ipse Alcmaeo tuus, qui negat 'cor sibi cum oculis consentire', nonne ibidem incitato furore:

... . unde haec flamma oritur?

et illa deinceps:

Incede, incede: adsunt, adsunt, me, me expetunt.

Quid? quum virginis fidem implorat:

Per mi auxilium, pestem abige a me, flammiferam hanc vim, quae me excruciat!

Caeruleo incinctae angui incedunt, circumstant cum ardentibus taedis. —

num dubitas quin sibi haec videre videatur? Itemque caetera:

Intendit cemitus Apollo

arcum auratum, luna innixus:

Diana facem iacit a laeva.

90. Qui magis haec crederet, si essent, quam credebat, quia videbantur? Apparet enim iam 'cor cum oculis consentire.' Omnia autem haec proferuntur, ut illud efficiatur, quo certius nihil potest esse, inter visa vera et falsa ad animi adsensum nihil interesse. Vos autem nihil agitis, quum illa falsa vel furiosorum vel somniantium recordatione ipsorum refellitis. Non enim id quaeritur, qualis recordatio fieri soleat eorum, qui experrecti sint, aut eorum, qui furere destiterint, sed qualis visio fuerit aut furentium aut somniantium tum, quum commovebantur. Sed ab eo a sensibus.

91. Quid est quod ratione percipi possit? Dialecticam inventam esse dicitis, veri et falsi quasi disceptatricem et iudicem. Cuius veri et falsi? et in qua re? In geometriana quid sit verum aut falsum dialecticus iudicabit an in litteris an in musicis? At ea non novit. In philosophia igitur. Sol quantas sit quid ad illum? Quod sit summum bonum quid habet ut queat iudicare? Quid igitur iudicabit? quae con-

unctio, quae disiunctio vera sit, quid ambigue dictum sit, quid sequatur quamque rem, quid repugnet? Si haec et horum similia iudicat, de se ipsa iudicat. Plus autem pollicebatur. Nam haec quidem iudicare ad caeteras res, quae sunt in philosophia multae atque magnae, non est satis. 92. Sed quoniam tantum in ea arte ponitis, videte ne contra vos tota nata sit: quae primo progressu festive tradit elementa loquendi et ambiguum intelligentiam concludendique rationem, tum paucis additis venit ad soritas, lubricum sane et periculosum locum, quod tu modo dicebas esse vitiosum interrogandi genus. XXIX. Quid ergo? istius vitii num nostra culpa est? Rerum natura nullam nobis dedit cognitionem finium, ut ulla in re statuere possimus quatenus. Nec hoc in acervo tritici solum, unde nomen est, sed nulla omnino in re minutatim interroganti, dives pauper, clarus obscurus sit, multa pauca, magna parva, longa breviter, lata angusta, quanto aut addito aut dempto certum respondeamus non habemus. — 93. At vitiosi sunt soritae. — Frangite igitur eos, si potestis, ne molesti sint. Erunt enim, nisi cavetis. Cautum est, inquit. Placet enim Chrysippo, quum gradatim interrogetur, verbi causa, tria pauca sint anne multa, aliquanto prius quam ad multa perveniat quiescere, id est, quod ab iis dicitur, ἡσυχάζειν. Per me vel stertas licet, inquit Carneades, non modo quiescas. Sed quid proficit? Sequitur enim, qui te ex somno excitet et eodem modo interroget. Quo in numero contievisti, si ad eum numerum unum addidero, multane erunt? Progredi rursus, quoad videbitur. — Quid plura? hoc enim fateris, neque ultimum te paucorum neque primum multorum respondere posse. Cuius generis error ita manat, ut non videam quo non possit accedere. 94. Nihil me laedit, inquit: ego enim, ut agitator callidus, prius quam ad finem veniam, equos sustinebo, eoque magis, si locus is, quo ferentur equi, praiceps erit. Sic me, inquit, ante sustineo nec diutius captiose interroganti respondeo. Si habes quod liqueat neque respondes, superbis: si non habes, ne tu quidem percipis. Si, quia obscura, concedo. Sed negas te usque ad obscura progredi. Illustribus igitur rebus insistis. Si

id tantum modo, ut taceas, nihil adsequeris. Quid enim ad illum, qui te captare vult, utrum tacentem irretiat te an loquentem? Sin autem usque ad novem, verbi gratia, sine dubitatione respondes pauca esse, in decimo insistis: etiam a certis et illustrioribus cohibes ad sensum. Hoc idem me in obscuris facere non sinis. Nihil igitur te contra soritas ars ista adiuvat, quae nec augenti nec minuenti quid aut primum sit aut postremum docet. 95. Quid? quod eadem illa ars, quasi Penelope telam retexens, tollit ad extremum superiora. Utrum ea vestra an nostra culpa est? Nempe fundamentum dialecticae est, quidquid enuncietur — id autem appellant ἀξιωμα, quod est quasi *effatum* —, aut verum esse aut falsum. Quid igitur? haec vera an falsa sunt? *Si te mentiri, dicis idque verum dicis, mentiris.* Haec scilicet inexplicabilia esse dicitis. Quod est odiosius quam illa, quae nos non comprehensa et non percepta dicimus. XXX. Sed haec omitto. Illud quaero, si ista explicari non possunt, nec eorum ullum iudicium invenitur, ut respondere possitis verane an falsa sint, ubi est illa definitio: *effatum esse id, quod aut verum aut falsum sit?* Rebus sumptis adiungam ex his sequendas esse alias, alias improbandas, quae sint in genere contrario. 96. Quo modo igitur hoc conclusum esse iudicas? *Si dicis [lucere et verum dicis, lucet, lucet. Dicis autem] nunc lucere et verum dicis: lucet igitur.* Probat is certe genus et rectissime conclusum dicitis. Itaque in docendo eum primum concludendi modum traditis. Aut quidquid igitur eodem modo concluditur probabit is aut ars ista nulla est. Vide ergo hanc conclusionem probaturusne sis: *Si dicis te mentiri verumque dicis, mentiris. Dicis autem te mentiri verumque dicis, mentiris igitur.* Qui potes hanc non probare, quum probaveris eiusdem generis superiorem? Haec Chrysippea sunt, ne ab ipso quidem dissoluta. Quid enim faceret huic conclusioni? *Si lucet, lucet. Lucet autem, lucet igitur.* Cederet scilicet. Ipsa enim ratio connexi, quum concesseris superius, cogit inferius concedere. Quid ergo haec ab illa conclusione differt? *Si mentiris, mentiris. Mentiris autem, mentiris igitur.* Hoc negas te posse nec approbare nec improbare. 97. Qui igitur

magis illud? Si ars, si ratio, si via, si vis denique conclusionis valet, eadem est in utroque. Sed hoc extremum eorum est: postulant ut excipiantur haec inexplicabilia. Tribunal aliquem censeo adeant: a me istam exceptionem numquam impetrabunt. Etenim quum ab Epicuro, qui totam dialecticam et contemnit et irridet, non impetrent ut verum esse concedat quod ita effabimur: *Aut vivet cras Hermachus aut non vivet*, quum dialectici sic statuunt, omne, quod ita disiunctum sit, quasi *aut etiam aut non*, non modo verum esse, sed etiam necessarium: vide quam sit catus is, quem isti tardum putant. Si enim, inquit, alterutrum concessero necessarium esse, necesse erit cras Hermachum aut vivere aut non vivere. Nulla autem est in natura rerum talis necessitas. Cum hoc igitur dialectici pugnent, id est, Antiochus et Stoici: totam enim evertit dialecticam. Nam si e contrariis disiunctio — contraria autem ea dico, quum alterum ait, alterum negat —, si talis disiunctio falsa potest esse, nulla vera est. 98. Mecum vero quid habent litium, qui ipsorum disciplinam sequor? Quum aliquid huius modi inciderat, sic ludere Carneades solebat: *Si recte conclusi, teneo. Sin vitiose, minam Diogenes reddet*. Ab eo enim Stoico dialecticam didicerat: haec autem merces erat dialecticorum. Sequor igitur eas vias, quas didici ab Antiocho, nec reperio quo modo iudicem: *Si lucet, lucet*, verum esse ob eam causam, quod ita didici, omne, quod ipsum ex se connexum sit, verum esse, non iudicem: *Si mentiris, mentiris*, eodem modo esse connexum. Aut igitur hoc et illud aut, nisi hoc, ne illud quidem iudicabo.

XXXI. Sed, ut omnes istos aculeos et totum tortuosum genus disputandi relinquamus ostendamusque qui simus, iam explicata tota Carneadis sententia Antiochia ista corruent universa. Nec vero quidquam ita dicam, ut quisquam id fingi suspicetur: a Clitomacho sumam, qui usque ad senectutem cum Carneade fuit, homo et acutus, ut Poenus, et valde studiosus ac diligens. Et quattuor eius libri sunt de sustinendis adensionibus. Haec autem, quae iam dicam, sunt sumpta de primo. 99. Duo placet esse Carneadi genera visorum, in uno hanc divisionem: *Alia visa esse quae*

percipi possint, alia quae non possint, in altero autem: *Alia visa esse probabilia, alia non probabilia*. Itaque, quae contra sensus contraque perspicuitatem dicantur, ea pertinere ad superiorem divisionem: contra posteriorem nihil dici oportere: qua re ita placere: tale visum nullum esse, ut perceptio consequeretur, ut autem probatio, multa. — Etenim contra naturam esset, si probabile nihil esset. Et sequitur omnis vitae ea, quam tu, Lueullè, commemorabas, eversio. — Itaque et sensibus probanda multa sunt, teneatur modo illud, non inesse in his quidquam tale, quale non etiam falsum nihil ab eo differens esse possit. Sic, quidquid acciderit specie probabile, si nihil se offeret quod sit probabilitati illi contrarium, utetur eo sapiens ac sic omnis ratio vitae gubernabitur. Etenim is quoque, qui a vobis sapiens inducitur, multa sequitur probabilia, non comprehensa neque percepta neque adsensa, sed similia veri: quae nisi probet, omnis vita tollatur. 100. Quid enim? conscendens navem sapiens num comprehensum animo habet atque perceptum se ex sententia navigaturum? Qui potest? Sed si iam ex hoc loco proficiscatur Puteolos stadia triginta, probo navigio, bono gubernatore, hac tranquillitate, probabile videatur se illuc venturum esse salvum. Huius modi igitur visis consilia capiet et agendi et non agendi, faciliorque erit, ut albam esse nivem probet, quam erat Anaxagoras, qui id non modo ita esse negabat, sed sibi, quia sciret aquam nigram esse, unde illa conereta esset, albam ipsam esse, ne videri quidem. Et quaecumque res eum sic attinget, ut sit visum illud probabile neque ulla re impeditum, movebitur. Non enim est e saxo sculptus aut e robore dolatus, habet corpus, habet animum, movetur mente, movetur sensibus, ut ei multa vera videantur, 101. neque tamen habere insignem illam et propriam percipiendi notam: eoque sapientem non adsentiri, quia possit eiusdem modi existere falsum aliquod, cuius modi hoc verum. Neque nos contra sensus aliter dicimus ac Stoici, qui multa falsa esse dicunt, longeque aliter se habere ac sensibus videantur.

XXXII. Hoc autem si ita sit, ut unum modo sensibus falsum videatur, praesto est qui neget rem ullam percipi

posse sensibus. Ita nobis tacentibus ex uno Epicuri capite, altero vestro perceptio et comprehensio tollitur. Quod est caput Epicuri? *Si ullum sensus visum falsum est, nihil percipi potest.* Quod vestrum? *Sunt falsa sensus visa.* Quid sequitur? ut taceam, conclusio ipsa loquitur: *nihil posse percipi.* Non concedo, inquit, Epicuro. Certa igitur cum illo, qui a te totus diversus est: noli mecum, qui hoc quidem certe, falsi esse aliquid in sensibus, tibi adsentior. 102. Quamquam nihil mihi tam mirum videtur quam ista dici, ab Antiocho quidem maxime, cui erant ea, quae paullo ante dixi, notissima. Licet enim haec quivis arbitrato suo reprehendat, quod negemus rem ullam percipi posse, certe levior reprehensio est: quod tamen dicimus esse quaedam probabilia, non videtur hoc satis esse vobis. Ne sit. Illa certe debemus effugere, quae a te vel maxime agitata sunt: *Nihil igitur cernis? nihil audis? nihil tibi est perspicuum?* Explicavi paullo ante Clitomacho auctore quo modo ista Carneades diceret. Accipe quem ad modum eadem dicantur a Clitomacho in eo libro, quem ad C. Lucilium scripsit poëtam, quum scripsisset iisdem de rebus ad L. Censorinum, eum, qui consul cum M. Manilio fuit. Scripsit igitur his fere verbis — sunt enim mihi nota, propterea quod earum ipsarum rerum, de quibus agimus, prima institutio et quasi disciplina illo libro continetur —, sed scriptum est ita: 103. *Academicis placere esse rerum eius modi dissimilitudines, ut aliae probabiles videantur, aliae contra: id autem non esse satis cur alia posse percipi dicas, alia non posse, propterea quod multa falsa probabilia sint, nihil autem falsi perceptum et cognitum possit esse.* Itaque ait vehementer errare eos, qui dicant ab Academia sensus eripi, a quibus numquam dictum sit aut colorem aut saporem aut sonum nullum esse, illud sit disputatum, non inesse in his propriam, quae nusquam alibi esset, veri et certi notam. 104. Quae quum exposuisset, adiungit dupliciter dici ad-sensus sustinere sapientem: uno modo, quum hoc intelligatur, omnino eum rei nulli adsentiri: altero, quum se a respondendo, ut aut approbet quid aut improbet, sustineat, ut neque neget aliquid neque aiat. Id quum ita sit,

alterum placere, ut numquam adsentiat, alterum tenere, ut sequens probabilitatem, ubicumque haec aut occurrat aut deficiat, aut *etiam* aut *non* respondere possit. Nec, ut placeat, eum, qui de omnibus rebus contineat se ab adsentiendo, moveri tamen et agere aliquid, reliquit eius modi visa, quibus ad actionem excitemur: item ea, quae interrogati in utramque partem respondere possimus, sequentes tantum modo, quod ita visum sit, dum sine adsensu: neque tamen omnia eius modi visa approbari, sed ea, quae nulla re impedirentur. 105. Haec si vobis non probamus, sint falsa sane, invidiosa certe non sunt. Non enim lucem eripimus, sed ea, quae vos percipi comprehendique, eadem nos, si modo probabilia sint, videri dicimus.

XXXIII. Sic igitur inducto et constituto probabili, et eo quidem expedito, soluto, libero, nulla re implicato, vides profecto, Luculle, iacere iam illud tuum perspicuitatis patrocinium. Iisdem enim hic sapiens, de quo loquor, oculis quibus iste vester caelum, terram, mare intuebitur, iisdem sensibus reliqua, quae sub quemque sensum cadent, sentiet. Mare illud, quod nunc Favonio nascente purpureum videtur, idem huic nostro videbitur, nec tamen adsentietur, quia nobismet ipsis modo caeruleum videbatur, mane raurum, quodque nunc, qua a sole collucet, albescit et vibrat dissimileque est proximo ei continenti, ut, etiam si possis rationem reddere cur id eveniat, tamen non possis id verum esse, quod videbatur oculis, defendere. 106. Unde memoria, si nihil percipimus? Sic enim quaerebas. Quid? meminisse visa nisi comprehensa non possumus? Quid? Polyaeus, qui magnus mathematicus fuisse dicitur, is postea quam Epicuro adsentiens totam geometriam falsam esse credidit, num illa etiam, quae seiebat, oblitus est? Atqui, falsum quod est, id percipi non potest, ut vobismet ipsis placet. Si igitur memoria perceptarum comprehensarumque rerum est, omnia, quae quisque meminit, habet ea comprehensa atque percepta. Falsi autem comprehendi nihil potest, et omnia meminit Scyron Epicuri dogmata. Vera igitur illa sunt nunc omnia. Hoc per me licet: sed tibi aut concedendum est ita esse, quod minime vis, aut me-

moriam mihi remittas oportet et facile esse ei locum, etiam si comprehensio perceptioque nulla sit. 107. Quid fiet artibus? Quibus? Inne, quae ipsae fatentur coniectura se plus uti quam scientia, an iis, quae tantum id, quod videtur, sequuntur nec habent istam artem vestram, qua vera et falsa diiudicent?

Sed illa sunt lumina duo, quae maxime causam istam continent. Primum enim negatis fieri posse ut quisquam nulli rei adsentiatur. At id quidem perspicuum est: quum Panaetius, princeps prope meo quidem iudicio Stoicorum, ea de re dubitare se dicat, quam omnes praeter eum Stoici certissimam putant, vera esse haruspicum [responsa], auspicia, oracula, somnia, vaticinationes, seque ab adsensu sustineat. Quod si is potest facere vel de his rebus, quas illi, a quibus ipse didicit, certas habuerint, cur id sapiens de reliquis rebus facere non possit? An est aliquid, quod positum vel improbare vel approbare possit, dubitare non possit? an tu in soritis poteris hoc, quum voles: ille in reliquis rebus non poterit eodem modo insistere, praesertim quum possit sine adsensione ipsam veri similitudinem non impeditam sequi? 108. Alterum est, quod negatis actionem ullius rei posse in eo esse, qui nullam rem adsensu suo comprobet. Primum enim videri oportet in quo sit etiam adsensus. Dicunt enim Stoici sensus ipsos adsensus esse, quos quoniam appetitio consequatur, actionem sequi: tolli autem omnia, si visa tollantur. XXXIV. Hac de re in utramque partem et dicta sunt et scripta multa, sed brevi res potest tota confici. Ego enim etsi maximam actionem puto repugnare visis, obsistere opinionibus, adsensus lubricos sustinere, credoque Clitomacho ita scribenti, 'Herculi quemdam laborem exanclatum a Carneade, quod, ut feram et immanem beluam, sic ex animis nostris adsensionem, id est, opinionem et temeritatem extraxisset, tamen, ut ea pars defensionis relinquatur, quid impedit actionem eius, qui probabilia sequitur, nulla re impediante? 109. Hoc, inquit, ipsum impedit, quod statuet, ne id quidem, quod probet, posse percipi. Iam istuc te quoque impedit in navigando, in conserendo, in uxore ducenda, in liberis pro-

creandis plurimisque in rebus, in quibus nihil sequere praeter probabile.

Et tamen illud usitatum et saepe repudiatum refers, non ut Antipater, sed, ut ais, 'pressius'. Nam Antipatrum reprehensum, quod diceret consentaneum esse ei, qui affirmaret nihil posse comprehendi, id ipsum saltem dicere posse comprehendi, quod ipsi Antiocho pingue videbatur et sibi ipsum contrariam. Non enim potest convenienter dici nihil comprehendi posse, si quidquam comprehendi posse dicatur. Illo modo potius putat arguendum fuisse Carneadem: quum sapientis nullum decretum esse possit nisi comprehensum, perceptum, cognitum, ut hoc ipsum decretum, quod sapientis esset, nihil posse percipi, fatetur esse perceptum. Proinde quasi nullum sapiens aliud decretum habeat et sine decretis vitam agere possit! 110. Sed ut ille habet probabilia non percepta, sic hoc ipsum, nihil posse percipi. Nam si in hoc haberet cognitionis notam, eadem uteretur in caeteris. Quam quoniam non habet, utitur probabilibus. Itaque non metuit ne confundere omnia videatur et incerta reddere. Non enim, quem ad modum, si quaesitum ex eo sit, stellarum numerus par an impar sit, item, si de officio multisque aliis de rebus, in quibus versatus exercitatusque sit, nescire se dicat. In incertis enim nihil probabile est, in quibus autem est, in his non deerit sapienti nec quid faciat nec quid respondeat. 111. Ne illam quidem praetermisisti, Luculle, reprehensionem Antiochi — nec mirum: in primis enim est nobilis —, qua solebat dicere Antiochus Philonem maxime perturbatum. Quum enim sumeretur unum esse, quaedam falsa visa, alterum nihil ea differre a veris, non attendere, superius illud ea re a se esse concessum, quod videretur esse quaedam in vivis differentia, eam tolli altero, quo neget visa a falsis vera differre: nihil tam repugnare. Id ita esset, si nos verum omnino tolleremus. Non facimus. Nam tam vera quam falsa cernimus. Sed probandi species est: percipiendi signum nullum habemus.

XXXV. 112. Ac mihi videor nimis etiam nunc agere ieiune. Quum sit enim campus in quo exsultare possit ora-

tio, cur eam tantas in angustias et in Stoicorum dumeta compellimus? si enim mihi cum Peripatetico res esset, qui id percipi posse diceret, *quod impressum esset e vero*, neque adhiberet illam magnam accessionem, *quo modo imprimi non posset a falso*, cum simplici homine simpliciter agerem nec magno opere contenderem atque etiam, si, quum ego nihil dicerem posse comprehendi, diceret ille sapientem interdum opinari, non repugnarem, praesertim ne Carneade quidem huic loco valde repugnante: nunc quid facere possum? 113. Quaero enim quid sit quod comprehendi possit. Respondet mihi non Aristoteles aut Theophrastus, ne Xenocrates quidem aut Polemo, sed qui minor etiam: *tale verum, quale falsum esse non possit*. Nihil eius modo invenio. Itaque incognito nimirum adsentiar, id est, opinabor. Hoc mihi et Peripatetici et vetus Academia concedit: vos negatis, Antiochus in primis, qui me valde movet, vel quod amavi hominem, sicut ille me, vel quod ita iudico, polifissimum et acutissimum omnium nostrae memoriae philosophorum. A quo primum quaero quo tandem modo sit eius Academiae, cuius esse se profiteatur? Ut omittam alia, haec duo, de quibus agitur, quis unquam dixit aut veteris Academiae aut Peripateticorum, vel id solum percipi posse, quod esset verum tale, quale falsum esse non posset, vel sapientem nihil opinari? Certe nemo. Horum neutrum ante Zenonem magno opere defensum est. Ego tamen utrumque verum puto, nec dico temporis causa, sed ita plane probo.

XXXVI. 114. Illud ferre non possum. Tu quum me incognito adsentiri vetes idque turpissimum esse dicas et plenissimum temeritatis, tantum tibi adroges, ut exponas disciplinam sapientiae, naturam rerum omnium evolvas, mores fingas, fines bonorum malorumque constituas, officia describas, quam vitam ingrediar definias, idemque etiam disputandi et intelligendi iudicium dicas te et artificium traditurum, perficies ut ego ista innumerabilia complectens nusquam labar, nihil opiner? Quae tandem ea est disciplina, ad quam me deducas, si ab hac abstraxeris? Vereor ne subadroganter facias, si dixeris tuam. Atqui ita dicas

necesse est. Neque vero tu solus, sed ad suam quisque rapiet. 115. Age, restituro Peripateticis, qui sibi cum oratoribus cognationem esse, qui claros viros a se instructos dicant rem publicam saepe rexisse, sustinero Epicureos, tot meos familiares, tam bonos, tam inter se amantes viros, Diodoto quid faciam Stoico, quem a puero audivi? qui mecum vivit tot annos? qui habitat apud me? quem et admiror et diligo? qui ista Antiochia contemnit? Nostra, inquires, sola vera sunt. Certe sola, si vera: plura enim vera discrepantia esse non possunt. Utrum igitur nos impudentes, qui labi nolumus, an illi adrogantes, qui sibi persuaserint scire se solos omnia? Non me quidem inquit, sed sapientem dico scire. Optime: nempe ista scire, quae sunt in tua disciplina. Hoc primum quale est, a non sapiente explicari sapientiam? Sed discedamus a nobismet ipsis, de sapiente loquamur, de quo, ut saepe iam dixi, omnis haec quaestio est.

116. In tris igitur partes et a plerisque et a vobismet ipsis distributa sapientia est. Primum ergo, si placet, quae de natura rerum sunt quaesita, videamus: † velut illud ante. Estne quisquam tanto inflatus errore, ut sibi se illa scire persuaserit? Non quaero rationes eas, quae ex coniectura pendent, quae disputationibus huc et illuc trahuntur, nullam adhibent persuadendi necessitatem. Geometrae provideant, qui se profitentur non persuadere, sed cogere, et qui omnia vobis, quae describunt, probant. Non quaero ex his illa initia mathematicorum, quibus non concessis digitum progredi non possunt. *Punctum* esse quod magnitudinem nullam habeat, *extremitatem* et quasi libramentum in quo nulla omnino crassitudo sit, *lineamentum* longitudinem latitudine carentem. Haec quum vera esse concessero, si adigam ius iurandum, sapientemne prius, quam Archimedes eo inspectante rationes omnes descripserit eas, quibus efficitur multis partibus solem maiorem esse quam terram, iuraturum putas? Si fecerit, solem ipsum, quem deum censet esse, contempserit. 117. Quod si geometricis rationibus non est crediturus, quae vim adferunt in docendo, vos ipsi ut dicitis, ne ille longe aberit

ut argumentis credat philosophorum, aut, si est crediturus, quorum potissimum? Omnia physicorum licet explicare. Sed longum est. Quaero tamen quem sequatur. Finge aliquem nunc fieri sapientem, nondum esse, quam potissimum sententiam eliget et disciplinam? Etsi quamcumque eliget, insipiens eliget. Sed sit ingenio divino, quem unum e physicis potissimum probabit? Nec plus uno poterit. Non persequor quaestiones infinitas: tantum de principiis rerum, e quibus omnia constant, videamus quem probet: est enim inter magnos homines summa dissensio.

XXXVII. 118. Princeps Thales, unus e septem, cui sex reliquos concessisse primas ferunt, ex aqua dixit constare omnia. At hoc Anaximandro, populari et sodali suo, non persuasit: is enim infinitatem naturae dixit esse, e qua omnia gignerentur. Post eius auditor Anaximenes infinitum aëra, sed ea, quae ex eo orirentur, definita: gigni autem terram, aquam, ignem, tum ex his omnia. Anaxagoras materiam infinitam, sed ex ea particulas, similes inter se, minutas, eas primum confusas, postea in ordinem adductas a mente divina. Xenophanes, paullo etiam antiquior, unum esse omnia neque id esse mutabile et id esse deum neque natum unquam et sempiternum, conglobata figura: Parmenides ignem, qui moveat terram, quae ab eo formetur: Leucippus, plenum et inane: Democritus huic in hoc similis, uberior in caeteris: Empedocles haec pervulgata et nota quattuor: Heraclitus ignem: Melissus hoc, quod esset infinitum et immutabile, et fuisse semper et fore. Plato ex materia in se omnia recipiente mundum esse factum censet a deo sempiternum. Pythagorei ex numeris et mathematicorum initiis proficisci volunt omnia. Ex his eliget vester sapiens unum aliquem, credo, quem sequatur: caeteri tot viri et tanti repudiati ab eo condemnatique discedent. 119. Quamcumque vero sententiam probaverit, eam sic animo comprehensam habebit, ut ea, quae sensibus, nec magis approbabit nunc lucere, quam, quoniam Stibicus est, hunc mundum esse sapientem, habere mentem, quae et se et ipsum fabricata sit et omnia moderetur, moveat, regat. Erit ei persuasum etiam solem, lunam, stellas omnes, ter-

ram, mare deos esse, quod quaedam animalis intelligentia per omnia ea permanet et transeat, fore tamen aliquando ut omnis hic mundus ardore deflagret. XXXVIII. Sint ista vera — vides enim iam me fateri aliquid esse veri —, comprehendendi ea tamen et percipi nego. Quum enim tuus iste Stoicus sapiens syllabatim tibi ista dixerit, veniet flumen orationis aureum fundens Aristoteles, qui illum desipere dicat: neque enim ortum esse unquam mundum, quod nulla fuerit novo consilio inito tam praeclari operis inceptio, et ita esse eum undique aptum, ut nulla vis tantos queat motus mutationemque moliri, nulla senectus diuturnitate temporum exsistere, ut hic ornatus unquam dilapsus occidat. Tibi hoc repudiare, illud autem superius sicut caput et famam tuam defendere necesse erit, quum mihi ne ut dubitem quidem relinquatur. 120. Ut omittam levitatem temere adsentientium, quanti libertas ipsa aestimanda est non mihi necesse esse quod tibi est? Cur deus, omnia nostri causa quum faceret — sic enim vultis —, tantam vim natricum viperarumque fecerit? cur mortifera tam multa, [tam multa] perniciose terramarique disperserit? Negatis haec tam polite tamque subtiliter effici potuisse sine divina aliqua sollertia. Cuius quidem vos maiestatem deducitis usque ad apium formicarumque perfectionem, ut etiam inter deos Myrmecides aliquis minorum opusculorum fabricator fuisse videatur. 121. Negas sine deo posse quidquam. Ecce tibi e transverso Lampsacenus Strato, qui det isti deo immunitatem magni quidem muneris: sed quum sacerdotes deorum vacationem habeant, quanto est aequius habere ipsos deos! Negat opera deorum se uti ad fabricandum mundum. Quaecumque sint, docet omnia effecta esse natura, nec, ut ille, qui asperis et laevibus et hamatis uncinatisque corporibus concreta haec esse dicat interiecto inani. Somnia censet haec esse Democriti non docentis, sed optantis. Ipse autem singulas mundi partes persequens, quidquid aut sit aut fiat, naturalibus fieri aut factum esse docet ponderibus et motibus. Ne ille et deum opere magno liberat et me timore. Quis enim potest, quum existimet se curari a deo, non et dies et noctes divinum

numen horrere et, si quid adversi acciderit — quod cui non accidit? — extimescere ne id iure evenerit? Nec Straton tamen adsentior, nec vero tibi. Modo hoc, modo illud probabilius videtur.

XXXIX. 122. Latent ista omnia, Luculle, crassis occultata et circumfusa tenebris, ut nulla acies humani ingenii tanta sit, quae penetrare in caelum, terram intrare possit: corpora nostra non novimus: qui sint situs partium, quam vim quaeque pars habeat ignoramus. Itaque medici ipsi, quorum intererat ea nosse, aperuerunt, ut viderentur. Nec eo tamen aiunt empirici notiora esse illa, quia possit fieri ut patefacta et detecta mutentur. Sed aequid nos eodem modo rerum naturas persecare, aperire, dividere possumus, ut videamus terra penitus defixa sit et quasi radicibus suis haereat an media pendeat? 123. Habitari ait Xenophanes in luna eamque esse terram multarum urbium et montium. Portenta videntur, sed tamen neque ille, qui dixit, iurare posset, ita se rem habere, neque ego non ita. Dicitis etiam esse e regione nobis, e contraria parte terrae, qui adversis vestigiis stent contra nostra vestigia, quos *ἀντιπόδας* vocatis: cur mihi magis suscensetis, qui ista non aspernor, quam eis, qui, quum audiunt, desipere vos arbitrantur? Hicetas Syracusius, ut ait Theophrastus, caelum, solem, lunam, stellas, supera denique omnia stare censet neque praeter terram rem ullam in mundo moveri: quae quum circum axem se summa celeritate convertat et torqueat, eadem effici omnia, quae, si stante terra caelum moveretur. Atque hoc etiam Platonem in Timaeo dicere quidam arbitrantur, sed paullo obscurius. Quid tu, Epicure? loquere. Putas solem esse tantulum? Ego ne bis quidem tantum! Sed et vos ab illo irridemini et ipsi illum vicissim eluditis. Liber igitur a tali irrisione Socrates, liber Aristo Chius, qui nihil istorum sciri putat posse. 124. Sed redeo ad animum et corpus. Satisne tandem ea nota sunt nobis, quae nervorum natura sit, quae venarum? teneamusne quid animus sit, ubi sit? denique sitne an, ut Diccaercho visum est, ne sit quidem ullus? Si est, tresne partes habeat, ut Platoni placuit, rationis, irae, cupidita-

tis, an simplex unusque sit? si unus et simplex, utrum sit ignis an anima an sanguis an, ut Xenocrates, numerus nullo corpore — quod intelligi quale sit vix potest — et, quidquid est, mortale sit an aeternum? nam utramque in partem multa dicuntur. Horum aliquid vestro sapienti certum videtur, nostro ne quid maxime quidem probabile sit occurrit: ista sunt in plerisque contrariarum rationum paria momenta. XL. 125. Sin agis verecundius et me accusas, non quod tuis rationibus non adsentiar, sed quod nullis, vincam animum cuique adsentiar deligam... quem potissimum? quem? Democritum: semper enim, ut scitis, studiosus nobilitatis fui. Urgebor iam omnium vestrum convicio. Tunc aut inane quidquam putes esse, quum ita completa et conferta sint omnia, ut et quod movebitur corporum cedat et qua quodque cesserit aliud illico subsequatur? aut atomos ullas, e quibus quidquid efficiatur, illarum sit dissimillimum? aut sine aliqua mente rem ullam effici posse praeclaram? et quum in uno mundo ornatus hic tam sit mirabilis, innumerabiles supra infra, dextra sinistra, ante post, alios dissimiles, alios eiusdem modi mundos esse? et, ut nos nunc simus ad Baulos Puteolosque videamus, sic innumerabiles paribus in locis eisdem esse nominibus, honoribus, rebus gestis, ingeniis, formis, aetatibus, eisdem de rebus disputantes? et, si nunc aut si etiam dormientes aliquid animo videre videamur, imagines extrinsecus in animos nostros per corpus irrumpere? Tu vero ista ne asciveris neve fueris commenticiis rebus adsensus. Nihil sentire est melius quam tam prava sentire. 126. Non ergo id agitur, ut aliquid adsensu meo comprobem, quae tu vide ne impudenter etiam postules, non solum adroganter, praesertim quum ista tua mihi ne probabilia quidem videantur. Nec enim divinationem, quam probatis, ullam esse arbitror, fatumque illud etiam, quo omnia contineri dicitis, contemno. Ne exaedificatum quidem hunc mundum divino consilio existimo, atque haud scio an ita sit. XLI. Sed cur rapior in invidiam? licetne per vos nescire quod nescio? an Stoicis ipsis inter se disceptare, mihi cum his non licebit? Zenoni et reliquis fere Stoicis aether videtur summus

deus, mente praeditus, qua omnia regantur. Cleanthes, qui quasi maiorum est gentium Stoicus, Zenonis auditor, solem dominari et rerum potiri putat. Ita cogimur dissensione sapientum dominum nostrum ignorare, quippe qui nesciamus Soli an Aetheri serviamus. Solis autem magnitudo — ipse enim hic radiatus me intueri videtur ac monet ut crebro faciam mentionem sui — vos ergo huius magnitudinem quasi decempeda permensi refertis: huic me quasi malis architectis mensurae vestrae nego credere. Ergo dubium est uter nostrum sit, leniter ut dicam, verecundior! — 127. Neque tamen istas quaestiones physicorum exterminandas puto. Est enim animorum ingeniorumque naturale quoddam quasi pabulum consideratio contemplatioque naturae. Erigimur, elatiores fieri videmur, humana despiciamus, cogitantes supera atque caelestia haec nostra ut exigua et minima contemnimus. Indagatio ipsa rerum quum maximarum tum etiam occultissimarum habet oblectationem. Si vero aliquid occurrit, quod veri simile videatur, humanissima completur animus voluptate. 128. Quaeret igitur haec et vester sapiens et hic noster, sed vester, ut adsentiatur, credat, affirmet, noster, ut vereatur temere opinari praeclareque agi secum putet, si in eius modi rebus veri simile quod sit invenerit. Veniamus nunc ad bonorum malorumque notionem. Sed paullum ante dicendum est. Non mihi videntur considerare, quum physica ista valde adfirmant, earum etiam rerum auctoritatem, si quae illustriores videantur, amittere. Non enim magis adsentiuntur neque approbant lucere nunc, quam, quum cornix cecinerit, tum aliquid eam aut iubere aut vetare, nec magis adfirmabunt signum illud, si erunt mensi, sex pedum esse quam solem, quem metiri non possum, plus quam duodeviginti partibus maiorem esse quam terram. Ex quo illa conclusio nascitur: si sol quantus sit percipi non potest, qui caeteras res eodem modo quo magnitudinem solis approbat, is eas res non percipit. Magnitudo autem solis percipi non potest. Qui igitur id approbat, quasi percipiat, nullam rem percipit. Responderint posse percipi quantus sol sit. Non repugnabo, dum modo eodem pacto

caetera percipi comprehendique dicant. Nec enim possunt dicere aliud alio magis minusve comprehendi, quoniam omnium rerum una est definitio comprehendendi.

XLII. 129. Sed quod coeperam: Quid habemus in rebus bonis et malis explorati? nempe fines constituendi sunt ad quos et bonorum et malorum summa referatur: qua de re est igitur inter summos viros maior dissensio? Omitto illa, quae relictia iam videntur, ut Herillum, qui in cognitione et scientia summum bonum ponit: qui quum Zenonis auditor esset, vides quantum ab eo dissenserit et quam non multum a Platone. Megaricorum fuit nobilis disciplina, cuius, ut scriptum video, princeps Xenophanes, quem modo nominavi, deinde eum secuti Parmenides et Zeno, itaque ab his Eleatici philosophi nominabantur. Post Euclides, Socratis discipulus, Megareus, a quo iidem illi Megarici dicti, qui id bonum solum esse dicebant, quod esset unum et simile et idem semper. Hic quoque multa a Platone. A Menedemo autem, quod is Eretria fuit, Eretriaci appellati, quorum omne bonum in mente positum et mentis acie, qua verum cerneretur, Herilli similia, sed, opinor, explicata uberius et ornatius. 130. Hos si contemnimus et iam abiectos putamus, illos certe minus despiciere debemus, Aristonem, qui quum Zenonis fuisset auditor, re probavit ea quae ille verbis: "Nihil esse bonum nisi virtutem, neque malum nisi quod virtuti esset contrarium": in mediis ea momenta, quae Zeno voluit, nulla esse censuit. Huic summum bonum est in his rebus neutram in partem moveri, quae ἀδιαφορία ab ipso dicitur. Pyrrho autem ea ne sentire quidem sapientem, quae ἀπάθεια nominatur. Has igitur tot sententias ut omittamus, haec nunc videamus, quae diu multumque defensa sunt. 131. Alii voluptatem finem esse voluerunt: quorum princeps Aristippus, qui Socratem audierat, unde Cyrenaei. Post Epicurus, cuius est disciplina nunc notior, neque tamen eum Cyrenaeis de ipsa voluptate consentiens. Voluptatem autem et honestatem finem esse Calliphon censuit: vacare omni molestia Hieronymus: hoc idem cum honestate Diodorus: ambo hi Peripatetici. Honestate autem vivere fruentem rebus iis,

quas primas homini natura conciliet, et vetus Aeademia censuit, ut indicant scripta Polemonis, quem Antiochus probat maxime, et Aristoteles eiusque amici nunc proxime videntur accedere. Introducebat etiam Carneades, non quo probaret, sed ut opponeret Stoicis, summum bonum esse frui iis rebus, quas primas natura conciliavisset. Honestum autem, quod ducatur a conciliatione naturae, Zeno statuit finem esse bonorum, qui inventor et princeps Stoicorum fuit.

XLIII. 132. Iam illud perspicuum est, omnibus iis finibus bonorum, quos exposui, malorum fines esse contrarios. Ad vos nunc refero quem sequar: modo ne quis illud tam ineruditum absurdumque respondeat: 'Quemlibet, modo aliquem.' Nihil potest dici inconsideratius. Cupio sequi Stoicos. Licetne — omitto per Aristotelem, meo iudicio in philosophia prope singularem — per ipsum Antiochum? qui appellabatur Academicus, erat quidem, si perpauca mutavisset, germanissimus Stoicus. Erit igitur res iam in discrimine. Nam aut Stoicus constituatur sapiens aut veteris Academiae. Utrumque non potest. Est enim inter eos non de terminis, sed de tota possessione contentio. Nam omnis ratio vitae definitione summi boni continetur, de qua qui dissident, de omni vitae ratione dissident. Non potest igitur uterque sapiens esse, quoniam tanto opere dissentiant, sed alter. Si Polemoneus, peccat Stoicus, rei falsae adsentiens — vos quidem nihil dicitis a sapiente tam alienum esse —: sin vera sunt Zenonis, eadem in veteres Academicos Peripateticos dicenda. † Hic igitur neutri adsentiens si numquam, uter est prudentior? 133. Quid? quum ipse Antiochus dissentit quibusdam in rebus ab his, quos amat, Stoicis, nonne indicat non posse illa probanda esse sapienti? Placet Stoicis omnia peccata esse paria. At hoc Antiocho vehementissime displicet. Liceat tandem mihi considerare utram sententiam sequar. Praecide, inquit: statue aliquando quilibet. Quid, quod quae dicuntur et acuta mihi videntur in utramque partem et paria? nonne caveam ne scelus faciam? Scelus enim dicebas esse, Luculle, dogma prodere. Con-

lineo igitur me, ne incognito assentiar: quod mihi tecum est dogma commune. 134. Ecce multo maior etiam dissensio. Zeno in una virtute positam beatam vitam putat. Quid Antiochus? Etiam, inquit, beatam, sed non beatissimam. Deus ille, qui nihil censuit deesse virtuti, hominibus hic, qui multa putat praeter virtutem homini partim cara esse, partim etiam necessaria. Sed ille vereor ne virtuti plus tribuat quam natura patiatur, praesertim Theophrasto multa diserte copioseque dicente. Et hic metuo ne vix sibi constet, qui quum dicat esse quaedam et corporis et fortunae mala, tamen eum, qui in his omnibus sit, beatum fore censet, si sapiens sit. Distrahor: tum hoc mihi probabilius, tum illud videtur, et tamen, nisi alterutrum sit, virtutem iacere plane puto. Verum in his discrepant.

XLIV. 135. Quid? illa, in quibus consentiunt, num pro veris probare possumus? Sapientis animum numquam nec cupiditate moveri nec laetitia efferri. Age, haec probabilia sane sint: num etiam illa, numquam timere, numquam dolere? Sapiensne non timeat? nec, si patria deleatur? non doleat? nec, si deleta sit? Satis durum! sed Zenoni necessarium, cui praeter honestum nihil est in bonis, tibi vero, Antioche, minime, cui praeter honestatem multa bona, praeter turpitudinem multa mala videntur, quae et venientia metuat sapiens necesse est et venisse doleat. Sed quaero quando ista fuerint ab Academia vetere decreta, ut animum sapientis commoveri et conturbari negarent? Mediocritates illi probabant et in omni permotione naturalem volebant esse quemdam modum. Legimus omnes Crantoris veteris Academici de luctu. Est enim non magnus, verum aureolus et, ut Tuberoni Panaetius praecipit, ad verbum ediscendus libellus. Atque illi quidem etiam utiliter a natura dicebant permotiones istas animis nostris datas: metum cavendi causa, misericordiam aegritudinemque clementiae, ipsam iracundiam fortitudinis quasi cotem esse dicebant, recte secusne alias viderimus. 136. Atrocitas quidem ista tua quo modo in veterem Academiam irrupit nescio: illa vero ferre non possum, non quo mihi displiceant: sunt enim Socratica pleraque mirabilia Stoicorum,

quae παράδοξα nominantur, sed ubi Xenocrates, ubi Aristoteles ista tetigit? hos enim quasi eosdem esse vultis. Illi unquam dicerent sapientes solos reges, solos divites, solos formosos? omnia, quae ubique essent, sapientis esse? neminem consulem, praetorem, imperatorem, nescio an ne quinquevirum quidem quemquam nisi sapientem? postremo, solum civem, solum liberum? insipientes omnes peregrinos, exsules, servos, furiosos? denique scripta Lycurgi, Solonis, duodecim tabulas nostras non esse leges? ne urbes quidem denique aut civitates, nisi quae essent sapientium? 137. Haec tibi, Luculle, si es adsensus Antiocho, familiari tuo, tam sunt defendenda quam moenia: mihi autem bono modo, tantum quantum videbitur.

XLV. Legi apud Clitomachum, quum Carneades et Stoicus Diogenes ad senatum in Capitolio starent, A. Albinum, qui tum P. Scipione et M. Marcello coss. praetor esset, eum, qui cum avo tuo, Luculle, consul fuit, doctum sane hominem, ut indicat ipsius historia scripta Graecae, iocantem dixisse Carneadi: *Ego tibi, Carneade, praetor esse non videor, quia sapiens non sum: nec haec urbs nec in ea civitas.* Tum ille: *Huic Stoico non videris.* Aristoteles aut Xenocrates, quos Antiochus sequi volebat, non dubitavisset quin et praetor ille esset et Roma urbs et eam civitas incoleret. Sed ille noster est plane, ut supra dixi, Stoicus, perpauca balbutiens. 138. Vos autem mihi veremini ne labor ad opinionem et aliquid asciscam et comprobem incognitum, quod minime vultis. Quid consilii datis? Testatur saepe Chrysippus tres solas esse sententias, quae defendi possint, de finibus bonorum: circumcidit et amputat multitudinem: aut enim honestatem esse finem aut voluptatem aut utrumque: nam qui summum bonum dicant id esse, si vacemus omni molestia, eos invidiosum nomen voluptatis fugere, sed in vicinitate versari, quod facere eos etiam, qui illud idem cum honestate coniungerent, nec multo secus eos, qui ad honestatem prima naturae commoda adiungerent: ita tres relinqui sententias, quas putet probabiliter posse defendi. 139. Sit sane ita — quamquam a Polemonis et Peripateticorum et Antiochi finibus non facile divellor, neque

quidquam habeo adhuc probabilius —, verum tamen video quam suaviter voluptas sensibus nostris blandiatur. Labor eo, ut adsentiar Epicuro aut Aristippo. Revocat virtus vel potius reprehendit manu: pecudum illos motus esse dicit, hominem iungit deo. Possum esse medius, ut, quoniam Aristippus, quasi animum nullum habeamus, corpus solum tuetur, Zeno, quasi corporis simus expertes, animum solum complectitur, ut Calliphontem sequar, cuius quidem sententiam Carneades ita studiose defensabat, ut eam probare etiam videretur. Quamquam Clitomachus adfirmabat numquam se intelligere potuisse quid Carneadi probaretur. Sed, si ipsum velim sequi, nonne ipsa veritas et gravis et recta ratio mihi obversetur? Tu, quum honestas in voluptate contemnenda consistat, honestatem cum voluptate tamquam hominem cum belua copulabis? XLVI. 140. Unum igitur par quod depugnet reliquum est, voluptas cum honestate. De quo Chrysippo fuit, quantum ego sentio, non magna contentio. Alterum si sequere, multa ruunt et maxime communitas cum hominum genere, caritas, amicitia, iustitia, reliquae virtutes: quarum esse nulla potest, nisi erit gratuita. Nam quae voluptate quasi mercede aliqua ad officium impellitur, ea non est virtus, sed fallax imitatio simulatioque virtutis. Audi contra illos, qui nomen honestatis a se ne intelligi quidem dicant, nisi forte, quod gloriosum sit in vulgus, id honestum velimus dicere: fontem omnium bonorum in corpore esse, hanc normam, hanc regulam, hanc praescriptionem esse naturae, a qua qui aberravisset, eum numquam quid in vita sequeretur habiturum. 141. Nihil igitur me putatis, haec et alia innumerabilia quum audiam, moveri? Tam moveor quam tu, Luculle, neque me minus hominem quam te putaveris. Tantum interest, quod tu, quum es commotus, acquiescis, adsentiris, approbas, verum illud, certum, comprehensum, perceptum, ratum, firmum, fixum vis, deque eo nulla ratione neque pelli neque moveri potes: ego nihil eius modi esse arbitror, cui si adsensus sim, non adsentiar saepe falso, quoniam vera a falsis nullo discrimine separantur, praesertim quum iudicia ista dialecticae nulla sint.

142. Venio enim iam ad tertiam partem philosophiae. Aliud iudicium Protagorae est, qui putet id cuique verum esse, quod cuique videatur: aliud Cyrenaicorum, qui praeter peremotiones intimas nihil putant esse iudicii: aliud Epicuri, qui omne iudicium in sensibus et in rerum notitiis et in voluptate constituit. Plato autem omne iudicium veritatis veritatemque ipsam abductam ab opinionibus et a sensibus cogitationis ipsius et mentis esse voluit. 143. Num quid horum probat noster Antiochus? Ille vero ne maiorum quidem suorum. Ubi enim aut Xenocratem sequitur, cuius libri sunt de ratione loquendi multi et multum probati, aut ipsum Aristotelem, quo profecto nihil est acutius, nihil politius? A Chrysippo pedem numquam. XLVII. Quid ergo Academici appellamur? an abutimur gloria nominis? aut cur cogimur eos sequi, qui inter se dissident? In hoc ipso, quod in elementis dialectici docent, quo modo iudicare oporteat verum falsumne sit, si quid ita connexum est, ut hoc: *Si dies est, lucet*, quanta contentio est! Aliter Diodoro, aliter Philoni, Chrysippo aliter placet. Quid? cum Cleanthe doctore suo quam multis rebus Chrysippus dissidet? quid? duo vel principes dialecticorum, Antipater et Archidemus, opiniosissimi homines, nonne multis in rebus dissentiunt? 144. Quid me igitur, Luculle, in invidiam et tamquam in contionem vocas? et quidem, ut seditiosi tribunum solent, ocludi tabernas iubes? quo enim spectat illud, quum artificia tolli quereris a nobis, nisi ut opifices concitentur? qui si undique omnes convenerint, facile contra vos incitabuntur. Expromam primum illa invidiosa, quod eos omnes, qui in contione stabunt, exsules, servos, insanos esse dicatis: deinde ad illa veniam, quae iam non ad multitudinem, sed ad vosmet ipsos, qui adestis, pertinent. Negat enim vos Zeno, negat Antiochus scire quidquam. Quo modo? inquires: nos enim defendimus etiam insipientem multa comprehendere. — 145. At scire negatis quemquam rem ullam nisi sapientem. Et hoc quidem Zeno gestu conficiebat. Nam, quum extensis digitis adversam manum ostenderat, *visum*, inquebat, huius modi est. Deinde, quum paullum digitos constrinxerat, *adsensus* huius

modi. Tum, quum plane compresserat pugnumque fecerat, *comprehensionem* illam esse dicebat: qua ex similitudine etiam nomen ei rei, quod ante non fuerat, *κατάληψιν* imposuit. Quum autem laevam manum adverterat et illum pugnum arte vehementerque compresserat, *scientiam* talem esse dicebat, cuius compotem nisi sapientem esse neminem. Sed qui sapientes aut sint aut fuerint ne ipsi quidem solent dicere. Ita tu nunc, Catule, lucere nescis nec tu, Hortensi, in tua villa nos esse. 146. Num minus haec invidiose dicuntur? nec tamen nimis eleganter: illa subtilius. Sed quo modo tu, si nihil comprehendi posset, artificia concidere dicebas neque mihi dabas id, quod probabile esset, satis magnam vim habere ad artes, sic ego nunc tibi refero artem sine scientia esse non posse. An pateretur hoc Zeuxis aut Phidias aut Polyclitus, nihil se scire, quum in his esset tanta sollertia? Quod si eos docuisset aliquis quam vim habere diceretur scientia, desinerent irasci: ne nobis quidem suscenserent, quum didicissent id tollere nos, quod nusquam esset, quod autem satis esset ipsis relinquere. Quam rationem maiorum etiam comprobant diligentia, qui primum iurare 'ex sui animi sententia' quemque voverunt, deinde ita teneri 'si sciens falleret', quod inscientia multa versaretur in vita, tum, qui testimonium diceret, ut 'arbitrari' se diceret etiam quod ipse vidisset, quaeque iurati iudices cognovissent, ea non ut esse facta, sed ut 'videri' pronunciarentur.

XLVIII. 147. Verum, quoniam non solum nauta significat, sed etiam Favonius ipse insusurrat navigandi nobis, Luculle, tempus esse et quoniam satis multa dixi, est mihi perorandum. Posthaec tamen, quum haec quaeremus, potius de dissensionibus tantis summorum virorum disseramus, de obscuritate naturae deque errore tot philosophorum, qui de bonis contrariisque rebus tanto opere discrepant, ut, quum plus uno verum esse non possit, iacere necesse sit tot tam nobiles disciplinas: quam de oculorum sensuumque reliquorum mendaciis et de sorite aut pseudomeno, quas plagas ipsi contra se Stoici texuerunt. 148. Tum Lucullus: Non moleste, inquit, fero nos haec contulisse. Sae-

pius enim congregantes nos, et maxime in Tusculanis nostris, si quae videbuntur, requiremus. Optime, inquam, sed quid Catulus sentit? quid Hortensius? Tum Catulus: Egone? inquit, ad patris revolvor sententiam, quam quidem ille Carneadeam esse dicebat, ut percipi nihil putem posse, adensurum autem non percepto, id est, opinaturum sapientem existimem, sed ita, ut intelligat se opinari sciatque nihil esse quod comprehendere et percipi possit: qua re ἐπι-
 χῆν illam omnium rerum non probans, illi alteri sententiae, nihil esse quod percipi possit, vehementer adsentior. Habeo, inquam, sententiam tuam nec eam admodum aspernor. Sed tibi quid tandem videtur, Hortensi? Tum ille ridens: Tol-
 lendum. Teneo te, inquam: nam ista Academiae est pro-
 pria sententia. Ita sermone confecto Catulus remansit: nos
 ad naviculas nostras descendimus.

M. TULLII CICERONIS
 DE FINIBUS BONORUM ET MALORUM
 LIBRI QUINQUE.

LIBER PRIMUS.

ARGUMENTUM.

Postquam Cicero ad philosophiae studium scripto Hortensio, quo libro philosophia ab eo defensa et collaudata fuerat, cohortatus erat, editis etiam quattuor Academicis libris quod genus philosophandi minime adrogans maximeque et constans et elegans arbitraretur ostenderat, quum fundamentum philosophiae positum esse videret in finibus bonorum et malorum, hunc ipsum iam locum perpurgare constituit anno p. u. c. 709. ante Chr. nat. 45., ut quid a quoque et quid contra quemque philosophum diceretur intelligi posset. Itaque ut in reliquis de philosophia libris fecit, Graecos auctores secutus, quorum scripta paene ad verbum expressit, de summo bono et malo ita disputavit, ut ipse Aristotelio more in dialogo praecipuas partes sustineret. Et hoc quidem opus in tres sermones tempore diversos distribuit, quorum primus, qui de Epicurea philosophia est, inter Ciceronem et L. Manlium Torquatum et C. Valerium Triarium L. Paulo C. Marcello coss. anno p. u. c. 704. a. Chr. nat. 50. in Ciceronis Cumano habitus fingitur. Argumentum autem huius libri fere eius modi est: Initio libri Cicero M. Brutum adloquens consilium suum ea, quae Graeci de philosophia scripsissent, Latinis litteris mandandi a vituperatoribus sic defendit, ut, quoniam universae philosophiae reprehensoribus in Hortensio responsum sit, contra eos autem, qui philosophiam non prorsus reiciant, sed minus studii et operae in ea ponendum putent, pugnare vix opus sit, eos maxime refellat, qui Graeca scripta legere malint, Latine conversa nolint, cap. 1—3. Se vero, quem ad modum olim rei publicae res gerendo non defuerit, sic nunc neglectis obtreceptoribus elaboraturum, ut cives sint opera sua doctiores. Nec quidquam esse quod potius scribere debeat quam haec, in quibus gravissima quae philosophiam contineat quaestio de summo bono pertractetur, cap. 4. Ut autem a facillimis ordiatur,

ab Epicuro initium facit, cuius disciplinam accurate quondam a L. Torquato, quum C. Triarius adesset, apud se in Cumano expositum esse narrat et contra eam a se disputatum. Nam quum Torquatus e Ciclerone quaesisset quae esset causa cur minus Epicurum probaret, Cicero breviter omnem Epicuri philosophiam sic percurrit, ut demonstret quid in physicis, dialecticis, ethicis eius desideret et reprehendat, cap. 6. 7. Defensionem Epicuri Torquatus suscipit et caeteris in aliud tempus reiectis eius de summo bono sententiam explicat, cap. 8. Expouit igitur, Epicuri formam docendi sequens et saepe verbis eius utens, omne animal a primo orta natura voluptatem appetere, dolorem respuere, ut appareat illam per se expellendam, hunc reiiciendum esse, cap. 9. Sed ita probari voluptatem, improbari dolorem, ut delectus faciendus sit et saepe voluptates praetermittendae, ne maiores dolores consequantur, et dolores et pericula subeunda maiorum voluptatum causa, cap. 10. Voluptatem autem ab Epicuro intelligi non eam solam, quae sensus motu quodam titillet, sed maximam illam putari, quae percipiatur omni dolore remoto, cap. 11. In hac esse summum bonum facile intelligi posse, posita ante oculos imagine quum eius, qui omnibus voluptatibus fruatur, nulla re impediante, tum eius, qui in summo doloris cruciata sit. Itaque summum esse bonum iucunde vivere, cap. 12. Virtutes autem non per se expeti, sed quod multa adferant ad iucunde et tranquille vivendum: id facile perspicit in sapientia sive prudentia — ubi etiam cupiditatum divisio attingitur —, temperantia, fortitudinae, iustitia, cap. 13—16. Voluptatem et dolorem animi e corpore oriri, nec tamen non maius esse multo utrumque in animo quam in corpore, quod hoc praesentis solum temporis particeps sit, animus praeterita meminerit, futura exspectet, cap. 17. Non posse iucunde vivi, nisi honeste, nec honeste, nisi iucunde. Sedato demum animo sedatisque cupiditatibus et terroribus beate vivi posse, cap. 18. Itaque sapientem semper esse beatum, fortunae potestati non multum subiectum. Dialecticis Epicurum non multum tribuisse, quod ea ad beate vivendum essent inutilia, physicis plurimum, quod utilissima essent, cap. 19. Postremo amicitiam, quamquam non nullis tolli videatur Epicuri doctrina, tamen vel maxime ab eo laudari et confirmari ab utilitate proficiscentem, cap. 20. Summam igitur gratiam Epicuro habendam esse, qui naturae voci parens viam beatae et quietae vitae monstraverit, cap. 21.

I. 1. Non eram nescius, Brute, quum, quae summis ingenii exquisitaque doctrina philosophi Graeco sermone tractavissent, ea Latinis litteris mandarem, fore ut hic noster labor in varias reprehensiones incurreret. Nam quibusdam et iis quidem non admodum indoctis totum hoc displicet, philosophari: quidam autem non tam id repre-

hendunt, si remissius agatur, sed tantum studium tamque multam operam ponendam in eo non arbitrantur. Erunt etiam, et hi quidem eruditi Graecis litteris, contemnentis Latinas, qui se dicant in Graecis legendis operam malle consumere. Postremo aliquos futuros suspicor qui me ad alias litteras vocent, genus hoc scribendi, etsi sit elegans, personae tamen et dignitatis esse negent. 2. Contra quos omnes dicendum breviter existimo. Quamquam philosophiae quidem vituperatoribus satis responsum est eo libro, quo philosophia a nobis defensa et collaudata est, quum esset accusata et vituperata ab Hortensio. Qui liber quum et tibi probatus videretur et iis, quos ego posse iudicare arbitrarer, plura suscepi, veritus ne movere hominum studia viderer, retinere non posse. Qui autem, si maxime hoc placeat, moderatius tamen id volunt fieri, difficilem quamdam temperantiam postulant in eo, quod semel admissum coerceri reprinque non potest, ut propemodum iustioribus utamur illis, qui omnino avocent a philosophia, quam his, qui rebus infinitis modum constituent in reque eo meliore, quo maior sit, mediocritatem desiderent. 3. Sive enim ad sapientiam perveniri potest, non paranda nobis solum ea, sed fruenda etiam sapientia est, sive hoc difficile est, tamen nec modus est ullus investigandi veri, nisi inveneris, et quaerendi defatigatio turpis est, quum id, quod quaeritur, sit pulcherrimum. Etenim si delectamur, quum scribimus, quis est tam invidus qui ab eo nos deducat? sin laboramus, quis est qui alienae modum statuatur industriae? Nam ut Terentianus Chremes non inhumanus, qui novum vicinum non vult

fodere aut arare aut aliquid ferre denique,

— non enim illum ab industria, sed ab illiberali labore deterreret —, sic isti curiosi, quos offendit noster minime nobis iniucundus labor.

II. 4. Iis igitur est difficilius satis facere, qui se Latina scripta dicunt contemnere. In quibus hoc primum est, in quo admirer, cur in gravissimis rebus non delectet eos patrius sermo, quum iidem fabellas Latinas ad verbum

e Graecis expressas non inviti legant. Quis enim tam inimicus paene nomini Romano est, qui Ennii Medeam aut Antiopam Pacuvii spernat aut reiiciat, quod se iisdem Euripidis fabulis delectari dicat, Latinas litteras oderit? Synephebos ego, inquit, potius Caecilii aut Andriam Terentii quam utramque Menandri legam? 5. A quibus tantum dissentio, ut, quum Sophocles vel optime scripserit Electram, tamen male conversam Atilii mihi legendam putem, de quo Licinius:

Ferreum scriptorem, verum opinor scriptorem tamen,

ut legendus sit. Rudem enim esse omnino in nostris poëtis aut inertissimae segnitiae est aut fastidii delicatissimi. Mihi quidem nulli satis eruditi videntur, quibus nostra ignota sunt. An

Utinam ne in nemore

nihilo minus legimus quam hoc idem Graecum, quae autem de bene beateque vivendo a Platone disputata sunt, haec explicari non placebit Latine? 6. Quod si nos non interpretum fungimur munere, sed tuemur ea, quae dicta sunt ab iis, quos probamus, eisque nostrum iudicium et nostrum scribendi ordinem adiungimus, quid habent cur Graeca anteponant iis, quae et splendide dicta sint neque sint conversa de Graecis? Num si dicent ab illis has res esse tractatas, ne ipsos quidem Graecos est cur tam multos legant, quam legendi sunt. Quid enim est a Chrysippo praetermissum in Stoicis? Legimus tamen Diogenem, Antipatrum, Mnesarchum, Panaetium, multos alios, in primisque familiarem nostrum Posidonium. Quid? Theophrastus mediocriterne delectat, quum tractat locos ab Aristotele ante tractatos? quid? Epicurei num desistunt de iisdem, de quibus et ab Epicuro scriptum est et ab antiquis, ad arbitrium suum scribere? Quod si Graeci leguntur a Graecis, iisdem de rebus alia ratione compositis, quid est cur nostri a nostris non legantur?

III. 7. Quamquam, si plane sic verterem Platonem aut Aristotelem, ut verterunt nostri poëtae fabulas, male, credo, mererer de meis civibus, si ad eorum cognitionem divina illa ingenia transferrem! Sed id neque feci adhuc nec mihi

tamen ne faciam interdictum puto. Locos quidem quosdam, si videbitur, transferam, et maxime ab iis, quos modo nominavi, quum inciderit ut id apte fieri possit, ut ab Homero Ennius, Afranius a Menandro solet. Nec vero, ut noster Lucilius, recusabo quo minus omnes mea legant. Utinam esset ille Persius! Scipio vero et Rutilius multo etiam magis: quorum ille iudicium reformidans Tarentinis ait se et Consentinis et Siculis scribere. Facete is quidem, sicut alias, sed neque tam docti tum erant, ad quorum iudicium elaboraret, et sunt illius scripta leviora, ut urbanitas summa appareat, doctrina mediocris. 8. Ego autem quem timeam lectorem, quum ad te ne Graecis quidem cedentem in philosophia audeam scribere? Quamquam a te ipso id quidem facio provocatus gratissimo mihi libro, quem ad me 'de virtute' misisti. Sed ex eo credo quibusdam usu venire, ut abhorreant a Latinis, quod inciderint in inculta quaedam et horrida, de malis Graecis Latine scripta deterius. Quibus ego adsentior, dum modo de iisdem rebus ne Graecos quidem legendos putent. Res vero bonas verbis electis graviter ornateque dictas quis non legat? nisi qui se plane Graecum dici velit, ut a Scaevola est praetore salutatus Athenis Albucius. 9. Quem quidem locum cum multa veustate et omni sale idem Lucilius, apud quem praeclare Scaevola:

*Graecum te, Albuci, quam Romanum atque Sabinum,
Municipem Ponti, Tritanni, centurionum,
Praeclarorum hominum ac primorum signiferumque
Maluisti dici: Graece ergo praetor Athenis,
Id quod maluisti, te, quum ad me accedis, saluto:
Χαῖρε, inquam, Τίτε! lictores, turma omnis cohorsque:
Χαῖρε, Τίτε! Hinc hostis mi Albucius, hinc inimicus.*

10. Sed iure Mucius. Ego autem mirari satis [non] queo unde hoc sit tam insolens domesticarum rerum fastidium. Non est omnino hic docendi locus, sed ita sentio et saepe disserui, Latinam linguam non modo non inopem, ut vulgo putarent, sed locupletiozem etiam esse quam Graecam. Quando enim nobis, vel dicam aut oratoribus bonis aut

poëtis, postea quidem quam fuit quem imitarentur, ullus orationis vel copiosae vel elegantis ornatus defuit?

IV. Ego vero, quoniam forensibus operis, laboribus, periculis non deseruisse mihi videor praesidium, in quo a populo Romano locatus sum, debeo profecto quantumcumque possum in eo quoque elaborare, ut sint opera, studio, labore meo doctiores cives mei, nec cum istis tanto opere pugnare, qui Graeca legere malint, modo legant illa ipsa, ne simulent, et iis servire, qui vel utrisque litteris uti velint vel, si suas habent, illas non magno opere desiderent. 11. Qui autem alia malunt scribi a nobis, aequi esse debent, quod et scripta multa sunt, sic ut plura nemini e nostris, et scribentur fortasse plura, si vita suppetet, et tamen qui diligenter haec, quae de philosophia litteris mandamus, legere adsueverit, iudicabit nulla ad legendum his esse potiora. Quid est enim in vita tanto opere quaerendum quam quum omnia in philosophia tum id, quod his libris quaeritur, quid sit finis, quid extremum, quid ultimum, quo sint omnia bene vivendi recteque faciendi consilia referenda, quid sequatur natura ut summum ex rebus expetendis, quid fugiat ut extremum malorum? Qua de re quum sit inter doctissimos summa dissensio, quis alienum putet eius esse dignitatis, quam mihi quisque tribuit, quid in omni munere vitae optimum et verissimum sit exquirere? 12. An 'partus ancillae sitne in fructu habendus' disseretur inter principes civitatis, P. Scaevolam, M. Manilium, ab iisque M. Brutus dissentiet — quod et acutum genus est et ad usus civium non inutile, nosque ea scripta reliquaque eiusdem generis et legimus lubenter et legemus — : haec, quae vitam omnem continent, negligentur? Nam, ut sint illa vendibilia, haec uberiora certe sunt. Quamquam id quidem licebit iis existimare, qui legerint. Nos autem hanc omnem quaestionem de finibus bonorum et malorum fere a nobis explicatam esse his litteris arbitramur, in quibus quantum potuimus non modo quid nobis probaretur, sed etiam quid a singulis philosophiae disciplinis diceretur persecuti sumus.

V. 13. Ut autem a facillimis ordiamur, prima veniat in medium Epicuri ratio, quae plerisque notissima est, quam

a nobis sic intelliges expositam, ut ab ipsis, qui eam disciplinam probant, non soleat accuratius explicari. Verum enim invenire volumus, non tamquam adversarium aliquem convincere. Accurate autem quondam a L. Torquato, homine omni doctrina erudito, defensa est Epicuri sententia de voluptate, a meque ei responsum, quum C. Triarius, in primis gravis et doctus adolescens, ei disputationi interesset. 14. Nam quum ad me in Cumannam salutandi causa uterque venisset, pauca inter nos primo de litteris, quarum summum erat in utroque studium, deinde Torquatus: Quoniam naeti te, inquit, sumus aliquando otiosum, certe audiam quid sit quod Epicurum nostrum non tu quidem oderis, ut fere faciunt qui ab eo dissentiunt, sed certe non probes, eum, quem ego arbitror unum vidisse verum maximisque erroribus animos hominum liberavisse et omnia tradidisse, quae pertinerent ad bene beateque vivendum: sed existimo te sicut nostrum Triarium minus ab eo delectari, quod ista Platonis, Aristoteli, Theophrasti orationis ornamenta neglexerit. Nam illud quidem adduci vix possum ut ea, quae senserit ille, tibi non vera videantur. 15. Vide quantum, inquam, fallare, Torquate. Oratio me istius philosophi non offendit: nam et complectitur verbis quod vult et dicit plane quod intelligam, et tamen ego a philosopho, si adferat eloquentiam, non asperner, si non habeat, non admodum flagitem. Re mihi non aequae satis facit et quidem locis pluribus. Sed quot homines, tot sententiae: falli igitur possumus. Quam ob rem tandem, inquit, non satis facit? te enim iudicem aequum puto, modo quae dicat ille bene noris. 16. Nisi mihi Phaedrum, inquam, mentitum aut Zenonem putas, quorum utrumque audivi, quum mihi nihil sane praeter sedulitatem probarent, omnes mihi Epicuri sententiae satis notae sunt, atque eos, quos nominavi, cum Attico nostro frequenter audivi, quum miraretur ille quidem utrumque, Phaedrum autem etiam amaret, cotidieque inter nos ea, quae audiebamus, conferebamus, neque erat umquam controversia quid ego intelligerem, sed quid probarem.

VI. 17. Quid igitur est, inquit? audire enim cupio quid non probes. Principio, inquam, in physicis, quibus maxime

gloriatur, primum totus est alienus. Democritia dicit, perpauca mutans, sed ita, ut ea, quae corrigere vult, mihi quidem depravare videatur. Ille atomos quas appellat, id est, corpora individua propter soliditatem, censet in infinito inani, in quo nihil nec summum nec infimum nec medium nec ultimum nec extremum sit, ita ferri, ut concursio inter se cohaerescant, ex quo efficiantur ea, quae sint quaeque cernantur, omnia, eumque motum atomorum nullo a principio, sed ex aeterno tempore intelligi convenire. 18. Epicurus autem, in quibus sequitur Democritum, non fere labitur. Quamquam utriusque quum multa non probo tum illud in primis, quod, quum in rerum natura duo quaerenda sint, unum, quae materia sit ex qua quaeque res efficiatur, alterum, quae vis sit quae quidque efficiat, de materia deseruerunt, vim et causam efficiendi reliquerunt. Sed hoc commune vitium: illae Epicuri propriae ruinae: censet enim eadem illa individua et solida corpora ferri deorsum suo pondere ad lineam, hunc naturalem esse omnium corporum motum. 19. Deinde ibidem homo acutus, quum illud occurreret, si omnia deorsum e regione ferrentur et, ut dixi, ad lineam, numquam fore ut atomus altera alteram posset attingere, itaque attulit rem commenticiam: declinare dixit atomum perpauillum, quo nihil posset fieri minus: ita effici complexionem et copulationem et adhaesiones atomorum inter se, ex quo efficeretur mundus omnesque partes mundi quaeque in eo essent. Quae quum res tota ficta sit puerilliter, tum ne efficit quidem quod vult. Nam et ipsa declinatio ad libidinem fingitur — ait enim declinare atomum sine causa: quo nihil turpius physico, quam fieri quidquam sine causa dicere — et illum motum naturalem omnium ponderum, ut ipse constituit, e regione inferiorem locum petentium, sine causa eripuit atomis, nec tamen id, cuius causa haec finxerat, adsecutus est. 20. Nam si omnes atomi declinabunt, nullae unquam cohaerescant, sive aliae declinabunt, aliae suo nutu recte ferentur, primum erit hoc quasi provincias atomis dare, quae recte, quae oblique ferantur, deinde eadem illa atomorum, in quo etiam Democritus haeret, turbulenta concursio hunc mundi ornatum efficere non poterit. Ne illud

quidem physici credere aliquid esse minimum: quod profecto numquam putavisset, si a Polyaeno familiari suo geometrica discere maluisset quam illum etiam ipsum dedocere. Sol Democrito magnus videtur, quippe homini erudito in geometriaque perfecto, huic pedalis fortasse: tantum enim esse censet, quantus videtur, vel paullo aut maiorem aut minorem. 21. Ita, quae mutat, ea corrumpit: quae sequitur, sunt tota Democriti. Atomi, inane, imagines, quae εἰδῶλα nominant, quarum incursione non solum videamus, sed etiam cogitemus, infinitio ipsa, quam ἀπειρίαν vocant, tota ab illo est, tum innumerabiles mundi, qui et oriantur et intereant cotidie. Quae etsi mihi nullo modo probantur, tamen Democritum laudatum a caeteris ab hoc, qui eum unum secutus esset, nollem vituperatum.

VII. 22. Iam in altera philosophiae parte, quae est quaerendi ac disserendi, quae λογική dicitur, iste vester plane, ut mihi quidem videtur, inermis ac nudus est. Tollit definitiones, nihil de dividendo ac partiendo docet, non quo modo efficiatur concludaturque ratio tradit, non qua via captiosa solvantur, ambigua distinguantur ostendit: iudicia rerum in sensibus ponit, quibus si semel aliquid falsi pro vero probatum sit, sublato esse omne iudicium veri et falsi putat. 23. Confirmat autem illud vel maxime, quod ipsa natura, ut ait ille, sciscat et probet, id est, voluptatem et dolorem. Ad haec et quae sequamur et quae fugiamus refert omnia. Quod quamquam Aristippi est a Cyrenaicisque melius liberiusque defenditur, tamen eius modi esse iudico, ut nihil homine videatur indignius. Ad maiora enim quaedam nos natura genuit et conformavit, ut mihi quidem videtur. Ac fieri potest ut errem, sed ita prorsus existimo, neque eum Torquatum, qui hoc primus cognomen invenit, aut torquem illum hosti detraxisse, ut aliquam ex eo perciperet corpore voluptatem, aut cum Latinis tertio consulatu conflixisse apud Veserim propter voluptatem. Quod vero securi percussit filium, privasse se etiam videtur multis voluptatibus, quum ipsi naturae patrioque amori praetulerit ius maiestatis atque imperii. 24. Quid? T. Torquatus, is, qui consul cum Cn. Octavio fuit, quum illam severitatem in eo filio adhibuit,

quem in adoptionem D. Silano emancipaverat, ut eum Macedonum legatis accusantibus, quod pecunias praetorem in provincia cepisse arguerent, causam apud se dicere iuberet, reque ex utraque parte audita, pronunciaret eum non talem videri fuisse in imperio, quales eius maiores fuissent, et in conspectum suum venire vetuit, num quid videtur tibi de voluptatibus suis cogitavisse? Sed ut omittam pericula, labores, dolorem etiam, quem optimus quisque pro patria et pro suis suscipit, ut non modo nullam captet, sed etiam praetereat omnes voluptates, dolores denique quosvis suscipere malit quam deserere ullam officii partem, ad ea, quae hoc non minus declarant, sed videntur leviora, veniamus. 25. Quid tibi, Torquate, quid huic Triario litterae, quid historiae cognitioque rerum, quid poëtarum evolutio, quid tanta tot versuum memoria voluptatis adfert? Nec mihi illud dixeris: 'Haec enim ipsa mihi sunt voluptati, et erant illa Torquatis.' Numquam hoc ita defendit Epicurus neque vero tu aut quisquam eorum, qui aut saperet aliquid aut ista didicisset. Et quod quaeritur saepe cur tam multi sint Epicurei, sunt aliae quoque causae, sed multitudinem haec maxime adlicit, quod ita putant dici ab illo, recta et honesta quae sint, ea facere ipsa per se laetitiam, id est, voluptatem. Homines optimi non intelligunt totam rationem everti, si ita res se habeat. Nam si concederetur, etiam si ad corpus nihil referatur, ista sua sponte et per se esse iucunda, per se esset et virtus et cognitio rerum, quod minime ille vult, expetenda. 26. Haec igitur Epicuri non probe, inquam. De caetero vellem equidem aut ipse doctrinis fuisset instructor — est enim, quod tibi ita videri necesse est, non satis politus iis artibus, quas qui tenent eruditi appellantur — aut ne deterrisset alios a studiis. Quamquam te quidem video minime esse deterritum.

VIII. Quae quum dixissem, magis ut illum provocarem quam ut ipse loquerer, tum Triarius leniter adridens: Tu quidem, inquit, totum Epicurum paene et philosophorum choro sustulisti. Quid ei reliquisti, nisi te, quoquo modo loqueretur, intelligere quid diceret? Aliena dixit in physicis nec ea ipsa, quae tibi probarentur. Si qua in iis corrigere

voluit, deteriora fecit. Disserendi artem nullam habuit. Voluptatem quum summum bonum diceret, primum in eo ipso parum vidit, deinde hoc quoque alienum: nam ante Aristippus, et ille melius. Addidisti ad extremum etiam indoctum fuisse. 27. Fieri, inquam, Triari, nullo pacto potest ut non dicas quid non probes eius, a quo dissentias. Quid enim me prohiberet Epicureum esse, si probarem quae ille diceret? quum praesertim illa perdiscere ludus esset. Quam ob rem dissentientium inter se reprehensiones non sunt vituperandae: maledicta, contumeliae, tum iracundiae, contentiones concertationesque in disputando pertinentes indignae philosophia mihi videri solent. 28. Tum Torquatus: Prorsus, inquit, adsentior: neque enim disputari sine reprehensione nec cum iracundia aut pertinacia recte disputari potest. Sed ad haec, nisi molestum est, habeo quae velim. An me, inquam, nisi te audire vellem, censes haec dicturum fuisse? Utrum igitur percurri omnem Epicuri disciplinam placet an de una voluptate quaeri, de qua omne certamen est? Tuo vero id quidem, inquam, arbitrato. Sic faciam igitur, inquit: unam rem explicabo eamque maximam: de physicis alias, et quidem tibi et declinationem istam atomorum et magnitudinem solis probabo et Democriti errata ab Epicuro reprehensa et correctata permulta. Nunc dicam de voluptate, nihil scilicet novi, ea tamen, quae te ipsum probaturum esse confidam. Certe, inquam, pertinax non ero, tibi que, si mihi probabis ea, quae dices, libenter adsentiar. 29. Probabo, inquit, modo ista sis aequitate, quam ostendis. Sed uti oratione perpetua malo quam interrogare aut interrogari. Ut placet, inquam. Tum dicere exorsus est.

IX. Primum igitur, inquit, sic agam, ut ipsi auctori huius disciplinae placet, constituam quid et quale sit id, de quo quaerimus, non quo ignorare vos arbitrer, sed ut ratione et via procedat oratio. Quaerimus igitur quid sit extremum et ultimum bonorum, quod omnium philosophorum sententia tale debet esse, ut ad id omnia referri oporteat, ipsum autem nusquam. Hoc Epicurus in voluptate ponit, quod summum bonum esse vult, summumque malum dolorem.

Idque instituit docere sic: 30. Omne animal, simul atque natum sit, voluptatem appetere eaque gaudere ut summo bono, dolorem aspernari ut summum malum et quantum possit a se repellere, idque facere nondum depravatum ipsa natura incorrupte atque integre iudicante. Itaque negat opus esse ratione neque disputatione, quam ob rem voluptas expetenda, fugiendus dolor sit. Sentiri hoc putat, ut calere ignem, nivem esse albam, dulce mel, quorum nihil oportere exquisitis rationibus confirmare, tantum satis esse admonere: interesse enim inter argumentum conclusionemque rationis et inter mediocrem animadversionem atque admonitionem: altera ócultata quaedam et quasi involuta aperiri, altera prompta et aperta iudicari. Etenim quoniam detractis de homine sensibus reliqui nihil est, necesse est quid aut ad naturam aut contra sit a natura ipsa iudicari. Ea quid percipit et quid iudicat quo aut petat aut fugiat aliquid praeter voluptatem et dolorem? 31. Sunt autem quidam e nostris, qui haec subtilius velint tradere et negent satis esse quid bonum sit aut quid malum sensu iudicari, sed animo etiam ac ratione intelligi posse et voluptatem ipsam per se esse expetendam et dolorem ipsum per se esse fugiendum. Itaque aiunt hanc quasi naturalem atque insitam in animis nostris inesse notionem, ut alterum esse appetendum, alterum aspernandum sentiamus. Alii autem, quibus ego assentior, quum a philosophis compluribus permulta dicantur cur nec voluptas in bonis sit numeranda nec in malis dolor, non existimant oportere nimium nos causae confidere, sed et argumentandum et accurate disserendum et rationibus conquisitis de voluptate et dolore disputandum putant.

X. 32. Sed ut perspiciatis unde omnis iste natus sit error voluptatem accusantium doloremque laudantium, totam rem aperiam, eaque ipsa, quae ab illo inventore veritatis et quasi architecto beatae vitae dicta sunt, explicabo. Nemo enim ipsam voluptatem, quia voluptas sit, aspernatur aut odit aut fugit, sed quia consequuntur magni dolores eos, qui ratione voluptatem sequi nesciunt. Neque porro quisquam est qui dolorem ipsum, quia dolor sit, amet, consequatur, adipisci velit, sed quia non numquam eius modi tem-

pora incidunt, ut labore et dolore magnam aliquam quaerat voluptatem. Ut enim ad minima veniam, quis nostrum exercitationem ullam corporis suscipit laboriosam, nisi ut aliquid ex ea commodi consequatur? quis autem vel eum iure reprehenderit, qui in ea voluptate velit esse, quam nihil molestiae consequatur, vel illum, qui dolorem eum fugiat, quo voluptas nulla pariatur? 33. At vero eos et accusamus et iusto odio dignissimos ducimus, qui blanditiis praesentium voluptatum deleniti atque corrupti quos dolores et quas molestias excepturi sint occaecati cupiditate non provident similique sunt in culpa, qui officia deserunt mollitia animi, id est, laborum et dolorum fuga. Et harum quidem rerum facilis est et expedita distinctio. Nam libero tempore, quum soluta nobis est eligendi optio quumque nihil impedit quo minus id, quod maxime placeat, facere possimus, omnis voluptas adsumenda est, omnis dolor repellendus. Temporibus autem quibusdam et aut officiis debitis aut rerum necessitatibus saepe eveniet ut et voluptates repudiandae sint et molestiae non recusandae. Itaque earum rerum hic tenetur a sapiente delectus, ut aut reiciendis voluptatibus maiores alias consequatur aut perferendis doloribus asperiores repellat. 34. Hanc ego quum teneam sententiam, quid est cur verear ne ad eam non possim accommodare Torquatos nostros? quos tu paullo ante quum memoriter tum etiam erga nos amice et benevole collegisti, nec me tamen laudandis maioribus meis corrupisti nec se-gnorem ad respondendum reddidisti. Quorum facta quem ad modum, quaeso, interpretaris? Sicine eos censes aut in armatum hostem impetum fecisse aut in liberos atque in sanguinem suum tam crudeles fuisse, nihil ut de utilitatibus, nihil ut de commodis suis cogitarent? At id ne ferae quidem faciunt, ut ita ruant itaque turbent, ut earum motus et impetus quo pertineant non intelligamus: 35. tu tam egregios viros censes tantas res gessisse sine causa? Quae fuerit causa mox videro: interea hoc tenebo, si ob aliquam causam ista, quae sine dubio praeclara sunt, fecerint, virtutem iis per se ipsam causam non fuisse. — Torquem detraxit hosti. — Et quidem se texit, ne interiret. — At magnum

periculum adiit. — In oculis quidem exercitus. — Quid ex eo est consecutus? — Laudem et caritatem, quae sunt vitae sine metu degendae praesidia firmissima. — Filium morte multavit. — Si sine causa, nollem me ab eo ortum, tam importuno tamque crudeli: sin, ut dolore suo sanciret militaris imperii disciplinam exercitumque in gravissimo bello animadversionis metu contineret, saluti prospexit civium, qua intelligebat contineri suam. 36. Atque haec ratio late patet. In quo enim maxime consuevit iactare vestra se oratio, tua praesertim, qui studiose antiqua persequeris, claris et fortibus viris commemorandis eorumque factis non emolumento aliquo, sed ipsius honestatis decore laudandis, id totum evertitur eo delectu rerum, quem modo dixi, constituto, ut aut voluptates omittantur maiorum voluptatum adipiscendarum causa aut dolores suscipiantur maiorum dolorum effugiendorum gratia.

XI. 37. Sed de clarorum hominum factis illustribus et gloriosis satis hoc loco dictum est. Erit enim iam de omnium virtutum cursu ad voluptatem proprius disserendi locus. Nunc autem explicabo voluptas ipsa quae qualisque sit, ut tollatur error omnis imperitorum intelligaturque ea, quae voluptaria, delicata, mollis habeatur disciplina, quam gravis, quam continens, quam severa sit. Non enim hanc solam sequimur, quae suavitate aliqua naturam ipsam movet et cum iucunditate quadam percipitur sensibus, sed maximam illam voluptatem habemus, quae percipitur omni dolore detracto. Nam quoniam, quum privamur dolore, ipsa liberatione et vacuitate omnis molestiae gaudemus, omne autem id, quo gaudemus, voluptas est, ut omne id, quo offendimur, dolor, doloris omnis privatio recte nominata est voluptas. Ut enim, quum cibo et potione fames sitisque depulsa est, ipsa detractio molestiae consecutionem adfert voluptatis, sic in omni re doloris amotio successionem efficit voluptatis. 38. Itaque non placuit Epicuro medium esse quiddam inter dolorem et voluptatem: illud enim ipsum, quod quibusdam medium videretur, quum omni dolore careret, non modo voluptatem esse, verum etiam summam voluptatem. Quisquis enim sentit quem ad modum sit ad-

fectus, eum necesse est aut in voluptate esse aut in dolore. Omnis autem privatione doloris putat Epicurus terminari summam voluptatem, ut postea variari voluptas distinguique possit, augeri amplificarique non possit. 39. At etiam Athenis, ut a patre audiebam facete et urbane Stoicos irridente, statua est in Ceramico Chryssippi sedentis, porrecta manu, quae manus significet illum in hac esse rogatiuncula delectatum: 'Num quidnam manus tua sic adfecta, quem ad modum adfecta nunc est, desiderat?' — Nihil sane. — 'At, si voluptas esset bonum, desideraret.' — Ita credo. — 'Non est igitur voluptas bonum.' Hoc ne statuam quidem dicturam pater aiebat, si loqui posset. Conclusum est enim contra Cyrenaicos satis acute, nihil ad Epicurum. Nam si ea sola voluptas esset, quae quasi titillaret sensus, ut ita dicam, et ad eos cum suavitate adfluere et illaberetur, nec manus esse contenta posset nec ulla pars vacuitate doloris sine iucundo motu voluptatis. Sin autem summa voluptas est, ut Epicuro placet, nihil dolere, primum tibi recte, Chryssippe, concessum est nihil desiderare manum, quum ita esset adfecta, secundum non recte, si voluptas esset bonum, fuisse desideraturam. Idcirco enim non desideraret, quia, quod dolore caret, id in voluptate est.

XII. 40. Extremum autem esse bonorum voluptatem ex hoc facillime perspicitur. Constituamus aliquem magnis, multis, perpetuis fruente et animo et corpore voluptatibus, nullo dolore nec impediante nec impendente, quem tandem hoc statu praestabiliorem aut magis expetendum possumus dicere? Inesse enim necesse est in eo, qui ita sit adfectus, et firmitatem animi nec mortem nec dolorem timentis, quod mors sensu careat, dolor in longinquitate levis, in gravitate brevis soleat esse, ut eius magnitudinem celeritas, diuturnitatem adlevatio consoletur. 41. Ad ea quum accedit ut neque divinum numen horreat nec praeteritas voluptates effluere patiat, earumque adsidua recordatione lactetur, quid est quod huc possit quod melius sit accedere? Statue contra aliquem confectum tantis animi corporisque doloribus, quanti in hominem maximi cadere possunt, nulla spe proposita, fore levius aliquando, nulla praeterea neque praesenti

neque expectata voluptate: quid eo miserius dici aut fingi potest? Quod si vita doloribus referta maxime fugienda est, summum profecto malum est vivere cum dolore: cui sententiae consentaneum est ultimum esse bonorum cum voluptate vivere. Nec enim habet nostra mens quidquam ubi consistat tamquam in extremo, omnesque et metus et aegritudines ad dolorem referuntur, nec praeterea est res ulla quae sua natura aut sollicitare possit aut angere. 42. Praeterea et appetendi et refugiendi et omnino rerum gerendarum initia proficiscuntur aut a voluptate aut a dolore. Quod quum ita sit, perspicuum est omnes rectas res atque laudabiles eo referri, ut cum voluptate vivatur. Quoniam autem id est vel summum vel ultimum vel extremum bonorum, quod Graeci τέλος nominant, quod ipsum nullam ad aliam rem, ad id autem res referuntur omnes, fatendum est summum esse bonum iucunde vivere.

XIII. Id qui in una virtute ponunt et splendore nominis capti quid natura postulet non intelligunt, errore maximo, si Epicurum audire voluerint, liberabuntur. Istae enim vestrae eximiae pulchraeque virtutes nisi voluptatem efficerent, quis eas aut laudabiles aut expetendas arbitraretur? Ut enim medicorum scientiam non ipsius artis, sed bonae valetudinis causa probamus, et gubernatoris ars, quia bene navigandi rationem habet, utilitate, non arte laudatur, sic sapientia, quae ars vivendi putanda est, non expeteretur, si nihil efficeret: nunc expetitur, quod est tamquam artifex conquirendae et comparandae voluptatis. — 43. Quam autem ego dicam voluptatem iam videtis, ne invidia verbi labefactetur oratio mea. — Nam quum ignoratione rerum bonarum et malarum maxime hominum vita vexetur, ob eumque errorem et voluptatibus maximis saepe priventur et durissimis animi doloribus torqueantur, sapientia adhibenda est, quae et terroribus cupiditatibusque detractis et omnium falsarum opinionum temeritate derepta, certissimam se nobis ducem praebeat ad voluptatem. Sapientia est enim una, quae maestitiam pellat ex animis, quae nos exhorrescere metu non sinat, qua praeceptrice in tranquillitate vivi potest omnium cupiditatum ardore restincto. Cupiditates enim

sunt insatiabiles, quae non modo singulos homines, sed universas familias evertunt, totam etiam labefactant saepe rem publicam. 44. Ex cupiditatibus odia, discidia, discordiae, seditiones, bella nascuntur. Nec eae sese foris solum iactant nec tantum in alios caeco impetu incurrunt, sed intus etiam in animis inclusae inter se dissident atque discordant, ex quo vitam amarissimam necesse est effici, ut sapiens solum, amputata circumcisaque inanitate omni et errore, naturae finibus contentus, sine aegritudine possit et sine metu vivere. 45. Quae est enim aut utilior aut ad bene vivendum aptior partitio quam illa, qua est usus Epicurus? qui unum genus posuit earum cupiditatum, quae essent naturales et necessariae, alterum, quae naturales essent nec tamen necessariae, tertium, quae nec naturales nec necessariae: quarum ea ratio est, ut necessariae nec opera multa nec impensa expleantur. 46. Ne naturales quidem multa desiderant, propterea quod ipsa natura divitias, quibus contenta sit, et parabiles et terminatas habet. Inanium autem cupiditatum nec modus ullus nec finis inveniri potest. XIV. Quod si vitam omnem perturbari videmus errore et inscientia, sapientiamque esse solam, quae nos a libidinum impetu et a formidinum terrore vindicet, et ipsius fortunae modice ferre doceat iniurias et omnes monstret vias, quae ad quietem et tranquillitatem ferant, quid est cur dubitemus dicere et sapientiam propter voluptatem expetendam et insipientiam propter molestias esse fugiendam? 47. Eademque ratione ne temperantiam quidem propter se expetendam esse dicemus, sed quia pacem animis adferat et eos quasi concordia quadam placet ac leniat. Temperantia est enim, quae in rebus aut expetendis aut fugiendis, ut rationem sequamur, monet. Nec enim satis est iudicare quid faciendum non faciendumve sit, sed stare etiam oportet in eo, quod sit iudicatum. Plerique autem, quod tenere atque servare id, quod ipsi statuerunt, non possunt, victi et debilitati, obiecta specie voluptatis, tradunt se libidinibus constringendos nec quid eventurum sit provident ob eamque causam propter voluptatem et parvam et non necessariam et quae vel aliter pararetur et qua etiam carere possent sine do-

lore, tum in morbos graves, tum in damna, tum in dedecora incurrunt, saepe etiam legum iudiciorumque poenis obligantur. 48. Qui autem ita frui volunt voluptatibus, ut nulli propter eas dolores consequantur, et qui suum iudicium refinant, ne voluptate victi faciant id, quod sentiunt non esse faciendum, ii voluptatem maximam adipiscuntur praetermittenda voluptate. Iidem etiam dolorem saepe perpetiuntur, ne, si id non faciant, incidant in maiorem. Ex quo intelligitur nec intemperantiam propter se esse fugiendam temperantiamque expetendam non quia voluptates fugiat, sed quia maiores consequatur.

XV. 49. Eadem fortitudinis ratio reperitur. Nam neque laborum perfunctio neque perperessio dolorum per se ipsa adiecit, nec patientia nec assiduitas nec vigiliae nec ipsa, quae laudatur, industria, ne fortitudo quidem, sed ista sequimur, ut sine cura metuque vivamus, animumque et corpus, quantum efficere possimus, molestia liberemus. Ut enim mortis metu omnis quietae vitae status perturbatur, et ut succumbere doloribus eosque humili animo imbecilloque ferre miserum est ob eamque debilitatem animi multi parentes, multi amicos, non nulli patriam, plerique autem se ipsos penitus perdidierunt, sic robustus animus et excelsus omni est liber cura et angore, quum et mortem contemnit, qua qui adfecti sunt, in eadem causa sunt, qua ante quam nati, et ad dolores ita paratus est, ut meminerit maximos morte finire, parvos multa habere intervalla requietis, medioerium nos esse dominos, ut, si tolerabiles sint, feramus: sin minus, aequo animo e vita, quum ea non placeat, tamquam e theatro exeamus. Quibus rebus intelligitur nec timiditatem ignaviamque vituperari nec fortitudinem patientiamque laudari suo nomine, sed illas reſici, quia dolorem pariant, has optari, quia voluptatem.

XVI. 50. Iustitia restat ut de omni virtute sit dictum, sed similia fere dici possunt. Ut enim sapientiam, temperantiam, fortitudinem copulatas esse docui cum voluptate, ut ab ea nullo modo nec divelli nec distrahi possint, sic de iustitia iudicandum est, quae non modo numquam nocet cuiquam, sed contra semper aliquid . . . quum vi sua atque natura, quod tranquillet animos, tum spe nihil earum rerum

defuturum, quas natura non depravata desideret. [Et] quem ad modum temeritas et lubido et ignavia semper animum excruciant et semper sollicitant turbulentaque sunt, sic [improbitas si] cuius in mente consedit, hoc ipso, quod adest, turbulenta est: si vero molita quippiam est, quamvis occulte fecerit, nunquam tamen id confidet fore semper occultum. Plerumque improborum facta primo suspicio insequitur, deinde sermo atque fama, tum accusator, tum iudex: multi etiam, ut te consule, ipsi se indicaverunt. 51. Quod si qui satis sibi contra hominum conscientiam saepti esse et muniti videntur, deorum tamen horrent easque ipsas sollicitudines, quibus eorum animi noctesque diesque exeduntur a dis immortalibus supplicii causa importari putant. Quae autem tanta ex improbis factis ad minuendas vitae molestias accessio potest fieri quanta ad augendas, quum conscientia factorum tum poena legum odioque civium? Et tamen in quibusdam neque pecuniae modus est neque honoris neque imperii nec lubricum nec epularum nec reliquarum cupiditatum, quas nulla praeda umquam improbe parta minuit potiusque inflammat, ut coercendi magis quam dedocendi esse videantur. 52. Invitat igitur vera ratio bene sanos ad iustitiam, aequitatem, fidem. Neque homini infanti aut impotenti iniuste facta conducunt, qui nec facile efficere possit quod conetur nec obtinere, si effecerit, et opes vel fortunae vel ingenii liberalitati magis conveniunt, qua qui utuntur, benevolentiam sibi conciliant et, quod aptissimum est ad quiete vivendum, caritatem, praesertim quum omnino nulla sit causa peccandi. 53. Quae enim cupiditates a natura proficiscuntur, facile explentur sine iniuria ulla, quae autem inanes sunt, iis parendum non est. Nihil enim desiderabile concupiscunt plusque in ipsa iniuria detrimenti est, quam in iis rebus emolumentum, quae pariuntur iniuria. Itaque ne iustitiam quidem recte quis dixerit per se ipsam optabilem, sed quia iucunditatis vel plurimum adferat. Nam diligi et carum esse iucundum est propterea, quia tutiorem vitam et pleniorum voluptatem efficit. Itaque non ob ea solum incommoda, quae eveniunt improbis, fugiendam improbitatem putamus, sed multo etiam magis, quod, cuius in

animo versatur, numquam sinit eum respirare, numquam acquiescere. 54. Quod si ne ipsarum quidem virtutum laus, in qua maxime caeterorum philosophorum exsultat oratio, reperire potest exitum, nisi dirigatur ad voluptatem, voluptas autem est sola quae nos vocet ad se et adiciat suapte natura, non potest esse dubium quin id sit summum atque extremum bonorum omnium beateque vivere nihil aliud sit nisi cum voluptate vivere.

XVII. 55. Huic certae stabilique sententiae quae sint coniuncta explicabo brevi. Nullus in ipsis error est finibus bonorum et malorum, id est, in voluptate aut in dolore, sed in iis rebus peccant, quum e quibus haec efficiantur ignorant. Animi autem voluptates et dolores nasci fatemur e corporis voluptatibus et doloribus. Itaque concedo, quod modo dicebas, cadere causa, si qui e nostris aliter existimant, quos quidem video esse multos, sed imperitos: quamquam autem et laetitiam nobis voluptas animi et molestiam dolor adferat, eorum tamen utrumque et ortum esse e corpore et ad corpus referri, nec ob eam causam non multo maiores esse et voluptates et dolores animi quam corporis. Nam corpore nihil nisi praesens et quod adest sentire possumus, animo autem et praeterita et futura. Ut enim aequaleam animo, quum corpore dolemus, fieri tamen permagna accessio potest, si aliquod aeternum et infinitum impendere malum nobis opinemur. Quod idem licet transferre in voluptatem, ut ea malor sit, si nihil tale metuamus. 56. Iam illud quidem perspicuum est, maximam animi aut voluptatem aut molestiam plus aut ad beatam aut ad miseram vitam adferre momenti quam eorum utrumvis, si aequale diu sit in corpore. Non placet autem detracta voluptate aegritudinem statim consequi, nisi in voluptatis locum dolor forte successerit: at contra gaudere nosmet omittendis doloribus, etiam si voluptas ea, quae sensum moveat, nulla successerit, eoque intelligi potest quanta voluptas sit non dolere. 57. Sed ut iis bonis erigimur, quae exspectamus, sic laetamur iis, quae recordamur. Stulti autem malorum memoria torquentur, sapientes bona praeterita grata recordatione renovata delectant. Est autem situm in nobis, ut

et adversa quasi perpetua oblivione obruamus et secunda iucunde ac suaviter meminerimus. Sed quum ea, quae praeterierunt, acri animo et intento intuemur, tum fit ut aegritudo sequatur, si illa mala sint, si bona, laetitia. XVIII. O praeclaram beate vivendi et apertam et simplicem et directam viam! Quum enim certe nihil homini possit melius esse quam vacare omni dolore et molestia perfruique maximis et animi et corporis voluptatibus, videtisne quam nihil praetermittatur, quod vitam adiuvet, quo facilius id, quod propositum est, summum bonum consequamur? Clamat Epicurus, is, quem vos nimis voluptatibus esse deditum dicitis, non posse iucunde vivi, nisi sapienter, honeste iusteque vivatur, nec sapienter, honeste, iuste, nisi iucunde. 58. Neque enim civitas in seditione beata esse potest nec in discordia dominorum domus, quo minus animus a se ipse dissidens secumque discordans gustare partem ullam liquidae voluptatis et liberae potest. Atqui pugnantibus et contrariis studiis consiliisque semper utens nihil quieti videre, nihil tranquillitatis potest. 59. Quod si corporis gravioribus morbis vitae iucunditas impeditur, quanto magis animi morbis impedi necesse est! Animi autem morbi sunt cupiditates immensae et immanes divitiarum, gloriae, dominationis, lubricinosarum etiam voluptatum. Accedunt aegritudines, molestiae, maerores, qui exedunt animos conficiuntque curis hominum non intelligentium nihil dolendum esse animo quod sit a dolore corporis praesenti futurove seiunctum. Nec vero quisquam stultus non horum morborum aliquo laborat, nemo igitur est non miser. 60. Accedit etiam mors, quae quasi saxum Tantalo semper impendet, tum superstitio, quae qui est imbutus quietas esse numquam potest. Praeterea bona praeterita non meminerunt, praesentibus non fruuntur, futura modo exspectant, quae quia certa esse non possunt, conficiuntur et angore et metu, maximeque cruciantur, quum sero sentiunt frustra se aut pecuniae studuisse aut imperiis aut opibus aut gloriae. Nullas enim consequuntur voluptates, quarum potiendi spe inflammati multos labores magnosque susceperant. 61. Ecce autem alii minuti et angusti aut omnia semper desperantes aut malevoli, invidi,

difficiles, lucifugi, maledici, monstruosi, alii autem etiam amatoris levitatibus dediti, alii petulantes, alii audaces, protervi, iidem intemperantes et ignavi, numquam in sententia permanentes, quas ob causas in eorum vita nulla est intercapedo molestiae. Igitur neque stultorum quisquam beatus neque sapientium non beatus. Multoque hoc melius nos veriusque quam Stoici. Illi enim negant esse quidquam bonum nisi nescio quam illam umbram, quod appellant honestum, non tam solido quam splendido nomine, virtutem autem nixam hoc honesto nullam requirere voluptatem atque ad beate vivendum se ipsa esse contentam.

XIX. 62. Sed possunt haec quadam ratione dici, non modo non repugnantibus, verum etiam approbantibus nobis. Sic enim ab Epicuro sapiens semper beatus inducitur: finitas habet cupiditates, negligit mortem, de dis immortalibus sine ullo metu vera sentit, non dubitat, si ita melius sit, migrare de vita. His rebus instructus semper est in voluptate. Neque enim tempus est ullum quo non plus habeat voluptatum quam dolorum. Nam et praeterita gratae meminit et praesentibus ita potitur, ut animadvertat quanta sint ea quamque iucunda, neque pendet ex futuris, sed expectat illa, fruitur praesentibus, ab iisque vitiis, quae paullo ante collegi, abest plurimum, et, quum stultorum vitam cum sua comparat, magna adficitur voluptate. Dolores autem, si qui incurrunt, numquam vim tantam habent, ut non plus habeat sapiens quod gaudeat quam quod angatur. 63. Optime vero Epicurus, quod exiguam dicit fortunam intervenire sapienti, maximasque ab eo et gravissimas res consilio ipsius et ratione administrari, neque maiorem voluptatem ex infinito tempore aetatis percipi posse quam ex hoc percipiatur quod videamus esse finitum. In dialectica autem vestra nullam vim existimavit esse neque ad melius vivendum neque ad commodius disserendum. In physicis plurimum posuit. Ea scientia et verborum vis et natura orationis et consequentium repugnantiumve ratio potest perspicui, omnium autem rerum natura cognita levamur superstitione, liberamur mortis metu, non conturbamur ignorantia rerum, e qua ipsa horribiles existunt saepe formidi-

nes: denique etiam morati melius erimus, quum didicerimus quid natura desideret. Tum vero, si stabilem scientiam rerum tenebimus, servata illa, quae quasi delapsa de caelo est ad cognitionem omnium, regula, ad quam omnia iudicia rerum diriguntur, numquam ullius oratione victi sententia desistemus. 64. Nisi autem rerum natura perspecta erit, nullo modo poterimus sensuum iudicia defendere. Quidquid porro animo cernimus, id omne oritur a sensibus: qui si omnes veri erunt, ut Epicuri ratio docet, tum denique poterit aliquid cognosci et percipi. Quos qui tollunt et nihil percipi posse dicunt, ii remotis sensibus ne id ipsum quidem expedire possunt, quod disserunt. Praeterea sublata cognitione et scientia tollitur omnis ratio et vitae degendae et rerum gerendarum. Sic e physicis et fortitudo sumitur contra mortis timorem et constantia contra metum religionis et sedatio animi omnium rerum occultarum ignorantia sublata et moderatio natura cupiditatum generibusque earum explicatis, et, ut modo docui, cognitionis regula et iudicio ab eadem illa constituto veri a falso distinctio traditur.

XX. 65. Restat locus huic disputationi vel maxime necessarius, de amicitia, quam, si voluptas summum sit bonum, adfirmatis nullam omnino fore: de qua Epicurus quidem ita dicit, omnium rerum, quas ad beate vivendum sapientia comparaverit, nihil esse maius amicitia, nihil uberius, nihil iucundius. Neque vero hoc oratione solum, sed multo magis vita et factis et moribus comprobavit. Quod quam magnum sit fictae veterum fabulae declarant, in quibus tam multis tamque variis, ab ultima antiquitate repetitis, tria vix amicorum paria reperiuntur, ut ad Orestem pervenias profectus a Theseo. At vero Epicurus una in domo et ea quidem angusta, quam magnos quantaque amoris conspiratione consentientes tenuit amicorum greges! quod fit etiam nunc ab Epicureis. Sed ad rem redeamus: de hominibus dici non necesse est. 66. Tribus ergo modis video a nostris esse de amicitia disputatum. Alii, quum eas voluptates, quae ad amicos pertinerent, negarent esse per se ipsas tam expetendas quam nostras expeteremus, quo loco videtur quibusdam stabilitas amicitiae vacillare, tuen-

tur tamen eum locum seque facile, ut mihi videtur, expediunt. Ut enim virtutes, de quibus ante dictum est, sic amicitiam negant posse a voluptate discedere. Nam quom solitudo et vita sine amicis insidiarum et metus plena sit, ratio ipsa monet amicitias comparare, quibus partis confirmatur animus et a spe pariendarum voluptatum seiungi non potest. 67. Atque ut odia, invidiae, despicationes adversantur voluptatibus, sic amicitiae non modo faultrices fidelissimae, sed etiam effectrices sunt voluptatum tam amicis quam sibi: quibus non solum praesentibus fruuntur, sed etiam spe eriguntur consequentis ac posteris temporis. Quod quia nullo modo sine amicitia firmam et perpetuam iucunditatem vitae tenere possumus, neque vero ipsam amicitiam tueri, nisi aequè amicos et nosmet ipsos diligamus, idcirco et hoc ipsum efficitur in amicitia et amicitia eum voluptate connectitur. Nam et laetamur amicorum laetitia aequè atque nostra et pariter dolemus angoribus. 68. Quocirca eodem modo sapiens erit adfectus erga amicum, quo in se ipsum, quosque labores propter suam voluptatem susciperet, eosdem suscipiet propter amici voluptatem. Quaeque de virtutibus dicta sunt, quem ad modum eae semper voluptatibus inhaerent, eadem de amicitia dicenda sunt. Praeclare enim Epicurus his paene verbis: *'Eadem'* inquit *'sententia confirmavit animum, ne quod aut sempiternum aut diuturnum timeret malum, quae perspexit in hoc ipso vitae spatio amicitiae praesidium esse firmissimum.'* 69. Sunt autem quidam Epicurei timidiore paullo contra vestra convicia, sed tamen satis acuti, qui verentur ne, si amicitiam propter nostram voluptatem expetendam putemus, tota amicitia quasi claudicare videatur. Itaque primos congressus copulationesque et consuetudinum instituendarum voluntates fieri propter voluptatem, quum autem usus progrediens familiaritatem effecerit, tum amorem efflorescere tantum, ut, etiam si nulla sit utilitas ex amicitia, tamen ipsi amici propter se ipsos amentur. Etenim si loca, si fana, si urbes, si gymnasia, si campum, si canes, si equos, si ludicra exercendi aut venandi consuetudine adamare solemus, quanto id in hominum consuetudine facilius fieri potuerit et iustius?

70. Sunt autem qui dicant foedus esse quoddam sapientium, ut ne minus amicos quam se ipsos diligant. Quod et fieri posse intelligimus et saepe esse factum videmus et perspicuum est nihil ad iucunde vivendum reperiri posse quod conjunctione tali sit aptius. Quibus ex omnibus iudicari potest non modo non impediri rationem amicitiae, si summum bonum in voluptate ponatur, sed sine hoc institutionem amicitiae omnino non posse reperiri.

XXI. 71. Quapropter si ea, quae dixi, sole ipso illustriora et clariora sunt, si omnia dixi hausta e fonte naturae, si tota oratio nostra omnem sibi fidem sensibus confirmat, id est, incorruptis atque integris testibus, si infantes pueri, mutae etiam bestiae paene loquuntur magistra ac duce natura nihil esse prosperum nisi voluptatem, nihil asperum nisi dolorem, de quibus neque depravate iudicant neque corrupte, nonne ei maximam gratiam habere debemus, qui hac exaudita quasi voce naturae sic eam firme graviterque comprehenderit, ut omnes bene sanos in viam placatae, tranquillae, quietae, beatae vitae deduceret? Qui quod tibi parum videtur eruditus, ea causa est, quod ullam eruditionem esse duxit nisi quae beatae vitae disciplinam invareret. 72. An ille tempus aut in poetis evolvendis, ut ego et Triarius te hortatore facimus, consumeret, in quibus nulla solida utilitas omnisque puerilis est delectatio, aut se, ut Plato, in musicis, geometria, numeris, astris contereret, quae et a falsis initiis profecta vera esse non possunt et, si essent vera, nihil adferrent quo iucundius, id est, quo melius viveremus, — eas ergo artes persequeretur, vivendi artem tantam tamque operosam et perinde fructuosam relinqueret? Non ergo Epicurus ineruditus, sed ii indocti, qui, quae pueros non didicisse turpe est, ea putant usque ad senectutem esse discenda. Quae quum dixisset: Explicavi, inquit, sententiam meam et eo quidem consilio, tuum iudicium ut cognoscerem, quae mihi facultas ut id meo arbitratu facerem ante hoc tempus numquam est data.

M. TULLII CICERONIS
DE FINIBUS BONORUM ET MALORUM
AD BRUTUM
LIBER SECUNDUS.

ARGUMENTUM.

In hoc libro Epicuri decreta a Cicerone reprehenduntur et refutantur, qui initio non perpetua oratione utitur, sed mavult in singulis insiciens Torquatum interrogare et ex iis, quae is concesserit, argumenta concludere, cap. 1. Primum igitur Epicurum in ipsa vi et natura voluptatis constituenda a se dissidere ostendit, breviter subinde Torquato ad interrogata respondente: tum enim eam voluptatem Epicurum dicere, quae ab omnibus dicatur, quae sit in iucundo motu sensus, tum eam, quae posita sit in non dolendo, haec autem diversa esse, non eadem, cap. 2. 3., nec omnino voluptatem esse nihil dolere, sed inter voluptatem et dolorem tertium hoc interiectum esse, quum neque in dolore neque in voluptate simus, cap. 4. 5. Hinc iam Torquato respondere nolente, quod dialecticis captationibus se irritari putat, Cicero perpetua oratione idem explicare pergit Epicurum, si duo illa coniungere vellet, duplici fine bonorum uti debuisse: duas enim esse res, non solum verba, cap. 6., nunc unum eum ex duobus facere conari: nam interdum ita loqui de motu voluptatis in corpore, ut etiam luxuriae patrocinium suscipere videatur, cap. 7., modo quis eleganter et caute luxuriosus sit — et tamen luxuriosos suaviter vivere, non bene, quae longe sint diiuncta, cap. 8., nec recte Epicurum cupiditates divisisse, desideria naturae cum cupiditatibus confundentem —: deinde autem, quum huius eum turpitudinis puduerit, sic alterum illud, non dolere, laudare, ut prior illa et vera voluptas obscuretur, cap. 9. Itaque non recte eum a pueris et bestiis argumentum sumere, quum eos suavem illam voluptatem expetere dicat, summum autem bonum non dolere esse velit, cap. 10. Nec omnino animal primum ortum, ut voluptatem petat, natura moveri, sed ut se diligat et conservet, itaque in iis, quae prima appetantur, multa esse praeter voluptatem, atque ab horum primorum naturalium constitutione fluere omnem bonorum et malorum rationem, caeteros philosophos sibi constituisse, ut iis, quae prima posuissent, finis bonorum responderet, Epicurum a se discrepare, cap. 11. Deinde Cicero disputat non sensuum hoc esse de summo bono iudicium, sed rationis, quae omnes sententias aut voluptatis participes aut virtutis expertes reficiat, cap. 12. Huius se exemplo controversiam minuere velle, semotumque a philosophia caeteras sententias, in quibus nulla

sit virtutis adiunctio, cap. 13. Ita relinqui inter virtutem et voluptatem ab Epicuro defensam certamen: iam si ostenderit aliquid honestum esse, quod sit sua vi propter seque expetendum, iacere putat totam Epicuri disciplinam, cap. 14. Exponit igitur, quo modo e natura hominis omnis virtus oriatur, cap. 14., nec, ut Epicurus putet, id esse honestum, quod populari fama laudetur, cap. 15.: quod autem Epicurus voluptatis causa et incommodorum metu virtutes expeti doceat, perinfirma ea improbitatis vincula in callidis et potentibus hominibus esse, quum praesertim Epicuro et qui eum sequantur, etiam cum periculo magnae voluptates eaque, quibus illae parentur, velut pecuniae, petenda sint, cap. 16 — 18., eandemque temperantiae et fortitudinis rationem esse, ut eae tum demum appareant, si nullius commodi causa honeste agatur, cap. 19. Si Epicuri vera sit sententia, beatum dicendum esse, qui in omnium voluptatum copia molliter, sed caute et prudenter vivat, ut L. Thorius Balbus fecerit, sibi beatorem videri fuisse Regulum tum ipsum, quum cruciaretur, cap. 20. Epicuri sententiam sequenti et Lucretiae et L. Verginii facta vituperanda esse, nec omnino in illa schola claros viros testes adhiberi, virtutesque ipsas induci voluptatis ancillas, cap. 21. Quod autem neget Epicurus quemquam, qui honeste non vivat, iucunde vivere posse, non posse virtutem retineri, si omnia ad voluptatem dirigantur, sed tantum fictam speciem, cap. 22. Illud autem quale esse, quod ne profiteri quidem quisquam eam sententiam audeat apud populum, se omnia voluptatis aut non dolendi causa facere? cap. 23. Nec amicitiam consistere posse, quae mutata utilitate ipsa mutetur necesse sit, cap. 24. Quod ipse Epicurus amicitias cum fide coluerit, melius eum fecisse quam dixisse, cap. 25., nec probandam esse ullam ex tribus rationibus, quas Torquatus de amicitia proposuisset, cap. 26. Perfecto igitur et concluso, neque virtuti neque amicitiae in Epicuri disciplina locum esse, breviter Cicero reliquae Torquati orationi respondet, primum beatam vitam, si voluptas sit summum bonum, in potestate sapientis non futuram, nec verum esse, quod Epicurus dicat, non minorem voluptatem ex brevi tempore quam ex longinquo percipi, c. 27. Et si concedatur ipsam naturam sapientem locupletare et summam voluptatem ex vilissimis rebus percipi, quid de dolore dicendum esse? qui si summum sit malum, omnem beatae vitae constitutionem everti, cap. 28.: nam remedia doloris ab Epicuro proposita nullam vim habere, virtutis potius et magnitudinis animi fomentis eum leniri, idque ex ipsius Epicuri epistola ad Hermarchum apparere, cap. 29. 30. Sed ut haec epistola laudanda sit, sic improbandum Epicuri testamentum, in quo, qui nihil ad quemquam post mortem pertinere statuerit, tamen diligenter de memoria sua caveat, cap. 31. Percurruntur deinde, quae a Torquato de memoria voluptatum dicta erant, cap. 32., et de animi voluptatum et dolorum e corpore origine et magnitudine, cap. 33. Peroratio libri excellentiam humanae naturae praedicat, ex qua appareat nos ad altiora et magnificentiora quaedam natos esse,

voluptate autem dominante, vitam confundi omnesque virtutes iacere necesse esse, cap. 34. 35.

I. 1. Hic quum uterque me intueretur seseque ad audiendum significarent paratos: Primum, inquam, deprecor ne me tamquam philosophum putetis scholam vobis aliquam explicaturum, quod ne in ipsis quidem philosophis magno opere unquam probavi. Quando enim Socrates, qui parens philosophiae iure dici potest, quidquam tale fecit? Eorum erat iste mos, qui tum sophistae nominabantur, quorum e numero primus est ausus Leontinus Gorgias in conventu poscere quaestionem, id est, iuberè dicere quae de re quis vellet audire. Audax negotium, dicerem impudens, nisi hoc institutum postea translatum ad nostros philosophos esset. 2. Sed et illum, quem nominavi, et caeteros sophistas, ut e Platone intelligi potest, lusus videmus a Socrate. Is enim percontando atque interrogando elicere solebat eorum opiniones, quibuscum disserebat, ut ad ea, quae ii respondissent, si quid videretur, diceret. Qui mos quum a posterioribus non esset retentus, Arcesilas eum revocavit, instituitque ut ii, qui se audire vellent, non de se quaerent, sed ipsi dicerent quid sentirent: quod quum dixissent, ille contra. Sed eum qui audiebant quoad poterant defendebant sententiam suam, apud caeteros autem philosophos qui quaesivit aliquid tacet: quod quidem iam fit etiam in Academia. Ubi enim is, qui audire vult, ita dixit: Voluptas mihi videtur esse summum bonum, perpetua oratione contra disputatur, ut facile intelligi possit eos, qui aliquid sibi videri dicant, non ipsos in ea sententia esse, sed audire velle contraria. 3. Nos commodius agimus. Non enim solum Torquatus dixit quid sentiret, sed etiam cur. Ego autem arbitror, quamquam admodum delectatus sum eius oratione perpetua, tamen commodius, quum in rebus singulis insistas et intelligas quid quisque concedat, quid abnuat, ex rebus concessis concludi quod velis et ad exitum perveniri. Quum enim fertur quasi torrens oratio, quamvis multa cuiusque modi rapiat, nihil tamen teneas, nihil reprehendas, nusquam orationem rapidam coërceas.

Omnis autem in quaerendo, quae via quadam et ratione

habetur, oratio praescribere primum debet, ut quibusdam in formulis: EA RES AGEATUR, ut, inter quos disseritur, conveniat quid sit id, de quo disseratur. II. 4. Hoc positum in Phaedro a Platone probavit Epicurus, sensitque in omni disputatione id fieri oportere. Sed quod proximum fuit non vidit. Negat enim definiri rem placere, sine quo fieri interdum non potest ut inter eos, qui ambigunt, conveniat quid sit id, de quo agatur, velut in hoc ipso, de quo nunc disputamus. Quaerimus enim finem bonorum, possumusne hoc scire quale sit, nisi contulerimus inter nos, quum finem bonorum dixerimus, quid finis, quid etiam sit ipsum bonum? 5. Atqui haec patefactio quasi rerum operatarum, quum quid quidque sit aperitur, definitio est: qua tu etiam imprudens utebare non numquam. Nam hunc ipsum sive finem sive extremum sive ultimum definiebas id esse, quo omnia quae recte fierent referrentur, neque id ipsum usquam referretur. Praeclare hoc quidem. Bonum ipsum etiam quid esset fortasse, si opus fuisset, definisses, aut, quod esset natura appetendum aut quod prodesset aut quod iuaret aut quod luberet modo. Nunc idem, nisi molestum est, quoniam tibi non omnino displicet definire et id facis, quum vis, velim definias quid sit voluptas, de quo omnis haec quaestio est. 6. Quis, quaeso, inquit, est qui quid sit voluptas nesciat, aut qui, quo magis id intelligat, definitionem aliquam desideret? Me ipsum esse dicerem, inquam, nisi mihi viderer habere bene cognitam voluptatem et satis firme conceptam animo atque comprehensam. Nunc autem dico ipsum Epicurum nescire et in eo nutare, eumque, qui crebro dicat, diligenter oportere exprimi quae vis subiecta sit vocibus, non intelligere interdum quid sonet haec vox voluptatis, id est, quae res huic voci subiiciatur.

III. Tum ille ridens: Hoc vero, inquit, optimum, ut is, qui finem rerum expetendarum voluptatem esse dicat, id extremum, id ultimum bonorum, id ipsum quid et quale sit nesciat! Atqui, inquam, aut Epicurus quid sit voluptas aut omnes mortales, qui ubique sunt, nesciunt. Quoniam, inquit, modo? Quia voluptatem hanc esse sentiunt omnes, quam sensus accipiens movetur et iucunditate quadam per-

funditur. 7. Quid ergo? istam voluptatem, inquit, Epicurus ignorat? Non semper, inquam. Nam interdum nimis etiam novit, quippe qui testificetur ne intelligere quidem se posse ubi sit aut quod sit ullum bonum praeter illud, quod cibo et potione et aurium delectatione et obscœna voluptate capiatur. An hæc ab eo non dicuntur? Quasi vero me pudeat, inquit, istorum aut non possim quem ad modum ea dicantur ostendere! Ego vero non dubito, inquam, quin facile possis, nec est quod te pudeat sapienti adsentiri, qui se unus, quod sciam, sapientem profiteri sit ausus. Nam Metrodorum non puto ipsum professum, sed, quum appellaretur ab Epicuro, repudiare tantum beneficium noluisse: septem autem illi non suo, sed populorum suffragio omnium nominati sunt. 8. Verum hoc loco sumo verbis his eandem certe vim voluptatis Epicurum nosse quam caeteros. Omnes enim iucundum motum, quo sensus hilaretur, Graece ἡδονήν, Latine *voluptatem* vocant. Quid est igitur, inquit, quod requiras? Dicam, inquam, et quidem discendi causa magis quam quo te aut Epicurum reprehensum velim. Ego quoque, inquit, didicerim libentius, si quid attuleris, quam te reprehenderim. Tenesne igitur, inquam, Hieronymus Rhodius quid dicat esse summum bonum, quo putet omnia referri oportere? Teneo, inquit, finem illi videri nihil dolere. Quid? idem iste, inquam, de voluptate quid sentit? 9. Negat esse eam, inquit, propter se expetendam. Aliud igitur esse censet gaudere, aliud non dolere. Et quidem, inquit, vehementer errat: nam, ut paullo ante docui, augendæ voluptatis finis est doloris omnis amotio. Non dolere, inquam, istud quam vim habeat postea videro: aliam vero vim voluptatis esse, aliam nihil dolendi, nisi valde pertinax fueris, concedas necesse est. Atqui reperies, inquit, in hoc quidem pertinacem: dici enim nihil potest verius. Estne, quaeso, inquam, sitiendi in bibendo voluptas? Quis istud, inquit, possit negare? Eademne, [inquam,] quæ restincta siti? Immo alio genere. Restincta enim sitis stabilitatem voluptatis habet, illa autem voluptas ipsius restinctionis in motu est. Cur igitur, inquam, res tam dissimiles eodem nomine appellas? 10. Quid paullo ante, inquit,

dixerim nonne meministi, quum omnis dolor detractus esset, variari, non augeri voluptatem? Memini vero, inquam. Sed tu istuc dixti bene Latine, parum plane. *Varietas* enim Latinum verbum est, idque proprie quidem in disparibus coloribus dicitur, sed transfertur in multa disparia: *varium* poëma, *varia* oratio, *varii* mores, *varia* fortuna, voluptas etiam *varia* dici solet, quum percipitur e multis dissimilibus rebus dissimiles efficientibus voluptates. Eam si varietatem diceres, intelligerem, ut etiam non dicente te intelligo. Ista varietas quæ sit non satis perspicio, quod ais, quum dolore careamus, tum in summa voluptate nos esse, quum autem vescamur iis rebus, quæ dulcem motum adferant sensibus, tum esse in motu voluptatem, qui faciat varietatem voluptatum, sed non augeri illam non dolendi voluptatem, quam cur voluptatem appelles nescio.

IV. 11. An potest, ille inquit, quidquam esse suavius quam nihil dolere? Immo sit sane nihil melius, inquam — nondum enim id quaero —, num propterea idem voluptas est quod, ut ita dicam, indolentia? Plane [idem], inquit, et maxima quidem, qua fieri nulla maior potest. Quid dubitas igitur, inquam, summo bono a te ita constituto, ut id totum in non dolendo sit, id tenere unum, id tueri, id defendere? 12. Quid enim necesse est tamquam meretricem in matronarum coetum, sic voluptatem in virtutum concilium adducere? Invidiosum nomen est, infame, suspectum. Itaque hoc frequenter dici solet a vobis, non intelligere nos quam dicat Epicurus voluptatem. Quod quidem mihi si quando dictum est — est autem dictum non parum saepe —, etsi satis clemens sum in disputando, tamen interdum soleo subirasci. Egone non intelligo quid sit ἡδονή Graecæ, Latine *voluptas*? utram tandem linguam nescio? deinde qui fit ut ego nesciam, sciant omnes, quicumque Epicurei esse voluerint? Quod vestri quidem vel optime disputant nihil opus esse eum, qui futurus sit philosophus, scire litteras. Itaque ut maiores nostri ab aratro adduxerunt Cincinnatum illum, ut dictator esset, sic vos de pagis omnibus colligitis bonos illos quidem viros, sed certe non pereruditos. 13. Ergo illi intelligunt quid Epicurus dicat, ego non in-

telligo? ut scias me intelligere, primum idem [esse] dico voluptatem, quod ille ἡδονήν. Et quidem saepe quaerimus verbum Latinum par Graeco et quod idem valeat: hic nihil fuit quod quaereremus. Nullum inveniri potest quod magis idem declarat Latine quod Graece, quam declarat voluptas. Huic verbo omnes, qui ubique sunt, qui Latine sciunt, duas res subiiciunt, laetitiam in animo, commotionem iucunditatis suavem in corpore. Nam et ille apud Trabeam 'voluptatem animi nimiam' laetitiam dicit, eandem quam ille Caecilianus, qui 'omnibus laetitibus laetum' esse se narrat. Sed nec interest, quod voluptas dicitur etiam in animo — vitiosa res, ut Stoici putant, qui eam sic definiunt, sublationem animi sine ratione opinantis se magno bono frui —, non dicitur laetitia nec gaudium in corpore. 14. In eo autem voluptas omnium Latine loquentium more ponitur, quum percipitur ea, quae sensum aliquem moveat, iucunditas. Hanc quoque iucunditatem, si vis, transfer in animum: *in-vare* enim in utroque dicitur ex eoque *iucundum*, modo intelligas inter illum, qui dicat,

Tanta laetitia auctus sum, ut nihil constet,

et eum, qui:

Nunc demum mihi animus ardet,

quorum alter laetitia gestiat, alter dolore crucietur, esse illum medium:

Quamquam haec inter nos nuper notitia admodum est,

qui nec laetetur nec angatur, itemque inter eum, qui potitur corporis expetitis voluptatibus, et eum, qui excrucietur summis doloribus, esse eum, qui utroque careat.

V. 15. Satisne igitur videor vim verborum tenere an sum etiam nunc vel Graece loqui vel Latine docendus? Et tamen vide ne, si ego non intelligam quid Epicurus loquatur, quam Graece, ut videor, luculenter sciam, sit aliqua culpa eius, qui ita loquatur, ut non intelligatur. Quod duobus modis sine reprehensione fit, si aut de industria facias, ut Heraclitus, cognomento qui *σχοτεινός* perhibetur, quia de natura nimis obscure memoravit, aut quum rerum obscuritas, non verborum, facit ut non intelligatur oratio, qua-

lis est in Timaeo Platonis. Epicurus autem, ut opinor, nec non vult, si possit, plane et aperte loqui, nec de re obscura, ut physici, aut artificiosa, ut mathematici, sed de illustri et facili et iam in vulgus pervagata loquitur. Quamquam non negatis nos intelligere quid sit voluptas, sed quid ille dicat, e quo efficitur non ut nos non intelligamus quae vis sit istius verbi, sed ut ille suo more loquatur, nostrum negligat. 16. Si enim idem dicit quod Hieronymus, qui censet summum bonum esse sine ulla molestia vivere, cur mavult dicere voluptatem quam vacuitatem doloris, ut ille facit, qui quid dicat intelligit? sin autem voluptatem putat adiungendam eam, quae sit in motu — sic enim appellat hanc dulcem, in motu, illam nihil dolentis, in stabilitate —, quid tendit? quum efficere non possit, ut cuiquam, qui ipse sibi notus sit, hoc est, qui suam naturam sensumque perspexerit, vacuitas doloris et voluptas idem esse videatur? Hoc est vim adferre, Torquate, sensibus, extorquere ex animis cognitiones verborum, quibus inbuti sumus. Quis est enim qui non videat haec esse in natura rerum tria? unum, quum in voluptate sumus, alterum, quum in dolore, tertium hoc, in quo nunc equidem sum, credo item vos, nec in dolore nec in voluptate, ut in voluptate sit qui epuletur, in dolore qui torqueatur. Tu autem inter haec tantam multitudinem hominum [interiectam] non vides nec laetantium nec dolentium? 17. Non prorsus, inquit, omnesque, qui sine dolore sint, in voluptate et ea quidem summa esse dico. Ergo in eadem voluptate eum, qui alteri misceat mulsum ipse non sitiens, et eum, qui illud sitiens bibit?

VI. Tum ille: Finem, inquit, interrogandi, si videtur, quod quidem ego a principio ita me malle dixeram, hoc ipsum providens, dialecticas captiones. Rhetorice igitur, inquam, nos mavis quam dialectice disputare? Quasi vero, inquit, perpetua oratio rhetorum solum, non etiam philosophorum sit. Zenonis est, inquam, hoc Stoici, omnem vim loquendi, ut iam ante Aristoteles, in duas tributam esse partes, rhetoricam palmae, dialecticam pugni similem esse dicebat, quod latius loquerentur rhetores, dialectici autem compressius. Obsequar igitur voluntati tuae dicamque, si

potero, rhetorice, sed hac rhetorica philosophorum, non nostra illa forensi, quam necesse est, quum populariter loquatur, esse interdum paullo hebetiorem. 18. Sed dum dialecticam, Torquate, contemnit Epicurus, quae una continet omnem et perspicendi quid in quaque re sit scientiam et iudicandi quale quidque sit et ratione ac via disputandi, ruit in dicendo, ut mihi quidem videtur, nec ea, quae docere vult, ulla arte distinguit, ut haec ipsa, quae modo loquebamur. Summum a vobis bonum voluptas dicitur. Aperiendum est igitur quid sit voluptas, aliter enim explicari quod quaeritur non potest. Quam si explicavisset, non tam haesitaret: aut enim eam voluptatem tueretur, quam Aristippus, id est, qua sensus dulciter ac iucunde movetur, quam etiam pecudes, si loqui possent, appellarent voluptatem, aut, si magis placeret suo more loqui quam ut

*Omnes Danaï atque Mycenenses,
Attica pubes,*

reliquique Graeci, qui hoc anapaesto citantur, hoc non dolere solum voluptatis nomine appellaret, illud Aristippeum contemneret, aut, si utrumque probaret, ut probat, coniungeret doloris vacuitatem cum voluptate et duobus ultimis uteretur. 19. Multi enim et magni philosophi haec ultima bonorum iuncta fecerunt, ut Aristoteles virtutis usum cum vitae perfectae prosperitate coniunxit: Callipho adiunxit ad honestatem voluptatem, Diodorus ad eandem honestatem addidit vacuitatem doloris. Idem fecisset Epicurus, si sententiam hanc, quae nunc Hieronymi est, coniunxisset cum Aristippi vetere sententia. Illi enim inter se dissentiant, propterea singulis finibus utuntur et quum uterque Graece egregie loquatur, nec Aristippus, qui voluptatem summum bonum dicit, in voluptate ponit non dolere, neque Hieronymus, qui summum bonum statuit non dolere, voluptatis nomine umquam utitur pro illa indolentia, quippe qui ne in expetendis quidem rebus numeret voluptatem. VII. 20. Duae sunt enim res quoque, ne tu verba solum putes. Unum est sine dolore esse, alterum cum voluptate. Vos ex his tam dissimilibus rebus non modo nomen unum—

nam id facilius paterer —, sed etiam rem unam ex duabus facere conanimum, quod fieri nullo modo potest. Hic, qui utrumque probat, ambobus debuit uti, sicut facit re, neque tamen dividit verbis. Quum enim eam ipsam voluptatem, quam eodem nomine omnes appellamus, laudat locis plurimis, audeat dicere ne suspicari quidem se ullum bonum se iunctum ab illo Aristippeo genere voluptatis, atque ibi hoc dicit, ubi omnis oratio eius est de summo bono. In alio vero libro, in quo breviter comprehensis gravissimis sententiis quasi oracula edidisse sapientiae dicitur, scribit his verbis, quae nota tibi profecto, Torquate, sunt — quis enim vestrum non edidit Epicuri *ἡσυχίας δόξας*, id est, quasi maxime ratas, quia gravissimae sint ad beate vivendum breviter enunciatae sententiae? — Animadvertite igitur rectene hanc sententiam interpreter: 21. 'Si ea, quae sunt luxuriosis efficientia voluptatum, liberarent eos deorum et mortis et doloris metu docerentque qui essent fines cupiditatum, nihil haberemus, [quod reprehenderemus,] quum undique complerentur voluptatibus nec haberent ulla ex parte aliquid aut dolens aut aegrum, id est autem malum.'

Hoc loco tenere se Triarius non potuit. Obsecro, inquit, Torquate, haec dicit Epicurus? Quod mihi quidem visus est, quum sciret velle tamen contentem audire Torquatam. At ille non pertimuit, saneque fidenter: Istitis quidem ipsis verbis, inquit, sed quid sentiat non videtis. Si alia sentit, inquam, alia loquitur, numquam intelligam quid sentiat, sed plane dicit quod intelligam. Idque is ita dicit, non esse reprehendendos luxuriosos, si sapientes sint, dicit absurde, similiter et si dicat non reprehendendos parricidas, si nec cupidi sint nec deos metuant nec mortem nec dolorem. Et tamen quid attinet luxuriosis ullam exceptionem dari aut fingere aliquos, qui, quum luxuriose viverent, a summo philosopho non reprehenderentur eo nomine dumtaxat, caetera caverent? 22. Sed tamen nonne reprehenderes, Epicure, luxuriosos ob eam ipsam causam, quod ita viverent, ut persequerentur cuiusque modi voluptates, quum esset praesertim, ut ais tu, summa voluptas nihil dolere? Atqui reperiemus asotos primum ita non religiosos, ut edint de

patella, deinde ita mortem non timentes, ut illud in ore habeant ex Hymnide:

Mihi sex menses satis sunt vitae, septimum Orco spondeo.

Iam doloris medicamenta illa Epicurea tamquam de narthecio proment: 'Si gravis, brevis: si longus, levis.' Unum nescio quo modo possit, si luxuriosus sit, finitas cupiditates habere.

VIII. 23, Quid ergo attinet dicere: 'nihil haberem quod reprehenderem, si finitas cupiditates haberent?' Hoc est dicere: 'non reprehenderem asotos, si non essent asoti.' Isto modo ne improbos quidem, si essent boni viri. Hic homo severus luxuriam ipsam per se reprehendam non putat! Et hercule, Torquate, ut verum loquamur, si summum bonum voluptas est, rectissime non putat. Nolim enim mihi fingere asotos, ut soletis, qui in mensam vomant et qui de conviviis auferantur crudique postridie se rursus ingurgitent, qui solem, ut aiunt, nec occidentem umquam viderint nec orientem, qui consumptis patrimoniis egeant. Nemo nostrum istius generis asotos iucunde putat vivere. Mundos, elegantes, optimis coquis, pistoribus, piscatu, aucupio, venatione, his omnibus exquisitis, vitantes cruditatem:

..... quibus vinum

Defusum e pleno siet, + ir siphove, ut ait Lucilius, cui nil dempsit, vis et sacculus abstulerit,

adhibentes ludos et quae sequuntur, illa, quibus detractis clamat Epicurus se nescire quid sit bonum: adsint etiam formosi pueri qui ministrent, respondeat his vestis, argentum, Corinthium, locus ipse, aedificium — hos ergo asotos bene quidem vivere aut beate numquam dixerim. 24. Ex quo efficitur non ut voluptas ne sit voluptas, sed ut voluptas non sit summum bonum. Nec ille, qui Diogenem Stoicum adolescens, post autem Panaetium audierat, Laelius, eo dictus est sapiens, quod non intelligeret quid suavissimum esset — nec enim sequitur ut, cui eor sapiat, ei non sapiat palatus —, sed quia parvi id duceret.

O lapathe, ut iactare, nec es satis cognitus qui sis.

In quo Laelius clamores, σοφός ille, solebat

Edere, compellens gumias ex ordine nostros.

Praeclare Laelius, et recte σοφός, illudque vere:

*O Publi, o gurges, Galloni: es homo miser, inquit:
Cenasti in vita numquam bene, quom omnia in ista
Consumis squilla atque acipensere quom decumano.*

Is haec loquitur, qui in voluptate nihil ponens negat eum bene cenare, qui omnia ponat in voluptate, et tamen non negat lubenter umquam cenasse Gallonium: mentiretur enim: sed bene. Ita graviter et severe voluptatem secernit a bono. Ex quo illud efficitur, qui bene cenent, omnes lubenter cenare, qui lubenter, non continuo bene. Semper Laelius bene. 25. Quid bene? Dicit Lucilius?

cocto,

Condito,

sed cedo caput cenae:

sermone bono,

quid ex eo?

si quaeris, lubenter:

veniebat enim ad cenam, ut animo quieto satiaret desideria naturae. Recte ergo is negat umquam bene cenasse Gallonium, recte miserum, quum praesertim in eo omne studium consumeret. Quem lubenter cenasse nemo negat. Cur igitur non bene? Quia, quod bene, id recte, frugaliter, honeste, ille porro [male], prave, nequiter, turpiter cenabat: non igitur [bene]. Nec lapathi suavitatem acipenseri Gallonii Laelius anteponebat, sed suavitatem ipsam negligebat: quod non faceret, si in voluptate summum bonum poneret.

IX. Semovenda est igitur voluptas, non solum ut recta sequamini, sed etiam ut loqui deceat frugaliter. 26. Possumusne ergo in vita summum bonum dicere, quum id ne in cena quidem posse videamur? Quo modo autem philosophus loquitur tria genera cupiditatum, naturales et necessarias, naturales et non necessarias, nec naturales et necessarias? Primum divisit ineleganter: duo enim genera quae erant, fecit tria. Hoc est non dividere, sed frangere. Qui haec didicerunt, quae ille contemnit, sic solent: Duo genera cupiditatum, naturales et inanes, naturalium duo, necessariae et non necessariae. Confecta res esset. Vitiosum

cic. IV. 1.

est enim in dividendo partem in genere numerare. 27. Sed hoc sane concedamus. Contemnit disserendi elegantiam, confuse loquitur: gerendus est mos, modo recte sentiat. Equidem illud ipsum non nimium probo et tantum patior, philosophum loqui de cupiditatibus finiendis. An potest cupiditas finire? Tollenda est atque extrahenda radicitus. Quis est enim, in quo sit cupiditas, quin recte cupidus dici possit? Ergo et avarus erit, sed finite, et adulter, verum habebit modum, et luxuriosus eodem modo. Qualis ista philosophia est, quae non interitum adferat pravitatis, sed sit contenta mediocritate vitiorum? Quamquam in hac divisione rem ipsam prorsus probo, elegantiam desidero. Appellet haec desideria naturae, cupiditatis nomen servet alio, ut eam, quum de avaritia, quum de intemperantia, quum de maximis vitiis loquetur, tamquam capitis accuset. 28. Sed haec quidem liberius ab eo dicuntur et saepius. Quod equidem non reprehendo: est enim tanti philosophi tamque nobilis audacter sua decreta defendere: sed tamen ex eo, quod eam voluptatem, quam omnes gentes hoc nomine appellant, videtur amplexari saepe vehementius, in magnis interdum versatur angustiis, ut hominum conscientia remota nihil tam turpe sit, quod voluptatis causa non videatur esse facturus. Deinde, ubi erubuit — vis est enim permagna naturae —, confugit illuc, ut neget accedere quidquam posse ad voluptatem nihil dolentis. At iste non dolendi status non vocatur voluptas. 'Non laboro' inquit, 'de nomine.' Quid, quod res alia tota est? — Reperiam multos vel innumerabiles potius non tam curiosos nec tam molestos, quam vos estis, quibus quidquid velim facile persuadeam.' Quid ergo dubitamus quin, si non dolere voluptas sit summa, non esse in voluptate dolor sit maximus? cur id non ita fit? 'Quia dolori non voluptas contraria est, sed doloris privatio.'

X. 29. Hoc vero non videre, maximo argumento esse voluptatem illam, qua sublata neget se intelligere omnino quid sit bonum — eam autem ita persequitur, quae palato percipiatur, quae auribus: caetera addit, quae si appelles, honos praefandus sit —: hoc igitur, quod solum bonum

severus et gravis philosophus novit, idem non videt ne expectendum quidem esse, quod eam voluptatem hoc eodem auctore non desideremus, quum dolore careamus. Quam haec sunt contraria! 30. Hic si definire, si dividere didicisset, si loquendi vim, si denique consuetudinem verborum teneret, numquam in tantas salebras incidisset. Nunc vides quid faciat. Quam nemo unquam voluptatem appellavit, appellat: quae duo sunt, unum facit. Hanc in motu voluptatem — sic enim has suaves et quasi dulces voluptates appellat — interdum ita extenuat, ut M. Curium putes loqui, interdum ita laudat, ut quid praeterea sit bonum neget se posse ne suspicari quidem. Quae iam oratio non a philosopho aliquo, sed a censore opprimenda est. Non est enim vitium in oratione solum, sed etiam in moribus. Luxuriam non reprehendit, modo sit vacua infinita cupiditate et timore. Hoc loco discipulos quaerere videtur, ut qui asoti esse velint philosophi ante fiant. 31. A primo, ut opinor, animantium ortu petitur origo summi boni. Simul atque natum animal est, gaudet voluptate et eam appetit ut bonum, aspernatur dolorem ut malum. De malis autem et bonis ab iis animalibus, quae nondum depravata sint, ait optime iudicari. Haec et tu ita posuisti et verba vestra sunt. Quam multa vitiosa! Summum enim bonum et malum vagiens puer ultra voluptate diiudicabit, stante an movente? quoniam, si dis placet, ab Epicuro loqui discimus. Si stante, hoc natura videlicet vult, salvam esse se, quod concedimus: si movente, quod tamen dicitis, nulla turpis voluptas erit quae praetermittenda sit, et simul non proficiscitur animal illud modo natum a summa voluptate, quae est a te posita in non dolendo. 32. Nec tamen argumentum hoc Epicurus a parvis petivit aut etiam a bestiis, quae putat esse specula naturae, ut diceret ab iis duce natura hanc voluptatem expeti nihil dolendi. Neque enim haec movere potest appetitum animi, nec ullum habet ictum quo pellat animum status hic non dolendi. Itaque in hoc eodem peccat Hieronymus. At ille pellit, qui permulcet sensum voluptate. Itaque Epicurus semper hoc utitur, ut probet voluptatem natura expeti, quod ea voluptas, quae in motu sit,

et parvos ad se adiciat et bestias, non illa stabilis, in qua tantum inest nihil dolere. Qui igitur convenit ab alia voluptate dicere naturam proficisci, in alia summum bonum ponere?

XI. 33. Bestiarum vero nullum iudicium puto. Quamvis enim depravatae non sint, pravae tamen esse possunt. Ut bacillum aliud est inflexum et incurvatum de industria, aliud ita natum, sic ferarum natura non est illa quidem depravata mala disciplina, sed natura sua. Nec vero, ut voluptatem expetat, natura movet infantem, sed tantum ut se ipse diligat, ut integrum se salvumque velit. Omne enim animal, simul [et] ortum est, et se ipsum et omnes partes suas diligit, duasque, quae maximae sunt, in primis amplectitur, animum et corpus, deinde utriusque partes. Nam sunt et in animo praecipua quaedam et in corpore, quae quum leviter agnovit, tum discernere incipit, ut ea, quae prima data sint natura, appetat asperneturque contraria. 34. In his primis naturalibus voluptas insit necne magna quaestio est. Nihil vero putare esse praeter voluptatem, non membra, non sensus, non ingenii motum, non integritatem corporis, non valetudinem, summae mihi videtur inscitiae. Atque ab isto capite fluere necesse est omnem rationem bonorum et malorum. Polemoni et iam ante Aristoteli ea prima visa sunt, quae paullo ante dixi. Ergo nata est sententia veterum Academicorum et Peripateticorum, ut finem bonorum dicerent secundum naturam vivere, id est, virtute adhibita frui primis a natura datis. Callipho ad virtutem nihil adiunxit nisi voluptatem, Diodorus vacuitatem doloris. His omnibus, quos dixi, consequentes sunt fines bonorum, Aristippo simplex voluptas, Stoicis consentire naturae, quod esse volunt e virtute, id est, honeste vivere, quod ita interpretantur, vivere cum intelligentia rerum earum, quae natura evenirent, eligentem ea, quae essent secundum naturam reicientemque contraria. 35. Ita tres sunt fines expertes honestatis, unus Aristippi vel Epicuri, alter Hieronymi, Carneadi tertius, tres, in quibus honestas cum aliqua accessione, Polemonis, Calliphontis, Diodori: una simplex, cuius Zeno auctor, posita in decore tota, id est, in hone-

state: nam Pyrrho, Aristo, Herillus iam diu abiecti. Reliqui sibi constiterunt, ut extrema cum initiis convenirent, ut Aristippo voluptas, Hieronymo doloris vacuitas, Carneadi frui principiis naturalibus esset extremum. XII. Epicurus autem quum in prima commendatione voluptatem dixisset, si eam, quam Aristippus, idem tenere debuit ultimum bonorum quod ille: sin eam, quam Hieronymus, fecisset idem, ut voluptatem illam [Aristippi] in prima commendatione poneret.

36. Nam quod ait sensibus ipsis iudicari voluptatem bonum esse, dolorem malum, plus tribuit sensibus quam nobis leges permittunt, quum privatarum litium iudices sumus. Nihil enim possumus iudicare, nisi quod est nostri iudicii. In quo frustra iudices solent, quum sententiam pronunciant, addere, *SI QUID MEI IUDICII EST*. Si enim non fuit eorum iudicii, nihilo magis, hoc non addito, illud est iudicatum. Quid indicant sensus? Dulce amarum, lene asperum, prope longe, stare movere, quadratum rotundum. 37. Aequam igitur pronunciat sententiam ratio, adhibita primum divinarum humanarumque rerum scientia, quae potest appellari rite sapientia, deinde adiunctis virtutibus, quas ratio rerum omnium dominas, tu voluptatum satellites et ministras esse voluisti: quarum adeo omnium sententia pronunciat primum de voluptate, nihil esse ei loci, non modo ut sola ponatur in summi boni sede, quam quaerimus, sed ne illo quidem modo, ut ad honestatem applicetur. De vacuitate doloris eadem sententia erit. 38. Reicietur etiam Carneades, nec ulla de summo bono ratio aut voluptatis non dolendive particeps aut honestatis expertis probabitur. Ita relinquet duas, de quibus etiam atque etiam consideret. Aut enim statuet nihil esse bonum nisi honestum, nihil malum nisi turpe, caetera aut omnino nihil habere momenti aut tantum, ut nec expetenda nec fugienda, sed eligenda modo aut reicienda sint, aut anteponet eam, quam quum honestate ornatissimam tum etiam ipsis initiis naturae et totius perfectione vitae locupletatam videbit. Quod eo liquidius faciet, si perspexerit rerum inter eas verborumne sit controversia.

XIII. 39. Huius ego nunc auctoritatem sequens idem faciam. Quantum enim potero, minuat contentiones, omnesque simplices sententias eorum, in quibus nulla est virtutis adiunctio, omnino a philosophia semovendas putabo, primum Aristippi Cyrenaicorumque omnium, quos non est verum in ea voluptate, quae maxime dulcedine sensum moveret, summum bonum ponere, contemnentes istam vacuitatem doloris. 40. Hi non viderunt ut ad cursum equum, ad arandum bovem, ad indagandum canem, sic hominem ad duas res, ut ait Aristoteles, ad intelligendum et ad agendum esse natum, quasi mortalem deum, contraque ut tardam aliquam et languidam pecudem ad pastum et ad procreandi voluptatem hoc divinum animal ortum esse voluerunt: quo nihil mihi videtur absurdius. 41. Atque haec contra Aristippum, qui eam voluptatem non modo summam, sed solam etiam ducit, quam omnes unam appellamus voluptatem. Aliter autem vobis placet. Sed ille, ut dixi, vitiose. Nec enim figura corporis nec ratio excellens ingenii humani significat ad unam hanc rem natum hominem, ut frueretur voluptatibus. Nec vero audiendus Hieronymus, cui summum bonum est idem, quod vos interdum vel potius nimium saepe dicitis, nihil dolere. Non enim, si malum est dolor, carere eo malo satis est ad bene vivendum. Hoc dixerit potius Ennius:

Nimum boni est, cui nihil est . . . mali.

Nos beatam vitam non depulsione mali, sed adeptione boni iudicemus, nec eam cessando, sive gaudentem, ut Aristippus, sive non dolentem, ut hic, sed agendo aliquid considerandove quaeramus. 42. Quae possunt eadem contra Carneadeum illud summum bonum dici, quod is non tam, ut probaret, protulit, quam ut Stoicis, quibuscum bellum gerebat, opponeret. Id autem eius modi est, ut additum ad virtutem auctoritatem videatur habiturum et expleturum cumulate vitam beatam: de quo omnis haec quaestio est. Nam qui ad virtutem adiungunt vel voluptatem, quam unam virtus minimi facit, vel vacuitatem doloris, quae, etiam si malo caret, tamen non est summum bonum, accessione utuntur non ita probabili, nec tamen cur id tam parce tam-

que restricte faciant intelligo. Quasi enim emendum eis sit, quod addant ad virtutem, primum vilissimas res addunt, deinde singulas potius quam omnia, quae prima natura approbavisset, ea cum honestate coniungerent. 43. Quae quod Aristoni et Pyrrhoni omnino visa sunt pro nihilo, ut inter optime valere et gravissime aegrotare nihil prorsus dicerent interesse, recte iam pridem contra eos desitum est disputari. Dum enim in una virtute sic omnia esse voluerunt, ut eam rerum selectione exspoliarent nec ei quidquam aut unde oriretur darent aut ubi niteretur, virtutem ipsam, quam amplexabantur, sustulerunt. Herillus autem ad scientiam omnia revocans unum quoddam bonum vidit, sed nec optimum nec quo vita gubernari possit. Itaque hic ipse iam pridem est reiectus: post enim Chrysippum non sane est disputatum.

XIV. Restatis igitur vos: nam cum Academicis incerta metatio est, qui nihil adfirmant et quasi desperata cognitione certi id sequi volunt, quodcumque veri simile videatur. 44. Cum Epicuro autem hoc plus est negotii, quod e duplici genere voluptatis coniunctus est, quodque et ipse et amici eius et multi postea defensores eius sententiae fuerunt, et nescio quo modo is, qui auctoritatem minimam habet, maximam vim, populus eum illis facit. Quos nisi redarguimus, omnis virtus, omne decus, omnis vera laus deserenda est. Ita caeterorum sententiis semotis relinquitur non mihi eum Torquato, sed virtuti eum voluptate certatio. Quam quidem certationem homo et acutus et diligens, Chrysippus, non contemnit totumque discrimen summi boni in earum comparatione positum putat. Ego autem existimo, si honestum aliquid esse ostendero, quod sit ipsum vi sua propter sequere expetendum, iacere vestra omnia. Itaque eo quale sit breviter, ut tempus postulat, constituto accedam ad omnia tua, Torquate, nisi memoria forte defecerit.

45. Honestum igitur id intelligimus, quod tale est, ut detracta omni utilitate sine ullis praemiis fructibusque per se ipsum possit iure laudari. Quod quale sit non tam definitione, quam sum usus, intelligi potest, quamquam aliquantum potest, quam communi omnium iudicio et optimi cu-

iusque studiis atque factis, qui permulta ob eam causam unam faciunt, quia deest, quia rectum, quia honestum est, etsi nullum consecutorum emolumentum vident. Homines enim, etsi aliis multis, tamen hoc uno plurimum a bestiis differunt, quod rationem habent a natura datam mentemque acrem et vigentem celerrimeque multa simul agitantem et, ut ita dicam, sagacem, quae et causas rerum et consecutiones videat et similitudines transferat et diuneta coniungat et cum praesentibus futura copulet omnemque complectatur vitae consequentis statum. Eademque ratio fecit hominem hominum appetentem eumque iis natura et sermone et usu congruentem, ut profectus a caritate domesticorum ac suorum serpat longius et se implicet primum civium, deinde omnium mortalium societate, atque, ut ad Archytam scripsit Plato, non sibi se soli natum meminerit, sed patriae, sed suis, ut perexigua pars ipsi relinquatur. 46. Et quoniam eadem natura cupiditatem ingenuit homini veri videndi, quod facillime apparet, quam vaeni curis etiam quid in caelo fiat scire avemus, his initiis inducti omnia vera diligimus, id est, fidelia, simplicia, constantia, tum vana, falsa, fallentia odimus, ut fraudem, periurium, malitiam, iniuriam. Eadem ratio habet in se quiddam amplum atque magnificentum, ad imperandum magis quam ad parendum accommodatum, omnia humana non tolerabilia solum, sed etiam levia ducens, altum quiddam et excelsum, nihil timens, nemini cedens, semper invictum. 47. Atque his tribus generibus honestorum notatis quartum sequitur et in eadem pulcritudine et aptum ex illis tribus, in quo inest ordo et moderatio. Cuius similitudine perspecta in formarum specie ac dignitate transitum est ad honestatem dictorum atque factorum. Nam ex his tribus laudibus, quas ante dixi, et temeritatem reformidat et non audet cuiquam aut dicto protervo aut facto nocere, vereturque quidquam aut facere aut eloqui, quod parum virile videatur.

XV. 48. Habes undique expletam et perfectam, Torquate, formam honestatis, quae tota his quattuor virtutibus, quae a te quoque commemoratae sunt, continetur. Hanc se tuus Epicurus omnino ignorare dicit, quam aut qualem esse ve-

lint ii, qui honestate summum bonum metiantur. Si enim ad honestatem omnia referantur, neque in ea voluptatem dicant inesse, ait eos voce inani sonare — his enim ipsis verbis utitur — neque intelligere nec videre sub hanc vocem honestatis quae sit subiicienda sententia. Ut enim consuetudo loquitur, id solum dicitur honestum, quod est populari fama gloriosum. Quod, inquit, quamquam voluptatibus quibusdam est saepe iucundius, tamen expetitur propter voluptatem. 49. Videsne quam sit magna dissensio? Philosophus nobilis, a quo non solum Graecia et Italia, sed etiam omnis barbaria commota est, honestum quid sit, si id non est in voluptate, negat se intelligere, nisi forte illud, quod multitudinis rumore laudetur. Ego autem hoc etiam turpe esse saepe iudico et, si quando turpe non sit, tum esse non turpe, quum id a multitudine laudetur, quod sit ipsum per se rectum atque laudabile, tamen non ob eam causam illud dici honestum esse, quia laudetur a multis, sed quia tale sit, ut, vel si ignorarent id homines vel si obmutuissent, sua tamen pulcritudine esset specieque laudabile. Itaque idem natura victus, cui obsisti non potest, dicit alio loco id, quod a te etiam paullo ante dictum est, non posse iucunde vivi nisi etiam honeste. 50. Quid nunc *honeste* dicit? idemne quod *iucunde*? Ergo ita, non posse honeste vivi, nisi honeste vivatur. An nisi populari fama? Sine ea igitur iucunde negat posse vivi? Quid turpius quam sapientis vitam ex insipientium sermone pendere? Quid ergo hoc loco intelligit honestum? Certe nihil, nisi quod possit ipsum propter se iure laudari. Nam si propter voluptatem, quae est ista laus, quae possit e macello peti? Non is vir est, ut, quum honestatem eo loco habeat, ut sine ea iucunde neget posse vivi, illud honestum, quod populare sit, sentiat et sine eo iucunde neget vivi posse, aut quidquam aliud honestum intelligat, nisi quod sit rectum ipsumque per se, sua vi, sua natura, sua sponte laudabile.

XVI. 51. Itaque, Torquate, quum diceret clamare Epicurum non posse iucunde vivi, nisi honeste et sapienter et iuste viveretur, tu ipse mihi gloriari videbare. Tanta vis inerat in verbis propter earum rerum, quae significabantur

his verbis, dignitatem, ut altior fieres, ut interdum insisteres, ut nos intuens quasi testificarere laudari honestatem et iustitiam aliquando ab Epicuro. Quam te decebat iis verbis uti, quibus si philosophi non uterentur, philosophia omnino non egeremus. Istorum enim verborum amore, quae per raro appellantur ab Epicuro, sapientiae, fortitudinis, iustitiae, temperantiae, praestantissimis ingenii homines se ad philosophiae studium contulerunt. 52. Oculorum, inquit Plato, est in nobis sensus acerrimus, quibus sapientiam non cernimus. Quam illa ardentis amores excitaret sui, si videretur! Cur tandem? an quod ita callida est, ut optime possit architectari voluptates? Cur iustitia laudatur? aut unde est hoc contritum vetustate proverbium, *quicum in tenebris*? Hoc dictum in una re latissime patet, ut in omnibus factis re, non teste moveamur. 53. Sunt enim levia et per infirma, quae dicebantur a te, animi conscientia improbos excruciarum, tum etiam poenae timore, qua aut adficiantur aut semper sint in metu ne adficiantur aliquando. Non oportet timidum aut imbecillo animo fingi non bonum illum virum, qui, quidquid fecerit, ipse se cruciet omniaque formidet, sed omnia callide referentem ad utilitatem, acutum, versutum, veteratorem, facile ut excogitet, quo modo occulte, sine teste, sine ullo conscio fallat. 54. An tu me de L. Tubulo putas dicere? qui, quum praetor quaestionem inter sicarios exercuisset, ita aperte cepit pecunias ob rem iudicandam, ut anno proximo P. Scaevola tribunus plebis ferret ad plebem vellente de ea re quaeri. Quo plebiscito decreta a senatu est consuli quaestio Cn. Caepioni: profectus in exsilium Tubulus statim, nec respondere ausus: erat enim res aperta.

XVII. Non igitur de improbo, sed de callido improbo quaerimus, qualis Q. Pompeius in foedere Numantino infitiando fuit, nec vero omnia timente, sed primum qui animi conscientiam non curet, quam scilicet comprimere nihil est negotii. Is enim, qui occultus et tectus dicitur, tantum abest ut se indicet, perficiet etiam ut dolere alterius improbe facto videatur: quid est enim aliud esse versutum? 55. Memini me adesse P. Sextilio Rufo, quum is rem ad amicos

ita deferret, se esse heredem Q. Fadio Gallo, cuius in testamento scriptum esset se ab eo rogatum, ut omnis hereditas ad filiam perveniret. Id Sextilius factum negabat. Poterat autem impune: quis enim redargueret? Nemo nostrum credebatur, eratque veri similis hunc mentiri, cuius interesset, quam illum, qui id se rogasse scripsisset, quod debuisset rogare. Addebat etiam se in legem Voconiam iuratum contra eam facere non audere, nisi aliter amicis videretur. Aderamus nos quidem adolescentes, sed multi amplissimi viri, quorum nemo censuit plus Fadiae dandum quam posset ad eam lege Voconia pervenire. Tenuit permagnam Sextilii hereditatem, unde, si secutus esset eorum sententiam, qui honesta et recta emolumentis omnibus et commodis anteponerent, nummum nullum attigisset. Num igitur eum postea censes anxio animo aut sollicito fuisse? Nihil minus contraque illa hereditate dives ob eamque rem laetus. Magni enim aestimabat pecuniam non modo non contra leges, sed etiam legibus partam, quae quidem vel cum periculo est quaerenda vobis. Est enim effectrix multarum et magnarum voluptatum. 56. Ut igitur illis, qui, recta et honesta quae sunt, ea statuunt per se expetenda, adeunda sunt quaevis pericula decoris honestatisque causa, sic vestris, qui omnia voluptate metiuntur, pericula adeunda sunt, ut adipiscantur magnas voluptates, si magna res, magna hereditas agetur, quum pecunia voluptates pariantur plurimae, idemque erit Epicuro vestro faciendum, si suum finem bonorum sequi volet, quod Scipioni, magna gloria proposita, si Hannibalem in Africam retraxisset — itaque quantum adiit periculum! ad honestatem enim illum omnem conatum suum referebat, non ad voluptatem —: sic vester sapiens magno aliquo emolumento commotus capitis causa, si opus fuerit, dimicabit. 57. Occultum facinus esse potuerit, gaudebit: deprehensus omnem poenam contemnet. Erit enim instructus ad mortem contemnendam, ad exsilium, ad ipsum etiam dolorem. Quem quidem vos, quum improbis poenam proponitis, impetibilem facitis: quum sapientem semper boni plus habere vultis, tolerabilem.

XVIII. Sed finge non solum callidum eum, qui aliquid

improbe faciat, verum etiam praepotentem, ut M. Crassus fuit — qui tamen solebat uti suo bono —, ut hodie est noster Pompeius, cui recte facienti gratia est habenda: esse enim quam vellet iniquus poterat impune. Quam multa vero iniuste fieri possunt, quae nemo possit reprehendere! 58. Si te amicus tuus moriens rogaverit, ut hereditatem reddas filiae suae, nec usquam id scripserit, ut scripsit Fadius, nec cuiquam dixerit, quid facies? Tu quidem reddes: ipse Epicurus fortasse redderet, ut Sex. Peducaeus, Sex. F., is qui hunc nostrum reliquit, effigiem et humanitatis et probitatis suae filium, quum doctus tum omnium vir optimus et iustissimus, quum sciret nemo eum rogatum a C. Plotio, equite Romano splendido, Nursino, ultro ad mulierem venit eique nihil opinanti viri mandatum exposuit hereditatemque reddidit. Sed ego ex te quaero, quoniam idem tu certe fecisses, nonne intelligas eo maiorem vim esse naturae, quod ipsi vos, quia omnia ad vestrum commodum et, ut ipsi dicitis, ad voluptatem referatis, tamen ea faciatis, e quibus appareat non voluptatem vos, sed officium sequi, plusque rectam naturam quam rationem pravam valere? 59. Si scieris, inquit Carneades, aspidem occulte latere uspiam et velle aliquem imprudentem super eam adsidere, cuius mors tibi emolumentum futura sit, improbe feceris, nisi monueris ne adsidat. Sed impunite tamen: scisse enim te quis coarguere possit? Sed nimis multa. Perspicuum est enim, nisi aequitas, fides, iustitia proficiscantur a natura, et si omnia haec ad utilitatem referantur, virum bonum non posse reperiri, deque his rebus satis multa in nostris de re publica libris sunt dicta a Laelio.

XIX. 60. Transfer idem ad modestiam vel temperantiam, quae est moderatio cupiditatum rationi obediens. Satisne ergo pudori consulat, si quis sine teste lubrici pareat? an est aliquid per se ipsum flagitiosum, etiam si nulla comitetur infamia? Quid? fortes viri voluptatumne calculis subductis proelium ineunt, sanguinem pro patria profundunt, an quodam animi ardore atque impetu concitati? Utrum tandem censes, Torquate, Imperiosum illum, si nostra verba audiret, tuamne de se orationem lubentius auditurum fuisse

an meam, quum ego dicerem nihil eum fecisse sua causa omniaque rei publicae, tu contra nihil nisi sua? Si vero id etiam explanare velles apertiusque diceres nihil eum fecisse nisi voluptatis causa, quo modo eum tandem laturum fuisse existimas? 61. Esto: fecerit, si ita vis, Torquatus propter suas utilitates — malo enim [*ita*] dicere quam voluptates, in tanto praesertim viro —: num etiam collega eius P. Decius, princeps in ea familia consulatus, quum se devoverat et equo admissio in mediam aciem Latinorum iruebat, aliquid de voluptatibus suis cogitabat? Ubi ut eam caperet aut quando, quum sciret confestim esse moriendum eamque mortem ardentiore studio peteret, quam Epicurus voluptatem petendam putat? Quod quidem eius factum nisi esset iure laudatum, non esset imitatus quarto consulatu suo filius, neque porro ex eo natus eum Pyrrho bellum gerens consul cecidisset in proelio seque e continenti genere tertiam victimam rei publicae praebuisset. 62. Continee me ab exemplis. Graecis hoc modicum est, Leonidas, Epaminondas, tres aliqui aut quattuor: ego, si nostros colligere coepero, perficiam illud quidem, ut se virtuti tradat constringendam voluptas: sed dies me deficient, et, ut A. Varius, qui est habitus iudex durior, dicere consessori solebat, quum datis testibus alii tamen citarentur: Aut hoc testium satis est aut nescio quid satis sit, sic a me satis datum est testium. Quid enim? te ipsum, dignissimum maioribus tuis, voluptasne induxit ut adolescentulus eriperes P. Sullae consulatum? Quem quum ad patrem tuum rettulisses, fortissimum virum, qualis ille vel consul vel civis quum semper tum post consulatum fuit! Quo quidem auctore nos ipsi ea gessimus, ut omnibus potius quam ipsis nobis consuluerimus. 63. At quam pulere dicere videbare, quum ex altera parte ponebas cumulatam aliquem plurimis et maximis voluptatibus, nullo nec praesenti nec futuro dolore, ex altera autem cruciatibus maximis toto corpore nulla nec adiuncta nec sperata voluptate, et quaerebas, quis aut hoc miserius aut superiore illo beatior foret, deinde concludebas summum malum esse dolorem, summum bonum voluptatem!

XX. L. Thorius Balbus fuit, Lanuvinus, quem meminisse tu non potes. Is ita vivebat, ut nulla tam exquisita posset inveniri voluptas qua non abundaret. Erat et cupidus voluptatum et cuiusvis generis eius intelligens et copiosus, ita non superstitiosus, ut illa plurima in sua patria sacrificia et sana contemneret, ita non timidus ad mortem, ut in acie sit ob rem publicam interfectus. 64. Cupiditates non Epicuri divisione finiebat, sed sua satietate. Habebat tamen rationem valetudinis: utebatur iis exercitationibus, ut ad cenam et esuriens et sitiens veniret, eo cibo, qui et suavissimus esset et idem facillimus ad concoquendum, vino et ad voluptatem et ne noceret. Caetera illa adhibebat, quibus dempulis negat se Epicurus intelligere quid sit bonum. Ab-erant omnis dolor, qui si adesset, nec molliter ferret et tamen medicis plus quam philosophis uteretur. Color egregius, integra valetudo, summa gratia, vita denique conferta voluptatum omnium varietate. 65. Hunc vos beatum: ratio quidem vestra sic cogit: at ego quem huic anteponam non audeo dicere: dicet pro me ipsa virtus nec dubitabit isti vestro beato M. Regulum anteponere, quem quidem, quum sua voluntate, nulla vi coactus praeter fidem, quam dederat hosti, ex patria Karthaginem revertisset, tum ipsum, quum vigiliis et fame cruciaretur, clamat virtus beatiorem fuisse quam potantem in rosa Thorium. Bella magna gesserat, bis consul fuerat, triumpharat, nec tamen illa sua superiora tam magna neque tam praeclara ducebat quam illum ultimum casum, quem propter fidem constantiamque susceperat, qui nobis miserabilis videtur audientibus, illi perpetenti erat voluptarius. Non enim hilaritate et lascivia nec risu aut ioco comite levitatis, sed saepe etiam tristes firmitate et constantia sunt beati. 66. Stuprata per vim Lucretia a regis filio, testata cives, se ipsa interemit. Hic dolor populi Romani duce et auctore Bruto causa civitati libertatis fuit, ob eiusque mulieris memoriam primo anno et vir et pater eius consul est factus. Tenuis L. Verginius unusque de multis sexagesimo anno post libertatem receptam virginem filiam sua manu occidit potius, quam ea App. Claudii libidini, qui tum erat summo imperio, dederetur.

XXI. 67. Aut haec tibi, Torquate, sunt vituperanda aut patrociniū voluptatis repudiandum. Quod autem patrociniū aut quae ista causa est voluptatis, quae nec testes illos e claris viris nec laudatores poterit adhibere? Ut enim nos ex annalium monumentis testes excitamus eos, quorum omnis vita consumpta est in laboribus gloriosis, qui voluptatis nomen audire non possent, sic in vestris disputationibus historia muta est. Numquam audiivi in Epicuri schola Lycurgum, Solonem, Miltiadem, Themistoclem, Epaminondam nominari, qui in ore sunt caeterorum philosophorum omnium. Nunc vero, quoniam haec nos etiam tractare coepimus, suppeditabit nobis Atticus noster e thesauris suis quos et quantos viros! 68. Nonne melius est de his aliquid quam tantis voluminibus de Themista loqui? Sint ista Graecorum, quamquam ab iis philosophiam et omnes ingenuas disciplinas habemus, sed tamen est aliquid, quod nobis non liceat, liceat illis. Pugnant Stoici cum Peripateticis. Alteri negant quidquam esse bonum nisi quod honestum sit, alteri plurimum se et longe longeque plurimum tribuere honestati, sed tamen et in corpore et extra esse quaedam bona. Et certamen honestum et disputatio splendida! Omnis est enim de virtutis dignitate contentio. At cum tuis quum disseras, multa sunt audienda etiam de obscenis voluptatibus, de quibus ab Epicuro saepissime dicitur. 69. Non potes ergo ista tueri, Torquate, mihi crede, si te ipse et tuas cogitationes et studia perspexeris: pudebit te, inquam, illius tabulae, quam Cleanthes sane commode verbis depingere solebat. Iubebat eos, qui audiebant, secum ipsos cogitare pictam in tabula Voluptatem, pulcherrimo vestitu et ornatu regali in solio sedentem, praesto esse virtutes ut ancillulas, quae nihil aliud agerent, nullum suum officium ducerent nisi ut voluptati ministrarent, et eam tantum ad aurem admonerent, si modo id pictura intelligi posset, ut caveret ne quid faceret imprudens, quod offenderet animos hominum, aut quidquam, e quo oriretur aliquis dolor. 'Nos quidem virtutes sic natae sumus, ut tibi serviremus, aliud negolii nihil habemus.'

XXII. 70. At negat Epicurus — hoc enim vestrum lumen

est — quemquam qui honeste non vivat, iucunde posse vivere. Quasi ego id curem, quid ille aiat aut neget. Illud quaero, quid ei, qui in voluptate summum bonum ponat, consentaneum sit dicere. Quid adfers, cur Thorius, cur † Chius Postamius, cur omnium horum magister, Orata, non iucundissime vixerit? Ipse negat, ut ante dixi, luxuriosorum vitam reprehendam, nisi plane fatui sint, id est, nisi aut cupiant aut metuant. Quarum ambarum rerum quum medicinam pollicetur, luxuriae licentiam pollicetur. His enim rebus detractis negat se reperire in asotorum vita quod reprehendat. 71. Non igitur potestis voluptate omnia dirigentes aut tueri aut retinere virtutem. Nam nec vir bonus ac iustus haberi debet, qui, ne malum habeat, abstinere se ab iniuria: — nosti credo illud:

Nemo pius est, qui pietatem

cave quidquam putes esse verius. Nec enim, dum metuit, iustus est, et certe, si metuere desiterit, non erit: non metuet autem, sive celare potuerit sive opibus magnis quidquid fecerit obtinere, certeque malet existimari vir bonus ut non sit quam esse ut non putetur. Ita, quod perversissimum est, pro vera certaue iustitia simulationem nobis iustitiae traditis, praecipitisque quodam modo, ut nostram stabilem conscientiam contemnamus, aliorum errantem opinionem aucupemur. 72. Quae dici eadem de cacteris virtutibus possunt, quarum omnium fundamenta vos in voluptate tamquam in aqua ponitis. Quid enim? fortemne possumus dicere eundem illum Torquatam? — delector enim, quamquam te non possum, ut ais, corrumpere, delector, inquam, et familia vestra et nomine. Et hercule mihi vir optimus nostrique amantissimus, A. Torquatus, versatur ante oculos, cuius quantum stadium fuerit et quam insigne erga me temporibus illis, quae nota sunt omnibus, scire necesse est utrumque vestrum, quae mihi ipsi, qui volo et esse et haberi gratus, grata non essent, nisi eum perspicerem mea causa mihi amicum fuisse, non sua, nisi hoc dicis, sua, quod interest omnium recte facere. Si id dicis, vicimus. Id enim volumus, id contendimus, ut officii

fructus sit ipsum officium. 73. Hoc ille tuus non vult omnibusque ex rebus voluptatem quasi mercedem exigit. Sed ad illum redeo. — Si voluptatis causa cum Gallo apud Anienem depugnavit provocatus et ex eius spoliis sibi et torquem et cognomen induit ullam aliam ob causam, nisi quod ei talia facta digna viro videbantur, fortem non puto. Iam si pudor, si modestia, si pudicitia, si uno verbo temperantia poenae aut infamiae metu coërecebuntur, non sanctitate sua se tuebuntur, quod adulterium, quod stuprum, quae libido non se proripiet ac proiciet aut occultatione proposita aut impunitate aut licentia! 74. Quid? illud, Torquate, quale tandem videtur, te isto nomine, ingenio, gloria, quae facis, quae cogitas, quae contendis quo referas, cuius rei causa perficere quae conaris velis, quid optimum denique in vita iudices non audere in conventu dicere? Quid enim mereri velis, iam quum magistratum inieris et in contionem ascenderis — est enim tibi edicendum quae sis observaturus in iure dicendo, et fortasse etiam, si tibi erit visum, aliquid de maioribus tuis et de te ipso dices more maiorum —, quid merearis igitur, ut dicas te in eo magistratu omnia voluptatis causa facturam esse teque nihil fecisse in vita nisi voluptatis causa? ‘An me, inquis, tantamentem putas, ut apud imperitos isto modo loquar?’ At tu eadem ista dic in iudicio aut, si coronam times, dic in senatu. Numquam facies. Cur, nisi turpis oratio est? Mene ergo et Triarium dignos existimas apud quos turpiter loquere?

XXIII. 75. Verum esto: verbum ipsum voluptatis non habet dignitatem, nec nos fortasse intelligimus: hoc enim idemdem dicitis, non intelligere nos quam dicatis voluptatem. Rem videlicet difficilem et obscuram! Individua quum dicitis et intermundia, quae nec sunt ulla nec possunt esse, intelligimus: voluptas, quae passeribus omnibus nota est, a nobis intelligi non potest? Quid? si efficio ut fateare me non modo quid sit voluptas scire — est enim iucundus motus in sensu —, sed etiam quid velis tu eam esse? Tum enim eam ipsam vis, quam modo ego dixi, et nomen imponis, in motu ut sit et faciat aliquam varietatem, tum aliam

quamdam summam voluptatem, cui addi nihil possit, eam tum adesse, quum dolor omnis absit, eamque stabilem appellas. 76. Sit sane ista voluptas. Dic in quovis conventu te omnia facere, ne doleas. Si ne hoc quidem satis ample, satis honeste dici putas, dic te omnia et in isto magistratu et in omni vita utilitatis tuae causa facturum, nihil nisi quod expediat, nihil denique nisi tua causa, quem clamorem conitionis aut quam spem consulatus eius, qui tibi paratissimus est, futuram putas? Eamne rationem igitur sequare, qua æcum ipse et eum tuis utare, profiteri autem et in medium proferre non audeas? At vero illa, quae Peripatetici, quae Stoici dicunt, semper tibi in ore sunt, in iudiciis, in senatu: Officium, aequitatem, dignitatem, fidem, recta, honesta, digna imperio, digna populo Romano, omnia pericula pro re publica, mori pro patria?, 77. haec quum loqueris, nos barones stupemus, tu videlicet tecum ipse rides. Nam inter ista tam magnifica verba tamque praeclara non habet ullum voluptas locum, non modo illa, quam in motu esse dicitis, quam omnes urbani, rustici, omnes, inquam, qui Latine loquuntur, voluptatem vocant, sed ne haec quidem stabilis, quam praeter vos nemo appellat voluptatem.

XXIV. Vide igitur ne non debeas verbis nostris uti, sententiis tuis. Quod si vultum tibi, si incessum fingeres, quo gravior viderere, non esses tui similis: verba tu fingas et ea dicas, quae non sentias? aut etiam, ut vestitum, sic sententiam habeas aliam domesticam, aliam forensem, ut in fronte ostentatio sit, intus veritas occultetur? Vide, quaeso, rectamne sit. Mihi quidem eae verae videntur opiniones, quae honestae, quae laudabiles, quae gloriosae, quae in senatu, quae apud populum, quae in omni coetu concilioque profitendae sint, ne id non pudeat sentire quod pudeat dicere. 78. Amicitiae vero locus ubi esse potest aut quis amicus esse cuiquam quem non ipsum amet propter ipsum? Quid autem est amare, e quo nomen ductum amicitiae est, nisi velle bonis aliquem adfici quam maximis, etiam si ad se nihil ex iis redeat? 'Et prodest, inquit, mihi eo esse animo.' Immo videri fortasse. Esse enim, nisi eris, non potes. Qui autem esse poteris, nisi te amor ipse ce-

perit? quod non subducta utilitatis ratione effici solet, sed ipsum a se oritur et sua sponte nascitur. 'At enim sequor utilitatem.' Manebit ergo amicitia tam diu, quam diu sequetur utilitas, et, si utilitas amicitiam constituet, tollet eadem. 79. Sed quid ages tandem, si utilitas ab amicitia, ut fit saepe, defecerit? Relinquesne? quae ista amicitia est? Retinebis? qui convenit? quid enim de amicitia statueris utilitatis causa expetenda vides. 'Ne in odium veniam, si amicum destitero tueri.' Primum cur ista res digna odio est, nisi quod est turpis? Quod si, ne quo incommodo adficiare, non relinques amicum, tamen, ne sine fructu adligatus sis, ut moriatur optabis. Quid? si non modo utilitatem tibi nullam adferet, sed iacturae rei familiaris erunt faciundae, labores suscipiendi, adeundum vitae periculum, ne tum quidem te respicies et cogitabis sibi quemque natum esse et suis voluptatibus? Vadem te ad mortem tyranno dabis pro amico, ut Pythagoreus ille Siculo fecit tyranno? aut, Pylades quum sis, dices te esse Orestem, ut moriari pro amico? aut, si esses Orestes, Pyladem refelleres, te indicares et, si id non probares, quo minus ambo una necaremini non precarere?

XXV. 80. Faceres tu quidem, Torquate, haec omnia: nihil enim arbitror magna laude dignum esse quod te praetermissurum credam aut mortis aut doloris metu. Non quaeritur autem quid naturae tuae consentaneum sit, sed quid disciplinae. Ratio ista, quam defendis, praecepta, quae didicisti, quae probas, funditus evertunt amicitiam, quamvis eam Epicurus, ut facit, in caelum efferat laudibus. 'At coluit ipse amicitias.' Quis, quaeso, illum negat et bonum virum et comem et humanum fuisse? De ingenio eius in his disputationibus, non de moribus quaeritur. Sit ista in Graecorum levitate perversitas, qui maledictis insectantur eos, a quibus de veritate dissentiunt. Sed quamvis comis fuerit in amicis tuendis, tamen, si haec vera sunt — nihil enim adfirmo —, non satis acutus fuit. 'At multis se probavit.' 81. Et quidem iure fortasse, sed tamen non gravissimum est testimonium multitudinis. In omni enim arte vel studio vel quavis scientia vel in ipsa virtute optimum

quid, *que* rarissimum est. Ac mihi quidem, quod et ipse bonus vir fuit et multi Epicurei fuerunt et hodie sunt et in amicitiiis fideles et in omni vita constantes et graves nec voluptate, sed officio consilia moderantes, hoc videtur maior vis honestatis et minor voluptatis. Ita enim vivunt quidam, ut eorum vita refellatur oratio. Atque ut caeteri dicere existimantur melius quam facere, sic hi mihi videntur facere melius quam dicere.

XXVI. 82. Sed haec nihil sane ad rem: illa videamus, quae a te de amicitia dicta sunt. E quibus unum mihi videbar ab ipso Epicuro dictum cognoscere, amicitiam a voluptate non posse divelli ob eamque rem colendam esse, quod, [*quam*] sine ea tuto et sine metu vivi non posset, ne iucunde quidem posset. Satis est ad hoc responsum. Attulisti aliud humanius horum recentiorum, numquam dictum ab illo ipso, quod sciam, primo utilitatis causa amicum expeti, quum autem usus accessisset, tum ipsum amari per se, etiam omissa spe voluptatis. Hoc etiam si multis modis reprehendi potest, tamen accipio quod dant. Mihi enim satis est, ipsis non satis. Nam aliquando posse recte fieri dicunt, nulla exspectata nec quaesita voluptate. 83. Posuisti etiam dicere alios foedus quoddam inter se facere sapientes, ut, quem ad modum sint in se ipsos animati, eodem modo sint erga amicos: id et fieri posse et saepe esse factum et ad voluptates percipiendas maxime pertinere. Hoc foedus facere si potuerunt, faciant etiam illud, ut aequitatem, modestiam, virtutes omnes per se ipsas gratis diligant. An vero, si fructibus et emolumentis et utilitatibus amicitias coleamus, si nulla caritas erit quae faciat amicitiam ipsam sua sponte, vi sua, ex se et propter se expetendam, dubium est quin fundos et insulas amicis anteponamus? 84. Licet hic rursus ea commemorare, quae optimis verbis ab Epicuro de laude amicitiae dicta sunt. Non quaero quid dicat, sed quid convenienter possit rationi et sententiae suae dicere. 'Utilitatis causa amicitia quaesita est.' Num igitur utiliore tibi hunc Triarium putas esse posse, quam si tua sint Puteolis granaria? Collige omnia, quae soletis. 'Praesidium amicorum.' Satis est tibi in te, satis in legibus,

satis in mediocribus amicitiiis praesidii: iam contemni non poteris: odium autem et invidiam facile vitabis: ad eas enim res ab Epicuro praecepta dantur. Et tamen tantis vectigalibus ad liberalitatem utens etiam sine hac Pyladea amicitia multorum te benevolentia praeclare tuebere et munies. 85. At quicum ioca seria, ut dicitur, quicum arcaea, quicum occulta omnia? Tecum optime: deinde etiam cum mediocri amico. Sed fac ista esse non importuna, quid ad utilitatem tantae pecuniae? Vides igitur, si amicitiam sua caritate metiare, nihil esse praestantius: sin emolumento, summas familiaritates praediorum fructuosorum mercede superari. Me igitur ipsum amare oportet, non mea, si veri amici futuri sumus.

XXVII. Sed in rebus apertissimis nimium longi sumus. Perfecto enim et concluso neque virtutibus neque amicitiiis usquam locum esse, si ad voluptatem omnia referantur, nihil praeterea est magno opere dicendum. Ac tamen, ne cui loco non videatur esse responsum, pauca etiam nunc dicam ad reliquam orationem tuam. 86. Quoniam igitur summa omnis philosophiae ad beate vivendum refertur, idque unum expetentes homines se ad hoc studium contulerunt, beate autem vivere alii in alio, vos in voluptate ponitis, item contra miseriam omnem in dolore, id primum videamus, beate vivere vestrum quale sit. Atque hoc dabitur, ut opinor, si modo sit aliquid esse beatum, id oportere totum poni in potestate sapientis. Nam si amitti vita beata potest, beata esse non potest. Quis enim confidit sibi semper id stabile et firmum permansurum, quod fragile et caducum sit? Qui autem diffidet perpetuitati bonorum suorum, timeat necesse est ne aliquando amissis illis sit miser. Beatus autem esse in maximarum rerum timore nemo potest. 87. Nemo igitur beatus esse potest. Neque enim in aliqua parte, sed in perpetuitate temporis vita beata dici solet, neque appellatur omnino vita beata, nisi confecta atque absoluta, nec potest quisquam alias beatus esse, alias miser: qui enim existimabit posse se miserum esse, beatus non erit. Nam quum suscepta semel est beata vita, tam permanet quam ipsa illa effectrix beatae vitae sapientia neque

expectat ultimum tempus aetatis, quod Croeso scribit Herodotus praeceptum a Solone. At enim, quem ad modum tute dicebas, negat Epicurus ne diuturnitatem quidem temporis ad beate vivendam aliquid adferre nec minorem voluptatem percipi in brevitate temporis, quam si illa sit sempiterna. 88. Haec dicuntur inconstantissime. Quum enim summum bonum in voluptate ponat, negat infinito tempore aetatis voluptatem fieri maiorem quam finito atque modico. Qui bonum omne in virtute ponit, is potest dicere perfici beatam vitam perfectione virtutis: negat enim summo bono adferre incrementum diem: qui autem voluptate vitam effici beatam putabit, qui sibi conveniet, si negabit voluptatem crescere longinquitate? Igitur ne dolorem quidem. An dolor longissimus quisque miserrimus, voluptatem non optabiliorem diuturnitas facit? Quid est igitur cur ita semper deum Epicurus beatum appellet et aeternum? Dempta enim aeternitate nihilo beatior Iuppiter quam Epicurus: uterque enim summo bono fruitur, id est, voluptate. 'At enim hic etiam dolore.' At eum nihili facit. Ait enim se, si uratur, 'Quam hoc suave!' dicturum. 89. Qua igitur re a deo vincitur, si aeternitate non vincitur? In qua quid est boni praeter summam voluptatem et eam sempiternam? Quid ergo attinet gloriose loqui, nisi constanter loquere? In voluptate corporis — addam, si vis, animi, dum ea ipsa, ut vultis, sit e corpore — situm est vivere beate. Quid? istam voluptatem perpetuam quis potest praestare sapienti? Nam quibus rebus efficiuntur voluptates, eae non sunt in potestate sapientis. Non enim in ipsa sapientia positum est beatum esse, sed in iis rebus, quas sapientia comparat ad voluptatem. Totum autem id externum, et quod externum, id in casu est. Ita fit beatae vitae domina fortuna, quam Epicurus ait 'exiguam intervenire sapienti'.

XXVIII. 90. 'Age' inquit 'ista parva sunt. Sapientem locupletat ipsa natura, cuius divitias Epicurus parabiles esse docuit.' Haec bene dicuntur, nec ego repugno, sed inter sese ipsa pugnant. Negat enim tenuissimo victu, id est, contemptissimis escis et potionibus, minorem voluptatem percipi quam rebus exquisitissimis ad epulandum. Huic

ego, si negaret quidquam interesse ad beate vivendum quali uteretur victu concederem, laudarem etiam: verum enim diceret, idque Socratem, qui voluptatem nullo loco numerat, audio dicentem, cibi condimentum esse famem, potionis sitim. Sed qui ad voluptatem omnia referens vivit ut Gallonius, loquitur ut Frugi ille Piso, non audio, nec eum quod sentiat dicere existimo. 91. Naturales divitias dixit parabiles esse, quod parvo esset natura contenta. Certe, nisi voluptatem tanti aestimaretis. 'Non minor' inquit 'voluptas percipitur ex vilissimis rebus quam ex preciosissimis.' Hoc est non modo cor non habere, sed ne palatum quidem. Qui enim voluptatem ipsam contemnunt, iis licet dicere se acipenserem maenae non antepone, cui vero in voluptate summum bonum est, huic omnia sensu, non ratione sunt iudicanda, eaque dicenda optima, quae sunt suavissima. 92. Verum esto: consequatur summas voluptates non modo parvo, sed per me nihilo, si potest: sit voluptas non minor in nasturtio illo, quo vesci Persas esse solitos scribit Xenophon, quam in Syracusanis mensis, quae a Platone graviter vituperantur: sit, inquam, tam facilis quam vultis comparatio voluptatis, quid de dolore dicemus? cuius tanta tormenta sunt, ut in iis beata vita, si modo dolor summum malum est, esse non possit. Ipse enim Metrodorus, paene alter Epicurus, beatum esse describit his fere verbis: 'Quum corpus bene constitutum sit et sit exploratum ita futurum.' An id exploratum cuiquam potest esse, quo modo sese habiturum sit corpus, non dico ad annum, sed ad vesperum? Dolor igitur, id est, summum malum, metuetur semper, etiam si non aderit: iam enim adesse poterit. Qui potest igitur habitare in beata vita summi mali metus? 93. Traditur, inquit, ab Epicuro ratio negligendi doloris. Iam id ipsum absurdum, maximum malum negligi. Sed quae tandem ista ratio est? Maximus dolor, inquit, brevis est. Primum quid tu dicis breve? deinde dolorem quem maximum? Quid enim? Summus dolor plures dies manere non potest? Vide ne etiam menses! Nisi forte eum dicis, qui, simul atque adripuit, interficit. Quis istum dolorem timet? Illum mallet levares, quo optimum atque humanis-

simum virum, Cn. Octavium, M. F., familiarem meum, confici vidi, nec vero semel nec ad breve tempus, sed et saepe plane et diu. Quos ille, di immortales! quum omnes artus ardere viderentur, cruciatus perferebat! Nec tamen miser esse, quia summum id malum non erat, tantum modo laboriosus videbatur. At miser, si in flagitiosa atque vitiosa vita adfluere voluptatibus.

XXIX. 94. Quod autem magnum dolorem brevem, longinquum levem dicitis, id non intelligo quale sit. Video enim et magnos et eosdem bene longinquos dolores, quorum alia toleratio est verior, qua uti vos non potestis, qui honestatem ipsam per se non amatis. Fortitudinis quaedam praecepta sunt ac paene leges, quae effeminari virum vetant in dolore. Quam ob rem turpe putandum est, non dico dolere — nam id quidem est interdum necesse —, sed saxum illud Lemnium clamore Philoetetaeo funestare:

*Quod eiulatu, questu, gemitu, fremitibus
Resonando mutum stēbiles voces refert.*

Huic Epicurus praecentet, si potest, cui

*E viperino morsu venae viscerum
Veneno imbutae taetros cruciatus cient!*

Sic Epicurus: 'Philoeteta! si gravis dolor, brevis.' At iam decimum annum in spelunca iacet. 'Si longus, levis: dat enim intervalla et relaxat.' 95. Primum non saepe, deinde quae est ista relaxatio, quum et praeteriti doloris memoria recens est et futuri atque impendentis torquet timor? 'Moriatur' inquit. Fortasse id optimum, sed ubi illud: 'Plus semper voluptatis?' Si enim ita est, vide ne facinus facias, quum mori suadeas. Potius ergo illa dicantur, turpe esse, viri non esse debilitari dolore, frangi, succumbere. Nam ista vestra: 'Si gravis, brevis: si longus, levis;' dictata sunt. Virtutis, magnitudinis animi, patientiae, fortitudinis fomentis dolor mitigari solet.

XXX. 96. Audi, ne longe abeam, moriens quid dicat Epicurus, ut intelligas facta eius cum dictis discrepare: *Epicurus Hermarcho S. Quum ageremus, inquit, vitae beatum et eundem supremum diem, scribebamus haec. Tanti autem aderant vesicae et viscerum morbi, ut nihil ad eorum magnitu-*

dinem posset accedere. Miserum hominem! Si dolor summum malum est, dici aliter non potest. Sed audiamus ipsum: *Compensabatur, inquit, tamen cum his omnibus animi laetitia, quam capiebam memoria rationum inventorumque nostrorum. Sed tu, ut dignum est tua erga me et erga philosophiam voluntate ab adolescentulo suscepta, fac ut Metrodori tuare liberos.* 97. Non ego iam Epaminondae, non Leonidae mortem huius morti antepono, quorum alter quum videret Lacedaemonios apud Mantineam atque ipse gravi vulnere exanimari se videret, ut primum dispexit, quaesivit salvusne esset clipeus. Quum salvum esse flentes sui respondissent, rogavit essentne fusi hostes? Quumque id quoque ut cupiebat audivisset, evelli iussit eam, qua erat transfixus, hastam. Ita multo sanguine profuso in laetitia et victoria est mortuus. Leonidas autem, rex Lacedaemoniorum, se in Thermopylis trecentosque eos, quos eduxerat Sparta, quum esset proposita aut fuga turpis aut gloriosa mors, opposuit hostibus. Praeclaras mortes sunt imperatoriae: philosophi autem in suis lectulis plerumque moriuntur. Refert tamen, quo modo. *Beatus sibi videbatur esse moriens. Magna laus. Compensabatur, inquit, cum summis doloribus laetitia.* 98. Audio equidem philosophi vocem, Epicure. Sed quid tibi dicendum sit oblitus es. Primum enim, si vera sunt ea, quorum recordatione te gaudere dicis, hoc est, si vera sunt tua scripta et inventa, gaudere non potes. Nihil enim iam habes quod ad corpus referas: est autem a te semper dictum nec gaudere quemquam nisi propter corpus nec dolere. 'Praeteritis' inquit 'gaudeo.' Quibusnam praeteritis? si ad corpus pertinentibus, rationes tuas te video compensare cum istis doloribus, non memoriam corpore perceptarum voluptatum: sin autem ad animum, falsum est, quod negas animi ullum esse gaudium, quod non referatur ad corpus. Cur deinde Metrodori liberos commendas? quid [ex] isto egregio tuo officio et tanta fide — sic enim existimo — ad corpus refers?

XXXI. 99. Huc et illuc, Torquate, vos versetis licet: nihil in hac praeclara epistola scriptum ab Epicuro congruens et conveniens decretis eius reperietis. Ita redargui-

tur ipse a sese convincunturque scripta eius probitate ipsius ac moribus. Nam ista commendatio puerorum, memoria et paritas amicitiae, summorum officiorum in extremo spiritu conversatio indicat innatam esse homini probitatem gratuitam, non invitatum voluptatibus nec praemiorum mercedibus evocatam. Quod enim testimonium maius quaerimus, quae honesta et recta sint, ipsa esse optabilia per sese, quum videamus tanta officia morientis? 100. Sed, ut epistolam laudandam arbitror eam, quam modo totidem fere verbis interpretatus sum, quamquam ea cum summa eius philosophia nullo modo congruebat, sic eiusdem testamentum non solum a philosophi gravitate, sed etiam ab ipsius sententia iudico discrepare. Scripsit enim et multis saepe verbis et breviter aptequé in eo libro, quem modo nominavi, *mortem nihil ad nos pertinere: quod enim dissolutum sit, id esse sine sensu, quod autem sine sensu sit, id nihil ad nos pertinere omnino.* Hoc ipsum elegantius poni meliusque potuit. Nam quod ita positum est: *Quod dissolutum sit, id esse sine sensu,* id eius modi est, ut non satis plane dicat quid sit dissolutum. 101. Sed tamen intelligo quid velit. Quaero autem quid sit, quod, quum dissolutione, id est, morte sensus omnis exstinguatur et quum reliqui nihil sit omnino quod pertineat ad nos, tam accurate tamque diligenter caveat et sanciat, ut *Amynomachus et Timocrates, heredes sui, de Hermarchi sententia dent quod satis sit ad diem agendum natalem suum quotannis, mense Gamelione, itemque omnibus mensibus vicesimo die lunae dent ad eorum epulas, qui una secum philosophati sint, ut et sui et Metrodori memoria colatur.* 102. Haec ego non possum dicere non esse hominis quamvis et belli et humani, sapientis vero nullo modo, physici praesertim, quem se ille esse vult, putare ullum esse cuiusquam diem natalem. Quid? idemne potest esse dies saepius, qui semel fuit? Certè non potest. An eiusdem modi? Ne id quidem, nisi multa annorum intercesserint milia, ut omnium siderum eodem, unde profecta sint, fiat ad unum tempus reversio. Nullus est igitur cuiusquam dies natalis. 'At habetur!' Et ego scilicet id nesciebam! Sed ut sit etiamne post mortem coletur? id-

que testamento cavebit is, qui nobis quasi oraculum ediderit nihil post mortem ad nos pertinere? Haec non erant eius, qui innumerabiles mundos infinitasque regiones, quarum nulla esset ora, nulla extremitas, mente peragravisset. Num quid tale Democritus? Ut alios omittam, hunc appello, quem ille unum secutus est. 103. Quod si dies notandus fuit, eumne potius, quo natus, an eum, quo sapiens factus est? Non potuit, inquires, fieri sapiens, nisi natus esset. Isto modo ne si avia quidem eius nata non esset. Res tota, Torquate, non doctorum hominum velle post mortem epulis celebrari memoriam sui nominis. Quos quidem dies quem ad modum agatis et in quantam hominum facetorum urbanitatem incurritis non dico; nihil opus est litibus: tantum dico, magis fuisse vestrum, agere Epicuri diem natalem, quam illius, testamento cavere ut ageretur.

XXXII. 104. Sed ut ad propositum revertamur — de dolore enim quum diceremus, ad istam epistolam delati sumus —, nunc totum illud concludi sic licet: Qui in summo malo est, is tum, quum in eo est, non est beatus: sapiens autem semper beatus est et est aliquando in dolore: non est igitur summum malum dolor. Iam illud quale tandem est, bona praeterita non effluere sapienti, mala meminisse non oportere? Primum in nostrane potestate est quid meminimus? Themistocles quidem, quum ei Simonides an quis alius artem memoriae polliceretur: 'Oblivionis' inquit 'mallem. Nam meminì etiam quae nolo: oblivisci non possum quae volo.' 105. Magno hic ingenio, sed res se tamen sic habet, ut nimis imperiosi philosophi sit vetare meminisse. Vide ne ista sint Manliana vestra aut maiora etiam, si imperes quod facere non possim. Quid? si etiam iucunda memoria est praeteritorum malorum? ut proverbium non nulla veriora sint quam vestra dogmata. Vulgo enim dicitur: 'Iucundi acti labores', nec male Euripides — concludam, si potero, Latine: Graecum enim hunc versum nostis omnes —:

Suavis laborum est praeteritorum memoria.

Sed ad bona praeterita redeamus. Quae si a vobis talia di-

cerentur, qualibus C. Marius uti poterat ut expulsus, egens, in palude demersus, tropaeorum recordatione levaret dolorem suum, audirem et plane probarem. Nec enim absolvi beata vita sapientis neque ad exitum perducere poterit, si prima quaeque bene ab eo consulta atque facta ipsius oblivione obruentur. 106. Sed vobis voluptatum perceptarum recordatio vitam beatam facit et quidem corpore perceptarum. Nam si quae sunt aliae, falsum est omnes animi voluptates esse e corporis societate. Corporis autem voluptas si etiam praeterita delectat, non intelligo cur Aristoteles Sardanapalli epigramma tanto opere derideat, in quo ille rex Syriae gloriatur se omnes secum abstulisse libidinum voluptates. Quod enim ne vivus quidem, inquit, diutius sentire poterat, quam dum fruebatur, quo modo id mortuo potuit permanere? Fluit igitur voluptas corporis et prima quaeque avolat saepiusque relinquit causam poenitendi quam recordandi. Itaque beator Africanus cum patria illo modo loquens:

Desine, Roma, tuos hostes

reliquaque praeclare:

Nam tibi moenimenta mei peperere labores.

Laboribus hic praeteritis gaudet, tu iubes voluptatibus. Hic se ad ea revocat, e quibus nihil unquam rettulerit ad corpus, tu totus haeres in corpore.

XXXIII. 107. Illud autem ipsum qui obtineri potest, quod dicitis omnes animi et voluptates et dolores ad corporis voluptates ac dolores pertinere? Nihil tene delectat unquam — video quicum loquar —, te igitur, Torquate, ipsum per se nihil delectat? Omitto dignitatem, honestatem, speciem ipsam virtutum, de quibus ante dictum est, haec leviora ponam: poema, orationem quum aut scribis aut legis, quum omnium factorum, quum regionum conquiritur historiam, signum, tabula, locus amoenus, ludi, venatio, villa Luculli — nam si tuam dicerem, latebram haberes: ad corpus diceres pertinere —, sed ea, quae dixi, ad corpusne refers? an est aliquid quod te sua sponte delectet? Aut pertinacissimus fueris, si in eo perstiteris, ad corpus ea,

quae dixi, referri, aut deserueris totam Epicuri voluptatem, si negaveris. 108. Quod vero a te disputatum est maiores esse voluptates et dolores animi quam corporis, quia trium temperum particeps animus sit, corpore autem praesentia solum sentiantur, qui id probari potest, ut is, qui propter me aliquid gaudeat, plus quam ego ipse gaudeat? [Animo voluptas oritur propter voluptatem corporis et maior est animi voluptas quam corporis: ita fit ut gratulator laetior sit quam is, cui gratuletur.] Sed, dum efficere vultis beatum sapientem, quum maximas animi voluptates percipiat omnibusque partibus maiores quam corpore, quid occurrat non videtis. Animi enim dolores quoque percipiet omnibus partibus maiores quam corporis. Ita miser sit aliquando necesse est is, quem vos beatum semper vultis esse, nec vero id, dum omnia ad voluptatem doloremque referetis, efficietis unquam. 109. Qua re aliud aliquid, Torquate, hominis summum bonum reperiendum est: voluptatem bestiis concedamus, quibus vos de summo bono testibus uti soletis. Quid? si etiam bestiae multa faciunt, duce sua quaeque natura, partim indulgenter vel cum labore, ut in gignendo, in educando perfacile appareat aliud quiddam iis propositum, non voluptatem: partim cursu et peragracione laetantur, congregatione aliae coetum quodam modo civitatis imitantur. 110. Videmus in quodam voluerium genere non nulla indicia pietatis, cognitionem, memoriam: in multis etiam desideria videmus. Ergo in bestiis erunt secreta a voluptate humanarum quaedam simulacra virtutum, in ipsis hominibus virtus nisi voluptatis causa nulla erit? et homini, qui caeteris animantibus plurimum praestat, praecipui a natura nihil datum esse dicemus?

XXXIV. 111. Nos vero, si quidem in voluptate sunt omnia, longe multumque superamur a bestiis, quibus ipsa terra fundit ex sese pastus varios atque abundantes nihil laborantibus, nobis autem aut vix aut ne vix quidem suppetunt multo labore quaerentibus. Nec tamen ullo modo summum pecudis bonum et hominis idem mihi videri potest. Quid enim tanto opus est instrumento in optimis artibus

comparandis, quid tanto concursu honestissimorum studiorum, tanto virtutum comitata, si ea nullam ad aliam rem nisi ad voluptatem conquiruntur? 112. Ut, si Xerxes, quum tantis classibus tantisque equestribus et pedestribus copiis, Hellesponto iuncto, Athone perfosso, maria ambulavisset, terram navigasset, si, quum tanto impetu in Graeciam venisset, causam quis ex eo quaereret tantarum copiarum tantique belli, mel se auferre ex Hymetto voluisse diceret, certe sine causa videretur tanta conatus, sic nos sapientem plurimis et gravissimis artibus atque virtutibus instructum et ornatum non, ut illum maria pedibus peragrarent, classibus montes, sed omne caelum totamque eum universo mari terram mente complexum, voluptatem petere si dicemus, mellis causa dicemus tanta molitum. 113. Ad altiora quaedam et magnificentiora, mihi crede, Torquate, nati sumus, nec id ex animi solum partibus, in quibus inest memoria rerum innumerabilium, in te quidem infinita, inest coniectura consequentium, non multum a divinatione differens, inest moderator cupiditatis pudor, inest ad humanam societatem iustitiae fida custodia, inest in perpetiendis laboribus adeundisque periculis firma et stabilis doloris mortisque contemptio: ergo haec in animis, tu autem etiam membra ipsa sensusque considera, qui tibi, ut reliquae [corporis] partes non comites solum virtutum, sed ministri etiam videbuntur. 114. Quod si in ipso corpore multa voluptati praeponenda sunt, ut vires, valetudo, velocitas, pulcritudo, quid tandem in animis censes? in quibus doctissimi illi veteres inesse quiddam caeleste et divinum putaverunt. Quod si esset in voluptate summum bonum, ut dicitis, optabile esset, in maxima voluptate, nullo intervallo interiecto, dies noctesque versari, quum omnes sensus dulcedine omni quasi perflui moverentur. Quis est autem dignus nomine hominis, qui unum diem totum velit esse in isto genere voluptatis? Cyrenaei quidem non recusant, vestri haec verecundius, illi fortasse constantius. 115. Sed lustremus animo non has maximas artes, quibus qui carebant inertes a maioribus nominabantur, sed quaero num existimes, non dico Homerum, Archilochum, Pinda-

rum, sed Phidiam, Polyclitum, Zeuxin ad voluptatem artes suas direxisse. Ergo opifex plus sibi proponet ad formarum quam civis excellens ad factorum pulcritudinem? Quae est autem alia causa erroris tanti, tam longe lateque diffusi, nisi quod is, qui voluptatem summum bonum esse decernit, non cum ea parte animi, in qua inest ratio atque consilium, sed cum cupiditate, id est, cum animi levissima parte deliberat? Quaero enim de te, si sunt di, ut vos etiam putatis, qui possint esse beati, quum voluptates corpore percipere non possint, aut si sine eo genere voluptatis beati sunt, cur similem animi usum in sapiente esse nolitis.

XXXV. 116. Lege laudationes, Torquate, non eorum, qui sunt ab Homero laudati, non Cyri, non Agesilai, non Aristidi aut Themistocli, non Philippi aut Alexandri: lege nostrorum hominum, lege vestrae familiae: neminem videbis ita laudatum, ut artifex callidus comparandarum voluptatum diceretur. Non elogia monumentorum id significent, velut hoc ad portam: UNUM HUNC PLURIMAE CONSENTIUNT GENTES POPULI PRIMARIUM FUISSE VIRUM. 117. Idne consensisse de Calatino plurimas gentes arbitramur, primum populi fuisse, quod praestantissimus fuisset in confiendis voluptatibus? Ergo in iis adolescentibus bonam spem esse dicemus et magnam indolem, quos suis commodis inservituros et quidquid ipsis expedit facturos arbitrabimur? Nonne videmus quanta perturbatio rerum omnium consequatur, quanta confusio? Tollitur beneficium, tollitur gratia, quae sunt vincula concordiae. Nec enim, si tuam ob causam cui commodas, beneficium illud habendum est, sed feneratio, nec gratia deberi videtur ei, qui suam ob causam commodaverit. Maximas vero virtutes iacere omnes necesse est voluptate dominante. Sunt etiam turpitudines plurimae, quae, nisi honestas natura plurimum valeat, cur non cadant in sapientem non est facile defendere. 118. Ac ne plura complectar — sunt enim innumera —, bene laudata virtus voluptatis aditus intercludat necesse est. Quod iam a me exspectare noli. Tute introspece in mentem tuam ipse, eamque omni cogitatione per-

tractans percontare ipse te perpetuisne malis voluptatibus perfruens in ea, quam saepe usurpabas, tranquillitate degere omnem aetatem sine dolore, adsumpto etiam illo, quod vos quidem adiungere soletis, sed fieri non potest, sine doloris metu, an, quum de omnibus gentibus optime mererere, quum opem indigentibus salutemque ferres, vel Herculis perpeti aerumnas. Sic enim maiores nostri labores non fugiendos tristissimo tamen verbo aerumnas, etiam in deo, nominaverunt. 119. Exigerem ex te cogemque ut responderes, nisi vererem ne Herculeum ipsum ea, quae pro salute gentium summo labore gessisset, voluptatis causa gessisse diceres.

Quae quum dixissem: Habeo, inquit Torquatus, ad quos ista referam, et, quamquam aliquid ipse poteram, tamen invenire malo paratiores. Familiars nostros, credo, Syronem dicis et Philodemum, quum optimos viros tum homines doctissimos. Recte, inquit, intelligis. Age sane, inquam. Sed erat aequius Triarium aliquid de nostra dissensione iudicare. Eiuro, inquit adridens, iniquum, haec quidem de re: tu enim ista lenius, hic Stoicorum more nos vexat. Tum Triarius: Posthac quidem, inquit, audacius. Nam haec ipsa mihi erunt in promptu, quae modo audivi, nec ante adgrediar quam te ab istis, quos dicis, instructum videro. Quae quum essent dicta, finem fecimus et ambulandi et disputandi.

M. TULLII CICERONIS
DE FINIBUS BONORUM ET MALORUM
AD BRUTUM
LIBER TERTIUS.

ARGUMENTUM.

In huius libri exordio Cicero conversa rursus ad Brutum oratione, quoniam voluptas superiore libro satis confutata sit, acriorem paratam esse ait cum Stoicis contentionem, atque eorum disserendi genus quum ipsum subtile sit vel potius spinosum, tum multo difficilius esse Latine loquentibus, quibus etiam nova verba paranda et nova rebus novis nomina imponenda sint. Nec hoc mirandum esse, quoniam, si aliae etiam artes suis et propriis utantur verbis, multo id magis philosophiae concedendum sit, et, si Graecis philosophis licuerit de rebus non pervagatis verbis quoque inusitatis uti, magis in Latina lingua hoc licere debere, atque etiam elaborandum esse ut in ipsis Graecorum artibus Latinorum verborum copia Graecae respondeat, cap. 1. 2. Deinde Cicero exponit sermonem sibi aliquando de Stoicorum de summo bono sententia incidisse cum M. Catone in villa Tusculana Luculli, cap. 3. Nam quum Cato minus sibi probari significasset, quod Cicero non ad Stoicos, sed ad Academicos et Peripateticos se inclinavisset, Cicero autem inter hos et Stoicos verborum, non rerum certamen esse dixisset, et Stoicos, si verborum splendore persequi vellent, in Pyrrhonis et Aristonis vitia incidere, ut rerum selectionem et ipsam virtutem tollerent, Catonem, ut Cicero non recte indicare ostenderet, totam Zenonis Stoicorumque sententiam explicare adgressum esse, cap. 3. 4. Ea explicatio huius modi est: Omne animal, simul atque natum est, se conservare studet et sumum statum quaeque eius status conservantia sunt diligit: in his rebus, quas natura primas appetit, voluptas non est, est integritas corporis eiusque partium, rerum cognitiones artesque, cap. 5. Quum igitur aliae res aestimabiles sint, quod aut secundum naturam sunt aut tale quid efficiunt, aliae inaeestimabiles, quae illis contrariae sunt, illae autem sumendae, haec reiiciendae sint, primum est officium se conservare, deinde seligere ea, quae secundum naturam sint et reiicere contraria: quum autem hoc constanter et naturae convenienter fit, tum demum intelligi incipit quid sit bonum et hoc ipsum adesse. Nam haec ipsa convenientia honestum continetur, quod et summum et unum bonum est et solum propter se expetendum: prima

cic. IV. 1.

autem naturae non propter se expetenda sunt, et tamen omnia officia ab iis profleiscuntur, cap. 6. Appetitio animi non ad quodvis vitae genus, sed ad quamdam formam vivendi data est, itemque ratio, ut ad perfectam rationem, quae sapientia et virtus est, perveniatur. Sapientiae ultimum est non aliquid extra se efficere, sed ipsa actio et, quod recte factum est, id omnes virtutis numeros in se continet. Virtus autem teneri non potest, nisi statuatur nihil esse quod intersit aut differat aliud ab alio — quo bonum aut malum sit — praeter honesta et turpia. Itaque sapientes omnes semper beati sunt, cap. 7. Quod autem totam disciplinam continet, quod honestum sit, id esse solum bonum, id brevibus quibusdam et acutis Stoicorum rationibus concluditur, quae ex eo ducuntur, quod bonum laudabile est et beata vita gloriatione digna, et quod fortis vir aliter esse non potest, cap. 8. Nec tamen probandi sunt illi philosophi, qui sic summum bonum in animo posuerunt, ut nullam rerum differentiam esse dicerent: nam in selectione earum rerum, quae sunt secundum naturam, et contrariarum reiectione prudentia et virtus posita est. Itaque summum bonum est vivere scientiam adhibentem earum rerum, quae natura eveniant, seligentem quae secundum naturam et quae contra naturam sint reiicientem. Actiones autem honestae ipsa susceptione, non effectu, laudabiles sunt, cap. 9. Bonum Diogenes commodissime definiit, id quod esset natura absolutum. Ad boni notionem pervenitur, quum animus collatione rationis ascendit ab iis rebus, quae sunt secundum naturam. Bonum autem a caeteris rebus, quae aestimabiles sunt, non gradu, sed genere differt et suam habet propriam aestimationem. Perturbationibus animi, quae opinione commoveantur, non natura, sapiens semper vacat, cap. 10. Omne, quod honestum sit, propter se expetendum esse, quod turpe, fugiendum facillime intelligitur ex communi hominum iudicio et sensu, qui in agenda apparet, cap. 11. — Hic ex Ciceronis persona brevis interponitur de nomine vitii digressio. — Inter Stoicos et Peripateticos rerum, non verborum controversia est: nam in Peripateticorum doctrina effici non potest ut sapiens semper beatus sit, et eorum sententia alius alio beator est, Stoici crescere beatam vitam negant posse: nam omnis commodorum accessio, quae ad virtutem aditici potest, eius splendore obscuratur, cap. 12. 13. 14. pr. Recta ratio non crescit, itaque vita beata nihilo magis expetenda est, si longa, quam, si brevis, cap. 14. Nec alius alio sapientior est, nec alius alio magis peccat. Sed etsi nec virtutes nec vitia crescunt, utrumque tamen eorum funditur quodam modo et dilatatur, cap. 14 extr. Divitias Diogenes putat ad voluptatem et valetudinem non solum duces esse, sed eas continere, in artibus et in virtute non eandem vim habere, cap. 15. Deinde explicatur a Stoicis differentia rerum: nam quum ad beate misereve vivendum nihil quidquam valeat praeter honestum et turpe, tamen inter caeteras res aliquid interest, ut alia sint aestimabilia, alia inaeestimabilia, alia neutrum, et alia προηγμένα (praeposita), alia

ἀποπροηγμένα (rejecta): definitur autem προηγμένον, quod sit indifferens cum aestimatione medioeri, cap. 15. 16. Bona sic dividuntur, ut alia sint τελικά, id est, ad finem pertinentia, alia ποιητικά, id est, efficientia, et pertinentis autem et efficiens sapientia est: quae autem praeposita dicuntur, partim per se ipsa praeposita sunt, partim, quod aliquid efficiunt, partim utrumque: horum generum in utro bona fama ponenda sit Stoici dissentiant, cap. 16. 17. Officium, hoc est, quod ita factum est, ut eius facti probabilis ratio reddi possit, nec in bonis ponitur nec in malis: id versatur in eorum, quae sumenda sunt, aliis sumendis, aliis reiicientis, cap. 17. 18. Itaque his mediis etiam excessus e vita et in vita mansio moderanda est, ut interdum sapienti e vita discedendum sit, quum sit beatissimus, stulto manendum, quamvis sit miser, dum modo pluribus naturalibus fruatur, cap. 18. Liberi a parentibus natura amantur, atque hinc profecta et latius progressa societas omnes homines complectitur. Mundus quasi communis urbs et civitas deorum et hominum est, cuius quum unus quisque nostrum pars sit, communis utilitas nostrae anteponenda est, cap. 19. Natura ad civilem communitatem coniuncti et consociati sumus, quod ut ita esset, nec iustitiae nec bonitati locus esset. Huic consentaneum est ut etiam sapiens rem publicam administret. Ad hanc hominum societatem conservandam pertinet intelligi, emolumenta hominum et detrimenta communia esse et paria, commoda autem et incommoda sunt paria, communia non sunt, cap. 20. 21. Amicitia, tum iustitia caeteraque virtutes per se, non utilitatis causa expetuntur. Inter virtutes autem etiam dialectica et physica numerantur, cap. 21. 22. His expositis Cato personam sapientis, qualis a Stoicis describitur, semper beati, fortunati, divitis, regis inducit et exornat, cap. 22.

I. 1. Voluptatem quidem, Brute, si ipsa pro se loquatur nec tam pertinaces habeat patronos, concessuram arbitror convictam superiore libro dignitati. Etenim sit impudens, si virtuti diutius repugnet aut si honestis iucunda anteponat aut pluris esse contendat dulcedinem corporis [titillantem] ex eave natam laetitiam quam gravitatem animi atque constantiam. Qua re illam quidem dimittamus et suis se finibus tenere iubeamus, ne blanditiis eius illecebrisque impediatur disputandi severitas. 2. Quaerendum est enim ubi sit illud summum bonum, quod reperire volumus, quoniam et voluptas ab eo remota est et eadem fere contra eos dici possunt, qui vacuitatem doloris finem bonorum esse voluerunt, nec vero ullum probetur [ut] summum bonum, quod virtute careat, qua nihil potest esse praestantius.

Itaque quamquam in eo sermone, qui cum Torquato est habitus, non remissi fuimus, tamen haec acrior est cum Stoicis parata contentio. Quae enim de voluptate dicuntur, ea nec acutissime nec abscondite disseruntur: neque enim qui defendunt eam versuti in disserendo sunt nec qui contra dicunt causam difficilem repellunt. 3. Ipse etiam dicit Epicurus ne argumentandum quidem esse de voluptate, quod sit positum eius iudicium in sensibus, ut commoveri nos satis sit, nihil attineat doceri. Qua re illa nobis simplex fuit in utramque partem disputatio. Nec enim in Torquati sermone quidquam implicatum aut tortuosum fuit, nostraque, ut mihi videtur, dilucida oratio. Stoicorum autem non ignoras quam sit subtile vel spinosum potius disserendi genus, idque quum Graecis tum magis nobis, quibus etiam verba parienda sunt imponendaque nova rebus novis nomina. Quod quidem nemo mediocriter doctus mirabitur cogitans in omni arte, cuius usus vulgaris communisque non sit, multam novitatem nominum esse, quum constituantur earum rerum vocabula, quae in quaque arte versentur. 4. Itaque et dialectici et physici verbis utuntur iis, quae ipsi Graeciae nota non sint. Geometrae vero et musici, grammatici etiam more quodam loquuntur suo. Ipsae rhetorum artes, quae sunt totae forenses atque populares, verbis tamen in docendo quasi privatis utuntur ac suis.

II. Atque ut omittam artes elegantes et ingenuas, ne opifices quidem tueri sua artificia possent, nisi vocabulis uterentur nobis incognitis, usitatis sibi. Quin etiam agri cultura, quae abhorret ab omni politiore elegantia, tamen eas res, in quibus versatur, nominibus notavit novis. Quo magis hoc philosopho faciendum est: ars est enim philosophia vitae, de qua disserens adripere verba de foro non potest. 5. Quamquam ex omnibus philosophis Stoici plurima novaverunt, Zenoque eorum princeps non tam rerum inventor fuit quam verborum novorum. Quod si in ea lingua, quam plerique uberiorem putant, concessum est, ut doctissimi homines de rebus non pervagatis inusitatis verbis uterentur, quanto id nobis magis est concedendum, qui ea nunc primum audemus attingere? Et, quoniam saepe dixi-

mus, et quidem cum aliqua querela non Graecorum modo, sed etiam eorum, qui se Graecos magis quam nostros haberi volunt, nos non modo non vinci a Graecis verborum copia, sed esse in ea etiam superiores, elaborandum est ut hoc non in nostris solum artibus, sed etiam in illorum ipsorum consequamur. Quamquam ea verba, quibus instituto veterum utimur pro Latinis, ut ipsa philosophia, ut rhetorica, dialectica, grammatica, geometria, musica, quamquam Latine ea dici poterant, tamen, quoniam usu percepta sunt, nostra ducamus. Atque haec quidem de rerum nominibus. 6. De ipsis rebus autem saepe numero, Brute, vereor ne reprehendar, quum haec ad te scribam, qui quum in philosophia tum in optimo genere philosophiae tantum processeris. Quod si facerem quasi te erudiens, iure reprehenderer. Sed ab eo plurimum absum neque, ut ea cognoscas, quae tibi notissima sunt, ad te mitto, sed quia facillime in nomine tuo acquiesco, et quia te habeo acquisitum eorum studiorum, quae mihi communia tecum sunt, existimatorem et iudicem. Attendes igitur, ut soles, diligenter eamque controversiam diiudicabis, quae mihi cum avunculo tuo, divino ac singulari viro, fuit. 7. Nam in Tusculano quum essem vellemque e bibliotheca pueri Luculli quibusdam libris uti, veni in eius villam, ut eos ipse, ut solebam, inde promerem. Quo quum venissem, M. Catonem, quem ibi esse nescieram, vidi in bibliotheca sedentem, multis circumfusum Stoicorum libris. Erat enim, ut scis, in eo [inexhausta] aviditas legendi nec satiari poterat, quippe qui ne reprehensionem quidem vulgi inanem reformidans in ipsa curia soleret legere saepe, dum senatus coereretur, nihil operae rei publicae detrahens: quo magis tum in summo otio maximeque copia quasi heluari libris, si hoc verbo in tam clara re utendum est, videbatur. 8. Quod quum accidisset, ut alter alterum nec opinato videremus, surrexit statim. Deinde prima illa, quae in congressu solemus: Quid tu, inquit, huc? a villa enim, credo, et, si ibi te esse scissem, ad te ipse venissem. Heri, inquam, ludis commissis ex urbe profectus veni ad vesperum. Causa autem fuit huc veniendi, ut quosdam hinc libros promerem.

Et quidem, Cato, hanc totam copiam iam Lucullo nostro notam esse oportebit: nam his libris eum malo quam reliquo ornatu villae delectari. Est enim mihi magnae curae — quamquam hoc quidem proprium tuum munus est — ut ita erudiat, ut et patri et Caepioni nostro et tibi tam propinquo respondeat. Laboro autem non sine causa: nam et avi eius memoria moveor — nec enim ignoras quanti fecerim Caepionem, qui, ut opinio mea fert, in principibus iam esset, si viveret — et Lucullus mihi versatur ante oculos, vir quum omnibus [rebus] excellens tum mecum et amicitia et omni voluntate sententiaque coniunctus. 9. Praeclare, inquit, facis, quum et eorum memoriam tenes, quorum uterque tibi testamento liberos suos commendavit, et puerum diligis. Quod autem meum munus dicis, non equidem recuso, sed te adiungo socium. Addo etiam illud, multa iam mihi dare signa puerum et pudoris et ingenii, sed aetatem vides. Video equidem, inquam, sed tamen iam infici debet iis artibus, quas si, dum est tener, combiberit, ad maiora veniet paratior. — Sic, et quidem diligentius saepiusque ista loquemur inter nos agemusque communiter. Sed residamus, inquit, si placet. Itaque fecimus.

III. 10. Tum ille: Tu autem, quum ipse tantum librorum habeas, quos hic tandem requiris? Commentarios quosdam, inquam, Aristotelios, quos hic sciebam esse, veni ut auferrem, quos legerem, dum esse otiosus: quod quidem nobis, ut scis, non saepe contingit. Quam vellem, inquit, te ad Stoicos inclinavisses! Erat enim, si cuiusquam, certe tuum nihil praeter virtutem in bonis ducere. Vide ne magis, inquam, tuum fuerit, quum re idem tibi quod mihi videretur, non nova te rebus nomina imponere. Ratio enim nostra consentit, pugnat oratio. Minime vero, inquit ille, consentit. Quidquid enim praeter id, quod honestum sit, expetendum esse dixeris in bonisque numeraveris, et honestum ipsum quasi virtutis lumen exstinxeris et virtutem penitus everteris. 11. Dicuntur ista, Cato, magnifice, inquam, sed videsne verborum gloriam tibi cum Pyrrhone et cum Aristone, qui omnia exaequent, esse communem? de quibus cupio scire quid sentias. Egone? quaeris,

inquit, quid sentiam? quos bonos viros, fortes, iustos, moderatos aut audivimus in re publica fuisse aut ipsi vidimus, qui sine ulla doctrina naturam ipsam secuti multa laudabilia fecerunt, eos melius a natura institutos fuisse, quam institui potuissent a philosophia, si ullam aliam probavissent praeter eam, quae nihil aliud in bonis habet nisi honestum, nihil nisi turpe in malis: caeterae philosophorum disciplinae, omnino alia magis alia, sed tamen omnes, quae rem ullam virtutis expertem aut in bonis aut in malis numerent, eas non modo nihil adjuvare arbitrari neque confirmare, quo meliores simus, sed ipsam depravare naturam. Nam nisi hoc non obtineatur, id solum bonum esse, quod honestum sit, nullo modo probari possit beatam vitam virtute effici. Quod si ita sit, cur opera philosophiae sit danda nescio. Si enim sapiens aliquis miser esse possit, ne ego istam gloriosam memorabilemque virtutem non magno aestimandam putem.

IV. 12. Quae adhuc, Cato, a te dicta sunt, eadem, inquam, dicere posses, si sequerere Pyrrhonem aut Aristonem. Nec enim ignoras iis istud honestum non summum modo, sed etiam, ut tu vis, solum bonum videri: quod si ita est, sequitur id ipsum, quod te velle video, omnes semper beatos esse sapientes. Hosne igitur laudas et hanc eorum, inquam, sententiam sequi nos censeres oportere? Minime vero istorum quidem, inquit. Quum enim virtutis hoc proprium sit, earum rerum, quae secundum naturam sint, habere delectum, qui omnia sic exaequaverunt, ut in utramque partem ita paria redderent, uti nulla selectione uterentur, hi virtutem ipsam sustulerunt. 13. Istud quidem, inquam, optime dicis, sed quaero, nonne tibi faciendum idem sit, nihil dicenti bonum, quod non rectum honestumque sit, reliquarum rerum discrimen omne tollenti. Si quidem, inquit, tollerem, sed relinquo. 14. Quonam modo? inquam. Si una virtus, unum istud, quod honestum appellas; rectum, laudabile, decorum — erit enim notius quale sit pluribus notatum vocabulis idem declarantibus —, id ergo, inquam, si solum est bonum, quid habebis praeterea quod sequere? aut, si nihil malum nisi quod turpe, inhonestum

stum, indecorum, pravum, flagitiosum, foedum — ut hoc quoque pluribus nominibus insigne faciamus —, quid praeterea dices esse fugiendum? Non ignoranti, inquit, tibi quid sim dicturus, sed aliquid, ut ego suspicor, ex mea brevi responsione adripere cupienti non respondebo ad singula, explicabo potius, quoniam otiosi sumus, nisi alienum putas, totam Zenonis Stoicorumque sententiam. Minime id quidem, inquam, alienum, multumque ad ea, quae quaerimus, explicatio tua ista profecerit. 15. Experiamur igitur, inquit, etsi habet haec Stoicorum ratio difficilior quiddam et obscurius. Nam quum in Graeco sermone haec ipsa quondam rerum nomina novarum non videbantur quae nunc consuetudo diuturna trivit, quid censes in Latino fore? Facillimum id quidem est, inquam. Si enim Zenoni licuit, quum rem aliquam invenisset inusitatam, inauditum quoque ei rei nomen imponere, cur non liceat Catoni? Nec tamen exprimi verbum e verbo necesse erit, ut interpretes indiserti solent, quum sit verbum quod idem declaret magis usitatum: equidem soleo etiam, quod uno Graeci, si aliter non possum, idem pluribus verbis exponere. Et tamen puto concedi nobis oportere, ut Graeco verbo utamur, si quando minus occurret Latinum, ne hoc 'ephippiis' et 'aceratophoris' potius quam 'proëgmenis' et 'apoproëgmenis' concedatur, quamquam haec quidem *praeposita recte et rejecta* dicere licebit. 16. Bene facis, inquit, quod me adiuvas, et istis quidem, quae modo dixisti, utar potius Latinis, in caeteris subvenies, si me haerentem videbis. Sedulo, inquam, faciam. Sed fortuna fortes, qua re conare, quaeso. Quid enim possumus hoc agere divinius?

V. Placet his, inquit, quorum ratio mihi probatur, simul atque natum sit animal — hinc enim ordiendum est —, ipsum sibi conciliari et commendari ad se conservandum et ad suum statum eaque, quae conservantia sunt eius status, diligenda, alienari autem ab interitu iisque rebus, quae interitum videantur adferre. Id ita esse sic probant, quod ante quam voluptas aut dolor attigerit, salutaria appetant parvi aspernenturque contraria, quod non fieret, nisi statum suum diligerent, interitum timerent. Fieri autem non

posset, ut appeterent aliquid, nisi sensum haberent sui eoque se diligerent. Ex quo intelligi debet principium ductum esse a se diligendo. 17. In principiis autem naturalibus plerique Stoici non putant voluptatem esse ponendam. Quibus ego vehementer adsentior, ne, si voluptatem natura posuisse in iis rebus videatur, quae primae appetuntur, multa turpia sequantur. Satis esse autem argumenti videtur quam ob rem illa, quae prima sunt ascita natura, diligamus, quod est nemo quin, quum utrumvis liceat, aptas malit et integras omnes partes corporis quam eodem usu imminutas aut detortas habere. Rerum autem cognitiones, quas vel comprehensiones vel perceptiones vel, si haec verba aut minus placent aut minus intelliguntur, *καταλήψεις* appellemus licet, eas igitur ipsas propter se asciscendas arbitramur, quod habeant quiddam in se quasi complexum et continens veritatem. Id autem in parvis intelligi potest, quos delectari videamus, etiam si eorum nihil intersit, si quid ratione per se ipsi invenerint. 18. Artes etiam ipsas propter se adsumendas putamus, quum quia sit in iis aliquid dignum adsumptione, tum quod constant ex cognitionibus et contineant quiddam in se ratione constitutum et via. A falsa autem adensione magis nos alienatos esse quam a caeteris rebus, quae sint contra naturam, arbitrantur. Iam membrorum, id est, partium corporis, alia videntur propter eorum usum a natura esse donata, ut manus, crura, pedes, ut ea, quae sunt intus in corpore, quorum utilitas quanta sit a medicis etiam disputatur, alia autem nullam ob utilitatem quasi ad quemdam ornatum, ut cauda pavoni, plumae versicolores columbis, viris mammae atque barba. 19. Haec dicuntur fortasse ieiunius: sunt enim quasi prima elementa naturae, quibus ubertas orationis adhiberi vix potest, nec equidem eam cogito consecrari: verum tamen quum de rebus grandioribus dicas, ipsae res verba rapiunt: ita fit quum gravior tum etiam splendidior oratio. Est ut dicis, inquam. Sed tamen omne, quod de re bona dilucide dicitur, mihi praeclare dici videtur. Istius modi autem res dicere ornate velle puerile est, plane autem et perspicue expedire posse docti et intelligentis viri.

VI. 20. Progrediamur igitur, quoniam, inquit, ab his principiis naturae discessimus, quibus congruere debent quae sequuntur. Sequitur autem haec prima divisio: Aestimabile esse dicitur — sic enim, ut opinor, appellemus — id, quod aut ipsum secundum naturam sit aut tale quid efficiat, ut selectione dignum propterea sit, quod aliquod pondus habeat dignum aestimatione, quam illi *ἀξιαν* vocant, contraque inaestimabile, quod sit superiori contrarium. Initiis igitur ita constitutis, ut ea, quae secundum naturam sunt, ipsa propter se sumenda sint, contrariaque item reicienda, primum est officium — id enim appello *καθήκον* —, ut se conservet in naturae statu, deinceps ut ea teneat, quae secundum naturam sint, pellatque contraria: qua inventa selectione et item reiectione sequitur deinceps cum officio selectio, deinde ea perpetua, tum ad extremum constans consentaneaue naturae, in qua primum inesse incipit et intelligi quid sit quod vere bonum possit dici. 21. Prima est enim conciliatio hominis ad ea, quae sunt secundum naturam: simul autem cepit intelligentiam vel notionem potius, quam appellant *ἐννοιαν* illi, viditque rerum agendarum ordinem et, ut ita dicam, concordiam, multo eam pluris aestimavit quam omnia illa, quae prima dilexerat, atque ita cognitione et ratione collegit, ut statueret in eo collocatum summi illud hominis per se laudandum et expetendum bonum, quod quum positum sit in eo, quod *ὁμολογίαν* Stoici, nos appellemus *convenientiam*, si placet —: quum igitur in eo sit id bonum, quo omnia referenda sunt, honeste facta ipsumque honestum, quod solum in bonis ducitur, quamquam post oritur, tamen id solum vi sua et dignitate expetendum est, eorum autem, quae sunt prima naturae, propter se nihil est expetendum. 22. Quum vero illa, quae officia esse dixi, proficiscantur ab initiis naturae, ea necesse est ad haec referri, ut recte dici possit omnia officia eo referri, ut adipiscamur principia naturae, nec tamen ut hoc sit bonorum ultimum, propterea quod non est in primis naturae conciliationibus honesta actio: consequens est enim et post oritur, ut dixi. Est tamen ex secundum naturam multoque nos ad se expeten-

dam magis hortatur quam superiora omnia. Sed ex hoc primum error tollendus est, ne quis sequi existimet ut duo sint ultima bonorum. Ut enim si cui propositum sit collineare hastam aliquo aut sagittam, sic nos ultimum in bonis dicimus. [sic illi facere omnia, quae possit, ut collineet.] Huic in eius modi similitudine omnia sint facienda, ut collineet, et tamen ut omnia faciat, quo propositum adsequatur, sit hoc quasi ultimum, quale nos summum in vita bonum dicimus, illud autem, ut feriat, quasi seligendum, non expetendum.

VII. 23. Quum autem omnia officia a principiis naturae proficiscantur, ab iisdem necesse est proficisci ipsam sapientiam. Sed quem ad modum saepe fit, ut is, qui commendatus sit alicui, pluris eum faciat, cui commendatus sit, quam illum, a quo sit, sic minime mirum est primo nos sapientiae commendari ab initiis naturae, post autem ipsam sapientiam nobis cariorum fieri, quam illa sint, a quibus ad hanc venerimus. Atque ut membra nobis ita data sunt, ut ad quamdam rationem vivendi data esse appareant, sic appetitio animi, quae *ὄρμη* Graece vocatur, non ad quodvis genus vitae, sed ad quamdam formam vivendi videtur data, itemque et ratio et perfecta ratio. 24. Ut enim histrioni actio, saltatori motus non quivis, sed certus quidam est datus, sic vita agenda est certo genere quodam, non quolibet: quod genus conveniens consentaneumque dicimus. Nec enim gubernationi aut medicinae similem sapientiam esse arbitramur, sed actioni illi potius, quam modo dixi, et saltationi, ut in ipsa insit, non foris petatur extremum, id est, artis effectio. Et tamen est etiam alia cum his ipsis artibus sapientiae dissimilitudo, propterea quod in illis, quae recte facta sunt, non continent tamen omnes partes, e quibus constant: quae autem nos aut recta aut recte facta dicamus, si placet, illi autem appellant *κατὰ θώματα*, omnes numeros virtutis continent. Sola enim sapientia in se tota conversa est, quod idem in caeteris artibus non fit. 25. Inscite autem medicinae et gubernationis ultimum cum ultimo sapientiae comparatur. Sapientia enim et animi magnitudinem complectitur et iustitiam

et ut omnia, quae homini accidunt, infra se esse iudicet, quod idem in caeteris artibus non contingit. Tenere autem virtutes eas ipsas, quarum modo feci mentionem, nemo poterit, nisi statuerit nihil esse quod intersit aut differat aliud ab alio praeter honesta et turpia.

26. Videamus nunc quam sint praeclare illa iis, quae iam posui, consequentia. Quum enim hoc sit extremum, — sentis enim, credo, me iam diu, quod *τέλος* Graeci dicunt, id dicere tum extremum, tum ultimum, tum summum: licebit etiam finem pro extremo aut ultimo dicere —, quum igitur extremum hoc sit, congruenter naturae convenienterque vivere, necessario sequitur omnes sapientes semper feliciter, absolute, fortunate vivere, nulla re impediri, nulla prohiberi, nulla egere. Quod autem continet non magis eam disciplinam, de qua loquor, quam vitam fortunasque nostras, id est, ut, quod honestum sit, id solum bonum iudicemus, potest id quidem fuisse et copiose et omnibus electissimis verbis gravissimisque sententiis rhetorice et augeri et ornari, sed consecraria me Stoicorum brevia et acuta delectant. VIII. 27. Concluduntur igitur eorum argumenta sic: Quod est bonum, omne laudabile est: quod autem laudabile est, omne est honestum. Bonum igitur quod est, honestum est. Satisne hoc conclusum videtur? Certe: quod enim efficiebatur ex his duobus, quae erant sumpta, in eo vides esse conclusum. Duorum autem, e quibus effecta conclusio est, contra superius dici solet, non omne bonum esse laudabile. Nam quod laudabile sit, honestum esse conceditur. Illud autem perabsurdum, bonum esse aliquid quod non expetendum sit, aut expetendum, quod non placens, aut, si id, non etiam diligendum: ergo et probandum; ita etiam laudabile: id autem honestum. Ita fit ut, quod bonum sit, id etiam honestum sit. 28. Deinde quaero quis aut de misera vita possit gloriari aut de non beata. De sola igitur beata. Ex quo efficitur gloriatio, ut ita dicam, dignam esse beatam vitam, quod non possit nisi honestae vitae iure contingere. Ita fit ut honesta vita beata vita sit. Et quoniam is, cui contingit ut iure laudetur, habet insigne quiddam ad decus et ad glo-

riam, ut ob ea, quae tanta sint, beatus dici iure possit, idem de vita talis viri rectissime dicetur. Ita, si beata vita honestate cernitur, quod honestum est, id bonum solum habendum est. 29. Quid vero? negarine ullo modo possit [numquam] quemquam stabili et firmo et magno animo, quem fortem virum dicimus, effici posse, nisi constitutum sit, non esse malum dolorem? Ut enim qui mortem in malis ponit, non potest eam non timere, sic nemo ulla in re potest id, quod malum esse decreverit, non curare idque contemnere: quo posito et omnium adsensu approbato illud adsumitur, eum, qui magno sit animo atque forti, omnia, quae cadere in hominem possint, despiciere ac pro nihilo putare. Quae quum ita sint, effectum est nihil esse malum, quod turpe non sit. Atque iste vir altus et excellens, magno animo, vere fortis, infra se omnia humana ducens, is, inquam, quem efficere volumus, quem quaerimus, is, qui confidere sibi debet ac suae vitae et actae et consequenti et bene de sese iudicare, statuens nihil posse mali incidere sapienti. Ex quo intelligitur idem illud, solum bonum esse quod honestum sit, idque esse beate vivere, honeste, id est, cum virtute vivere.

IX. 30. Nec vero ignoro varias philosophorum fuisse sententias, eorum dico, qui summum bonum, quod ultimum appello, in animo ponerent. Quas quamquam vitiose quidam secuti sunt, tamen non modo iis tribus, qui virtutem a summo bono segregaverunt, quum aut voluptatem aut vacuitatem doloris aut prima naturae in summis bonis ponerent, sed etiam alteris tribus, qui maneam fore putaverunt sine aliqua accessione virtutem, ob eamque rem trium earum rerum, quas supra dixi, singuli singulas addiderunt, his tamen omnibus eos antepono, cuiusmodi sunt, qui summum bonum in animo atque in virtute posuerunt. 31. Sed sunt tamen perabsurdi et ii, qui cum scientia vivere ultimum bonorum, et qui nullam rerum differentiam esse dixerunt, atque ita sapientem beatum fore, nihil aliud alii momento ullo anteponentem, ut quidam Academici constituisse dicuntur, extremum bonorum et summum munus esse sapientis, obsistere visis adsensusque suos firme sus-

tinere. His singulis copiose responderi solet, sed quae perspicua sunt, longa esse non debent. Quid autem apertius quam, si selectio nulla sit ab iis rebus, quae contra naturam sint, earum rerum, quae sint secundum naturam, tollatur omnis ea, quae quaeratur laudeturque, prudentia? Circumscriptis igitur iis sententiis, quas posui, et iis, si quae similes earum sunt, relinquatur ut summum bonum sit vivere scientiam adhibentem earum rerum, quae natura eveniant, seligentem quae secundum naturam et quae contra naturam sint reiicientem, id est, convenienter congruenterque naturae vivere. 32. Sed in caeteris artibus quum dicitur *artificiose*, posterum quodam modo et consequens putandum est, quod illi *ἐπιγεννηματικόν* appellant: quum autem in quo *sapienter* dicimus, id a primo rectissime dicitur. Quidquid enim a sapiente proficiscitur, id continuo debet expletum esse omnibus suis partibus: in eo enim positum est id, quod dicimus esse expetendum. Nam ut peccatum est patriam prodere, parentes violare, fana depeculari, quae sunt in effectu, sic timere, sic maerere, sic in lubricitate esse peccatum est etiam sine effectu. Verum ut haec non in posteris et in consequentibus, sed in primis continuo peccata sunt, sic ea, quae proficiscuntur a virtute, susceptione prima, non perfectione recta sunt iudicanda.

X. 33. Bonum autem, quod in hoc sermone totiens usurpatum est, id etiam definitione explicatur. Sed eorum definitiones paullum oppido inter se differunt, et tamen eodem spectant. Ego adsentior Diogeni, qui bonum definierit id, quod esset natura absolutum. Id autem sequens illud etiam, quod prodesset — *ὠφέλημα* enim sic appellemus —, motum aut statum esse dixit e natura absoluto. Quumque rerum notiones in animis fiant, si aut usu aliquid cognitum sit aut coniunctione aut similitudine aut collatione rationis, hoc quarto, quod extremum posui, boni notitia facta est. Quum enim ab iis rebus, quae sunt secundum naturam, ascendit animus collatione rationis, tum ad notionem boni pervenit. 34. Hoc autem ipsum bonum non accessione neque crescendo aut cum caeteris comparando, sed propria vi sua et sentimus et appellamus bonum. Ut enim mel, etsi dulcissi-

mum est, suo tamen proprio genere saporis, non comparatione cum aliis dulce esse sentitur, sic bonum hoc, de quo agimus, est illud quidem plurimum aestimandum, sed ea aestimatio genere valet, non magnitudine. Nam quum aestimatio, quae *αἴτια* dicitur, neque in bonis numerata sit nec rursus in malis, quantumcumque eo addideris, in suo genere manebit. Alia est igitur propria aestimatio virtutis, quae genere, non crescendo valet. 35. Nec vero perturbationes animorum, quae vitam insipientium miseram acerbamque reddunt, quas Graeci *πάθη* appellant, poteram ego verbum ipsum interpretans morbos appellare, sed non conveniet ad omnia: quis enim misericordiam aut ipsam iracundiam morbum solet dicere? at illi dicunt *πάθος*: sit igitur perturbatio, quae nomine ipso vitiosa declarari videtur [nec eae perturbationes vi aliqua naturali moventur], omnesque eae sunt genere quattuor, partibus plures, aegritudo, formido, libido, quamque Stoici communi nomine corporis et animi, *ἡδονήν* appellant, ego malo *laetiliam* appellare, quasi gestientis animi elationem voluptariam: perturbationes autem nulla naturae vi commoventur, omniaque ea sunt opiniones ac iudicia levitatis: itaque his sapiens semper vacabit.

XI. 36. Omne autem, quod honestum sit, id esse propter se expetendum, commune nobis est cum multorum aliorum philosophorum sententiis. Praeter enim tris disciplinas, quae virtutem a summo bono excludunt, caeteris omnibus philosophis haec est tuenda sententia, maxime tamen his [Stoicis], qui nihil aliud in bonorum numero nisi honestum esse voluerunt. Sed haec quidem est perfacilis et expedita defensio. Quis est enim aut quis unquam fuit aut avaritia tam ardenti aut tam effrenatis cupiditatibus, ut eandem illam rem, quam adipisci scelere quovis velit, non multis partibus malit ad sese, etiam omni impunitate proposita, sine facinore quam illo modo pervenire? 37. Quam vero utilitatem aut quem fructum petentes scire cupimus illa, quae occulta nobis sunt, quo modo moveantur quibusque de causis ea versentur in caelo? Quis autem tam agrestibus institutis vivit aut quis contra studia naturae tam vehementer

obduruit, ut a rebus cognitione dignis abhorreat easque sine voluptate aut utilitate aliqua non requirat et pro nihilo putet? aut quis est qui maiorum aut Africanorum aut eius, quem tu in ore semper habes, proavi mei, caeterorumque virorum fortium atque omni virtute praestantium facta, dicta, consilia cognoscens nulla animo adficiatur voluptate? 38. Quis autem honesta in familia institutus et educatus ingenue non ipsa turpitudine, etiam si eum laesura non sit, offenditur? quis animo aequo videt eum, quem impure ac flagitiose putet vivere? quis non odit sordidos, vanos, leves, futiles? Quid autem dici poterit, si turpitudinem non ipsam per se fugiendam esse statuemus, quo minus homines tenebras et solitudinem nacti nullo dedecore se abstineant, nisi eos per se foeditate sua turpitudine ipsa deterreat? Innumerabilia dici possunt in hanc sententiam, sed non necesse est. Nihil est enim, de quo minus dubitari possit, quam et honesta expetenda per se et eodem modo turpia per se esse fugienda. 39. Constituto autem illo, de quo ante diximus, quod honestum esset, id esse solum bonum, intelligi necesse est pluris id, quod honestum sit, aestimandum esse quam illa media, quae ex eo comparentur. Stultitiam autem et timiditatem et iniustitiam et intemperantiam quum dicimus esse fugienda propter eas res, quae ex ipsis eveniant, non ita dicimus, ut cum illo, quod positum est, solum id esse malum, quod turpe sit, haec pugnare videatur oratio, propterea quod ea non ad corporis incommodum referuntur, sed ad turpes actiones, quae oriuntur e vitiis. Quas enim *κακία* Graeci appellant, vitia malo quam *malitias* nominare.

XII. 40. Ne tu, inquam, Cato, verbis illustribus et id, quod vis, declarantibus! Itaque mihi videris Latine docere philosophiam et ei quasi civitatem dare: quae quidem adhuc peregrinari Romae videbatur nec offerre sese nostris sermonibus, et ista maxime propter limatam quamdam et rerum et verborum tenuitatem. Scio enim esse quosdam qui quavis lingua philosophari possint: nullis enim partitionibus, nullis definitionibus utuntur ipsique dicunt ea se modo probare, quibus natura tacita adsentiatur. Itaque in rebus mi-

nime obscuris non multus est apud eos disserendi labor. Qua re attendo te studioso et, quaecumque rebus iis, de quibus hic sermo est, nomina imponis, memoriae mando. Mihi enim erit iisdem istis fortasse iam utendum. Virtutibus igitur rectissime mihi videris et ad consuetudinem nostrae orationis vitia posuisse contraria. Quod enim vituperabile est per se ipsum, id eo ipso vitium nominatum puto vel etiam a vitio dictum vituperari. Sin *κακία* malitiam dixisses, ad aliud nos unum certum vitium consuetudo Latina traduceret. Nunc omni virtuti vitium contrario nomine opponitur. 41. Tum ille: His igitur ita positis, inquit, sequitur magna contentio, quam tractatam a Peripateticis mollius — est enim eorum consuetudo dicendi non satis acuta propter ignoracionem dialecticae — Carneades tuus egregia quadam exercitatione in dialecticis summaque eloquentia rem in summum discrimen adduxit, propterea quod pugnare non destitit, in omni hac quaestione, quae de bonis et malis appelletur, non esse rerum Stoicis cum Peripateticis controversiam, sed nominum. Mihi autem nihil tam perspicuum videtur quam has sententias eorum philosophorum re inter se magis quam verbis dissidere: maiorem multo inter Stoicos et Peripateticos rerum esse aio discrepantiam quam verborum, quippe quum Peripatetici omnia, quae ipsi bona appellant, pertinere dicant ad beate vivendum, nostri non ex omni, quod aestimatione aliqua dignum sit, compleri vitam beatam putent.

XIII. 42. An vero certius quidquam potest esse quam illorum ratione, qui dolorem in malis ponunt, non posse sapientem beatum esse, quum eculeo torqueatur? Eorum autem, qui dolorem in malis non habent, ratio certe cogit ut in omnibus tormentis conservetur beata vita sapienti. Etenim si dolores eosdem tolerabilius patiuntur qui excipiunt eos pro patria quam qui levio de causa, opinio facit, non natura, vim doloris aut maiorem aut minorem. 43. Ne illud quidem est consentaneum, ut, si, quum tria genera bonorum sint, quae sententia est Peripateticorum, eo beator quisque sit, quo sit corporis aut externis bonis plenior, ut hoc idem approbandum sit nobis, ut, qui plura

habeat ea, quae in corpore magni aestimantur, sit beatior. Illi enim corporis commodis compleri vitam beatam putant, nostri nihil minus. Nam quum ita placeat, ne eorum quidem bonorum, quae nos bona vere appellemus, frequentia beatioram vitam fieri aut magis expetendam aut pluris aestimandam, certe minus ad beatam vitam pertinet multitudo corporis commodorum. 44. Etenim, si et sapere expetendum sit et valere, coniunctum utrumque magis expetendum sit quam sapere solum, neque tamen, si utrumque sit aestimatione dignum, pluris sit coniunctum quam sapere ipsum separatim. Nam qui valetudinem aestimatione aliqua dignam iudicamus neque eam tamen in bonis ponimus, iidem censemus nullam esse tantam aestimationem, ut ea virtuti anteponatur. Quod idem Peripatetici non tenent: quibus dicendum est, quae et honesta actio sit et sine dolore, eam magis esse expetendam, quam si esset eadem actio cum dolore. Nobis aliter videtur: recte secusne postea, sed potestne rerum maior esse dissensio?

XIV. 45. Ut enim obscuratur et offunditur luce solis lumen lucernae et ut interit magnitudine maris Aegaei stilla mellis et ut in divitiis Croesi teruncii accessio et gradus unus in ea via, quae est hinc in Indiam, sic, quum sit is bonorum finis, quem Stoici dicunt, omnis ista rerum corporearum aestimatio splendore virtutis et magnitudine obscuratur et obruitur atque intereat necesse est. Et quem ad modum opportunitas — sic enim appellemus *εὐχαιρίαν* — non fit maior productione temporis — habent enim suum modum quae opportuna dicuntur —, sic recta effectio — *κατόρθωσις* enim ita appello, quoniam rectum factum *κατόρθωμα* —, recta igitur effectio, item convenientia, denique ipsum bonum, quod in eo positum est ut naturae consentiat, crescendi accessionem nullam habet. 46. Ut enim opportunitas illa, sic haec, de quibus dixi, non fiunt temporis productione maiora. ob eamque causam Stoicis non videtur optabilior nec magis expetenda beata vita, si sit longa, quam si brevis, utunturque simili: Ut, si cothurni laus illa esset, ad pedem apte convenire, neque multi cothurni paucis anteponerentur nec maiores minoribus, sic,

quorum omne bonum convenientia atque opportunitate finitur, nec plura paucioribus nec longinquiora brevioribus antepont. 47. Nec vero satis acute dicunt: Si bona valetudo pluris aestimanda sit longa quam brevis, sapientiae quoque usus longissimus quisque sit plurimi. Non intelligunt valetudinis aestimationem spatio iudicari, virtutis opportunitate, ut videantur, qui illud dicant, iidem hoc esse dicturi, bonam mortem et bonum partum meliorem esse longum quam brevem. Non vident alia brevitate pluris aestimari, alia diuturnitate. 48. Itaque consentaneum est his, quae dicta sunt, ratione illorum, qui illum bonorum finem, quod appellamus extremum, quod ultimum, crescere putent posse. iisdem placere esse alium alio etiam sapienterem, itemque alium magis alio vel peccare vel recte facere, quod nobis non licet dicere, qui crescere bonorum finem non putamus. Ut enim qui demersi sunt in aqua nihilo magis respirare possunt, si non longe absunt a summo, ut iam iamque possint emergere, quam si etiam tum essent in profundo, nec catulus ille, qui iam appropinquat ut videat, plus cernit quam is, qui modo est natus, item qui processit aliquantum ad virtutis habitum nihilo minus in miseria est quam ille, qui nihil processit.

XV. Haec mirabilia videri intelligo, sed quum certe superiora firma ac vera sint, his autem ea consentanea et consequentia, ne de horum quidem est veritate dubitandum. Sed quamquam negant nec virtutes nec vitia crescere, tamen utrumque eorum fundi quodam modo et quasi dilatari putant. 49. Divitias autem Diogenes censet non eam modum vim habere, ut quasi duces sint ad voluptatem et ad valetudinem bonam, sed etiam ut ea contineant, non idem facere eas in virtute neque in caeteris artibus, ad quas esse dux pecunia potest, continere autem non potest: itaque si voluptas aut si bona valetudo sit in bonis, divitias quoque in bonis esse ponendas, at, si sapientia bonum sit, non sequi ut etiam divitias bonum esse dicamus. Neque ab ulla re, quae non sit in bonis, id, quod sit in bonis, contineri potest, ob eamque causam, quia cognitiones comprehensionesque rerum, e quibus efficiuntur artes, appetitiones movent, quum

divitiae non sint in bonis, nulla ars divitiis contineri potest. 50. Quod si de artibus concedamus, virtutis tamen non sit eadem ratio, propterea quod haec plurimae commentationis et exercitationis indigeat, quod idem in artibus non sit, et quod virtus stabilitatem, firmitatem, constantiam totius vitae complectatur nec haec eadem in artibus esse videamus.

Deinceps explicatur differentia rerum, quam si non ullam esse diceremus, confunderetur omnis vita, ut ab Aristotele, neque ullum sapientiae munus aut opus inveniretur, quum inter res eas, quae ad vitam degendam pertinerent, nihil omnino interesset neque ullum delectum adhiberi oporteret. Itaque quum esset satis constitutum, id solum esse bonum, quod esset honestum, et id malum solum, quod turpe, tum inter illa, quae nihil valerent ad beate misereve vivendum, aliquid tamen quod differret esse voluerunt, ut essent eorum alia aestimabilia, alia contra, alia neutrum. 51. Quae autem aestimanda essent, eorum in aliis satis esse causae quam ob rem quibusdam anteponebantur, ut in valetudine, ut in integritate sensuum, ut in doloris vacuitate, ut gloriae, divitiarum, similium rerum, alia autem non esse eius modi, itemque eorum, quae nulla aestimatione digna essent, partim satis habere causae quam ob rem reiicerentur, ut dolorem, morbum, sensuum amissionem, paupertatem, ignominiam, similia horum, partim non item. Hinc est id exortum, quod Zeno προηγμένον, contraque quod αποπροηγμένον nominavit, quum uteretur in lingua copiosa factis tamen nominibus ac novis, quod nobis in hac inopi lingua non conceditur: quamquam tu hanc copiosorem etiam dicere soles. Sed non alienum est, quo facilius vis verbi intelligatur, rationem huius verbi faciendi Zenonis exponere.

XVI. 52. Ut enim, inquit, nemo dicit in regia regem ipsum quasi productum esse ad dignitatem — id est enim προηγμένον —, sed eos, qui in aliquo honore sunt, quorum ordo proxime accedit, ut secundus sit, ad regium principatum, sic in vita non ea, quae priore loco sunt, sed ea, quae secundum locum obtinent, προηγμένα, id est, producta nominentur. Quae vel ita appellemus — id erit ver-

bum e verbo — vel promota et remota vel, ut dudum diximus, praeposita vel praecipua, et illa reiecta. Re enim intellecta in verborum usu faciles esse debemus. 53. Quoniam autem omne, quod est bonum, primum locum tenere dicimus, necesse est nec bonum esse nec malum hoc, quod praepositum vel praecipuum nominamus. Idque ita definimus, quod sit indifferens cum aestimatione mediocri: quod enim illi ἀδιάφορον dicunt, id mihi ita occurrit ut indifferens dicerem. Neque enim illud fieri poterat ullo modo, ut nihil relinqueretur in mediis, quod aut secundum naturam esset aut contra, nec, quum id relinqueretur, nihil in his poni, quod satis aestimabile esset, nec hoc posito non aliqua esse praeposita. 54. Recte igitur haec facta distinctio est, atque etiam ab iis, quo facilius res perspicui possit, hoc simile ponitur. Ut enim, inquit, si hoc fingamus esse quasi finem et ultimum, ita iacere talum, ut rectus adsistat, qui ita talus erit iactus, ut cadat rectus, praepositum quidam habebit ad finem, qui aliter, contra, neque tamen illa praepositio tali ad eum, quem dixi, finem pertinebit, sic ea, quae sunt praeposita, referuntur illa quidem ad finem, sed ad eius vim naturamque nihil pertinent. 55. Sequitur illa divisio, ut bonorum alia sint ad illud ultimum pertinentia — sic enim appello quae τελικά dicuntur: nam hoc ipsum instituamus, ut placuit, pluribus verbis dicere, quod uno non poterimus, ut res intelligatur —, alia autem efficientia, quae Graeci ποιητικά, alia utrumque. De pertinentibus nihil est bonum praeter actiones honestas, de efficientibus nihil praeter amicum, sed et pertinentem et efficientem sapientiam volunt esse. Nam quia sapientia est conveniens actio, est in illo pertinenti genere, quod dixi: quod autem honestas actiones adfert et efficit, ideo efficiens dici potest.

XVII. 56. Haec, quae praeposita dicimus, partim sunt per se ipsa praeposita, partim quod aliquid efficiunt, partim utrumque: per se, ut quidam habitus oris et vultus, ut status, ut motus, in quibus sunt et praeposita quaedam et reiicienda: alia ob eam rem praeposita dicuntur, quod ex se aliquid efficiant, ut pecunia, alia autem ob utramque rem, ut integri sensus, ut bona valetudo. 57. De bona autem

fama — quam enim appellant *εὐδοξίαν*, aptius est hoc loco bonam famam appellare quam gloriam — Chrysippus quidem et Diogenes detracta utilitate ne digitum quidem eius causa porrigendum esse dicebant, quibus ego vehementer adsentior. Qui autem post eos fuerunt, quum Carneadem sustinere non possent, hanc, quam dixi, bonam famam ipsam propter se praepositam et sumendam esse dixerunt, esseque hominis ingenui et liberaliter educati velle bene audire a parentibus, a propinquis, a bonis etiam viris, idque propter rem ipsam, non propter usum, dicuntque, ut liberis consultum velimus, etiam si postumi futuri sint, propter ipsos, sic futurae post mortem famae tamen esse propter rem, etiam detracto usu, consulendum. 58. Sed quum, quod honestum sit, id solum bonum esse dicamus, consentaneum tamen est fungi officio, quum id officium nec in bonis ponamus nec in malis. Est enim aliquid in his rebus probabile et quidem ita, ut eius ratio reddi possit: ergo ut etiam probabiliter acti ratio reddi possit: est autem officium, quod ita factum est, ut eius facti probabilis ratio reddi possit, ex quo intelligitur officium medium quiddam esse, quod neque in bonis ponatur neque in contrariis. Quoniamque in iis rebus, quae neque in virtutibus sunt neque in vitiis, est tamen quiddam, quod usui possit esse, tollendum id non est. Est autem eius generis actio quoque quaedam et quidem talis, ut ratio postulet agere aliquid et facere eorum. Quod autem ratione actum est, id officium appellamus. Est igitur officium eius generis, quod nec in bonis ponatur nec in contrariis.

XVIII. 59. Atqui perspicuum etiam illud est, in istis rebus mediis aliquid agere sapientem. Iudicat igitur, quum agit, officium illud esse. Quod quoniam numquam fallitur in iudicando, erit in mediis rebus officium: quod efficitur haec etiam conclusione rationis. Quoniam enim videmus esse quiddam, quod recte factum appellemus, id autem est perfectum officium, erit etiam inchoatum, ut, si iuste depositum reddere in recte factis sit, in officiis ponatur depositum reddere: illo enim addito 'iuste' fit recte factum, per se autem hoc ipsum reddere in officio ponitur. Quoniam-

quae non dubium est quin in iis, quae media dicimus, sit aliud sumendum, aliud reiiciendum, quidquid ita fit aut dicitur, omne officio continetur. Ex quo intelligitur, quoniam se ipsi omnes natura diligant, tam insipientem quam sapientem sumpturum quae secundum naturam sint reiecturumque contraria. Ita est quoddam commune officium sapientis et insipientis: ex quo efficitur versari in iis, quae media dicimus. 60. Sed quum ab his omnia profisciscantur officia, non sine causa dicitur, ad ea referri omnes nostras cogitationes, in his et excessum e vita et in vita mansionem. In quo enim plura sunt, quae secundum naturam sunt, huius officium est in vita manere: in quo autem aut sunt plura contraria aut fore videntur, huius officium est e vita excedere. E quo apparet et sapientis esse aliquando officium excedere e vita, quum beatus sit, et stulti manere in vita, quum sit miser. 61. Nam bonum illud et malum, quod saepe iam dictum est, postea consequitur: prima autem illa naturae, sive secunda sive contraria, sub iudicium sapientis et delectum cadunt, estque illa subiecta quasi materies sapientiae. Itaque et manendi in vita et migrandi ratio omnibus iis rebus, quas supra dixi, metienda. Nam neque virtute retinetur in vita, neque iis, qui sine virtute sunt, mors est oppetenda. Et saepe officium est sapientis desciscere a vita, quum sit beatissimus, si id opportune facere possit, quod est convenienter naturae vivere. Sic enim censent, opportunitatis esse beate vivere. Itaque a sapientia praecipitur se ipsam, si usus sit, sapiens ut relinquat. Quam ob rem quum vitiorum ista vis non sit, ut causam adferant mortis voluntariae, perspicuum est etiam stultorum, qui iidem miseri sint, officium esse manere in vita, si sint in maiore parte earum rerum, quas secundum naturam esse dicimus. Et quoniam excedens e vita et manens aequae miser est nec diuturnitas ei magis vitam fugiendam facit, non sine causa dicitur iis, qui pluribus naturalibus frui possint, esse in vita manendum.

XIX. 62. Pertinere autem ad rem arbitrantur intelligi natura fieri ut liberi a parentibus amentur: a quo initio profectam communem humani generis societatem persequimur.

Quod primum intelligi debet figura membrisque corporum, quae ipsa declarant procreandi a natura habitam esse rationem. Neque vero haec inter se congruere possent, ut natura et procreari vellet et diligi procreatos non curaret. Atque etiam in bestiis vis naturae perspicui potest: quarum in fetu et in educatione laborem quum cernimus, naturae ipsas vocem videmur audire. Qua re [u] perspicuum est natura nos a dolore abhorrere, sic apparet a natura ipsa ut eos, quos genuerimus, amemus impelli. 63. Ex hoc nascitur etiam, ut communis hominum inter homines naturalis sit commendatio, ut oporteat hominem ab homine ob id ipsum, quod homo sit, non alienum videri. Ut enim in membris alia sunt tamquam sibi nata, ut oculi, ut aures, aliqua etiam caeterorum membrorum usum adiuvant, ut erura, ut manus, sic immanes quaedam bestiae sibi solum natae sunt, at illa, quae in concha patula pinna dicitur, isque, qui enat e concha, qui, quod eam custodit, pinnoteres vocatur in eademque quum se recepit, includitur, ut videatur monuisse, ut caveret, itemque formicae, apes, ciconiae, aliorum etiam causa quaedam faciunt. Multo magis haec coniunctio est hominis. Itaque natura sumus apti ad coetus, concilia, civitates. 64. Mundum autem censent regi numine deorum eumque esse quasi communem urbem et civitatem hominum et deorum et unum quemque nostrum eius mundi esse partem, ex quo illud natura consequi ut communem utilitatem nostrae anteponamus. Ut enim leges omnium salutem singulorum saluti anteponunt, sic vir bonus et sapiens et legibus parens et civilis officii non ignarus utilitati omnium plus quam unius alicuius aut suae consulit. Nec magis est vituperandus proditor patriae quam communis utilitatis aut salutis desertor propter suam utilitatem aut salutem. Ex quo fit ut laudandus is sit, qui mortem oppetat pro re publica, quod deceat cariorem nobis esse patriam quam nosmet ipsos. Quoniamque illa vox inhumana et scelerata dicitur eorum, qui negant se recusare quo minus ipsis mortuis terrarum omnium desagratio consequatur — quod vulgari quodam versu Graeco pronunciari solet —, certe verum est etiam iis, qui aliquando futuri sint, esse propter ipsos cor-

sulendum. XX. 65. Ex hac animorum adfectione testamenta commendationesque morientium natae sunt. Quodque nemo in summa solitudine vitam agere velit, ne cum infinita quidem voluptatum abundantia, facile intelligitur nos ad coniunctionem congregationemque hominum et ad naturalem communitatem esse natos. Impellimur autem natura, ut prodesse velimus quam plurimis in primisque docendo rationibusque prudentiae tradendis. 66. Itaque non facile est invenire qui quod sciat ipse non tradat alteri: ita non solum ad discendum propensi sumus, verum etiam ad docendum. Atque ut tauris natura datum est, ut pro vitulis contra leones summa vi impetuque contendant, sic ii, qui valent opibus atque id facere possunt, ut de Hercule et de Libero accepimus, ad servandum genus hominum natura incitantur. Atque etiam Iovem quum Optimum et Maximum dicimus quumque eundem Salutarem, Hospitalem, Statorem, hoc intelligi volumus, salutem hominum in eius esse tutela. Minime autem convenit, quum ipsi inter nos viles neglectique simus, postulare, ut dis immortalibus cari simus et ab iis diligamur. Quem ad modum igitur membris utimur prius quam didicimus cuius ea utilitatis causa habeamus, sic inter nos natura ad civilem communitatem coniuncti et consociati sumus. Quod ni ita se haberet, nec iustitiae ullus esset nec bonitati locus. 67. Et quo modo hominum inter homines iuris esse vincula putant, sic homini nihil iuris esse cum bestiis. Praeclare enim Chrysippus, caetera nata esse hominum causa et deorum, eos autem communitatis et societatis suae, ut bestiis homines uti ad utilitatem suam possint sine iniuria. Quoniamque ea natura esset hominis, ut ei cum genere humano quasi civile ius intercederet, qui id conservaret, eum iustum, qui migraret, iniustum fore. Sed quem ad modum, theatrum ut commune sit, recte tamen dici potest eius esse eum locum, quem quisque occuparit, sic in urbe mundove communi non adversatur ius, quo minus suum quidque cuiusque sit. 68. Quum autem ad tuendos conservandosque homines hominem natum esse videamus, consentaneum est huic naturae, ut sapiens velit gerere et administrare rem publicam atque,

ut e natura vivat, uxorem adiungere et velle ex ea liberos. Ne amores quidem sanctos a sapiente alienos esse arbitrantur. Cynicorum autem rationem atque vitam alii cadere in sapientem dicunt, si quis eius modi forte casus inciderit ut id faciendum sit, alii nulli modo.

XXI. 69. Ut vero conservetur omnis homini erga hominem societas, coniunctio, caritas, et emolumenta et detrimenta, quae *ὄφελήματα* et *βλάμματα* appellant, communia esse voluerunt, quorum altera prosunt, nocent altera. Neque solum ea communia, verum etiam paria esse dixerunt. Incommoda autem et commoda — ita enim *εὐχρηστέματα* et *δυσχρηστέματα* appello — communia esse voluerunt, paria noluerunt. Illa enim, quae prosunt aut quae nocent, aut bona sunt aut mala, quae sint paria necesse est: commoda autem et incommoda in eo genere sunt, quae praeposita et reiecta dicimus: ea possunt paria non esse. Sed emolumenta communia esse dicuntur, recte autem facta et peccata non habentur communia. 70. Amicitiam autem adhibendam esse censent, quia sit ex eo genere, quae prosunt. Quamquam autem in amicitia alii dicant aequae caram esse sapienti rationem amici ac suam, alii autem sibi cuique cariorum suam, tamen hi quoque posteriores fatentur alienum esse a iustitia, ad quam nati esse videamur, detrudere quid de aliquo quod sibi adsumat. Minime vero probatur huic disciplinae, de qua loquor, aut amicitiam aut iustitiam propter utilitates ascisci aut probari. Eaedem enim utilitates poterunt eas labefactare atque pervertere. Etenim nec iustitia nec amicitia esse omnino poterunt, nisi ipsae per se expetantur. 71. Ius autem, quod ita dici appellarique possit, id esse natura, alienumque esse a sapiente non modo iniuriam cui facere, verum etiam nocere. Nec vero rectum est cum amicis aut bene meritis consociare aut coniungere iniuriam, gravissimeque et verissime defenditur, numquam aequitatem ab utilitate posse seiungi et, quidquid aequum iustumque esset, id etiam honestum vicissimque, quidquid esset honestum, id iustum etiam atque aequum fore. 72. Ad easque virtutes, de quibus disputatum est, dialecticam etiam adiungunt et physicam, easque ambas virtutum nomine ap-

pellant, alteram, quod habeat rationem, ne cui falso assentiamur neve umquam captiosa probabilitate fallamur, eaque, quae de bonis et malis didicerimus, ut tenere tuerique possimus. Nam sine hac arte quemvis arbitrantur a vero abduci fallique posse. Recte igitur, si omnibus in rebus temeritas ignoratioque vitiosa est, ars ea, quae tollit haec, virtus nominata est.

XXII. 73. Physicae quoque non sine causa tributus idem est honos, propterea quod, qui convenienter naturae victurus est, ei proficiscendum est ab omni mundo atque ab eius procuratione. Nec vero potest quisquam de bonis et malis vere iudicare nisi omni cognita ratione naturae et vitae etiam deorum et utrum conveniat necne natura hominis cum universa. Quaeque sunt vetera praecepta sapientium, qui iubent *tempori parere* et *sequi deum* et *se noscere* et *nihil nimis*, haec sine physicis quam vim habeant — et habent maximam — videre nemo potest. Atque etiam ad iustitiam colendam, ad tuendas amicitias et reliquas caritates quid natura valeat haec una cognitio potest tradere. Nec vero pietas adversus deos nec quanta iis gratia debeatur sine explicatione naturae intelligi potest. 74. Sed iam sentio me esse longius provectum, quam proposita ratio postularet. Verum admirabilis compositio disciplinae incredibilisque rerum traxit ordo, quem, per deos immortales! nonne miraris? Quid enim aut in natura, qua nihil est aptius, nihil descriptius, aut in operibus manu factis tam compositum tamque compactum et coagmentatum inveniri potest? quid posterius priori non convenit? quid sequitur quod non respondeat superiori? quid non sic aliud ex alio nectitur, ut, si ullam litteram moveris, labent omnia? Nec tamen quidquam est quod moveri possit.

75. Quam gravis vero, quam magna, quam constans conficitur persona sapientis! qui, quum ratio, docuerit, quod honestum esset, id esse solum bonum, semper sit necesse est beatus, vereque omnia ista nomina possideat, quae irrideri ab imperitiis solent. Rectius enim appellabitur rex quam Tarquinius, qui nec se nec suos regere potuit, rectius magister populi — is enim dictator est — quam Sulla, qui

trium pestiferorum vitiorum, luxuriae, avaritiae, crudelitatis magister fuit, rectius dives quam Crassus, qui nisi eguisset, numquam Euphratem nulla belli causa transire voluisset. Recte eius omnia dicentur, qui scit uti solus omnibus: recte etiam pulcher appellabitur: animi enim lineamenta sunt pulchriora quam corporis, recte solus liber, nec dominationi cuiusquam parens nec obediens cupiditati: 76. recte invictus, cuius etiam si corpus constringatur, animo tamen vincula iniici nulla possint. Neque exspectet ultimum tempus aetatis, ut tum denique iudicetur beatusne fuerit, quum extremum vitae diem morte confecerit, quod ille unus e septem sapientibus non sapienter Croesum movit. Nam si beatus umquam fuisset, beatam vitam usque ad illum a Cyro exstructum rogam pertulisset. Quod si ita est ut neque quisquam nisi bonus vir et omnes boni beati sint, quid philosophia magis colendum aut quid est virtute divinius?

M. TULLII CICERONIS

DE FINIBUS BONORUM ET MALORUM

AD BRUTUM

LIBER QUARTUS.

ARGUMENTUM.

In initio libri Cicero, ut ostendat nullam causam fuisse Zenoni cur a veteribus Academicis et Peripateticis desciscens novam disciplinam conderet, exponit quo modo illi philosophiam constitutam habuerint, e cuius tribus partibus ethicam primum differt, cap. 2., tantum dicens, locum de re publica et rhetoricam a Zenone neglecta esse, quae illi diligentissime excoluerint, cap. 3. Nec in dialecticis veteres a Stoicis vinci, quin artem argumentorum inveniendorum ab his prorsus omissam esse, cap. 4. Physica illorum Stoicos fere in maximis rebus retinuisse et minus copiose esse persecutos, cap. 5. Summum autem bonum, quod contineat philosophiam, veteres, planissime Po-

lemonem, dixisse esse secundum naturam vivere, quod quum varias haberet interpretationes, illis eam placuisse, ut esset, omnibus aut maximis rebus iis, quae secundum naturam essent, fruentem vivere, eumque fuisse Xenocratis et Aristotelis finem, cap. 6. Quum enim homo ex animo et corpore constaret, et animi et corporis rationem eos habuisse, sed ita, ut animum infinita quadam laude corpori praeponebant, animi autem bona virtutes esse, quarum semina a natura data essent, cap. 7. Itaque Zenonem nihil attulisse novi, nisi inania quaedam verborum discrimina, cap. 8., quibus in urbem, in forum, in curiam aditus non sit: ibi ipsos Stoicos communi more loqui, cap. 9. Iam Cicero propius ad ea, quae a Catone dicta erant, accedere conatur, illis, quae communia Stoicis sunt cum antiquis, quasi concessis utens. Quoniam igitur hanc primam habeamus a natura appetitionem, ut nosmet ipsos conservemus, ex animo autem et corpore constemus, ex his nos oportere aut finem summi boni constituere, ut sit eorum, quae sint secundum naturam, quam plurima et quam maxima adipisci, cap. 10. Stoicos ab iisdem initiis profectos corpus et externa commoda deseruisse, quum tamen homo sit animal animo excellens, non solus animus, cap. 11. Nec prorsus obscurari illa externa, ut Stoici dicant, etsi non magnum momentum faciant et, etiamsi obscurentur, esse tamen in summa, cap. 12. Nam summam aliquam faciendam esse omnium, quae secundum naturam sint. Praeterea omnium naturarum summum bonum simile esse debere. In caeteris autem animalibus id, quod extremum sit, ex tota eorum constitutione efficit. Idem igitur in homine fieri debere. Itaque Stoicis, si causam suam obtinere velint, dicendum esse non omne animal primum se totum diligere et conservare velle, sed id tantum, quod in quoque optimum sit, quod fieri non posse, cap. 13. Hominem talem sapientiae perficiendum esse, qualem a natura acceperit, accepisse autem eum totum, ex animo et corpore, neutrum negligendum esse. Perfectionem hominis maxime laudari in eo, quod in homine optimum sit, id est, in virtute, sed priora, e quibus ad haec venerit, deserere non oportere, Stoicos, quum ad summum bonum pervenire velint, naturalis appetitionis oblivisci, cap. 14. Virtus tantum abesse ut constitui non possit, si quidquam extra eam ad beate vivendum pertineat, ut introduci omnino non possit virtus, nisi omnia, quae legat quaeque reiciat, ad finem referat. Conservandam esse primam naturae institutionem et totam hominis naturam tuendam, cap. 15. Itaque omnes errare, qui in una virtute finem ponant, quaeque Stoici de virtute dicant, ea iis communia esse cum Pyrrhone et Aristone, quos non probent, cap. 16. Male autem Stoicos, quum ad summum bonum ita pervenerint, ut a natura discedant, reverti ad naturam, ut inde agendi principia quaerant: nam omnia, quae appetantur, inesse debere in summo bono, nec officii rationem hominem impellere ad naturalis appetenda, sed ab iis et actionem et appetitionem commoveri, cap. 17. Deinde Cicero ostendit in consecratis Stoicorum, quibus

efficere velint omne bonum, quia laudabile sit, esse honestum, caeterisque ea ad concludendum sumi, quae non concedantur, cap. 18. Acutis Stoicorum conclusivis verba corrigi, non mores emendari. Quod Stoici constantia totius doctrinae tanto opere gloriantur, intelligi debere, quum falsa consequantur, initia illa, e quibus haec consequantur, ipsa falsa esse. Paradoxa initio magna visa esse, mox splendorem amisisse, cap. 19. Ipsum Zenonem ea sic interpretando mollire, ut aliis verbis idem dicat quod veteres, sed si sententia eadem sit, non dubitari posse quin illi verbis commodius utantur, cap. 20., itaque de sententiis videndum esse. Ab illis igitur beatam vitam constitui ex omnibus commodis, sed ita, ut longe caeteris virtus antecellat, nec plus corporis et externis bonis ab iis tribuatur quam a Zenone, qui ea bona non appellet, cap. 21. Itaque de re nullam esse disensionem, Zenonem verborum magnificentia esse delectatum, a quo veteres illos Catonem iure repositere posse, cap. 22.: neque enim nisi inanium verborum differentiam interesse. Refutat deinde Cicero simile, quo Cato docuerat omnes insipientes aequae esse miseros: levationem enim vitiorum fieri ostendit, cap. 23 et 24. Et quod virtus crescere non posse dicatur et ideo omnia vitia aequalia esse, potius ex inaequalitate vitiorum concludi debere virtutem crescere, cap. 24. In has omnes angustias Stoicos incidere propter gloriosam ostentationem. Nam tolli ista ratione officia et vitae actionem, ut ab Aristone, sed Aristonem simplicius agere. Stoicos versute inducere aliis nominibus eandem differentiam, quam veteres tenebant, cap. 25. Proërgmena illa et apoproërgmena eodem loco haberi, quo ab Aristotele et caeteris Platonis alumnis bona corporis et externa, cap. 26. Paradoxa, si quis propius aspexerit, nihil habere admirabile. Similia, quibus omnia peccata paria esse demonstratur, dissimilia esse, cap. 27 et 28. Omnino Stoicos maxime eo vitio premi, quod duas contrarias sententias obtinere velint, cap. 29.

I. 1. Quae quum dixisset, finem ille. Ego autem: Ne tu, inquam, Cato, ista exposuisti, ut tam multa, memoriter, ut tam obscura, dilucide. Itaque aut omittamus contra omnino velle aliquid aut spatium sumamus ad cogitandum: tam enim diligenter, etiam si minus vere — nam nondum id quidem audeo dicere —, sed tamen accurate non modo fundatam, verum etiam exstructam disciplinam non est facile perdiscere. Tum ille: Ain tandem? inquit, quum ego te hac nova lege videam eodem die accusatori respondere et tribus horis perorare, in hac me causa tempus dilaturum putas? quae tamen a te agetur non melior, quam illae sunt, quas interdum obtines. Qua re istam quoque adgredere.

tractatam praesertim et ab aliis et a te ipso saepe, ut tibi deesse non possit oratio. 2. Tum ego: Non mehercule, inquam, soleo temere contra Stoicos, non quo illis admōdum adsentiar, sed pudore impediō: ita multa dicunt, quae vix intelligam. Obscura, inquit, quaedam esse confiteor, nec tamen ab illis ita dicuntur de industria, sed inest in rebus ipsis obscuritas. Cur igitur easdem res, inquam, Peripateticis dicentibus verbum nullum est quod non intelligatur? Easdemne res? inquit, an parum disserui non verbis Stoicos a Peripateticis, sed universa re et tota sententia dissidere? Atqui, inquam, Cato, si istud obtinueris, traducas me ad te totum licebit. Putabam equidem satis, inquit, me dixisse. Qua re ad ea primum, si videtur: sin aliud quid voles, postea. Immo istud quidem, inquam, quo loco quidque . . . nisi iniquum postulo, arbitrato meo. Ut placet, inquit. Etsi enim illud erat aptius, aequum cuique concedere.

II. 3. Existimo igitur, inquam, Cato, veteres illos Platonis auditores, Speusippum, Aristotelem, Xenocratem, deinde eorum Polemonem, Theophrastum satis et copiose et eleganter habuisse constitutam disciplinam, ut non esset causa Zenoni, quum Polemonem audisset, cur et ab eo ipso et a superioribus dissideret: quorum fuit haec institutio, in qua animadvertas velim quid mutandum putes nec expectes, dum ad omnia dicam, quae a te dicta sunt: universa enim illorum ratione cum tota vestra confligendum puto. 4. Qui quum viderent ita nos esse natos, ut et communiter ad eas virtutes apti essemus, quae notae illustresque sunt, iustitiam dico, temperantiam, caeteras generis eiusdem — quae omnes similes artium reliquarum, materia tantum ad meliorem partem et tractatione differunt —, easque ipsas virtutes viderent nos magnificentius appetere et ardentius, habere etiam insitam quamdam vel potius innatam cupiditatem scientiae, natosque esse ad congregationem hominum et ad societatem communitatemque generis humani, eaque in maximis ingeniis maxime elucere, totam philosophiam tris in partes diviserunt, quam partitionem a Zenone esse tentam videmus. 5. Quarum quum una sit, qua mores con-

formari putantur, differo eam partem, quae quasi stirps est huius quaestionis: qui sit enim finis bonorum, mox, hoc loco tantum dico, a veteribus Peripateticis Academicisque, qui re consentientes vocabulis differebant, illum locum, quem civilem recte appellaturi videmur, Graeci πολιτικόν, graviter et copiose esse tractatum.

III. Quam multa illi de re publica scripserunt, quam multa de legibus! quam multa non solum praecepta in artibus, sed etiam exempla in orationibus bene dicendi reliquerunt! Primum enim ipsa illa, quae subtiliter disserenda erant, polite apteque dixerunt, tum definientes, tum partientes, ut vestri etiam, sed vos squalidius, illorum vides quam niteat oratio. 6. Deinde ea, quae requirebant orationem ornatam et gravem, quam magnifice sunt dicta ab illis, quam splendide! de iustitia, de fortitudine, de amicitia, de aetate degenda, de philosophia, de capessenda re publica, de temperantia, + hominum spinas vellentium, ut Stoici, nec ossa nudantium, sed eorum, qui grandia ornate vellent, enucleate minora dicere. Itaque quae sunt eorum consolationes, quae cohortationes, quae etiam monita et consilia scripta ad summos viros! Erat enim apud eos, ut est rerum ipsarum natura, sic dicendi exercitatio duplex. Nam quidquid quaeritur, id habet aut generis ipsius sine personis temporibusque aut iis adiunctis facti aut iuris aut nominis controversiam. Ergo in utroque exercebantur, eaque disciplina effecit tantam illorum utroque in genere dicendi copiam. 7. Totum genus hoc et Zeno et qui ab eo sunt aut non potuerunt aut noluerunt, certe reliquerunt. Quamquam scripsit artem rhetoricam Cleanthes, Chrysippus etiam, sed sic, ut, si quis obmutescere conceperit, nihil aliud legere debeat. Itaque vides quo modo loquantur. Nova verba fingunt, deserunt usitata. At quanta conantur! — Mundum hunc omnem oppidum esse nostrum. — Incendit igitur eos, qui audiunt. Vides quantam rem agas, ut, Circeis qui habitet, totum hunc mundum suum municipium esse existimet. — Quid? ille incendat? Restinguet citius, si ardentem acceperit. Ista ipsa, quae tu breviter, regem, dictatorem, divitem solum esse sapientem, a te quidem apte ac rotunde:

quippe, habes enim a rhetoribus: illorum vero ista ipsa quam exilia de virtutis vi! quam tantam volunt esse, ut beatum per se efficere possit. Pungunt enim quasi aculeis interrogatiunculis angustis, quibus etiam qui adsentiuntur nihil commutantur animo et iidem abeunt qui venerant: res enim fortasse verae, certe graves, non ita tractantur, ut debent, sed aliquanto minutius.

IV. 8. Sequitur disserendi ratio cognitioque naturae: nam de summo bono mox, ut dixi, videbimus et ad id explicandum disputationem omnem conferemus. In his igitur partibus duabus nihil erat quod Zeno commutare gestiret. Res enim se praeclare habent, et quidem in utraque parte. Quid enim ab antiquis ex eo genere, quod ad disserendum valet, praetermissum est? qui et definierunt plurima et definiendi artes reliquerunt, quodque est definitioni adiunctum, ut res in partes dividatur, id et fit ab illis et quem ad modum fieri oporteat traditur: item de contrariis, a quibus ad genera formasque generum venerunt. Iam argumenti ratione conclusi caput esse faciunt ea, quae perspicua dicunt, deinde ordinem sequuntur, tum quid verum sit in singulis extrema conclusio est. 9. Quanta autem ab illis varietas argumentorum ratione concludentium eorumque cum captiosis interrogationibus dissimilitudo! Quid? quod pluribus locis quasi denunciant, ut neque sensuum fidem sine ratione nec rationis sine sensibus exquiramus, atque ut eorum alterum ab altero [ne] separemus? Quid? ea, quae dialectici nunc tradunt et docent, nonne ab illis instituta sunt [inventata sunt]? De quibus etsi a Chrysippo maxime est elaboratum, tamen a Zenone minus multo quam ab antiquis: ab hoc autem quaedam non melius quam veteres, quaedam omnino relicta. 10. Quumque duae sint artes, quibus perfecte ratio et oratio compleatur, una inveniendi, altera disserendi, hanc posteriorem et Stoici et Peripatetici, priorem autem illi egregie tradiderunt, hi omnino ne attingerent quidem. Nam e quibus locis quasi thesauris argumenta depromerentur vestri ne suspicati quidem sunt, superiores autem artificio et via tradiderunt. Quae quidem res efficit ne necesse sit iisdem de rebus semper quasi

dictata decantare neque a commentariolis suis discedere. Nam qui sciet ubi quidque positum sit quaque eo veniat, is, etiam si quid obrutum erit, poterit eruere semperque esse in disputando suus. Quod etsi ingenii magnis praediti quidam dicendi copiam sine ratione consequuntur, ars tamen est dux certior quam natura. Aliud est enim poetarum more verba fundere, aliud ea, quae dicas, ratione et arte distinguere.

V. 11. Similia dici possunt de explicatione naturae, quae [et] hi utuntur et vestri, neque vero ob duas modo causas, quod Epicuro videtur, ut pellatur mortis et religionis metus, sed etiam modestiam quamdam cognitio rerum caelestium adfert iis, qui videant quanta sit etiam apud deos moderatio, quantum ordo, et magnitudinem animi deorum opera et facta cernentibus, iustitiam etiam, quum cognitum habeas quod sit summi rectoris ac domini numen, quod consilium, quae voluntas: cuius ad naturam apta ratio vera illa et summa lex a philosophis dicitur. 12. Inest in eadem explicatione naturae insatiabilis quaedam cognoscendis rebus voluptas, in qua una confectis rebus necessariis vacui negotiis honeste ac liberaliter possimus vivere. Ergo in hac ratione tota de maximis fere rebus Stoici illos secuti sunt, ut et deos esse et quattuor ex rebus omnia constare dicerent. Quum autem quaereretur res admodum difficilis, num quinta quaedam natura videretur esse, ex qua ratio et intelligentia oriretur, in quo etiam de animis, cuius generis essent, quaereretur, Zeno id dixit esse ignem: non nulla deinde aliter, sed ea pauca: de maxima autem re eodem modo, divina mente atque natura mundum universum atque eius maximas partes administrari. Materiam vero rerum et copiam apud hos exilem, apud illos uberrimam reperiemus. 13. Quam multa ab iis conquisita et collecta sunt de omnium animantium genere, orta, membris, aetatibus! quam multa de rebus iis, quae gignuntur e terra! quam multae quamque de rebus variis et causae cur quidque fiat et demonstrationes, quem ad modum quidque fiat! qua ex omni copia plurima et certissima argumenta sumuntur ad cuiusque rei naturam explicandam. Ergo adhuc, quantum equidem intelligo, causa

non videtur fuisse mutandi nominis. Non enim, si omnia non sequebatur, idcirco non erat ortus illinc. Equidem etiam Epicurum, in physicis quidem, Democritum puto. Pauca mutat, vel plura sane: at quum de plurimis eadem dicit, tum certe de maximis. Quod idem quum vestri faciant, non satis magnam tribuunt inventoribus gratiam.

VI. 14. Sed haec hactenus. Nunc videamus, quae de summo bono, quod continet philosophiam, quid tandem attulerit quam ob rem ab inventoribus tamquam a parentibus dissentiret. Hoc igitur loco, quamquam a te, Cato, diligenter est explicatum, finis hic bonorum et qui a Stoicis et quem ad modum diceretur, tamen ego quoque exponam, ut perspiciamus, si potuerimus, quidnam a Zenone novi sit adlatum. Quum enim superiores, e quibus planissime Polemo, secundum naturam vivere summum bonum esse dixissent, his verbis tria significari Stoici dicunt: unum eius modi, vivere adhibentem scientiam earum rerum, quae natura evenirent: hunc ipsum Zenonis aiunt esse finem, declarantem illud, quod a te dictum est, convenienter naturae vivere: 15. alterum significari idem, ut si diceretur, officia omnia media aut pleraque servantem vivere. Hoc sic expositum dissimile est superiori. Illud enim rectum est — *κατόρθωμα* dicebas — contingitque sapienti soli, hoc autem inchoati cuiusdam officii est, non perfecti, quod cadere in non nullos insipientes potest. Tertium autem, omnibus aut maximis rebus iis, quae secundum naturam sint, fruendum vivere. Hoc non est positum in nostra actione: completur enim et ex eo genere vitae, quod virtute fruatur, et ex iis rebus, quae sunt secundum naturam neque sunt in nostra potestate. Sed hoc summum bonum, quod tertia significatione intelligitur, eaque vita, quae ex summo bono degitur, quia coniuncta ei virtus est, in sapientem solum cadit, isque finis bonorum, ut ab ipsis Stoicis scriptum videmus, a Xenocrate atque ab Aristotele constitutus est. Itaque ab iis constitutio illa prima naturae, a qua tu quoque ordiebare, his prope verbis exponitur.

VII. 16. Omnis natura vult esse conservatrix sui, ut et salva sit et in genere conservetur suo. Ad hanc rem aiunt

artes quoque requisitas, quae naturam adiuverant, in quibus ea numeretur in primis, quae est vivendi ars, ut tueatur quod a natura datum sit, quod desit acquirat, iidemque dividerunt naturam hominis in animum et corpus. Quumque eorum utrumque per se expetendum esse dixissent, virtutes quoque utriusque eorum per se expetendas esse dicebant: quum animum infinita quadam laude anteponebant corpori, virtutes quoque animi bonis corporis anteponebant. 17. Sed quum sapientiam totius hominis custodem et procuratricem esse vellent, quae esset naturae comes et adiutrix, hoc sapientiae munus esse dicebant, ut, [quum] eum tueretur, qui constaret ex animo et corpore, in utroque eum iuvaret et contineret. Atque ita re simpliciter primo collocata, reliqua subtilius persequentes, corporis bona facilem quandam rationem habere censebant: de animi bonis accuratius exquirebant, in primisque reperiebant esse in iis iustitiae semina, primique ex omnibus philosophis natura tributum esse docuerunt, ut ii, qui procreati essent, a procreatoribus amarentur et, id quod temporum ordine antiquius est, ut coniugia virorum et uxorum natura coniuncta esse dicerent, qua ex stirpe orirentur amicitiae cognationum. Atque ab his initiis profecti omnium virtutum et originem et progressionem persecuti sunt. Ex quo magnitudo quoque animi exsistebat, qua facile posset repugnari obsistisque fortunae, quod maximae res essent in potestate sapientis. Varietates autem iniuriasque fortunae facile veterum philosophorum praeceptis instituta vita superabat. 18. Principiis autem a natura datis amplitudines quaedam bonorum excitabantur, partim profectae a contemplatione rerum occultarum, quod erat insitus menti cognitionis amor, ex quo etiam rationis explicandae disserendique cupiditas consequabatur, quodque hoc solum animal natum est pudoris ac verecundiae particeps appetensque convictum hominum ac societatem, animadvertensque in omnibus rebus, quas ageret aut diceret, ut ne quid ab eo fieret nisi honeste ac decore, his initiis et, ut ante dixi, seminibus a natura datis temperantia, modestia, iustitia et omnis honestas perfecte absoluta est.

VIII. 19. Habes, inquam, Cato, formam eorum, de qui-

bus loquor, philosophorum. Qua exposita scire cupio quae causa sit cur Zeno ab hac antiqua institutione desciverit, quidnam horum ab eo non sit probatum: quodne omnem naturam conservatricem sui dixerint, an quod omne animal ipsum sibi commendatum, ut se et saluum in suo genere incolumeque vellet? an [quod], quum omnium artium finis is esset, quem natura maxime quaereret, idem statui debere de totius arte vitae, an quod, quum ex animo constaremus et corpore, et haec ipsa et eorum virtutes per se esse sumendas. An vero displicuit ea, quae tributa est animi virtutibus tanta praestantia? an, quae de prudentia, de cognitione rerum, de coniunctione generis humani, quaeque ab eisdem de temperantia, de modestia, de magnitudine animi, de omni honestate dicuntur? Fatebuntur Stoici haec omnia dicta esse praeclare, neque eam causam Zenoni desciscendi fuisse. 20. Alia quaedam dicunt, credo, magna antiquorum esse peccata, quae ille veri investigandi cupidus nullo modo ferre potuerit. Quid enim perversius, quid intolerabilius, quid stultius quam bonam valetudinem, quam dolorum omnium vacuitatem, quam integritatem oculorum reliquorumque sensuum ponere in bonis potius, quam dicerent nihil omnino inter eas res iisque contrarias interesse? ea enim omnia, qui illi bona dicerent, praeposita esse, non bona, itemque illa, quae in corpore excellere, stulte antiquos dixisse per se esse expetenda, sumenda potius quam expetenda, ea denique omni vita, quae in virtute una consisteret, illam vitam, quae etiam caeteris rebus, quae essent secundum naturam, abundaret, magis expetendam non esse, sed magis sumendam, quumque ipsa virtus efficiat ita beatam vitam, ut beatior esse non possit, tamen quaedam deesse sapientibus tum, quum sint beatissimi: itaque eos id agere, ut a se dolores, morbos, debilitates repellant.

IX. 21. O magnam vim ingenii causamque iustam cur nova exsisteret disciplina! Perge porro. Sequuntur enim, quae tu scientissime complexus es, omnem insipientiam, iniustitiam, alia vitia similia esse omniaque peccata esse paria, eosque, qui natura doctrinaque longe ad virtutem processissent, nisi eam plene consecuti essent, summe esse

miseros, neque inter eorum vitam et improbissimorum quidquam omnino interesse, ut Plato, tantus ille vir, si sapiens non fuerit, nihilo melius quam quivis improbissimus nec beatius vixerit. Haec videlicet est correctio philosophiae veteris et emendatio, quae omnino aditum habere nullum potest in urbem, in forum, in curiam. Quis enim ferre posset ita loquentem eum, qui se auctorem vitae graviter et sapienter agenda profiteretur, nomina rerum commutantem, quumque idem sentiret quod omnes, quibus rebus eandem vim tribueret, alia nomina imponentem, verba modo mutantem, de opinionibus nihil detrahentem? 22. Patronusne causae in epilogo pro reo dicens negaret esse malum exilium, publicationem bonorum? haec reiicienda esse, non fugienda? nec misericordem iudicem esse oportere? In citione autem si loqueretur, si Hannibal ad portas venisset murumque iaculo traiecisset, negaret esse in malis capi, venire, interfici, patriam amittere? An senatus, quum triumphum Africano decerneret, QUOD EIUS VIRTUTE AUT FELICITATE, posset dicere, si neque virtus in ullo nisi in sapiente nec felicitas vere dici potest? Quae est igitur ista philosophia, quae communi more in foro loquitur, in libellis suo? praesertim quum, quod illi suis verbis significent, in eo nihil novetur, [de ipsis rebus nihil mutetur,] eadem res maneat alio modo. 23. Quid enim interest divitias, opes, valetudinem bona dicas an praeposita, quum ille, qui ista bona dicit, nihilo plus iis tribuat quam tu, qui eadem illa praeposita nominas? Itaque homo in primis ingenuus et gravis, dignus illa familiaritate Scipionis et Laelii, Panaetius, quum ad Q. Tuberonem de dolore patiendo scriberet, quod esse caput debebat, si probari posset, nusquam posuit, non esse malum dolorem, sed quid esset et quale, quantumque in eo inesset alieni, deinde quae ratio esset perferendi: cuius quidem, quoniam Stoicus fuit, sententia condemnata mihi videtur esse immanitas ista verborum.

X. 24. Sed, ut propius ad ea, Cato, accedam, quae a te dicta sunt, pressius agamus eaque, quae modo dixisti, cum iis conferamus, quae tuis antepono. Quae sunt igitur communia vobis cum antiquis, iis sic utamur quasi conces-

sis, quae in controversiam veniunt, de iis, si placet, disseramus. Mihi vero, inquit, placet agi subtilius et, ut ipse dixisti, pressius. Quae enim adhuc protulisti, popularia sunt, ego autem a te elegantiora desidero. A mene tu? inquam, sed tamen enitar et, si minus mihi multa occurrent, non fugiam ista popularia. 25. Sed positum sit primum, nosmet ipsos commendatos esse nobis, primamque ex natura hanc habere appetitionem, ut conservemus nosmet ipsos. Hoc convenit: sequitur illud, ut animadvertamus qui simus ipsi, ut nos quales oportet esse servemus. Sumus igitur homines: ex animo constamus et corpore, quae sunt cuiusdam modi, nosque oportet, ut prima appetitio naturalis postulat, haec diligere constituereque ex his finem illum summi boni atque ultimi: quem, si prima vera sunt, ita constitui necesse est, earum rerum, quae sint secundum naturam, quam plurima et quam maxima adipisci. 26. Hunc igitur finem illi tenuerunt, quodque ego pluribus verbis, illi brevius, secundum naturam vivere, hoc iis bonorum videbatur extremum.

XI. Age nunc isti doceant vel tu potius — quis enim ista melius? — quonam modo ab iisdem principiis perfecti efficiatis, ut honeste vivere — id est enim vel e virtute vel naturae congruenter vivere — summum bonum sit et quonam modo aut quo loco corpus subito deserueritis omniaque ea, quae, secundum naturam quum sint, absint a nostra potestate, ipsum denique officium. Quaero igitur quo modo hae tantae commendationes a natura perfectae subito a sapientia relictas sint. 27. Quod si non hominis summum bonum quaeremus, sed cuiusdam animalis, is autem esset nihil nisi animus — liceat enim fingere aliquid eius modi, quo verum facilius reperiamus —, tamen illi animo non esset hic vester finis. Desideraret enim valetudinem, vacuitatem doloris, appeteret etiam conservationem sui earumque rerum custodiam, finemque sibi constitueret secundum naturam vivere, quod est, ut dixi, habere ea, quae secundum naturam sint, vel omnia vel plurima et maxima. 28. Cuiuscumque enim modi animal constitueris, necesse est, etiam si id sine corpore sit, ut fingimus, tamen

esse in animo quaedam similia eorum, quae sunt in corpore, ut nullo modo, nisi ut exposui, constitui possit finis bonorum. Chrysippus autem exponens differentias animantium ait alias earum corpore excellere, alias autem animo, non nullas valere utraque re, deinde disputat quod cuiusque generis animantium statui deceat extremum. Quum autem hominem in eo genere posuisset, ut ei tribueret animi excellentiam, summum bonum id constituit, non ut excellere animus, sed ut nihil esse praeter animum videretur. XII. Uno autem modo in virtute sola summum bonum recte poneretur, si quod esset animal, quod totum ex mente constaret, id ipsum tamen sic, ut ea mens nihil haberet in se, quod esset secundum naturam, ut valetudo est. 29. Sed id ne cogitari quidem potest quale sit, ut non repugnet ipsum sibi.

Sin dicit obscurari quaedam nec apparere, quia valde parva sint, nos quoque concedimus: quod dicit Epicurus de voluptate, quae minimae sint voluptates, eas obscurari saepe et obrui: sed non sunt in eo genere tantae commoditates corporis tamque productae temporibus tamque multae. Itaque in quibus propter eorum exiguitatem obscuratio consequitur, saepe accidit ut nihil interesse nostra fateamur, sint illa necne sint, ut in sole, quod a te dicebatur, lucernam adhibere nihil interest aut teruncium adicere Croesi pecuniae. 30. Quibus autem in rebus tanta obscuratio non fit, fieri tamen potest ut id ipsum, quod interest, non sit magnum. Ut ei, qui iucunde vixerit annos decem, si aequae vita iucunda menstrua addatur, quia momentum aliquod habeat ad iucundum accessio, bonum sit: si autem id non concedatur, non continuo vita beata tollitur. Bona autem corporis huic sunt, quod posterius posui, similia. Habent enim accessionem dignam, in qua elaboretur, ut mihi in hoc Stoici iocari videantur interdum, quum ita dicant, si ad illam vitam, quae cum virtute degatur, ampulla aut strigilis accedat, sumpturum sapientem eam vitam potius, quo haec adiecta sint, nec beatiorem tamen ob eam causam fore. 31. Hoc simile tandem est? non risu potius quam oratione eiciendum? Ampulla enim sit necne sit quis non iure optimo irrideatur, si laboret? At vero gravitate mem-

brorum et cruciati dolorum si quis quem levet, magnam ineat gratiam, nec si sapiens ad tortoris eculeum a tyranno ire cogatur, similem habeat vultum et si ampullam perdidisset, sed ut magnum et difficile certamen iniens, quum sibi cum capitali adversario, dolore, depugnandum videret, excitaret omnes rationes fortitudinis ac patientiae, quarum praesidio iniret difficile illud, ut dixi, magnumque proelium. Deinde non quaerimus quid obscuretur aut intereat, quia sit admodum parvum, sed quid tale sit, ut expleat summam. Una voluptas e multis obscuratur in illa vita voluptaria, sed tamen ea, quamvis parva sit, pars est eius vitae, quae posita est in voluptate. Nummus in Croesi divitiis obscuratur, pars est tamen divitiarum. Qua re obscurentur etiam haec, quae secundum naturam esse dicimus, in vita beata: sint modo partes vitae beatae.

XIII. 32. Atqui, si, ut convenire debet inter nos, est quaedam appetitio naturalis ea, quae secundum naturam sunt, appetens, eorum omnium est aliqua summa facienda. Quo constituto, tum licebit otiose ista quaerere, de magnitudine rerum, de excellentia, quanta in quoque sit ad beate vivendum, de istis ipsis obscuracionibus, quae propter exiguitatem vix aut ne vix quidem appareant. Quid, de quo nulla dissensio est? Nemo enim est qui aliter dixerit quin omnium naturarum simile esset id, ad quod omnia referrentur, quod est ultimum rerum appetendarum. Omnis enim est natura diligens sui. Quae est enim quae se unquam deserat aut partem aliquam sui aut eius partis habitum aut vim aut ullius earum rerum, quae secundum naturam sunt, aut motum aut statum? Quae autem natura suae primae institutionis oblita est? Nulla profecto [est] quin suam vim retineat a primo ad extremum. 33. Quo modo igitur evenit ut hominis natura sola esset, quae hominem relinqueret, quae oblivisceretur corporis, quae summum bonum non in toto homine, sed in parte hominis poneret? Quo modo autem, quod ipsi etiam fatentur constatque inter omnes, conservabitur, ut simile sit omnium naturarum illud ultimum, de quo quaeritur? Tum enim esset simile, si in caeteris quoque naturis id cuique esset ultimum,

quod in quaque excellere. Tale enim visum est ultimum Stoicorum. 34. Quid dubitas igitur mutare principia naturae? Quid enim? omne animal, simul atque sit ortum, applicatum esse ad se diligendum esseque in se conservando occupatum? quin potius ita dicis, omne animal applicatum esse ad id, quod in eo sit optimum, et in eius unius occupatum esse custodia, reliquasque naturas nihil aliud agere nisi ut id conservent, quod in quaque optimum sit? Quo modo autem optimum, si bonum praeterea nullum est? Sin autem reliqua appetenda sunt, cur, quod est ultimum rerum appetendarum, id non aut ex omnium earum aut ex plurimarum et maximarum appetitione concluditur? Ut Phidias potest a primo instituere signum idque perficere, potest ab alio inchoatum accipere et absolvere, huic similis est sapientia: non enim ipsa genuit hominem, sed accepit a natura inchoatum. Hanc ergo intuens debet institutum illud quasi signum absolvere. 35. Qualem igitur natura hominem inchoavit? et quod est munus, quod opus sapientiae? quid est quod ab ea absolvi et perfici debeat? Si nihil in quo perficiendum est praeter motum ingenii quemdam, id est, rationem, necesse est huic ultimum esse ex virtute agere: rationis enim perfectio est virtus: si nihil nisi corpus, summa erunt illa, valetudo, vacuitas doloris, pulcritudo, caetera. Nunc de hominis summo bono quaeritur. XIV. 36. Quid ergo dubitamus in tota eius natura quaerere quid sit effectum? Quum enim constet inter omnes omnè officium munusque sapientiae in hominis cultu esse occupatum, alii — ne me existimes contra Stoicos solum dicere — eas sententias adferunt, ut summum bonum in eo genere ponant, quod sit extra nostram potestatem, tamquam de inanimato aliquo loquantur, alii contra, quasi corpus nullum sit hominis, ita praeter animum nihil curant, quum praesertim ipse quoque animus non inane nescio quid sit — neque enim id possum intelligere —, sed in quodam genere corporis, ut ne is quidem virtute una contentus sit, sed appetat vacuitatem doloris. Quam ob rem utrique idem faciunt, ut si laevam partem negligenter, dexteram tuerentur, aut ipsius animi, ut fecit Herillus, cognitionem ample

xarentur, actionem relinquerent. Eorum enim omnium, multa praetermittentium, dum eligant aliquid, quod sequantur, quasi curta sententia. At vero illa perfecta atque plena eorum, qui quum de hominis summo bono quaerent, nullam in eo neque animi neque corporis partem vacuum tutela reliquerunt. 37. Vos autem, Cato, quia virtus, ut omnes fatemur, altissimum locum in homine et maxime excellentem tenet, et quod eos, qui sapientes sunt, absolutos et perfectos putamus, aciem animorum nostrorum virtutis splendore praestringitis. In omni enim animante est summum aliquid atque optimum, ut in equis, in canibus, quibus tamen et dolore vacare opus est et valere: sic igitur in homine perfectio ista in eo potissimum, quod est optimum, id est, in virtute laudatur. Itaque mihi non satis videmini considerare quod iter sit naturae quaeque progressio. Non enim, quod facit in frugibus, ut, quum ad spicam perduxerit ab herba, relinquat et pro nihilo habeat herbam, idem facit in homine, quum eum ad rationis habitum perduxerit. Semper enim ita adsumit aliquid, ut ea, quae prima dederit, ne deserat. 38. Itaque sensibus rationem adiunxit et ratione effecta sensus non reliquit. Ut si cultura vitium, cuius hoc munus est, ut efficiat ut vitis cum omnibus partibus suis quam optime se habeat —, sed sic intelligamus — licet enim, ut vos quoque soletis, fingere aliquid docendi causa —: si igitur illa cultura vitium in vite insit ipsa, caetera, credo, velit, quae ad colendam vitem attinebunt, sicut antea, se autem omnibus vitis partibus praeferat statuaturque nihil esse melius in vite quam se, similiter sensus, quum accessit ad naturam, tuetur illam quidem, sed etiam se tuetur, quum autem adsumpta ratio est, tanto in dominatu locatur, ut omnia illa prima naturae huius tutelae subiiciantur. 39. Itaque non discedit ab eorum curatione, quibus praeposita vitam omnem debet gubernare, ut mirari satis istorum inconstantiam non possim. Naturalem enim appetitionem, quam vocant *ὄρεσιν*, itemque officium, ipsam etiam virtutem volunt esse earum rerum, quae secundum naturam sunt. Quum autem ad summum bonum volunt pervenire, transiliunt omnia et duo nobis opera pro uno relinquunt ut alia su-

mamus, alia appetamus potius quam uno fine utrumque concluderent.

XV. 40. At enim [nam] dicitis virtutem non posse constitui, si ea, quae extra virtutem sint, ad beate vivendum pertineant. Quod totum contra est. Introduci enim virtus nullo modo potest, nisi omnia, quae leget quaeque reiciet, unam referentur ad summam. Nam si omnino † nos negligemus, in Aristonea vitia incidemus et peccata obliviscemur, quae virtuti ipsi principia dederimus: sin ea non negligemus neque tamen ad finem summi boni referemus, non multum ab Herilli levitate aberrabimus. Duarum enim vitarum nobis erunt instituta capienda. Facit enim ille duo seiuncta ultima bonorum: quae, ut essent vera, coniungi debuerunt: nunc ita separantur, ut diiuncta sint, quo nihil potest esse perversius. 41. Itaque contra est ac dicitis: nam constitui virtus nullo modo potest, nisi ea, quae sunt prima naturae, ut ad summam pertinentia tenebit. Quaesita enim virtus est, non quae relinqueret naturam, sed quae tueretur. At illa, ut vobis placet, partem quamdam tueretur, reliquam deserit. Atque ipsa institutio hominis si loqueretur, hoc diceret, primos suos quasi coeptus appetendi fuisse, ut se conservaret in ea natura, in qua ortus esset. Nondum autem explanatum satis erat quid maxime natura vellet. Explanetur igitur. Quid ergo aliud intelligetur, nisi uti ne quae pars naturae negligatur? In qua si nihil est praeter rationem, sit in una virtute finis bonorum: sin est etiam corpus, ista explanatio naturae nempe hoc effecerit, ut ea, quae ante explanationem tenebamus, relinquamus! Ergo id est convenienter naturae vivere, a natura discedere! 42. Ut quidam philosophi, quum a sensibus profecti maiora quaedam et diviniora vidissent, sensus reliquerunt, sic isti, quum ex appetitione rerum virtutis pulcritudinem aspexissent, omnia, quae praeter virtutem ipsam viderant, abiecerunt, oblitii naturam omnem appetendarum rerum ita late patere, ut a principiis permaneret ad fines, neque intelligunt se rerum illarum pulcrarum atque admirabilium fundamenta subducere.

XVI. 43. Itaque mihi videntur omnes quidem illi errasse,

qui finem bonorum esse dixerunt honeste vivere, sed alius alio magis: Pyrrho scilicet maxime, qui virtute constituta nihil omnino quod appetendum sit relinquat, deinde Aristo, qui nihil relinquere non est ausus, introduxit autem, quibus commotus sapiens appeteret aliquid, quodcumque in mentem incideret et quodcumque tamquam occurreret. Is hoc melior quam Pyrrho, quod [vel] aliquod genus appetendi dedit, deterior quam caeteri, quod penitus a natura recessit. Stoici autem, quod finem bonorum in una virtute ponunt, similes sunt illorum: quod autem principium officii quaerunt, melius quam Pyrrho, quod ea non occurrentia fingunt, vincunt Aristonem: quod autem ea, quae ad naturam accommodata et per se adsumenda esse dicunt, non adiungunt ad finem bonorum, desciscunt a natura et quodam modo sunt non dissimiles Aristonis. Ille enim occurrentia nescio quae comminiscatur: hi autem ponunt illi quidem prima naturae, sed ea seiungunt a finibus et a summa bonorum: quae quum praeponunt, ut sit aliqua rerum selectio, naturam videntur sequi: quum autem negant ea quidquam ad beatam vitam pertinere, rursus naturam relinquunt. 44. Atque adhuc ea dixi, causam Zenoni non fuisse quam ob rem a superiorum auctoritate discederet: nunc reliqua videamus, nisi aut ad haec, Cato, dicere aliquid vis aut non iam longiores sumus. Neutrum vero, inquit ille. Nam et a te perfici istam disputationem volo nec tua mihi oratio longa videri potest. Optime, inquam. Quid enim mihi potest esse optatius quam cum Catone omnium virtutum auctore de virtutibus disputare? 45. Sed primum illud vide, gravissimam illam vestram sententiam, quae familiam ducit, honestum quod sit, id esse solum bonum honesteque vivere bonorum finem, communem fore vobis cum omnibus, qui in una virtute constituunt finem bonorum, quodque dicitis, informari non posse virtutem, si quidquam nisi quod honestum sit numeretur, idem dicetur ab illis, quos modo nominavi. Mihi autem aequius videbatur Zenonem cum Polemone disceptantem, a quo quae essent principia naturae acceperat, a communibus initiis progredientem videre ubi primum insisteret et unde causa controversiae nasceretur, non stantem cum iis, qui ne

dicerent quidem sua summa bona esse a natura profecta, uti iisdem argumentis quibus illi uterentur iisdemque sententiis.

XVII. 46. Minime vero illud probo, quod, quum docuistis, ut vobis videmini, solum bonum esse quod honestum sit, tum rursus dicitis initia proponi necesse esse apta et accommodata naturae, quorum ex selectione virtus possit existere. Non enim in selectione virtus ponenda erat, ut id ipsum, quod erat bonorum ultimum, aliud aliquid acquireret. Nam omnia, quae sumenda quaeque legenda aut optanda sunt, inesse debent in summa bonorum, ut is, qui eam adeptus sit, nihil praeterea desideret. Videsne ut, quibus summa est in voluptate, perspicuum sit quid iis faciendum sit aut non faciendum? ut nemo dubitet eorum omnia officia quo spectare, quid sequi, quid fugere debeant. Sit hoc ultimum bonorum, quod nunc a me defenditur. Apparet statim quae sint officia, quae actiones. Vobis autem, quibus nihil est aliud propositum nisi rectum atque honestum, unde officii, unde agendi principium nascatur non reperietis.

47. Hoc igitur quaerentes omnes, et ii, qui quodcumque in mentem veniat aut quodcumque occurrat se sequi dicent, et vos ad naturam revertemini. Quibus natura iure responderit non esse verum aliunde finem beate vivendi, a se principia rei gerendae peti: esse enim unam rationem, qua et principia rerum agendarum et ultima bonorum continerentur, atque ut Aristonis esset explosa sententia, dicentis nihil differre aliud ab alio nec esse res ullas praeter virtutes et vitia, inter quas quidquam omnino interesset, sic errare Zenonem, qui nulla in re nisi in virtute aut vicio propensionem ne minimi quidem momenti ad summum bonum adipiscendum esse diceret, et, quum ad beatam vitam nullum momentum caetera haberent, ad appetitionem tamen rerum esse in his momenta diceret, quasi vero haec appetitio non ad summi boni adeptionem pertineret! 48. Quid autem minus consentaneum est quam, quod aiunt, cognito summo bono reverti se ad naturam, ut ex ea petant agendi principium, id est, officii? Non enim actionis aut officii ratio impellit ad ea, quae secundum naturam sunt, appetenda, sed ab iis et appetitio et actio commovetur.

XVIII. Nunc venio ad illa tua brevina, quae consecraria esse dicebas, et primum illud, quo nihil potest brevius: Bonum omne laudabile, laudabile autem omne honestum: bonum igitur omne honestum. O plumbeum pugionem! Quis enim tibi primum illud concesserit? — quo quidem concessio nihil opus est secundo: si enim omne bonum laudabile est, omne honestum est —, 49. quis igitur tibi istud dabit praeter Pyrrhonem, Aristonem eorumve similes? quos tu non probas. Aristoteles, Xenocrates, tota illa familia non dabit, quippe qui valetudinem, vires, divitias, gloriam, multa alia bona esse dicant, laudabilia non dicant. Et hi quidem ita non sola virtute finem bonorum contineri putant, ut rebus tamen omnibus virtutem anteponant: quid censes eos esse facturos, qui omnino virtutem a bonorum fine segregaverunt, Epicurum, Hieronymum, illos etiam, si qui Carneadium finem tueri volunt? 50. Iam aut Callipho aut Diodorus quo modo poterunt tibi istud concedere, qui ad honestatem aliud adiungunt, quod ex eodem genere non sit? Placet igitur tibi, Cato, quum res sumpseris non concessas, ex illis efficere quod velis? Iam ille sorites, quo nihil putatis esse vitiosius: Quod bonum sit, id esse optabile: quod optabile, id esse expetendum? quod expetendum, id laudabile: dein reliqui gradus. Sed ego in hoc resisto. Eodem enim modo tibi nemo dabit, quod expetendum sit, id esse laudabile. Illud vero minime consecrarium, sed in primis hebes, illorum scilicet, non tuum, gloriatione dignam esse beatam vitam, quod non possit sine honestate contingere ut iure quisquam gloriatur. 51. Dabit hoc Zenoni Polemo: etiam magister eius et tota illa gens et reliqui, qui virtutem omnibus rebus multo anteponentes adiungunt ei tamen aliquid summo in bono finiendo. Si enim virtus digna est gloriatione, ut est, tantumque praestat reliquis rebus, ut dici vix possit, et beatus esse poterit virtute una praeditus, carens caeteris, nec tamen illud tibi concedet, praeter virtutem nihil in bonis esse ducendum. Illi autem, quibus summum bonum sine virtute est, non dabunt fortasse, vitam beatam habere, in quo iure possit gloriari: etsi illi quidem etiam voluptates faciunt interdum gloriosas.

XIX. 52. Vides igitur te aut ea sumere, quae non concedantur, aut ea, quae etiam concessa te nihil iuvent. Equidem in omnibus istis conclusionibus hoc putarem philosophia nobisque dignum, et maxime, quum summum bonum quaeremus, vitam nostram, consilia, voluntates, non verba corrigi. Quis enim potest istis, quae te, ut ais, delectant, brevibus et acutis auditis de sententia decedere? Nam quum exspectant et avent audire cur dolor malum non sit, dicunt illi asperum esse dolere, molestum, odiosum, contra naturam, difficile toleratu, sed, quia nulla sit in dolore nec fraus nec improbitas nec malitia nec culpa nec turpitudine, non esse illud malum. Haec qui audierit, ut ridere non curet, discedet tamen nihilo firmior ad dolorem ferendum quam venerat. 53. Tu autem negas fortem esse quemquam posse, qui dolorem malum putet. Cur fortior sit, si illud, quod tute concedis, asperum et vix ferendum putabit? Ex rebus enim timiditas, non ex vocabulis nascitur. Et ais, si una littera commota sit, fore tota ut labet disciplina. Utrum igitur tibi litteram videor an totas paginas commovere? Ut enim sit apud illos, id quod est a te laudatum, ordo rerum conservatus et omnia inter se apta et connexa — sic enim aiebas —, tamen persequi non debemus, si a falsis principiis profecta congruunt ipsa sibi et a proposito non aberrant. 54. In prima igitur constitutione Zeno tuus a natura recessit, quumque summum bonum posuisset in ingenii praestantia, quam virtutem vocamus, nec quidquam aliud esse bonum dixisset, nisi quod esset honestum, nec virtutem posse constare, si in caeteris rebus esset quidquam, quod aliud alio melius esset aut peius, his propositis, tenuit prorsus consequentia. Recte dicis: negare enim non possum. Sed ita falsa sunt ea, quae consequuntur, ut illa, e quibus haec nata sunt, vera esse non possint. 55. Docent enim nos, ut scis, dialectici, si ea, quae rem aliquam sequuntur, falsa sint, falsam illam ipsam esse, quam sequuntur. Ita sit illa conclusio non solum vera, sed ita perspicua, ut dialectici ne rationem quidem reddi putent oportere: Si illud, hoc: non autem hoc, igitur ne illud quidem. Sic consequentibus vestris sublatis prima tolluntur. Quae sequun-

tur igitur? Omnes, qui non sint sapientes, aequè miseros esse: sapientes omnes summe beatos esse, recte facta omnia aequalia, omnia peccata paria, — quae quum magnifice primo dici viderentur, considerata minus probabantur. Sensus enim cuiusque et natura rerum atque ipsa veritas clamabat quodam modo non posse adduci, ut inter eas res, quas Zeno exaequaret, nihil interesset.

XX. 56. Postea tuus ille Poenulus — scis enim Citieos, clientes tuos, e Phoenicia profectos —, homo igitur acutus, causam non obtinens, repugnante natura, verba versare coepit, et primum rebus iis, quas nos bonas dicimus, concessit, ut haberentur aptae [et] habiles et ad naturam accommodatae, faterique coepit sapienti, hoc est, summe beato, commodius tamen esse, si ea quoque habeat, quae bona non audeat appellare, naturae accommodata esse concedit, negatque Platonem, si sapiens non sit, eadem esse in causa qua tyrannum Dionysium: huic mori optimum esse propter desperationem sapientiae, illi propter spem vivere: peccata autem partim esse tolerabilia, partim nullo modo, propterea quod alia peccata plures, alia pauciores quasi numeros officii praeterirent: iam insipientes alios ita esse, ut nullo modo ad sapientiam possent pervenire, alios, qui possent, si id egissent, sapientiam consequi. 57. Hic loquebatur aliter atque omnes, sentiebat idem quod caeteri. Nec verò minoris aestimanda ducebat ea, quae ipse bona negaret esse, quam illi, qui ea bona esse dicebant. Quid igitur voluit sibi, qui illa mutaverit? Saltem aliquid de pondere detraxisset, et paullo minoris aestimavisset ea quam Peripatetici, ut sentire quoque aliud, non solum dicere videretur. Quid? de ipsa beata vita, ad quam omnia referuntur, quae dicitis? Negatis eam esse, quae expleta sit iis rebus omnibus, quas natura desideret, totamque eam in una virtute ponitis, quumque omnis controversia aut de re soleat aut de nomine esse, utraque earum nascitur, si aut res ignoratur aut erratur in nomine. Quorum si neutrum est, opera danda est ut verbis utamur quam usitatissimis et quam maxime aptis, id est, rem declarantibus. 58. Num igitur dubium est quin, si in re ipsa nihil peccatur a superioribus

verbis illi commodius utantur? Videamus igitur sententias eorum, tum ad verba redeamus.

XXI. Dicunt appetitionem animi moveri, quum aliquid ei secundum naturam esse videatur, omniaque, quae secundum naturam sint, aestimatione aliqua digna, eaque pro eo, quantum in quoque sit ponderis, esse aestimanda, quaeque secundum naturam sint, partim nihil habere in sese eius appetitionis, de qua saepe iam diximus, quae nec honesta nec laudabilia dicantur, partim, quae voluptatem habeant in omni animante, sed in homine rationem etiam: ex ea quae sint apta, ea honesta, ea pulchra, ea laudabilia, illa autem superiora naturalia nominantur, quae coniuncta cum honestis vitam beatam perficiunt et absolvunt. 59. Omnium autem eorum commodorum, quibus non illi plus tribuunt, qui illa bona esse dicunt, quam Zeno, qui negat, longe praestantissimum esse quod honestum esset atque laudabile, sed si duo honesta proposita sint, alterum cum valetudine, alterum cum morbo, non esse dubium ad utrum eorum natura nos ipsa deductura sit, sed tamen tantam vim esse honestatis, tantumque eam rebus omnibus praestare et excellere, ut nullis nec suppliciis nec praemiis demoveri possit ex eo, quod rectum esse decreverit, omniaque, quae dura, difficilia, adversa videantur, ea virtutibus iis, quibus a natura essemus ornati, obtineri posse: non + faciles illas quidem nec contemnendas — quid enim esset in virtute tantum? — sed ut hoc iudicarem, non esse in his partem maximam positam beate aut secus vivendi. 60. Ad summam ea, quae Zeno aestimanda et sumenda et apta naturae esse dixit, eadem illi bona appellant, vitam autem beatam illi eam, quae constaret ex iis rebus, quas dixi, aut plurimis aut gravissimis. Zeno autem, quod suam, quod propriam speciem habeat cur appetendum sit, id solum bonum appellat, beatam autem vitam eam solam, quae cum virtute degatur.

XXII. Si de re disceptari oportet, nulla mihi tecum, Cato, potest esse dissensio. Nihil est enim de quo aliter tu sentias atque ego, modo commutatis verbis ipsas res conferamus. Nec hoc ille non vidit, sed verborum magnificentia

est et gloria delectatus: qui si ea, quae dicit, ita sentiret, ut verba significant, quid inter eum et vel Pyrrhonem vel Aristonem interesset? Sin autem eos non probabat, quid attinuit cum iis, quibuscum re concinebat, verbis discrepare? 61. Quid si reviviscant Platonis illi et deinceps qui eorum auditores fuerunt et tecum ita loquantur? Nos quum te, M. Cato, studiosissimum philosophiae, iustissimum virum, optimum iudicem, religiosissimum testem audiremus, admirati sumus quid esset cur nobis Stoicos anteferes, qui de rebus bonis et malis sentirent ea, quae ab hoc Polemone Zeno cognoverat, nominibus uterentur iis, quae prima specie admirationem, re explicata risum moverent. Tu autem, si tibi illa probabantur, cur non propriis verbis illa tenebas? sin te auctoritas commovebat, nobisne omnibus et Platoni ipsi nescio quem illum anteponebas? praesertim quum in re publica princeps esse velles ad eamque tuendam cum summa tua dignitate maxime a nobis ornari atque instrui posses. A nobis enim ista quaesita, a nobis descripta, notata, praecepta sunt, omniumque rerum publicarum rectiones, genera, status, mutationes, leges etiam et instituta ac mores civitatum perscripsimus. Eloquentiae vero, quae et principibus maximo ornamento est et qua te audimus valere plurimum, quantum tibi ex monumentis nostris addidisses? Ea quum dixissent, quid tandem talibus viris responderes? 62. Rogarem te, inquit, ut diceres pro me tu idem, qui illis orationem dictavisses, vel potius paullum loci mihi, ut iis responderem, dares, nisi et te audire nunc mallem et istis tamen alio tempore responsurus essem, tum scilicet, quum tibi.

XXIII. Atque, si verum respondere velles, Cato, haec erant dicenda: Non eos tibi non probatos, tantis ingeniis homines tantaque auctoritate, sed te animadvertisse, quas res illi propter antiquitatem parum vidissent, eas a Stoicis esse perspectas eisdemque de rebus hos quum acutius disseruisse tum sensisse gravius et fortius, quippe qui primum valetudinem bonam expetendam negent esse, eligendam dicant, nec quia bonum sit valere, sed quia sit non nihilo aestimandum — neque tamen pluris [quam] illis videtur, qui

illud non dubitant bonum dicere. — Hoc vero te ferre non potuisse, quod antiqui illi quasi barbati, ut nos de nostris solemus dicere, crediderint eius, qui honeste viveret, si idem etiam bene valeret, bene audiret, copiosus esset, optabiliorem fore vitam melioremque et magis expetendam quam illius, qui aequae vir bonus 'multis modis' esset, ut Ennii Alamaeo,

..... circumventus morbo, exsilio atque inopia.

63. Illi igitur antiqui non tam acute optabiliorem illam vitam putant, praestantior, beatiorem, Stoici autem tantum modo praeposendam in seligendo, non quo beator haec vita sit, sed quod ad naturam accommodatior, et, qui sapientes non sint, omnes aequae miseros esse. Stoici hoc videlicet viderunt, illos autem id fugerat superiores, [qui arbitrabantur,] homines sceleribus et parricidiis inquinatos nihilo miseros esse quam eos, qui quum caste et integre viverent, nondum perfectam illam sapientiam essent consecuti. 64. Atque hoc loco similitudines eas, quibus illi uti solent, dissimillimas proferebas. Quis enim ignorat, si plures ex alto emergere velint, propius fore eos quidem ad respirandum, qui ad summam aquam iam appropinquant, sed nihilo magis respirare posse quam eos, qui sint in profundo? Nihil igitur adiuvat procedere et progredi in virtute, quo minus miserrimus sit, ante quam ad eam perveniret, quoniam in aqua nihil adiuvat, et quoniam catuli, qui iam dispecturi sunt, caeci aequae et ii, qui modo nati, Platonem quoque necesse est, quoniam nondum videbat sapientiam, aequae caecum animo ac Phalarim fuisse.

XXIV. 65. Ista similia non sunt, Cato: in quibus quamvis multum processeris, tamen illud in eadem causa est, a quo abesse velis, donec evaseris. Nec enim ille respirat, ante quam emersit, et catuli aequae caeci, prius quam dispexerunt, ac si ita futuri semper essent. Illa sunt similia: Hebes acies est cuiusdam oculorum, corpore alius languescit: hi curatione adhibita levantur in dies: valet alter plus cotidie, alter videt. His similes sunt omnes, qui virtuti student: levantur vitiis, levantur erroribus. Nisi forte censes Ti.

Gracchum patrem [non] beatiorem fuisse quam filium, quum alter stabilire rem publicam studuerit, alter evertere. Nec amen ille erat sapiens — quis enim hoc aut quando aut ubi aut unde? —, sed quia studebat laudi et dignitati, multum in virtute processerat. 66. Conferam avum tuum, Drusum, cum C. Graccho eius fere aequali. Quae hic rei publicae vulnera imponebat, eadem ille sanabat. Si nihil est quod tam miseros faciat quam impietas et scelus, ut iam omnes insipientes sint miseri, quod profecto sunt, non est tamen aequae miser, qui patriae consulit, et is, qui illam exstinctam cupit. Levatio igitur vitiorum magna fit in iis, qui habent ad virtutem progressionis aliquantum. 67. Vestri autem progressionem ad virtutem fieri aiunt, levationem vitiorum fieri negant. At quo utantur homines acuti argumento ad probandum operae precium est considerare. Quarum, inquit, artium summae crescere possunt, earum etiam contrariorum summa poterit augeri, ad virtutis autem summam accedere nihil potest: ne vitia quidem igitur crescere poterunt, quae sunt virtutum contraria. Utrum igitur tandem perspicuisne dubia aperiantur an dubiis perspicua tolluntur? Atqui hoc perspicuum est, vitia alia [in] aliis esse maiora, illud dubium, ad id, quod summum bonum dicitis, equaenam fieri possit accessio. Vos autem quum perspicuis dubia debeatis illustrare, dubiis perspicua conamini tollere. 68. Itaque rursus eadem ratione, qua sum paullo ante usus, haerebitis. Si enim propterea vitia alia aliis maiora non sunt, quia ne ad finem quidem bonorum eum, quem vos facitis, quidquam potest accedere, quoniam perspicuum est vitia non esse omnium paria, finis bonorum vobis mutandus est. Teneamus enim illud necesse est, quum consequens aliquod falsum sit, illud, cuius id consequens sit, non posse esse verum.

XXV. Quae est igitur causa istarum angustiarum? Gloriosa ostentatio in constituendo summo bono. Quum enim, quod honestum sit, id solum bonum esse confirmatur, tollitur cura valetudinis, diligentia rei familiaris, administratio rei publicae, ordo gerendorum negotiorum, officia vitae: ipsum denique illud honestum, in quo uno vultis esse omnia, deserendum est. Quae diligentissime contra Aristot.

nem dicuntur a Chrysippo. Ex ea difficultate illae 'fallaci-loquae', ut ait Accius, 'malitiae' natae sunt. 69. Quod enim sapientia pedem ubi poneret non habebat sublatis officiis omnibus, officia autem tollebantur delectu omni et discrimine remoto, quae esse [non] poterant, rebus omnibus sic exaequatis, ut inter eas nihil interesset, ex his angustiis ista evaserunt deteriora quam Aristonis. Illa tamen simplicia, vestra versuta. Roges enim Aristonem bonane ei videantur haec, vacuitas doloris, divitiae, valetudo. Neget. Quid? quae contraria sunt his, malane? Nihilo magis. Zenonem roges: respondeat totidem verbis. Admirantes quae-ramus ab utroque quonam modo vitam agere possimus, si nihil interesse nostra putemus, valeamus aegrine simus, vagemus an cruciemur dolore, frigus, famem propulsare possimus necne possimus. Vives, inquit Aristo, magnifice atque praeclare, quod erit cumque visum, aeges, numquam angere, numquam cupies, numquam timebis. 70. Quid Zeno? Portenta haec esse dicit, neque ea ratione ullo modo posse vivi, sed differre inter honestum et turpe nimium quantum, nescio quid immensum, inter caeteras res nihil omnino interesse. 71. Idem adhuc: audi reliqua et risum contine, si potes. Media illa, inquit, inter quae nihil interest, tamen eius modi sunt, ut eorum alia eligenda sint, alia reiicienda, alia omnino negligenda, hoc est, ut eorum alia velis, alia nolis, alia non cures. — At modo dixeras nihil in istis esse quod interesset. — Et nunc idem dico, inquiet, sed ad virtutes et ad vitia nihil interesse. —

XXVI. 72. Quis istud, quaeso, nesciebat? Verum audiamus. — Ista, inquit, quae dixisti valere, locupletem esse, non dolere, bona non dico, sed dicam Graece *προηγμένα*, Latine autem producta, sed praeposita aut praecipua malo, sic tolerabilius et mollius; illa autem, morbum, egestatem, dolorem, non appello mala, sed, si lubet, reiectanea. Itaque illa non dico me expetere, sed legere, nec optare, sed sumere, contraria autem non fugere, sed quasi secernere. Quid ait Aristoteles reliquique Platonis alumni? Se omnia, quae secundum naturam sint, bona appellare, quae autem contra, mala. Videsne igitur Zenonem tuum cum Aristone

verbis consistere, re dissidere: cum Aristotele et illis re consentire, verbis discrepare? Cur igitur, quum de re conveniat, non malum usitate loqui? Aut doceat paratorem me ad contemnendam pecuniam fore, si illam in rebus praepositis quam si in bonis duxero, fortiolemque in patiendo dolore, si eum asperum et difficilem perpesu et contra naturam esse quam si malum duxero. 73. Facete M. Piso, familiaris noster, et alia multa et hoc loco Stoicos irridebat. Quid enim? aiebat, bonum negas esse divitias, praepositum esse dicis: quid adiuvas? avaritiamne minuis? Quo modo? Si verbum sequimur, primum longius verbum, praepositum quam bonum. — Nihil ad rem! — Ne sit sane: at certe gravius. Nam bonum ex quo appellatum sit nescio, praepositum ex eo credo, quod praeponat aliis. Id mihi magnum videtur. Itaque dicebat plus tribui divitiis a Zenone, qui eas in praepositis poneret, quam ab Aristotele, qui bonum esse divitias fateretur, sed neque magnum bonum et prae rectis honestisque contemnendum ac despicendum, nec magno opere expetendum, omninoque de istis omnibus verbis a Zenone mutatis ita disputabat, et quae bona negarentur esse ab eo et quae mala, illa laetioribus nominibus appellari ab eo quam a nobis, haec tristioribus. Piso igitur hoc modo, vir optimus tuique, ut scis, amantissimus. Nos paucis ad haec additis finem faciamus aliquando. Longum est enim ad omnia respondere, quae a te dicta sunt.

XXVII. 74. Nam ex eisdem verborum praestigiis et regna nata vobis sunt et imperia et divitiae et tantae quidem, ut omnia, quae ubique sint, sapientis esse dicatis. Solum praeterea formosum, solum liberum, solum civem: [stultos] omnia contraria, quos etiam insanos esse vultis. Haec *παράδοξα* illi, nos admirabilia dicamus. Quid autem habent admirationis, quum prope accesseris? Conferam tecum quam cuique verbo rem subicias: nulla erit controversia. Omnia peccata paria dicitis. Non ego tecum iam ita iocabor, ut iisdem his de rebus, quum L. Murenam te accusante defenderem. Apud imperitos tum illa dicta sunt, aliquid etiam coronae datum: nunc agendum est subtilius. 75. Pec-

cata paria. Quonam modo? Quia nec honesto quidquam honestius nec turpi turpius. Perge porro: nam de isto magna dissensio est. Illa argumenta propria videamus cur omnia peccata sint paria. Ut, inquit, in fidibus pluribus, si nulla earum ita contenta nervis sit, ut concentum servare possit, omnes aequae incontentae sint, sic peccata, quia discrepant, aequae discrepant: paria sunt igitur. Hic ambiguo ludimur. Aequae enim contingit omnibus fidibus, ut incontentae sint, illud non continuo, ut aequae incontentae. Collatio igitur ista te nihil iuvat. Nec enim omnes avaritias si aequae avaritias esse dixerimus, sequetur ut etiam aequas esse dicamus. 76. Ecce aliud simile dissimile. Ut enim, inquit, gubernator aequae peccat, si palearum navem evertit et si auri, item aequae peccat, qui parentem et qui servum iniuriis verberat. Hoc non videre, cuius generis onus navis vehat, id ad gubernatoris artem nihil pertinere! itaque aurum palearum portet ad bene aut ad male gubernandum nihil interesse. At quid inter parentem et servulum intersit intelligi et potest et debet. Ergo in gubernando nihil, in officio plurimum interest quo in genere peccetur. Et si in ipsa gubernatione negligentia est navis eversa, maius est peccatum in auro quam in palea. Omnibus enim artibus volumus attributam esse eam, quae communis appellatur prudentia, quam omnes, cuicumque artificio praesunt, debent habere. Ita ne hoc modo paria quidem peccata sunt.

XXVIII. 77. Urgent tamen et nihil remittunt. Quoniam, inquit, omne peccatum imbecillitatis et inconstantiae est, haec autem vitia in omnibus stultis aequae magna sunt, necesse est paria esse peccata. Quasi vero aut concedatur in omnibus stultis aequae magna esse vitia et eadem imbecillitate et inconstantia L. Tubulum fuisse qua illum, cuius is condemnatus est rogatione, P. Scaevolam, et quasi nihil inter res quoque ipsas, in quibus peccatur, intersit, ut, quo hae maiores minoresve sint, eo quae peccentur in his rebus aut maiora sint aut minora! 78. Itaque — iam enim concludatur oratio — hoc uno vitio maxime mihi premi videntur tui Stoici, quod se posse putant duas contrarias sententias obtinere. Quid enim tam repugnans quam eum-

dem dicere, quod honestum sit, solum id bonum esse, qui dicat appetitionem rerum ad vivendum accommodatarum a natura profectam? Ita quum ea volunt retinere, quae superiori sententiae conveniunt, in Aristonem incidunt: quum id fugiunt, re eadem defendunt quae Peripatetici, verba tenent mordicus. Quae rursus dum sibi evelli ex ordine nolunt, horridiores evadunt, asperiores, duriores et oratione et moribus. 79. Quam illorum tristitiam atque asperitatem fugiens Panaetius, nec acerbitatem sententiarum nec dissendendi spinas probavit, fuitque in altero genere mitior, in altero illustrior, semperque habuit in ore Platonem, Aristotelem, Xenocratem, Theophrastum, Dicaearchum, ut ipsius scripta declarant. Quos quidem tibi studiose et diligenter tractandos magno opere censeo. 80. Sed quoniam et advesperascit et mihi ad villam revertendum est, nunc qui dem hactenus, verum hoc idem faciamus saepe. Nos vero, inquit ille. Nam quid possumus facere melius? Et hanc quidem primam exigam a te operam, ut audias me, quae a te dicta sunt, resellentem. Sed memento te, quae nos sentiamus, omnia probare, nisi quod verbis aliter utamur, mihi autem vestrorum nihil probari. Scrupulum, inquam, abeunti, sed videbimus. Quae quum essent dicta, discessimus.

M. TULLII CICERONIS
DE FINIBUS BONORUM ET MALORUM
AD BRUTUM
LIBER QUINTUS.

A R G U M E N T U M.

In prooemio libri Cicero narrat, quum ipse et Q. Frater et M. Pupius Piso et T. Pomponius Atticus et L. Cicero, frater ipsius patruelis, Athenis Antiochum audivissent et ambulationem postmeridianam in Academia conficerent, sermone ducto primum a commemoranda vi

locorum ad clarorum virorum memoriam in animis renovandam, mentionem incidisse veteris et recentioris Academicorum disciplinae, quum Piso L. Ciceronem ad veterem, in qua etiam Peripatetici essent, persequendam hortaretur. Tum rogatum a se Pisonem, ut veteris Academiae et Peripateticorum sententiam de finibus bonorum explicaret huius modi orationem esse exorsum, cap. 1—3.: Peripateticorum disciplina in tres partes, ut fere caeterae, dividitur, physicam, dialecticam, ethicam. Haec tertia pars ab illis non solum ad privatae vitae rationem, sed etiam ad rerum publicarum rectionem relata est et ab Aristotele et Theophrasto copiose explicata, cap. 4. Hi de fine bonorum in ipsa summa et secum et inter se consentiunt, sed quum de beata vita quaeratur, in eo variari inter eos non numquam videtur, maxime propter Theophrasti librum de beata vita, in quo multum fortunae datur. Itaque tenendus est maxime ipse Aristoteles et eius filii Nicomachi libri de moribus, adhibendus tamen Theophrastus: nam caeteri aliquantum deflexerunt. Veterum autem sententiam Antiochus diligentissime persequitur, cap. 5. De summo bono, quo constituto in philosophia omnia constituta sunt, quoniam magna dissensio est, adhibenda est divisio Carneadis, qui quot fuissent et quot esse omnino possent de summo bono sententiae vidit. Id enim, quod ars vivendi adsequi volt, aptum et accommodatum naturae esse debet et tale, ut ipsum per se appetitum animi adiciat. Quaeritur igitur quid id sit, cap. 6. Naturae appetitus amplectitur aut voluptatem aut vacuitatem doloris aut ea, quae prima secundum naturam nominantur, aut igitur unum ex his tribus ipsum summum bonum haberi potest aut facere omnia unius ex his tribus adipiscendi causa, ut sex sint simplices de summo bono sententiae, cap. 7. Inunctae et duplices sententiae tres fuerunt, quum ad virtutem aut voluptas aut vacuitas doloris aut prima naturae adiungerentur. Atque haec postrema, quae Academicorum et Peripateticorum est, caeteris facile semotis, quae tamen disputatione hoc loco exponi nequit, sola remanet, eaque quo modo oriatur et confirmetur, deinceps explicandum est, cap. 8. Omne animal se ipsum diligit et appetit naturae accommodata. Ita finis existit secundum naturam vivere, sic adfectum, ut optime adfici possit. Sed quum alia sit aliorum animalium natura, homini summum bonum est vivere ex hominis natura undique perfecta et nihil requirente, cap. 9. Omnes autem se diligere, etiam qui se odisse putentur, facile intelligitur: nam ipsa sibi irascendi causa ex sui caritate nascitur, cap. 10. Nec ea vis diligendi ad aliam quampiam rem refertur, sed ad se ipsum, quanta autem sit ex mortis timore apparet, cap. 11. Videndum est igitur, quae sit hominis natura. Ea et in corpore proprii aliquid habet, cap. 12., et in animo virtutes quaerit, quarum aliae non voluntariae sunt, quas ingeniosi habent, aliae voluntariae, quae ad mores pertinent, magnae et verae. Quoniam autem ea maxime expetenda sunt ex nostris, quae plurimum habent dignitatis, animi virtus corporis virtuti anteponitur, animique virtutes

non voluntariae vincunt voluntarias, cap. 13. Nam et in bestiis simile aliquid virtutis inest et earum rerum, quae gignuntur e terra, perfectio quaedam est non dissimilis animantium: sed si ad haec ratio, qualis in homine est, accesserit, ea primo loco erit, illa tamen, quae antea erant, manebunt et tuenda erunt. Ita summum hominis bonum cumulatur ex integritate corporis et ex mentis ratione perfecta, cap. 14. Sed prima illa commendatio, quae a natura nostri facta est nobis, incerta et obscura est: quid natura velit sensim intelligi incipit et in pueris scintillae virtutum apparent, cap. 15. Progrediendum est longius et videndum penitus quid natura postulet. Quoniamque animi is appetitus a principio fuit, ut corpus animumque quam perfectissima natura haberemus, si id consecuti erimus, in eo quasi ultimo consistitur. In corporis commodis sitne voluptas nihil ad hanc quaestionem, cap. 16. Hactenus disputatio ducta est a prima commendatione naturae, qua nos diligimus, sed etiam quia cuiusque partis naturae et in corpore et in animo sua quaeque vis est, idcirco in iis nostra sponte movemur. Et primum corporis et statum quendam et motum et figuram et bonam valetudinem expetimus ipsa propter se, quod tale corpus maxime e natura est, cap. 17. In animo autem excellit et multis modis quum in pueris tum in viris eminent scientiae cupiditas, quae satiari nequit, cap. 18. 19. Huic adiunctum est studium semper aliquid agendi, quo homines impulsivi aut privatis negotiis occupantur aut rem publicam capessunt aut in illa ipsa doctrina et scientia quaerenda laborem collocant, cap. 20. Ergo ad agendum nati sumus: actiones virtutes sunt, quarum initia parva sunt et ita a natura inchoata, ut ipsi persequi longius debeamus, cap. 21. Atque haec honesta suate natura esse expetenda indicant et puerorum et magis etiam aduulorum hominum iudicia et studia, cap. 22. In omni autem honesto nihil est tam illustre nec quod tam late pateat quam iustitia: sed omnes virtutes ita confusae et coniunctae sunt, ut separari nisi philosophorum ratione non possint. Et quoniam inest in virtute cura quaedam quasi foras spectans, ex quo fit ut amici, propinqui, cives, omnes denique homines propter se expetendi sint, duo genera sunt propter se expetendorum, unum in ipsis nobis, quae sunt animi et corporis, alterum extrinsecus, ut amici parentes, liberi. Sed hoc alterum genus non continetur sine bonorum, cap. 23., et tamen omnia ad eum referuntur: nam externa tuemur iis officiis, quae oriuntur a virtutibus. Virtutis praestantiam qui non vident, si tamen gloria moventur, quae habet similitudinem honestatis. Ex virtute et corporis bonis cumulatur et absoluitur extremum et summum bonum, sed tamen tantum caeteris virtus praestat ut qui eam habeant semper sint beati, cap. 24. Ex hac plena et perfecta explicatione summi boni alii philosophi particulas quasdam adriperunt, Stoici omnia ad se mutatis nominibus transtulerunt, cap. 25. Ad finem perducta Pisonis disputatione, M. Cicero vereri se dicit ut virtus beatam vitam efficere possit, si, ut Peripatetici putent, alia bona et mala sint praeter

honestatem et turpitudinem. Piso illud non minus in Peripatetica disciplina effici indicat, quam apud Stoicos, a quibus aspera et reicienda appellentur, quae a Peripateticis mala, cap. 26. Ciceroni Stoici constanter videntur nec beato quisquam beatior esse posse, cap. 27 et 28. Itaque Piso novo sumpto exordio, postquam omnem philosophiam in vita beata comparanda versari ostendit, Stoicos negat novis nominibus inconstantiam effugisse, si qua fuerit apud veteres, cap. 29. sed Peripateticos sibi constare: neque enim eos illa, quae bona corporis et externa appellant, pluris aestimare quam Stoici commoda aestiment, et ut caeterae res ex praecipua parte appellentur, sic fieri in beatæ vitæ aestimatione et appellatione, cap. 30. Sapientem plus boni habere, quam virtutum habeat, nec tamen omnibus malis semper liberum esse, cap. 31. 32.

Sermo habitus fingitur (anno p. u. c. 678, anno a. Chr. n. 79), quo tempore Cicero post defensionem Sex. Roscii se valetudinis et studiorum causa in Graeciam contulerat et Athenis sex menses cum Antiocho fuit studiumque philosophiæ a prima adolescentia cultum hoc auctore et doctore renovavit (vide Bruti cap. 91. §. 315. De natura deorum lib. I. cap. 3. §. 6. Plutarchi vit. Ciceronis c. 4.).

I. 1. Quum audissem Antiochum, Brute, ut solebam, cum M. Pisone in eo gymnasio, quod Ptolemaeum vocatur, unaque nobiscum Q. frater et T. Pomponius et L. Cicero, frater noster cognatione patruelis, amore germanus, constituimus inter nos ut ambulationem postmeridianam conficeremus in Academia, maxime quod is locus ab omni turba id temporis vacuus esset. Itaque ad tempus ad Pisonem omnes. Inde vario sermone sex illa a Diplo stadia conficimus. Quum autem venissemus in Academiae non sine causa nobilitata spatia, solitudo erat ea, quam volueramus. 2. Tum Piso: Naturae nobis hoc, inquit, datum dicam an errore quodam, ut, quum ea loca videamus, in quibus memoria dignos viros acceperimus multum esse versatos, magis moveamur, quam si quando eorum ipsorum aut facta audiamus aut scriptum aliquod legamus? Velut ego nunc moveor. Venit enim mihi Platonis in mentem, quem acceperimus primum hic disputare solitum: cuius etiam illi propinqui hortuli non memoriam solum mihi adferunt, sed ipsum videntur in conspectu meo ponere. Hic Speusippus, hic Xenocrates, hic eius auditor Polemo: cuius ipsa illa sessio fuit, quam videmus. Equidem etiam curiam nostram

— Hostiliam dico, non hanc novam, quae minor mihi esse videtur, postea quam est maior — solebam intuens Scipionem, Catonem, Laelium, nostrum vero in primis avum cogitare: tanta vis admonitionis inest in locis, ut non sine causa ex iis memoriae ducta sit disciplina. 3. Tum Quintus: Est plane, Piso, ut dicis, inquit. Nam me ipsum huc modo venientem convertebat ad sese Coloneus ille locus, cuius incola Sophocles ob oculos versabatur, quem scis quam admirer quamque eo delecter. Me quidem ad altiorem memoriam Oedipodis huc venientis et illo mollissimo carmine quaenam essent haec ipsa loca requirentis species quaedam commovit, inanis scilicet, sed commovit tamen. Tum Pomponius: At ego, quem vos ut deditum Epicuro insectari soletis, sum multum equidem cum Phaedro, quem unice diligo, ut scitis, in Epicuri hortis, quos modo praeteribamus, sed veteris proverbii admonitu vivorum memini, nec tamen Epicuri licet oblivisci, si cupiam, cuius imaginem non modo in tabulis nostri familiares, sed etiam in poculis et in anulis habent.

II. 4. Hic ego: Pomponius quidem, inquam, noster iocari videtur, et fortasse suo iure. Ita enim se Athenis collocavit, ut sit paene unus ex Atticis, ut id etiam cognomen videatur habiturus. Ego autem tibi, Piso, adsentior, usu hoc venire ut acrius aliquanto et attentius de claris viris locorum admonitu cogitemus. Scis enim me quodam tempore Metapontum venisse tecum neque ad hospitem ante devertisse quam Pythagorae ipsum illum locum, ubi vitam ediderat, sedemque viderim. Hoc autem tempore, etsi multa in omni parte Athenarum sunt in ipsis locis indicia summorum virorum, tamen ego illa moveor exedra. Modo enim fuit Carneadi: quem videre videor — est enim nota imago — a sedeque ipsa tanta ingenii magnitudine orbata desiderari illam vocem puto. 5. Tum Piso: Quoniam igitur aliquid omnes, quid Lucius noster? inquit, an eum locum libenter invisit, ubi Demosthenes et Aeschines inter se decertare soliti sunt? Suo enim quisque studio maxime ducitur. Et ille, quum erubisset: Noli, inquit, me quaerere qui in Phalericum etiam descenderim, quo in loco ad fluctum aiunt

declamare solitum Demosthenem, ut fremitum adsuesceret voce vincere. Modo etiam paulum ad dexteram de via declinavi, ut ad Pericli sepulcrum accederem. Quamquam id quidem infinitum est in hac urbe: quacumque enim ingredimur, in aliqua historia vestigium ponimus. 6. Tum Piso: Atqui, Cicero, inquit, ista studia, si ad imitandos summos viros spectant, ingeniosorum sunt: sin tantum modo ad indicia veteris memoriae cognoscenda, curiosorum. Te autem hortamur omnes, currentem quidem, ut spero, ut eos, quos novisse vis, etiam imitari velis. Hic ego: Etsi facit hic quidem, inquam, Piso, ut vides, ea, quae praecipis, tamen mihi grata est hortatio tua. Tum ille amicissime, ut solebat: Nos vero, inquit, omnes omnia ad huius adolescentiam conferamus, in primisque ut aliquid suorum studiorum philosophiae quoque impertiat, vel ut te imitetur, quem amat, vel ut illud ipsum, quod studet, facere possit ornatus. Sed utrum hortandus es nobis, Luci, inquit, an etiam tua sponte propensus es? Mihi quidem Antiochum, quem audis, satis belle videris attendere. Tum ille timide vel potius verecunde: Facio, inquit, equidem, sed audistine modo de Carneade? Rapior illuc: revocat autem Antiochus, nec est praeterea quem audiamus.

III. 7. Tum Piso: Etsi hoc, inquit, fortasse non poterit sic abire, quum hic adsit — me autem dicebat —, tamen audebo te ab hac Academia nova ad illam veterem vocare, in qua, ut dicere Antiochum audiebas, non ii soli numerantur, qui Academici vocantur, Speusippus, Xenocrates, Polemo, Crantor caeterique, sed etiam Peripatetici veteres, quorum princeps Aristoteles, quem excepto Platone haud scio an recte dixerim principem philosophorum. Ad eos igitur converte te, quaeso. Ex eorum enim scriptis et institutis quum omnis doctrina liberalis, omnis historia, omnis sermo elegans sumi potest, tum varietas est tanta artium, ut nemo sine eo instrumento ad ullam rem illustriorem satis ornatus possit accedere. Ab his oratores, ab his imperatores ac rerum publicarum principes exstiterunt. Ut ad minora veniam, mathematici, poetae, musici, medici denique ex hac tamquam omnium artium officina profecti

sunt. 8. Atque ego: Scis me, inquam, istud idem sentire, Piso, sed a te opportune facta mentio est. Studet enim meus audire Cicero quatenam sit istius veteris, quam commemoras, Academiae de finibus bonorum Peripateticorumque sententia. Censemus autem facillime te id explanare posse, quod et Staseam Neapolitanum multos annos habueris apud te et complures iam menses Athenis haec ipsa te ex Antiocho videamus exquirere. Et ille ridens: Age, age, inquit, — satis enim scite me nostri sermonis principium esse voluisti — exponamus adolescenti, si quae forte possumus. Dat enim id nobis solitudo, quod si quis deus diceret, numquam putarem me in Academia tamquam philosophum disputaturum. Sed ne, dum huic obsequor, vobis molestus sim. Mihi, inquam, qui te id ipsum rogavi? Tum: Quintus et Pomponius quum idem se velle dixissent, Piso exorsus est. Cuius oratio attende, quaeso, Brute, satisne videatur Antiochi complexa esse sententiam, quam tibi, qui fratrem eius Aristum frequenter audieris, maxime probatam existimo.

IV. 9. Sic est igitur locutus. Quantus ornatus in Peripateticorum disciplina sit satis est a me, ut brevissime potuit, paulo ante dictum. Sed est forma eius disciplinae, sicut fere caeterarum, triplex. Una pars est naturae, disserendi altera, vivendi tertia. Natura sic ab iis investigata est, ut nulla pars caelo, mari, terra, ut poetice loquar, praetermissa sit. Quin etiam, quum de rerum initiis omnique mundo locuti essent, ut multa non modo probabili argumentatione, sed etiam necessaria mathematicorum ratione concluderent, maximam materiam ex rebus per se investigatis ad rerum occultarum cognitionem attulerunt. 10. Persecutus est Aristoteles animantium omnium ortus, victus, figuras, Theophrastus autem stirpium naturas omniumque fere rerum, quae e terra gignerentur, causas atque rationes, qua ex cognitione facillior facta est investigatio rerum occultissimarum. Disserendique ab iisdem non dialectice solum, sed etiam oratorie praecepta sunt tradita, ab Aristoteleque principe de singulis rebus in utramque partem dicendi exercitatio est instituta, ut non contra omnia semper, sicut Arcesilas, diceret, et tamen ut in omnibus rebus quidquid ex

utraque parte dici posset exprimeret. 11. Quum autem tertia pars bene vivendi praecepta quaereret, ea quoque est ab iisdem non solum ad privatae vitae rationem, sed etiam ad rerum publicarum rectionem relata. Omnium fere civitatum non Graeciae solum, sed etiam Barbariae ab Aristotele mores, instituta, disciplinas, a Theophrasto leges etiam cognovimus. Quumque uterque eorum docuisset qualem in re publica principem [esse] conveniret, pluribus praeterea conscripsisset, qui esset optimus rei publicae status, hoc amplius Theophrastus, quae essent in re publica rerum inclinationes et momenta temporum, quibus esset moderandum, utcumque res postularet. Vitae autem degendae ratio maxime quidem illis placuit quieta, in contemplatione et cognitione posita rerum, quae, quia deorum erat vitae simillima, sapiente visa est dignissima. Atque his de rebus et splendida est eorum et illustris oratio.

V. 12. De summo autem bono quia duo genera librorum sunt, unum populariter scriptum, quod *ἐξωτερικόν* appellabant, alterum limatius, quod in commentariis reliquerunt, non semper idem dicere videntur, nec in summa tamen ipsa aut varietas est ulla, apud hos quidem, quos nominavi, aut inter ipsos dissensio. Sed quum beata vita quaeratur idque sit unum, quod philosophia spectare et sequi debeat, sitne ea tota sita in potestate sapientis an possit aut labefactari aut eripi rebus adversis, in eo non numquam variari inter eos et dubitari videtur. Quod maxime efficit Theophrasti de beata vita liber, in quo multum admodum fortunae datur. Quod si ita se habeat, non possit beatam vitam praestare sapientia. Haec mihi videtur delicatior, ut ita dicam, molliorque ratio quam virtutis vis gravitasque postulat. Qua re teneamus Aristotelem et eius filium Nicomachum, cuius accurate scripti de moribus libri dicuntur illi quidem esse Aristoteli, sed non video cur non potuerit patri similis esse filius. Theophrastum tamen adhibeamus ad pleraque, dum modo plus in virtute teneamus, quam ille tenuit, firmitatis et roboris. 13. Simus igitur contenti his. Namque horum posteri meliores illi quidem, mea sententia,

quam reliquarum philosophi disciplinarum, sed ita degenerant, ut ipsi ex se nati esse videantur. Primum Theophrasti, Strato, physicum se voluit: in quo etsi est magnus, tamen nova pleraque et perpauca de moribus. Huius Lyco oratione locuples, rebus ipsis ieiunior. Concinnus deinde et elegans huius Aristo, sed ea, quae desideratur a magno philosopho, gravitas in eo non fuit: scripta sane et multa et polita, sed nescio quo pacto auctoritatem oratio non habet. 14. Praeterea multos, in his doctum hominem et suavem, Hieronymum, quem iam cur Peripateticum appellem nescio. Summum enim bonum exposuit vacuitatem doloris: qui autem de summo bono dissentit, de tota philosophiae ratione dissentit. Critolaus imitari voluit antiquos: et quidem est gravitate proximus et redundat oratio. Actamen [ne] is quidem in patriis institutis manet. Diodorus, eius auditor, adiungit ad honestatem vacuitatem doloris. Hic quoque suus est de summoque bono dissentiens dici vere Peripateticus non potest. Antiquorum autem sententiam Antiochus noster mihi videtur persequi diligentissime, quam eandem Aristoteli fuisse et Polemonis docet.

VI. 15. Facit igitur Lucius noster prudenter, qui audire de summo bono potissimum velit. Hoc enim constituto in philosophia constituta sunt omnia. Nam caeteris in rebus sive praetermissum sive ignoratum est quippiam, non plus incommodi est quam quanti quaeque earum rerum est, in quibus neglectum est aliquid. Summum autem bonum si ignoretur, vivendi rationem ignorari necesse est. Ex quo tantus error consequitur, ut quem in portum se recipiant scire non possint. Cognitis autem rerum finibus quum intelligitur quid sit et bonorum extremum et malorum, inventa vitae via est conformatioque omnium officiorum. 16. Est igitur quo quidque referatur: ex quo, id quod omnes expetunt, beate vivendi ratio inveniri et comparari potest. Quod quoniam in quo sit magna dissensio est, Carneada nobis adhibenda divisio est, qua noster Antiochus libenter uti solet. Ille igitur vidit non modo quot fuissent adhuc philosophorum de summo bono, sed quot omnino esse possent. IV. 1.

sent sententiae. Negabat igitur ullam esse artem, quae ipsa a se proficisceretur. Etenim semper illud extra est, quod arte comprehenditur. Nihil opus est exemplis hoc facere longius. Est enim perspicuum nullam artem ipsam in se versari, sed esse aliud artem ipsam, aliud quod propositum sit arti. Quoniam igitur, ut medicina valetudinis, navigationis gubernatio, sic vivendi ars est prudentia, necesse est eam quoque ab aliqua re esse constitutam et profectam. 17. Constitit autem fere inter omnes, id, in quo prudentia versaretur et quod adsequi vellet, aptum et accommodatum naturae esse oportere et tale, ut ipsum per se invitaret et adliceret appetitum animi, quem *δρῆν* Graeci vocant. Quid autem sit, quod ita moveat itaque a natura in primo ortu appetatur, non constat, deque eo est inter philosophos, quum summum bonum exquiritur, omnis dissensio. Totius enim quaestionis eius, quae habetur de finibus bonorum et malorum, quum quaeritur in his quid sit extremum, quid ultimum, fons reperiendus est, in quo sint prima invitamenta naturae. Quo invento omnis ab eo quasi capite de summo bono et malo disputatio ducitur.

VII. Voluptatis alii primum appetitum putant et primam depulsionem doloris: vacuitatem doloris alii censent primum ascitam et primum declinatum dolorem: 18. ab iis alii, quae prima secundum naturam nominant, proficiscuntur, in quibus numerant incolumitatem conservationemque omnium partium, valetudinem, sensus integros, doloris vacuitatem, vires, pulcritudinem, caetera generis eiusdem, quorum similia sunt prima in animis quasi virtutum igniculi et semina. Ex his tribus quum unum aliquid sit, quo primum natura moveatur vel ad appetendum vel ad repellendum, nec quidquam omnino praeter haec tria possit esse, necesse est omnino officium aut fugiendi aut sequendi ad eorum aliquid referri, ut illa prudentia, quam artem vitae esse diximus, in earum trium rerum aliqua versetur, a qua totius vitae ducat exordium. 19. Ex eo autem, quod statuerit esse, quo primum natura moveatur, existet recti etiam ratio atque honesti, quae cum aliquo uno ex tribus illis congruere possit, ut aut id honestum sit, facere omnia

[aut] voluptatis causa, etiam si eam non consequare, aut non dolendi, etiam si id adsequi nequeas, aut eorum, quae secundum naturam sunt, adipiscendi, etiam si nihil consequare. Ita fit ut, quanta differentia est in principiis naturalibus, tanta sit in finibus bonorum malorumque dissimilitudo. Alii rursum iisdem a principiis omne officium referent aut ad voluptatem aut ad non dolendum aut ad prima illa secundum naturam obtinenda. 20. Expositis [iam] igitur sex de summo bono sententiis, trium proximarum hi principes: voluptatis Aristippus, non dolendi Hieronymus, fruendi rebus iis, quas primas secundum naturam esse diximus, Carneades non ille quidem auctor, sed defensor disserendi causa fuit. Superiores tres erant quae esse possent, quarum est una sola defensa, eaque vehementer. Nam voluptatis causa facere omnia, quum, etiam si nihil consequamur, tamen ipsum illud consilium ita faciendi per se expetendum et honestum et solum bonum sit, nemo dicit. Ne vitiationem quidem doloris ipsam per se quisquam in rebus expetendis putavit, nisi etiam evitare posset. At vero facere omnia ut adipiscamur, quae secundum naturam sint, etiam si ea non adsequamur, id esse et honestum et solum per se expetendum et solum bonum Stoici dicunt.

VIII. 21. Sex igitur hae sunt simplices de summa bonorum malorumque sententiae, duae sine patrono, quattuor defensae. Inunctae autem et duplices expositiones summi boni tres omnino fuerunt, nec vero plures, si penitus rerum naturam videas, esse potuerunt. Nam aut voluptas adiungi potest ad honestatem, ut Calliphonti Dinomachoque placuit, aut doloris vacuitas, ut Diodoro, aut prima naturae, ut antiquis, quos eosdem Academicos et Peripateticos nominamus. Sed quoniam non possunt omnia simul dici, haec in praesentia nota esse debebunt, voluptatem semovendam esse, quando ad maiora quaedam, ut iam apparebit, nati sumus. De vacuitate doloris eadem fere dici solent quae de voluptate. [Quoniam igitur et de voluptate cum Torquato et de honestate, in qua una omne bonum poneretur, cum Catone est disputatum, primum, quae contra

voluptatem dicta sunt, eadem fere cadunt contra vacuitatem doloris.] 22. Nec vero alia sunt quaerenda contra Carneadum illam sententiam. Quocumque enim modo summum bonum sic exponitur, ut id vacet honestate, nec officia nec virtutes in ea ratione nec amicitiae constare possunt. Coniunctio autem cum honestate vel voluptatis vel non dolendi id ipsum honestum, quod amplecti vult, id efficit turpe. Ad eas enim res referre quae agas, quarum una, si quis malo careat, in summo eum bono dicat esse, altera veretur in levissima parte naturae, obscurantis est omnem splendorem honestatis, ne dicam inquinantis. Restant Stoici, qui, quum a Peripateticis et Academicis omnia transtulissent, nominibus aliis easdem res secuti sunt. Hos contra singulos dici est melius. Sed nunc, quod agimus: de illis, quum volumus. 23. Democriti autem securitas, quae est animi tamquam tranquillitas, quam appellavit *εὐδυνία*, eo separanda fuit ab hac disputatione, quia ista animi tranquillitas ea est ipsa beata vita: quaerimus autem non quae sit, sed unde sit. Iam explosae eiectaeque sententiae Pyrrhonis, Aristonis, Herilli, quod in hunc orbem, quem circumscriptimus, incidere non possunt, adhibendae omnino non fuerunt. Nam quum omnis haec quaestio de finibus et quasi de extremis bonorum et malorum ab eo proficiscatur, quod diximus naturae esse aptum et accommodatum, quodque ipsum per se primum appetatur, hoc totum et illi tollunt, qui in rebus iis, in quibus nihil aut honestum aut turpe sit, negant esse ullam causam cur aliud alii anteponatur nec inter eas res quidquam omnino putant interesse, et Herillus, si ita sensit, nihil esse bonum praeter scientiam, omnem consilii capiendi causam inventionemque officii sustulit. Sic exclusis sententiis reliquorum, quum praeterea nulla esse possit, haec antiquorum valeat necesse est. Ergo instituto veterum, quo etiam Stoici utuntur, hinc capiamus exordium.

IX. 24. Omne animal se ipsum diligit ac, simul [et] ortum est, id agit ut se conservet, quod hic ei primus ad omnem vitam tuendam appetitus a natura datur, se ut conservet atque ita sit adfectum, ut optime secundum naturam

adfectum esse possit. Hanc initio insitutionem confusam habet et incertam, ut tantum modo se tueatur, qualecumque sit, sed nec quid sit nec quid possit nec quid ipsius natura sit intelligit. Quum autem processit paulum et quatenus quidquid se attingat ad seque pertineat perspicere coepit, tum sensim incipit progredi seseque agnoscere et intelligere quam ob causam habeat eum, quem diximus, animi appetitum, coepitque et ea, quae naturae sentit apta, appetere et propulsare contraria. Ergo omni animali illud, quod appetit, positum est in eo, quod naturae est accommodatum. Ita finis bonorum existit secundum naturam vivere sic adfectum, ut optime adfici possit ad naturamque accommodatissime. 25. Quoniam autem sua cuiusque animalis natura est, necesse est finem quoque omnium hunc esse, ut natura expleatur — nihil enim prohibet quaedam esse et inter se animalibus reliquis et cum bestiis homini communia, quoniam omnium est natura communis —, sed extrema illa et summa, quae quaerimus, inter animalium genera distincta et dispersita sint et sua cuique propria et ad id apta, quod cuiusque natura desideret. 26. Qua re quum dicimus omnibus animalibus extremum esse secundum naturam vivere, non ita accipiendum est, quasi dicamus unum esse omnium extremum, sed ut omnium artium recte dici potest commune esse, ut in aliqua scientia verentur, scientiam autem suam cuiusque artis esse, sic commune animalium omnium secundum naturam vivere, sed naturas esse diversas, ut aliud equo sit e natura, aliud bovi, aliud homini, et tamen in omnibus summa communis, et quidem non solum in animalibus, sed etiam in rebus omnibus iis, quas natura alit, auget, tuetur: in quibus videmus ea, quae gignuntur e terra, multa quodam modo efficere ipsa sibi per se, quae ad vivendum crescendumque valeant, ut suo genere perveniant ad extremum, ut iam liceat una comprehensione omnia complecti non dubitantemque dicere omnem naturam esse servatricem sui idque habere propositum quasi finem et extremum, se ut custodiat quam in optimo sui generis statu, ut necesse sit omnium rerum, quae natura vigeant, similem esse finem, non eundem. Ex quo

intelligi debet homini id esse in bonis ultimum, secundum naturam vivere, quod ita interpretemur, vivere ex hominis natura undique perfecta et nihil requirente. 27. Haec igitur nobis explicanda sunt, sed si enodatus, vos ignoscetis. Huius enim aetati et huic nunc haec primum fortasse audienti servire debemus. Ita prorsus, inquam. Etsi ea quidem, quae adhuc dixisti, quamvis ad aetatem recte isto modo dicerentur.

X. Exposita igitur, inquit, terminatione rerum expetendarum, cur ista se res ita habeat, ut dixi, deinceps demonstrandum est. Quam ob rem ordiamur ab eo, quod primum posui, quod idem reapse primum est, ut intelligamus omne animal se ipsum diligere. Quod quamquam dubitationem non habet — est enim infixum in ipsa natura comprehenditur[que] suis cuiusque sensibus, sic, ut, contra si quis dicere velit, non audiatur —, tamen, ne quid praetermittamus, rationes quoque cur hoc ita sit adferendas puto. 28. Etsi qui potest intelligi aut cogitari esse aliquod animal quod se oderit? Res enim concurrent contrariae. Nam, quum appetitus ille animi aliquid ad se trahere coeperit consulto, quod sibi obsit, quia sit sibi inimicus, quum id sua causa faciet, et oderit se et simul diliget, quod fieri non potest. Necesse est, si quis ipse sibi inimicus est, eum quae bona sunt mala putare, bona contra quae mala et quae appetenda fugere et quae fugienda appetere, quae sine dubio vitae est eversio. Neque enim, si non nulli reperiuntur, qui aut laqueos aut alia exitia quaerant aut, ut ille apud Terentium, qui 'decrevit tantisper se minus iniuriae suo gnato facere', ut ait ipse, 'dum fiat miser', inimicus ipse sibi putandus est. 29. Sed alii dolore moventur, alii cupiditate, iracundia etiam multi efferuntur, et quum in mala scientes irruunt, tum se optime sibi consulere arbitrantur. Itaque dicunt nec dubitant:

Mihi sic est usus, tibi ut opus est facto, face.

Qui ipsi sibi bellum indixissent, cruciari dies, noctes torqueri vellent, nec vero sese ipsi accusarent ob eam causam, quod se male suis rebus consuluisse dicerent. Eorum enim

est haec querela, qui sibi cari sunt seseque diligunt. Quare, quotienscumque dicitur male quis de se mereri sibi que inimicus esse atque hostis, vitam denique fugere, intelligatur aliquam subesse eius modi causam, ut ex eo ipso intelligi possit sibi quemque esse carum. 30. Nec vero id satis est, neminem esse qui ipse se oderit, sed illud quoque intelligendum est, neminem esse qui quo modo se habeat nihil sua censeat interesse. Tolletur enim appetitus animi, si, ut in iis rebus, inter quas nihil interest, neutram in partem propensiores sumus, item in nobismet ipsis, quem ad modum adfecti simus, nihil nostra arbitrabimur interesse.

XI. Atque etiam illud, si quis dicere velit, perabsurdum sit, ita diligi a sese quemque, ut ea vis diligendi ad aliam rem quampiam referatur, non ad eum ipsum, qui sese diligit. Hoc quum in amicitiiis, quum in officiis, quum in virtutibus dicitur, quomodocumque dicitur, intelligi tamen quid dicatur potest, in nobismet ipsis autem [ne] intelligi quidem, [ut] propter aliam quampiam rem, verbi gratia propter voluptatem, nos amemus: propter nos enim illam, non propter eam nosmet ipsos diligimus. 31. Quamquam quid est quod magis perspicuum sit [quam] non modo eorum sibi quemque, verum etiam vehementer carum esse? quis est enim aut quotus quisque, cui mors quum appropinquet, non

refugiat timido sanguen atque exalbescat metu?

Etsi hoc quidem est in vitio, dissolutionem naturae tam valde perhorrescere — quod idem est reprehendendum in dolore —, sed quia fere sic adficiuntur omnes, satis argumenti est ab interitu naturam abhorrere, idque quo magis quidam ita faciunt, ut iure etiam reprehendantur, hoc magis intelligendum est haec ipsa nimia in quibusdam futura non fuisse, nisi quaedam essent modica natura. Nec vero dico eorum metum mortis, qui, quia privari se vitae bonis arbitrentur aut quia quasdam post mortem formidines extimescant aut si metuant, ne eum dolore moriantur, idcirco mortem fugiant: in parvis enim saepe, qui

nihil eorum cogitant, si quando iis ludentes minamur praecipituros alicunde, extimescunt. Quin etiam *ferae*, inquit Pacuvius,

quibus abest ad praecavendum intelligendi astutia,

inieto terrore mortis *horrescunt*. 32. Quis autem de ipso sapiente aliter existimat, quin, etiam quum decreverit esse moriendum, tamen discessu a suis atque ipsa relinquenda luce moveatur? Maxime autem in hoc quidem genere vis est perspicua naturae, quum et mendicitatem multi perpetiantur, ut vivant, et angantur appropinquatione mortis confecti homines senectute et ea perferant, quae Philoctetam videmus in fabulis: qui quum cruciaretur non ferendis doloribus, propagabat tamen vitam aucupio, 'configebat tardus celeres, stans volantes', ut apud Accium est, pennarumque contextu corpori tegumenta faciebat. 33. De hominum genere aut omnino de animalium loquor, quum arborum et stirpium eadem paene natura sit? Sive enim, ut doctissimis viris visum est, maior aliqua causa atque diviniior hanc vim ingenuit, sive hoc ita fit fortuito, videmus ea, quae terra gignit, corticibus et radicibus valida servari, quod contingit animalibus sensuum distributione et quadam compactione membrorum. Qua quidem de re quamquam adsentior iis, qui haec omnia regi natura putant, quae, si natura negligat, ipsa esse non possint, tamen concedo, ut, qui de hoc dissentiunt, existiment quod velint ac vel hoc intelligant, si quando naturam hominis dicam, hominem dicere me; nihil enim hoc differt. Nam prius a se poterit quisque discedere quam appetitum earum rerum, quae sibi conducant, amittere. Iure igitur gravissimi philosophi initium summi boni a natura petiverunt et illum appetitum rerum ad naturam accommodatarum ingeneratum putaverunt omnibus, quia continentur ea commendatione naturae, quae se ipsi diligunt.

XII. 34. Deinceps videndum est, quoniam satis apertum est sibi quemque natura esse carum, quae sit hominis natura. Id est enim, de quo quaerimus. Atqui perspicuum est hominem e corpore animoque constare, quum primae

sint animi partes, secundae corporis. Deinde id quoque videmus, et ita figuratum corpus, ut excellat aliis, animumque ita constitutum, ut et sensibus instructus sit et habeat praestantiam mentis, cui tota hominis natura pareat, in qua sit mirabilis quaedam vis rationis et cognitionis et scientiae virtutumque omnium. Nam quae corporis sunt, ea nec auctoritatem cum animi partibus comparandam et cognitionem habent faciliorem. Itaque ab his ordiamur. 35. Corporis igitur nostri partes totaque figura et forma et statura quam apta ad naturam sit apparet, neque est dubium quibus frons, oculi, aures et reliquae partes quales propriae sint hominis intelligatur. Sed certe opus est ea valere et vigere et naturales motus ususque habere, ut nec absit quid eorum nec aegrum debilitatumve sit. Id enim natura desiderat. Est autem etiam actio quaedam corporis, quae motus et status naturae congruentes tenet: in quibus si peccetur distortionem et depravationem quadam ac motu statum deformi, ut si aut manibus ingrediatur quis aut non ante, sed retro, fugere plane se ipse et hominem exuens ex homine naturam odisse videatur. Quam ob rem etiam sessiones quaedam et flexi fractique motus, quales protervorum hominum aut mollium esse solent, contra naturam sunt, ut, etiam si animi vitio id eveniat, tamen in corpore immutari hominis natura videatur. 36. Itaque e contrario moderati aequalesque habitus, adfectiones ususque corporis apti esse ad naturam videntur. Iam vero animus non esse solum, sed etiam cuiusdam modi debet esse, ut et omnes partes suas habeat incolumes et de virtutibus nulla desit. Atque in sensibus est sua cuiusque virtus, ut ne quid impediatur quo minus suo sensus quisque munere fungatur in iis rebus celeriter expediteque percipiendis, quae subiectae sunt sensibus. XIII. Animi autem et eius animi partis, quae princeps est quaeque mens nominatur, plures sunt virtutes, sed duo prima genera, unum earum, quae ingenerantur suapte natura appellanturque non voluntariae, alterum earum, quae in voluntate positae magis proprio nomine appellari solent, quarum est excellens in animorum laude praestantia. Prioris generis est docilitas, memoria: quae fere omnia appellantur uno

ingenii nomine, easque virtutes qui habent ingeniosi vocantur. Alterum autem genus est magnarum verarumque virtutum, quas appellamus voluntarias, ut prudentiam, temperantiam, fortitudinem, iustitiam et reliquas eiusdem generis.

Et summatim quidem haec erant de corpore animoque dicenda, quibus quasi informatum est quid hominis natura postulet. 37. Ex quo perspicuum est, quoniam ipsi a nobis diligamur omniaque et in animo et in corpore perfecta velimus esse, ea nobis ipsa cara esse propter se et in iis esse ad bene vivendum momenta maxima. Nam cui proposita sit conservatio sui, necesse est huic partes quoque sui caras esse carioresque, quo perfectiores sint et magis in suo genere laudabiles. Ea enim vita expetitur, quae sit animi corporisque expleta virtutibus, in eoque summum bonum poni necesse est, quando quidem id tale esse debet, ut rerum expetendarum sit extremum. Quo cognito dubitari non potest quin, quum ipsi homines sibi sint per se et sua sponte cari, partes quoque et corporis et animi et earum rerum, quae sunt in utriusque motu et statu, sua caritate colantur et per se ipsae appetantur. 38. Quibus expositis facilis est coniectura, ea maxime esse expetenda ex nostris, quae plurimum habent dignitatis, ut optima cuiusque partibus, quae per se expetatur, virtus sit expetenda maxime. Ita fiet ut animi virtus corporis virtuti anteponatur animique virtutes non voluntarias vincant virtutes voluntariae, quae quidem proprie virtutes appellantur multumque excellent, propterea quod ex ratione gignuntur, qua nihil est in homine divinius. Etenim omnium rerum, quas et creatura et tuetur, quae aut sine animo sunt aut [non] multo secus, earum summum bonum in corpore est, ut non in seite illud dictum videatur in sue, animum illi pecudi datum pro sale, ne putresceret. XIV. Sunt autem bestiae quaedam, in quibus inest aliquid simile virtutis, ut in leonibus, ut in canibus, [ut] in equis, in quibus non corporum solum, ut in suis, sed etiam animorum aliqua ex parte motus quosdam videmus. In homine autem summa omnis animi est, et in animo rationis, ex qua virtus est, quae rationis

absolutio definitur, quam etiam atque etiam explicandam putant.

39. Earum etiam rerum, quas terra gignit, educatio quaedam et perfectio est non dissimilis animantium. Itaque et vivere vitem et mori dicimus arboremque et novellam et vetulam et vigere et senescere. Ex quo non est alienum, ut animantibus, sic illis et apta quaedam ad naturam putare et aliena, earumque augendarum et alendarum quamdam cultricem esse, quae sit scientia atque ars agrorum, quae circumcidat, amputet, erigat, extollat, adminiculet, ut, quo natura ferat, eo possint ire, ut ipsae vites, si loqui possint, ita se tractandas tuendasque esse fateantur. Et nunc quidem, quod eam tuetur, ut de vite potissimum loquar, est id extrinsecus. In ipsa enim parum magna vis inest, ut quam optime se habere possit, si nulla cultura adhibeatur. 40. At vero si ad vitem sensus accesserit, ut appetitum quemdam habeat et per se ipsa moveatur, quid facturam putas? An ea, quae per vinitorem antea consequeretur, per se ipsa curabit? Sed videsne accessuram ei curam, ut sensus quoque suos eorumque omnem appetitum et si qua sint adiuncta ei membra tueatur? Sic ad illa, quae semper habuit, iunget ea, quae postea accesserint, nec eundem finem habebit, quem cultor eius habebat, sed volet secundum eam naturam, quae postea ei adiuncta est, vivere. Ita similis erit ei finis boni, atque antea fuerat, neque idem tamen: non enim iam stirpis bonum quaeretur, sed animalis. Quid? si non sensus modo ei sit datus, verum etiam animus hominis? non necesse est et illa pristina manere, ut tuenda sint, et haec multo esse cariora, quae accesserint, animique optimam quamque partem carissimam, in eaque expletionem naturae summi boni finem consistere, quum longe multumque praestet mens atque ratio? † Sicque extremum omnium appetendorum atque ductum a prima commendatione naturae multis gradibus ascendit, ut ad summum perveniret, quod cumulat ex integritate corporis et ex mentis ratione perfecta.

XV. 41. Quum igitur ea sit, quam exposui, forma naturae, si, ut initio dixi, simul atque ortus esset, se quisque

cognosceret iudicareque posset quae vis et totius esset naturae et partium singularum, continuo videret quid esset hoc, quod quaerimus, omnium rerum, quas expetimus, summum et ultimum, nec ulla in re peccare posset. Nunc vero a primo quidem mirabiliter occulta natura est nec perspicui nec cognosci potest. Progredientibus autem aetatibus sensim tardeve potius quasi nosmet ipsos cognoscimus. Itaque prima illa commendatio, quae a natura nostri facta est nobis, incerta et obscura est, primusque appetitus ille animi tantum agit, ut salvi atque integri esse possimus. Quum autem dispicere coepimus et sentire quid simus et quid ab animantibus caeteris differamus, tum ea sequi incipimus, ad quae nati sumus. 42. Quam similitudinem videmus in bestiis, quae primo, in quo loco natae sunt, ex eo se non commovent: deinde suo quaeque appetitu movetur: serpere anguiculos, nare anaticulas, evolare merulas, cornibus uti videmus boves, nepas aculeis, suam denique cuique naturam esse ad vivendum ducem. Quae similitudo in genere etiam humano apparet. Parvi enim primo ortu sic iacent, tamquam omnino sine animo sint: quum autem paulum firmitatis accessit, et animo utuntur et sensibus connitunturque, sese ut erigant, et manibus utuntur et eos agnoscunt, a quibus educantur: deinde aequalibus delectantur libenterque se cum iis congregant dantque se ad ludendum fabellarumque auditione ducuntur, deque eo, quod ipsis superat, aliis gratificari volunt animadvertuntque ea, quae domi fiunt, curiosius incipiuntque commentari aliquid et discere et eorum, quos vident, volunt non ignorare nomina, quibusque rebus cum aequalibus decertant, si vicerunt, effertur se laetitia, victi debilitantur animosque demittunt: quorum sine causa nihil putandum est fieri. 43. Est enim natura sic generata vis hominis, ut ad omnem virtutem percipiendam facta videatur, ob eamque causam parvi virtutum simulacris, quarum in se habent semina, sine doctrina moventur. Sunt enim prima elementa naturae, quibus auctis virtutis quasi carmen efficitur. Nam quum ita nati factique simus, ut et agendi aliquid et diligendi aliquos et liberalitatis et referendae gratiae principia in nobis contineremus,

atque ad scientiam, prudentiam, fortitudinem aptos animos haberemus a contrariisque rebus alienos, non sine causa eas, quas dixi, in pueris virtutum quasi scintillas videmus, e quibus accendi philosophi ratio debet, ut eam quasi deum ducem subsequens ad naturae perveniat extremum. Nam, ut saepe iam dixi, in infirma aetate imbecillaque mente vis naturae quasi per caliginem cernitur: quum autem progrediens confirmatur animus, agnoscit ille quidem naturae vim, sed ita, ut progredi possit longius, per se sit tamen inchoata.

XVI. 44. Inrandum est igitur in rerum naturam et penitus quid ea postulet pervidendum: aliter enim nosmet ipsos nosse non possumus. Quod praeceptum quia maius erat, quam ut ab homine videretur, idcirco adsignatum est deo. Iubet igitur nos Pythius Apollo noscere nosmet ipsos. Cognitio autem haec est una nostri, ut vim corporis animique norimus sequamurque eam vitam, quae rebus iis perfruatur. Quoniam autem is animi appetitus a principio fuit, ut ea, quae dixi, quam perfectissima natura haberemus, confitendum est, quum id adepti simus, quod appetitum sit, in eo quasi in ultimo consistere naturam, atque id esse summum bonum: quod certe universum sua sponte ipsum expeti et propter se necesse est, quoniam ante demonstratum est etiam singulas eius partes esse per se expetendas. 45. In enumerandis autem corporis commodis si quis praetermissam a nobis voluptatem putabit, in aliud tempus ea quaestio differatur. Utrum enim sit voluptas in iis rebus, quas primas secundum naturam esse diximus, necne sit, ad id, quod agimus, nihil interest. Si enim, ut mihi quidem videtur, non explet bona naturae voluptas, iure praetermissa est: sin autem est in ea, quod quidam volunt, nihil impedit nostram hanc comprehensionem summi boni. Quae enim constituta sunt prima naturae, ad ea si voluptas accesserit, unum aliquid accesserit commodum corporis, neque eam constitutionem summi boni, quae est proposita, mutaverit.

XVII. 46. Et adhuc quidem ita nobis progressa ratio est, ut ea duceretur omnis a prima commendatione naturae.

Nunc autem aliud iam argumentandi sequamur genus, ut non solum quia nos diligamus, sed quia cuiusque partis naturae et in corpore et in animo sua quaeque vis sit, idcirco in his rebus summe nostra sponte moveamur. Atque ut a corpore ordiar, videsne ut, si quae in membris prava aut debilitata aut imminuta sint, occultent homines? ut etiam contendant et elaborent, si efficere possint, ut aut non appareat corporis vitium aut quam minimum appareat? multosque etiam dolores curationis causa perferant, ut, si ipse usus membrorum non modo non maior, verum etiam minor futurus sit, eorum tamen species ad naturam revertatur? Etenim, quum omnes natura totos se expetendos putent, nec id ob aliam rem, sed propter ipsos, necesse est eius etiam partes propter se expeti, quod universum propter se expetatur. 47. Quid? in motu et in statu corporis nihil inest quod animadvertendum esse ipsa natura iudicet? quem ad modum quis ambulet, sedeat, qui ductus oris, qui vultus in quoque sit? nihilne est in his rebus quod dignum libero aut indignum esse ducamus? Nonne odio multos dignos putamus, qui quodam motu aut statu videntur naturae legem et modum contempsisse? Et quoniam haec deducuntur de corpore, quid est cur non recte pulchritudo etiam ipsa propter se expetenda ducatur? Nam si pravitate imminutionemque corporis propter se fugiendam putamus, cur non etiam, ac fortasse magis, propter se formae dignitatem sequamur? Et si turpitudinem fugimus in statu et motu corporis, quid est cur pulchritudinem non sequamur? Atque etiam valetudinem, vires, vacuitatem doloris non propter utilitatem solum, sed etiam ipsas propter se expetemus. Quoniam enim natura suis omnibus expleri partibus vult, hunc statum corporis per se ipsum expetit, qui est maxime e natura, quae tota perturbatur, si aut aegrum corpus est aut dolet aut caret viribus.

XVIII. 48. Videamus animi partes, quarum est conspectus illustrior: quae quo sunt excelsiores, eo dant clariora indicia naturae. Tantus est igitur innatus in nobis cognitionis amor et scientiae, ut nemo dubitare possit quin ad eas res hominum natura nullo emolumento invitata rapiatur. Vi-

demusne ut pueri ne verberibus quidem a contemplandis rebus perquirendisque deterreantur? ut pulsi recurrant? ut aliquid scire se gaudeant? ut aliis narrare gestiant? ut pompa, ludis atque eius modi spectaculis teneantur, ob eamque rem vel famem et sitim perferant? Quid vero? qui ingenuis studiis atque artibus delectantur, nonne videmus eos nec valetudinis nec rei familiaris habere rationem omniaque perpeli ipsa cognitione et scientia captos, et cum maximis curis et laboribus compensare eam, quam ex discendo capiunt, voluptatem? 49. Mihi quidem Homerus huius modi quiddam vidisse videtur in iis, quae de Sirenum cantibus finxerit. Neque enim vocum suavitate videntur aut novitate quadam et varietate cantandi revocare eos solitae, qui praetervehantur, sed quia multa se scire profitebantur, ut homines ad earum saxa discendi cupiditate adhaerescerent. Ita enim invitant Ulixem — nam veri, ut quaedam Homeri, sic istum ipsum locum — :

*O decus Argolicum, quin puppin flectis, Ulixes,
Auribus ut nostros possis agnoscere cantus!
Nam nemo haec unquam est transvectus caerulea cursu,
Quin prius astiterit vocum dulcedine captus,
Post variis avido satiatus pectore Musis
Doctior ad patrias lapsus pervenerit oras.
Nos grave certamen belli clademque tenemus,
Graecia quam Troiae divino numine vexit,
Omniaque e latis rerum vestigia terris.*

Vidit Homerus probari fabulam non posse, si cantuiculis tantus vir irretitus teneretur: scientiam pollicentur: quam non erat mirum sapientiae cupido patria [esse] cariorem. Atque omnia quidem scire cuiuscumque modi sint cupere curiosorum, duci vero maiorum rerum contemplatione ad cupiditatem scientiae summorum virorum est putandum.

XIX. 50. Quem enim ardorem studii censetis fuisse in Archimede, qui dum in pulvere quaedam describit attentius, ne patriam quidem captam esse senserit? quantum Aristoxeni ingenium consumptum videmus in musicis? quo studio

Aristophanem putamus aetatem in litteris duxisse? Quid de Pythagora? quid de Platone aut de Democrito loquar? a quibus propter discendi cupiditatem videmus ultimas terras esse peragratas. Quae qui non vident nihil unquam magna cognitione dignum amaverunt. Atque hoc loco, qui propter animi voluptates coli dicunt ea studia, quae dixi, non intelligunt idcirco esse ea propter se expetenda, quod nulla utilitate obiecta delectentur animi atque ipsa scientia, etiam si incommodatura sit, gaudeant. 51. Sed quid attinet de rebus tam apertis plura requirere? Ipsi enim quaeramus a nobis, stellarum motus contemplationesque rerum caelestium eorumque omnium, quae naturae obscuritate occultantur, cognitiones quem ad modum nos moveant et quid historia delectet, quam solemus persequi usque ad extremum, praetermissa repetimus, inchoata persequimur. Nec vero sum nescius esse utilitatem in historia, non modo voluptatem. Quid? quum fictas fabulas, e quibus utilitas nulla elici potest, cum voluptate legimus? 52. Quid? quum volumus nomina eorum, qui quid gesserint, nota nobis esse, parentes, patriam, multa praeterea minime necessaria? Quid? quod homines infima fortuna, nulla spe rerum gerendarum, opifices denique delectantur historia? maximeque eos videre possumus res gestas audire et legere velle, qui a spe gerendi absunt confecti senectute. Quocirca intelligi necesse est in ipsis rebus, quae discuntur et cognoscuntur, invitamenta inesse quibus ad discendum cognoscendumque moveamur. 53. Ac veteres quidem philosophi in beatorum insulis fingunt qualis futura sit vita sapientium, quos cura omni liberatos, nullum necessarium vitae cultum aut paratum requirentes, nihil aliud acturos putant nisi ut omne tempus inquirendo ac discendo in naturae cognitione consumant. Nos autem non solum beatae vitae istam esse oblectationem videmus, sed etiam levamentum miseriarum. Itaque multi, quum in potestate essent hostium aut tyrannorum, multi in custodia, multi in exsilio dolorem suum doctrinae studiis levarunt. 54. Princeps huius civitatis Phalereus Demetrius, quum patria pulsus esset iniuria, ad Ptolemaeum se regem Alexandream contulit. Qui quum

in hac ipsa philosophia, ad quam te hortamur, excelleret Theophrastique esset auditor, multa praeclara in illo calamitoso otio scripsit non ad usum aliquem suum, quo erat orbatus, sed animi cultus ille erat ei quasi quidam humanitatis cibus. Equidem e Cn. Aufidio, praetorio, erudito homine, oculis capto, saepe audiebam, quum se lucis magis quam utilitatis desiderio moveri diceret. Somnum denique nobis, nisi quietem corporibus et medicinam quandam laboris adferret, contra naturam putarem datum. Aufert enim sensus actionemque tollit omnem. Itaque si aut quietem natura non quaereret aut eam posset alia quadam ratione consequi, facile pateremur, qui etiam nunc agendi aliquid discendique causa prope contra naturam vigilias suspicere soleamus.

XX. 55. Sunt autem etiam clariora vel plane perspicua minimeque dubitanda indicia naturae, maxime scilicet in homine, sed in omni animali, ut appetat animus agere semper aliquid neque ulla condicione quietem sempiternam possit pati. Facile est hoc cernere in primis puerorum aetatibus. Quamquam enim vereor ne nimius in hoc genere videar, tamen omnes veteres philosophi, maxime nostri, ad incunabula accedunt, quod in pueritia facillime se arbitrentur naturae voluntatem posse cognoscere. Videmus igitur ut conquiescere ne infantes quidem possint. Quum vero paulum processerunt, lusionibus vel laboriosis delectantur, ut ne verberibus quidem deterreri possint. Eaque cupiditas agendi aliquid adolescit una cum aetatibus. Itaque, ne si iucundissimis quidem nos somniis usuros putemus, Endymionis somnum nobis velimus dari, idque si accidat, mortis instar putemus. 56. Quin etiam inertissimos homines nescio qua singulari segnitia praeditos videmus tamen et corpore et animo moveri semper et, quum re nulla impediuntur necessaria, aut alveolum poscere aut quaerere quempiam ludum aut sermonem aliquem requirere, quumque non habeant ingenuas ex doctrina oblectationes, circulos aliquos et sesiunculas consectari. Ne bestiae quidem, quas delectationis causa concludimus, quum copiosius alantur, quam si essent liberae, facile patiuntur sese contineri, motusque solutos et

agos a natura sibi tributos requirunt. 57. Itaque, ut quisque optime natus institutusque est, esse omnino nolit in vita, si gerendis negotiis orbatus possit paratissimis vesci voluptatibus. Nam aut privatim aliquid gerere malunt aut qui altiore animo sunt capessunt rem publicam honoribus imperiisque adipiscendis aut totos se ad studia doctrinae conferunt: quae in vita tantum abest ut voluptates consectentur, etiam curas, sollicitudines, vigiliis perferunt, optimaque parte hominis, quae in nobis divina ducenda est, ingenii et mentis acie fruuntur nec voluptatem requirentes nec fugientes laborem. Nec vero intermittunt aut admirationem earum rerum, quae sunt ab antiquis repertae, aut investigationem novarum: quo studio quum satiari non possunt, omnium caeterarum rerum obliti nihil abiectum, nihil humile cogitant, tantaque est vis talibus in studiis, ut eos etiam, qui sibi alios proposuerunt fines bonorum, quos utilitate aut voluptate dirigunt, tamen in rebus quaerendis explicandisque naturis aetates contere videamus.

XXI. 58. Ergo hoc quidem apparet, nos ad agendum esse natos. Actionum autem genera plura, ut obscurantur etiam minora maioribus, maximae autem sunt primum, ut mihi quidem videtur et iis, quorum nunc in ratione versamur, consideratio cognitioque rerum caelestium et earum, quas a natura occultatas et latentes indagare ratio potest, deinde rerum publicarum administratio aut administrandi scientia, tum prudens, temperata, fortis, iusta ratio reliquaeque virtutes et actiones virtutibus congruentes, quae uno verbo complexi omnia honesta dicimus: ad quorum et cognitionem et usum iam corroborati natura ipsa praeunte deducimur. Omnium enim rerum principia parva sunt, sed suis progressionibus usa augentur, nec sine causa: in primo enim ortu inest teneritas et mollitia quaedam, ut nec res videre optimas nec agere possint. Virtutis enim beataeque vitae, quae duo maxime expetenda sunt, serius lumen apparet, multo etiam serius, ut plane qualia sint intelligantur. Praeclare enim Plato: *Beatum, cui etiam in senectute contigerit ut sapientiam verasque opiniones adsequi possit!* Qua re, quoniam de primis naturae commodis satis dictum est, nunc

de maioribus consequentibusque videamus. 59. Natura igitur corpus quidem hominis sic et genuit et formavit, ut alia in primo ortu perficeret, alia progrediente aetate fingeret, neque sane multum adiumentis externis et adventiciis uteretur. Animum autem reliquis rebus ita perfecit, ut corpus: sensibus enim ornavit ad res percipiendas idoneis, ut nihil aut non multum adiumento ullo ad suam confirmationem indigeret: quod autem in homine praestantissimum atque optimum est, id deseruit. Etsi dedit talem mentem, quae omnem virtutem accipere posset, ingenuitque sine doctrina notitias parvas rerum maximarum et quasi instituit docere, et induxit in ea, quae inerant tamquam elementa virtutis. Sed virtutem ipsam inchoavit, nihil amplius. 60. Itaque nostrum est — quod nostrum dico artis est — ad ea principia, quae accepimus, consequentia exquirere, quoad sit id, quod volumus, effectum: quod quidem pluris sit haud paullo magisque ipsum propter se expetendum quam aut sensus aut corporis ea, quae diximus, quibus tantum praestat mentis excellens perfectio, ut vix cogitari possit quid intersit. Itaque omnis honos, omnis admiratio, omne studium ad virtutem et ad eas actiones, quae virtuti sunt consentaneae, refertur, eaque omnia, quae aut ita in animis sunt aut ita geruntur, uno nomine honesta dicuntur. Quorum omnium + quaeque sint notitiae quaeque significantur rerum vocabulis quaeque cuiusque vis et natura sit mox videbimus.

XXII. 61. Hoc autem loco tantum explicemus, haec honesta, quae dico, praeterquam quod nosmet ipsos diligamus, praeterea suapte natura per se esse expetenda. Indicant pueri, in quibus ut in speculis natura cernitur. Quanta studia decertantium sunt! quanta ipsa certamina! ut illi efferuntur laetitia, quum vicerunt! ut pudet victos! ut se accusari nolunt! quam cupiunt laudari! quos illi labores non perferunt, ut aequalium principes sint! quae memoria est in iis bene merentium! quae referendae gratiae cupiditas! Atque ea in optima quaque indole maxime apparent, in qua haec honesta, quae intelligimus, a natura tamquam adumbrantur. 62. Sed haec in pueris: expressa vero in iis aeta

tibus, quae iam confirmatae sunt. Quis est tam dissimilis homini qui non moveatur et offensione turpitudinis et comprobatione honestatis? quis est qui non oderit lubricosam, protervam adolescentiam? quis contra in illa aetate pudorem, constantiam, etiam si sua nihil intersit, non tamen diligit? quis Pullum Numitorium, Fregellanum, proditorem, quamquam rei publicae nostrae profuit, non odit? quis [suae] urbis conservatorem Codrum, quis Erechthei filias non maxime laudat? cui Tubuli nomen odio non est? quis Aristidem non mortuum diligit? An obliviscimur quanto opere in audiendo [in] legendoque moveamur, quum pie, quum amice, quum magno animo aliquid factum cognoscimus? 63. Quid loquor de nobis, qui ad laudem et ad decus nati, suscepti, instituti sumus? Qui clamores vulgi atque imperitorum excitantur in theatris, quum illa dicuntur:

Ego sum Orestes,

contraque ab altero:

Immo enimvero ego sum, inquam, Orestes!

Quum autem etiam exitus ab utroque datur conturbato errantique regi: *Ambo ergo una necarier precamur*, quotiens hoc agitur, eequandone nisi admirationibus maximis? Nemo est igitur quin hanc adfectionem animi probet atque laudet, qua non modo utilitas nulla quaeritur, sed contra utilitatem etiam conservatur fides. 64. Talibus exemplis non fictae solum fabulae, verum etiam historiae refertae sunt, et quidem maxime nostrae. Nos enim ad sacra Idaea accipienda optimum virum delegimus, nos tutores regibus misimus, nostri imperatores pro salute patriae sua capita voverunt, nostri consules regem inimicissimum moenibus iam appropinquantem monuerunt, a veneno ut caveret, nostra in re publica et quae per vim oblatum stuprum voluntaria morte lueret inventa est et qui filiam interficeret, ne stupraretur: quae quidem omnia et innumerabilia praeterea quis est quin intelligat et eos, qui fecerint, dignitatis splendore ductos immemores fuisse utilitatum suarum, nosque, quum ea laudemus, nulla alia re nisi honestate duci?

XXIII. Quibus rebus breviter expositis — nec enim sum copiam, quam potui, quia dubitatio in re nulla erat, persecutus — sed his rebus concluditur profecto et virtutes omnes et honestum illud, quod ex iis oritur et in illis haeret, per se esse expetendum. 65. In omni autem honesto, de quo loquimur, nihil est tam illustre nec quod latius pateat quam coniunctio inter homines hominum et quasi quaedam societas et communicatio utilitatum et ipsa caritas generis humani, quae nata a primo satu, quo a procreatoribus nati diliguntur et tota domus coniugio et stirpe coniungitur, serpit sensim foras, cognationibus primum, tum adfinitatibus, deinde amicitis, post vicinitatibus, tum civibus et iis, qui publicae socii atque amici sunt, deinde totius complexu gentis humanae: quae animi adfectio suum cuique tribuens atque hanc, quam dico, societatem coniunctionis humanae munifice et aequae tuens iustitia dicitur, cui sunt adiunctae pietas, bonitas, liberalitas, benignitas, comitas quaeque sunt generis eiusdem. Atque haec ita iustitiae propria sunt, ut sint virtutum reliquarum communia. 66. Nam quum sic hominis natura generata sit, ut habeat quiddam ingenitum quasi civile atque populare, quod Graeci *πολιτικόν* vocant, quidquid aget quaeque virtus, id a communitate et ea, quam exposui, caritate ac societate humana non abhorrebit, vicissimque iustitia, ut ipsa se fundet usu in caeteras virtutes, sic illas expetet. Servari enim iustitia nisi a forti viro, nisi a sapiente non potest. Qualis est igitur omnis haec, quam dico, conspiratio consensusque virtutum, tale est illud ipsum honestum: quando quidem honestum aut ipsa virtus est aut res gesta virtute: quibus rebus vita consentiens virtutibusque respondens recta et honesta et constans et naturae congruens existimari potest. 67. Atque haec coniunctio confusioque virtutum tamen a philosophis ratione quadam distinguitur. Nam quum ita copulatae connexaeque sint, ut omnes omnium participes sint, nec alia ab alia possit separari, tamen proprium suum cuiusque munus est, ut fortitudo in laboribus periculisque cernatur, temperantia in praetermittendis voluptatibus, prudentia in delectu bonorum et malorum, iustitia in suo cuique tribuendo. Quando igitur

tur inest in omni virtute cura quaedam quasi foras spectans aliosque appetens atque complectens, existit illud, ut amici, ut fratres, ut propinqui, ut adfines, ut cives, ut omnes denique — quoniam unam societatem hominum esse volumus — propter se expetendi sint. Atqui eorum nihil est eius generis, ut sit in fine atque extremo bonorum. 68. Ita fit ut duo genera propter se expetendorum reperiantur, unum, quod est in iis, in quibus completur illud extremum, quae sunt aut animi aut corporis: haec autem, quae sunt extrinsecus, id est, quae neque in animo insunt neque in corpore ut amici, ut parentes, ut liberi, ut propinqui, ut ipsa patria, sunt illa quidem sua sponte cara, sed eodem in genere quo illa non sunt. Nec vero umquam summum bonum adsequi quisquam posset, si omnia illa, quae sunt extra, quamquam expetenda, summo bono continerentur.

XXIV. 69. Quo modo igitur, inquires, verum esse poterit, omnia referri ad summum bonum, si amicitiae, si propinquitates, si reliqua externa summo bono non continentur? Hac videlicet ratione, quod ea, quae externa sunt, iis tuerimur officiis, quae oriuntur a suo cuiusque genere virtutis. Nam et amici cultus et parentis ei, qui officio fungitur, in eo ipso prodest, quod ita fungi officio in recte factis est, quae sunt orta [a] virtutibus. Quae quidem sapientes sequuntur [utentes tamquam] duce natura: non perfecti autem homines et tamen ingeniis excellentibus praediti excitantur saepe gloria, quae habet speciem honestatis et similitudinem. Quod si ipsam honestatem undique perfectam atque absolutam, rem unam praeclarissimam omnium maximeque laudandam penitus viderent, quonam gaudio complerentur, quum tanto opere eius adumbrata opinione laetentur? 70. Quem enim deditum voluptatibus, quem cupiditatum incendiis inflammatum in iis potiendis, quae acerrime concupivisset, tanta laetitiae perfundi arbitramur quanta aut superiorem Africanum Hannibale victo aut posteriorem Karthagine eversa? Quem Tiberina descensio festo illo die tanto gaudio adfecit quanto L. Paullum, quum regem Persen captum adduceret, eodem flumine invectione? 71. Age nunc, Luci noster, exstrue animo altitudinem excellentiamque virtutum, iam non dubitabis

quin earum compotes homines, magno animo erectoque viventes, semper sint beati: qui omnes motus fortunae mutationesque rerum et temporum leves et imbecillos fore intelligant, si in virtutis certamen venerint. Illa enim, quae sunt a nobis bona corporis numerata, complent ea quidem beatissimam vitam, sed ita, ut sine illis possit beata vita existere. Ita enim parvae et exiguae sunt istae accessiones bonorum, ut, quem ad modum stellae in radiis solis, sic istae in virtutum splendore ne cernantur quidem. 72. Atque hoc ut vere dicitur, parva esse ad beate vivendum momenta ista corporis commodorum, sic nimis violentum est nulla esse dicere. Qui enim sic disputant obliti mihi videntur quae ipsi fecerint principia naturae. Tribuendum est igitur his aliquid, dum modo quantum tribuendum sit intelligas. Est tamen philosophi non tam gloriosa quam vera quaerentis nec pro nihilo putare ea, quae secundum naturam illi ipsi gloriosi esse fatentur, et videre tantam vim virtutis tantamque, ut ita dicam, auctoritatem honestatis, ut reliqua non illa quidem nulla, sed ita parva sint, ut nulla esse videantur. Haec est nec omnia spernentis praeter virtutem et virtutem ipsam suis laudibus amplificantis oratio: denique haec est undique completa et perfecta explicatio summi boni. Hinc caeteri particulas adripere conati suam quisque videri voluit adferre sententiam.

XXV. 73. Saepe ab Aristotele, a Theophrasto mirabiliter est laudata per se ipsa rerum scientia. Hoc uno captus Herillus scientiam summum bonum esse defendit nec rem ullam aliam per se expetendam. Multa sunt dicta ab antiquis de contemnendis ac despiciendis rebus humanis. Hoc unum Aristo tenuit: praeter vitia atque virtutes negavit rem esse ullam aut fugiendam aut expetendam. Positum est a nostris in iis esse rebus, quae secundum naturam essent, non dolere. Hoc Hieronymus summum bonum esse dixit. At vero Callipho et post eum Diodorus, quum alter voluptatem adamasset, alter vacuitatem doloris, neuter honestate carere potuit, quae est a nostris laudata maxime. 74. † Quin etiam ipsi voluptarii deverticula quaerant, et virtutes habeant in ore totos dies voluptatemque primo

dumtaxat expeti dicant, deinde consuetudine quasi alteram quamdam naturam effici, qua impulsus multa faciunt nullam quaerentes voluptatem. Stoici restant. Ii quidem non unam aliquam aut alteram . . . a nobis, sed totam ad se nostram philosophiam transtulerunt. Atque, ut reliqui fures earum rerum, quas ceperunt, signa commutant, sic illi, ut sententiis nostris pro suis uterentur, nomina tamquam rerum notas mutaverunt. Ita relinquitur sola haec disciplina digna studiosis ingenuarum artium, digna eruditibus, digna claris viris, digna principibus, digna regibus. 75. Quae quum dixisset paulumque institisset: Quid est? inquit, satisne vobis videor pro meo iure in vestris auribus commentatus? Et ego: Tu vero, inquam, Piso, ut saepe alias, sic hodie ita nosse ista visus es, ut, si tui nobis potestas saepius fieret, non multum Graecis supplicandum putarem. Quod quidem eo probavi magis, quia memini Staseam Neapolitanum, doctorem illum tuum, nobilem sane Peripateticum, aliquanto ista secus dicere solitum, adsentientem iis, qui multum in fortuna secunda aut adversa, multum in bonis aut malis corporis ponerent. Est, ut dicis, inquit: sed haec ab Antiocho, familiari nostro, dicuntur multo melius et fortius, quam a Stasea dicebantur. Quamquam ego non quaero quid tibi a me probatum sit, sed huic Ciceroni nostro, quem discipulum cupio a te abducere.

XXVI. 76. Tum Lucius: Mihi vero ista valde probata sunt, quod item fratri puto. Tum mihi Piso: Quid ergo? inquit, dasne adolescenti veniam? an eum discere ea MAVIS, quae quum plane perdidicerit, nihil sciat? Ego vero, inquam, isti permitto, sed nonne meministi licere mihi ista probare, quae sunt a te dicta? Quis enim potest ea, quae probabilia videantur ei, non probare? An vero, inquit, quisquam potest probare, quod perceptum, quod comprehensum, quod cognitum non habet? Non est ista, inquam, Piso, magna dissensio. Nihil est enim aliud quam ob rem mihi percipi nihil posse videatur, nisi quod percipiendi vis ita definitur a Stoicis, ut negent quidquam posse

percipi, nisi tale verum, quale falsum esse non possit. Itaque haec cum illis est dissensio, cum Peripateticis nulla sane. Sed haec omittamus: habent enim et bene longam et satis litigiosam disputationem. 77. Illud mihi a te nimium festinanter dictum videtur, sapientes omnes esse semper beatos. Nescio quo modo praetervolavit oratio. Quod nisi ita efficitur, quae Theophrastus de fortuna, de dolore, de cruciatu corporis dixit, cum quibusdam coniungi beatam vitam nullo modo posse putavit, vereor ne vera sint. Nam illud vehementer repugnat, eundem beatum esse et multis malis oppressum. Haec quo modo conveniant non sane intelligo. Utrum igitur tibi, inquit, non placet, virtutisne esse tantam vim, ut ad beate vivendum se ipsa contenta sit? an, si id probas, fieri ita posse negas, ut ii, qui virtutis compotes sint, etiam quibusdam malis adfecti beati sint? Ego vero volo in virtute vim esse quam maximam, sed quanta sit alias, nunc tantum possitne esse tanta, si quidquam extra virtutem habeatur in bonis. 78. Atqui, inquit, si Stoicis concedis, ut virtus sola, si adsit, vitam efficiat beatam, concedis etiam Peripateticis. Quae enim mala illi non audent appellare, aspera autem et incommoda et reiicienda et aliena naturae esse concedunt, ea nos mala dicimus, sed exigua et paene minima. Qua re si potest esse beatus is, qui est in asperis reiiciendisque rebus, potest is quoque esse, qui est in parvis malis. Et ego: Piso, inquam, si est quisquam qui acute in causis videre soleat, quae res agatur, is es profecto tu. Qua re attende, quaeso. Nam adhuc meo fortasse vitio quid ego quaeram non perspicias. Iste sum, inquit, exspectoque quid ad id, quod quaerebam, respondeas.

XXVII. 79. Respondebo me non quaerere, inquam, hoc tempore quid virtus efficere possit, sed quid constanter dicatur, quid ipsum a se dissentiat. Quo, inquit, modo? Quia, quum a Zenone, inquam, hoc magnifice tamquam ex oraculo, editur: 'Virtus ad beate vivendum se ipsa contenta est', — Qua re? inquit, respondet: 'Quia, nisi

quod honestum est, nullum est aliud bonum.' Non quaero iam verumne sit, illud dico, ea, quae dicat, praeclare inter se cohaerere. 80. Dixit hoc idem Epicurus, semper beatum esse sapientem: quod quidem solet ebullire non numquam: quem quidem, quum summis doloribus conficiatur, ait dicturum: Quam suave est! quam nihil curo! Non pugnem cum homine cur tantum habeat in natura boni: illud urgeam, non intelligere eum quid sibi dicendum sit, quum dolore summum malum esse dixerit. Eadem nunc mea adversum te oratio est. Dicis eadem omnia et bona et mala, quae quidem dicunt illi, qui numquam philosophum pietum, ut dicitur, viderunt, valetudinem, vires, staturam, formam, integritatem unguiculorum omnium [bona], deformitatem, morbum, debilitatem mala. 81. Iam illa externa parce tu quidem, sed haec quum corporis bona sint, eorum confidentia certe in bonis numerabis, amicos, liberos, propinquos, divitias, honores, opes. Contra hoc attende me nihil dicere: [illud dicere,] si ista mala sunt, in quae potest incidere sapiens, sapientem esse non esse ad beate vivendum satis. Immo vero, inquit, ad beatissime vivendum parum est, ad beate satis. Animadverti, inquam, te isto modo paullo ante ponere et scio ab Antiocho nostro dici sic solere. Sed quid minus probandum quam esse aliquem beatum nec satis beatum? Quod autem satis est, eo quidquid accesserit, nimium est. At nemo nimium beatus est, nemo beato beatior. 82. Ergo, inquit, tibi Q. Metellus, qui tris filios consules vidit, e quibus unum etiam et censorem et triumphantem, quartum autem praetorem, eosque salvos reliquit, et tris filias nuptas, quum ipse consul, censor, augur fuisset et triumphasset, ut sapiens fuerit, nonne beatior quam, ut item sapiens fuerit, qui in potestate hostium vigiliis et inedia necatus est, Regulus?

XXVIII. 83. Quid me istud, inquam, rogas? Stoicos roga. Quid igitur, inquit, eos responsuros putas? Nihil beatio rem esse Metellum quam Regulum. Inde igitur, inquit, ordiendum est. Tamen a proposito, inquam, aberramus. Non enim, inquam, quaero quid verum, sed quid cuique dicendum sit. Utinam quidem dicerent alium alio

beatio rem! iam ruinas videres. In virtute enim sola et in ipso honesto quum sit bonum positum quumque nec virtus, ut placet illis, nec honestum crescat, idque bonum solum sit, quo qui potiat necesse est beatus sit, quum augeri id non possit, in quo uno positum est beatum esse, qui potest esse quisquam alius alio beatior? Videsne ut haec concinant? Et hercule — fatendum est enim quod sentio — mirabilis est apud illos contextus rerum. Respondent extrema primis, media utrisque, omnia omnibus: quid sequatur, quid repugnet vident. Ut in geometria, prima si dederis, danda sunt omnia. Concede nihil esse bonum, nisi quod honestum sit, concedendum est in virtute positam [esse] vitam beatam. Vide rursus retro. Dato hoc, dandum erit illud. Quod vestri non item. 84. 'Tria genera bonorum', proclivi currit oratio. Venit ad extremum, haeret in salebra: cupit enim dicere nihil posse ad beatam vitam deesse sapienti. Honestam orationem, Socraticam, Platonis etiam. Audeo dicere, inquit. Non potest, nisi retexueris illa. Paupertas si malum est, mendicus esse beatus nemo potest, quamvis sit sapiens. At Zeno eum non beatum modo, sed etiam divitem dicere ausus est. Dolere malum est: in crucem qui agitur beatus esse non potest. Bonum liberi, misera orbitas: bonum patria, miserum exsiliium: bonum valetudo, miser morbus: bonum integritas corporis, misera debilitas: bonum incolumis acies, misera caecitas. Quae si potest singula consolando levare, universa quo modo sustinebit? Sit enim idem caecus, debilis, morbo gravissimo adfectus, exsul, orbus, egens, torqueatur eculeo: quem hunc appellas, Zeno? Beatum, inquit. Etiam beatissimum? Quippe, inquiet, quum tam docuerim gradus istam rem non habere quam virtutem, in qua sit ipsum etiam beatum. 85. Tibi hoc incredibile, quia beatissimum. Quid? tuum credibile? Si enim ad populum me vocas, eum, qui ita sit adfectus, beatum esse numquam probabis: si ad prudentes, alterum fortasse dubitabunt, sitne tantum in virtute, ut ea praediti vel in Phalaridis tauro beati sint, alterum non dubitabunt, quin et Stoici convenientia sibi dicant et vos repugnantia. Theophrasti igitur,

inquit, tibi liber ille placet de beata vita? Tamen aberramus a proposito, et, ne longius, prorsus, inquam, Piso, si ista mala sunt, placet. 86. Nonne igitur tibi videntur, inquit, mala? Id quaeris, inquam, in quo, utrum respondero, verses te huc atque illuc necesse est. Quo tandem modo? inquit. Quia, si mala sunt, is, qui erit in iis, beatus non erit: si mala non sunt, iacet omnis ratio Peripateticorum. Et ille ridens: Video, inquit, quid agas. Ne discipulum abducam times. Tu vero, inquam, duceas licet, si sequetur. Erit enim mecum, si tecum erit.

XXIX. Audi igitur, inquit, Luci: tecum enim mihi instituenda oratio est. Omnis auctoritas philosophiae, ut ait Theophrastus, consistit in beata vita comparanda: beate enim vivendi cupiditate incensi omnes sumus. 87. Hoc mihi cum tuo fratre convenit. Qua re hoc videndum est, possitne nobis hoc ratio philosophorum dare. Pollicetur certe. Nisi enim id faceret, cur Plato Aegyptum peragravit, ut a sacerdotibus barbaris numeros et caelestia acciperet? cur post Tarentum ad Archytam? cur ad reliquos Pythagoreos, Echecratem, Timaeum, Acrionem Loeros, ut, quum Socratem expressisset, adiungeret Pythagoreorum disciplinam eaque, quae Socrates repudiabat, addisceret? cur ipse Pythagoras et Aegyptum lustravit et Persarum magos adiit? cur tantas regiones barbarorum pedibus obiit, tot maria transmisit? cur haec eadem Democritus? qui — vere falsone [non] quaeremus — dicitur se oculis privasse: certe, ut quam minime animus a cogitationibus abduceretur, patrimonium neglexit, agros deseruit incultos, quid quaerens aliud nisi vitam beatam? Quam si etiam in rerum cognitione ponebat, tamen ex illa investigatione naturae consequi volebat, bono ut esset animo. Id enim ille summum bonum *εὐδουλίαν* et saepe *ἀδουλίαν* appellat, id est, animum terrore liberum. 88. Sed haec etsi praeclare, nondum tamen perpolitata. Pauca enim, neque ea ipsa enucleate, ab hoc de virtute quidem dicta. Post enim haec in hac urbe primum a Socrate quaeri coepta, deinde in hunc locum delata sunt, nec dubitatum quin in virtute omnis ut bene,

sio etiam beate vivendi spes poneretur. Quae quum Zeno didicisset a nostris, ut in actionibus praescribi solet, DE EADEM RE [FECIT] ALIO MODO. Hoc tu nunc in illo probas. Scilicet vocabulis rerum mutatis inconstantiae crimen ille effugit, nos effugere non possumus! Ille Metelli vitam negat beatorem quam Reguli: praeponendam tamen nec magis expetendam, sed magis sumendam et, si optio esset, eligendam Metelli, Reguli reiiciendam. Ego, quam ille praeponendam et magis eligendam, beatorem hanc appello, nec ullo minimo momento plus ei vitae tribuo quam Stoici. 89. Quid interest, nisi quod ego res notas notis verbis appello, illi nomina nova quaerunt quibus idem dicant? Ita quem ad modum in senatu semper est aliquis qui interpretem postulet, sic isti nobis cum interprete audiendi sunt. Bonum appello, quidquid secundum naturam est, quod contra malum, nec ego solus, sed tu etiam, Chrysippe, in foro, domi; in schola desinis. Quid ergo? aliter homines, aliter philosophos loqui putas oportere? Quanti quidque sit, aliter docti et indocti, sed quum constiterit inter doctos quanti res quaeque sit — si homines essent, usitate loquerentur —, dum res maneat, verba fingant arbitrato suo.

XXX. 90. Sed venio ad inconstantiae crimen, ut ne saepius dicas me aberrare: quam tu ponis in verbis, ego positam in re putabam. Si satis erit hoc perceptum, in quo adiutores Stoicos optimos habemus, tantam vim esse virtutis, ut omnia, si ex altera parte ponantur, ne appareant quidem, quum omnia, quae illi commoda certe dicunt esse et sumenda et eligenda et praeposita — quae ita definiunt, ut satis magno aestimanda sint —, haec igitur quum ego tot nominibus a Stoicis appellata, partim novis et commenticiis, ut ista producta et reducta, partim idem significantibus — quid enim interest expetas an eligas? mihi quidem etiam lautius videtur quod eligitur et ad quod delectus adhibetur —, sed, quum ego ista omnia bona dixerem, tantum refert quam magna dicam, quum expetenda, quam valde. Sin autem nec expetenda ego magis quam tu eligenda, nec illa

pluris aestimanda ego, qui bona, quam tu, qui producta appellas, omnia ista necesse est obscurari nec apparere et in virtutis tamquam in solis radios incurrere. 91. At enim, qua in vita est aliquid mali, ea beata esse non potest. Ne seges quidem igitur spicis uberibus et crebris, si avenam uspiam videris, nec mercatura quaestuosa, si in maximis lucris paullum aliquid damni contraxerit. An hoc usque quaque aliter in vita? et non ex maxima parte de tota iudicabis? an dubium est quin virtus ita maximam partem obtineat in rebus humanis, ut reliquas obruat? Audebo igitur caetera, quae secundum naturam sint, bona appellare nec fraudare suo veteri nomine † quam aliquid potius novum exquirere, virtutis autem amplitudinem quasi in altera librae lance ponere. 92. Terram, mihi crede, ea lanx et maria deprimet. Semper enim ex eo, quod maximas partes continet latissimeque funditur, tota res appellatur. Dicimus aliquem hilare vivere: ergo, si semel tristior effectus est, hilara vita amissa est? At hoc in eo M. Crasso, quem semel ait in vita risisse Lucilius, non contigit, ut ea re minus ἀγέλαστος, ut ait idem, vocaretur. Polycratem Samium felicem appellabant. Nihil acciderat ei quod nollet, nisi quod anulum, quo delectabatur, in mari abiecerat. Ergo infelix una molestia, felix rursus, quum is ipse anulus in praecordiis piscis inventus est? Ille vero, si insipiens — quod certe, quoniam tyrannus —, numquam beatus: si sapiens, ne tum quidem miser, quum ab Oroëte praetore Darei in crucem actus est. — At multis malis adfectus. — Quis negat? sed ea mala virtutis magnitudine obreabantur.

XXXI. 93. An ne hoc quidem Peripateticis concedis, ut dicant omnium virorum bonorum, id est, sapientium, omnibus virtutibus ornatorum, vitam omnibus partibus plus habere semper boni quam mali? Quis hoc dicit? Stoici scilicet. Minime, sed isti ipsi, qui voluptate et dolore omnia metiuntur, nonne clamant sapienti plus semper adesse quod velit quam quod nolit? Quum tantum igitur in virtute ponant ii, qui fatentur se virtutis causa, nisi ea vo-

luptatem faceret, ne manum quidem versuros fuisse, quid facere nos oportet, qui quamvis minimam animi praestantiam omnibus bonis corporis anteire dicamus, ut ea ne in conspectu quidem relinquuntur? Quis est enim qui hoc cadere in sapientem dicere audeat, ut, si fieri possit virtutem in perpetuum abiciat, ut dolore omni liberetur? Quis nostrum dixerit, quos non pudet ea, quae Stoici aspera dicunt, mala dicere, melius esse turpiter aliquid facere cum voluptate quam honeste cum dolore? 94. Nobis Heracleotes ille Dionysius flagitiose descivisse videtur a Stoicis propter oculorum dolorem. Quasi vero hoc didicisset a Zenone, non dolere, quum doleret! Illud audierat nec tamen didicerat, malum illud non esse, quia turpe non esset, et esse ferendum viro. Hic si Peripateticus fuisset, permansisset, credo, in sententia, qui dolorem dicunt malum esse, de asperitate autem eius fortiter ferenda praecipiant eadem quae Stoici. Et quidem Arcesilas tuus, etsi fuit in disserendo pertinacior, tamen noster fuit: erat enim Polemonis. Is quum arderet podagrae doloribus, visitassetque hominem Carneades, Epicuri per familiaris, et tristis exiret: Mane, quaeso, inquit, Carneade noster: nihil illinc huc pervenit. Ostendit pedes et pectus. Ac tamen hic mallet non dolere.

XXXII. 95. Haec igitur est nostra ratio, quae tibi videtur inconstans, quum propter virtutis caelestem quamdam et divinam tantamque praestantiam, ut, ubi virtus sit resque magnae et summe laudabiles virtute gestae, ibi esse miseria et aerumna non possit, tamen labor possit, possit molestia, non dubitem dicere omnes sapientes semper beatos esse, sed tamen fieri posse ut sit alius alio beatior. Atqui iste locus est, Piso, tibi etiam atque etiam confirmandus, inquam: quem si tenueris, non modo meum Ciceronem, sed etiam me ipsum abducas licebit. 96. Tum Quintus: Mihi quidem, inquit, satis hoc confirmatum videtur, laetorque eam philosophiam, cuius antea supellectilem pluris aestimabam quam possessiones reliquarum — ita mihi dives videbatur, ut ab ea petere possem quidquid

in studiis nostris concupissem —, hanc igitur laetor etiam acutiorem repertam quam caeteras, quod quidam ei deesse dicebant. Non quam nostram quidem, inquit Pomponius iocans, sed mehercule pergrata mihi oratio tua. Quae enim dici Latine posse non arbitrabar, ea dicta sunt a te verbis aptis, nec minus plane quam dicuntur a Graecis. Sed tempus est, si videtur, et recta quidem ad me. Quod quum ille dixisset et satis disputatum videretur, in oppidum ad Pomponium perreximus omnes.

M. TULLII CICERONIS
TUSCULANARUM DISPUTATIONUM

AD BRUTUM
LIBRI QUINQUE.

LIBER PRIMUS
DE CONTEMNENDA MORTE.

ARGUMENTUM.

Postquam M. Cicero eo libro, quem inscripsit Hortensius, ad philosophiae studium cives suos cohortatus erat et quod philosophandi genus sibi maxime placeret quattuor Academicis libris ostenderat, etiam fundamentum totius philosophiae positum in finibus bonorum et malorum quinque libris exposuerat, totidem subsequenti libri Tusculanarum disputationum res ad beate vivendum maxime necessarias aperuerunt. Primus enim est de contemnenda morte, secundus de tolerando dolore, de aegritudine lenienda tertius, quartus de reliquis animi perturbationibus, quintus eum locum complexus est, qui totam philosophiam maxime illustrat: docet enim ad beate vivendum virtutem se ipsa esse contentam. Disputationes autem Tusculanae propterea inscriptae sunt, quod facit se cum adolescentibus aliquot in villa sua Tusculana de illis rebus disputavisse, quae in his libris tractantur, vide horum ipsorum lib. V. cap. 1. §. 1. de divinatione lib. II. cap. 1. §. 2. de fato cap. II. §. 7. ad Atticum lib. XV. ep. 2. §. 4. lb. ep. 4. §. 2. Lactantii institut. divin. lib. III. cap. 14. Inchoavit hos libros anno p. u. c. 709. anno a. Chr. nat. 45., absolvit ante mortem Caesaris anno p. u. c. 710. anno a. Chr. nat. 44. Argumentum autem huius primi libri fere hoc est:

Praefatus de instituto philosophiae Graecae Latinis litteris illustrandae, ut, in quo uno genere a Graecis vincerentur Romani, id ad hos quoque transferretur, cap. 1—4., ponit M. Cicero id, de quo tota est primi libri disputatio: *Sine malum mors*, quod deinceps studiose refellit. Primum ostendit mortem non posse malum esse mortuis, quod et falsa sint omnia, quae de inferis apud poetas narra-

tur, et, si nusquam sint mortui, ii, quod nihil sentiant, non possint esse miseri, cap. 5—7. Deinde morituris mortem non esse malum demonstrare suscipit, cap. 8. Mors quid sit non constare inter phitosophos, qui de animi natura valde dissentiant, cap. 9, 10., qua non cognita ne mortem quidem qualis sit posse intelligi. Qui animum confundant cum corpore, iis una cum hoc illum interire videri, reliquos spem immortalitatis adferre. Quidquid sit, mortem non esse malum. Nam si intereat animus, non esse miserum: siu superstes sit corpori, beatum esse, cap. 11. Immortalitatem autem animi confirmari primum communi omnis antiquitatis auctoritate, cap. 12, 13., deinde nativa illa omnium hominum cura rerum post mortem futurarum, cap. 14 sq., tum consensu nationum omnium, cap. 16., porro natura animorum vel animali, i. e. spirabili, vel ignea, qua, quum corpore excesserint, propter agilitatem in sublime ferantur, cap. 17., divinis denique rebus, quae in animo insint, quae nec a corpore oriri nec in terra natae esse possint, cap. 24—27. Quod autem primo propterea quidam animum a corpore discretum negent, quod ubi sit aut qualis sit non intelligant, id esse leve, quod nec oculus se videat et animus, quamquam non suam formam, tamen sagacitatem, memoriam, ingenium suum videat, cap. 28, 29. Deinde, quod negent animum vacantem corpore esse posse, quod et qualis eius modi animus sit et quo modo possit vacare corpore non intelligant, ne in corpore quidem qualis sit intelligi difficiliusque esse cognitu quo modo in alieno et diversae naturae corpore esse quam quo modo vacare corpore possit, cap. 22. Stoicos autem esse perabsurdos, qui animos manere dicant, quum e corpore excesserint, sed non semper, quod dent id, quod difficillimum in causa sit, posse animum manere corpore vacantem, tollant id, quod facile sit, semper eum manere, cap. 32. Neque Panaetii rationem duplicem valere, qui animus mortales velit, primo quod, quidquid nascatur, interest, deinde quod animus saepe aeger sit: quod autem aegrum esse possit, id ab interitu non esse liberum. Nam quum de immortalitate disputetur, de mente dici, quae omni turbido motu vacet non de iis partibus, quae obnoxiae sint aegritudini, cap. 32, 33. Quod si animus intereat, non esse tamen qua re mortem timeamus, quum propter eam rationem, quam supra cap. 11. attulerit, tum propter multas alias causas. Nec enim propter se timeri mortem, quae plerumque sine sensu fiat, non numquam etiam eum voluptate, sed propter discessum ab omnibus vitae bonis: ea vero esse aut opinata tantum aut tam pauca et parva, ut malorum et magnitudine et multitudine obruantur, atque morte omnia mala et pericula effugi, cap. 34—36. Nullis bonis rebus carere mortuos, quod carere is demum dicatur, cui desit quod desideret, cap. 36., sine sensu autem esse nihil habere odii tum, quum sensus ablatus sit, cap. 37. Ac propterea omnem metum mortis pellendum esse neque miserum putandum matere mori et, ut aiunt, ante tempus, quod nullum certum vivendi spatium natura dederit, sed incertam vitae usuram, cap. 39—41.

De humatione autem et sepultura non esse laborandum, quod nihil ad mortuum pertineat, cap. 42—45., operam potius dandam esse, ut laudabilem vitam gloriosa ratione finiamus: eam esse optimam aequo animo appetendae mortis rationem, cap. 46, 47. Epilogi loco adferuntur ipsorum deorum de morte testimonia et hominum de morte pro patria appetita sententiae, cap. 48, 49.

I. 1. Quum defensionum laboribus senatoriisque muneribus aut omnino aut magna ex parte essem aliquando liberatus, rettuli me, Brute, te hortante maxime ad ea studia, quae retenta animo, remissa temporibus, longo intervallo intermissa revocavi, et, quum omnium artium, quae ad rectam vivendi viam pertinerent, ratio et disciplina studio sapientiae, quae philosophia dicitur, contineretur, hoc mihi Latinis litteris illustrandum putavi, non quia philosophia Graecis et litteris et doctoribus percipi non posset, sed meum semper iudicium fuit omnia nostros aut invenisse per se sapientius quam Graecos aut accepta ab illis fecisse meliora, quae quidem digna statuissent in quibus elaborarent. 2. Nam mores et instituta vitae resque domesticas ac familiares nos profecto et melius tuemur et lautius, rem vero publicam nostri maiores certe melioribus temperaverunt et institutis et legibus. Quid loquar de re militari? in qua quum virtute nostri multum valuerunt tum plus etiam disciplina. Iam illa, quae natura, non litteris adsecuti sunt, neque cum Graecia neque ulla cum gente sunt conferenda. Quae enim tanta gravitas, quae tanta constantia, magnitudo animi, probitas, fides, quae tam excellens in omni genere virtus in ullis fuit, ut sit cum maioribus nostris comparanda? 3. Doctrina Graecia nos et omni litterarum genere superabat, in quo erat facile vincere non repugnantes. Nam quum apud Graecos antiquissimum e doctis genus sit poetarum, si quidem Homerus fuit et Hesiodus ante Romam conditam, Archilochus regnante Romulo, serius poeticam nos accepimus. Annis enim fere dx post Romam conditam Livius fabulam dedit C. Claudio Caeci filio M. Tuditano consulibus, anno ante natum Ennium: qui fuit maior natu quam Plautus et Naevius. II. Sero igitur a nostris poetae vel cogniti vel recepti. Quamquam est in Originibus solitos esse in

epulis canere convivas ad libicinem de clarorum hominum virtutibus, honorem tamen huic generi non fuisse declarat oratio Catonis, in qua obiecit ut probrum M. Nobiliori, quod is in provinciam poëtas duxisset. Duxerat autem consul ille in Aetoliam, ut scimus, Ennium. Quo minus igitur honoris erat poëtis, eo minora studia fuerunt, nec tamen, si, qui magnis ingeniis in eo genere exstiterunt, non satis Graecorum gloriae responderunt. 4. An censemus, si Fabio nobilissimo homini laudi datum esset quod pingeret, non multos etiam apud nos futuros Polyclitos et Parrhasios fuisse? Honos alit artes omnesque incenduntur ad studia gloria iacentque ea semper, quae apud quosque improbantur. Summam eruditionem Graeci sitam censebant in nervorum vocumque cantibus: igitur et Epaminondas princeps meo iudicio Graeciae fidibus praeclare cecinisse dicitur Themistoclesque aliquot ante annos, quum in epulis recusaret lyram, est habitus indoctior. Ergo in Graecia musici floruerunt discebantque id omnes nec qui nesciebat satis excultus doctrina putabatur. 5. In summo apud illos honore geometria fuit, itaque nihil mathematicis illustrius. At nos metiendi ratiocinandique utilitate huius artis terminavimus modum.

III. At contra oratorem celeriter complexi sumus, nec eum primo eruditum, aptum tamen ad dicendum, post autem eruditum. Nam Galbam, Africanum, Laelium doctos fuisse traditum est, studiosum autem eum, qui iis aetate anteibat, Catonem, post vero Lepidum, Carbonem, Graecchos, inde ita magnos nostram ad aetatem, ut non multum aut nihil omnino Graecis cederetur. Philosophia iacuit usque ad hanc aetatem nec ullum habuit lumen litterarum Latinarum, quae illustranda et excitanda nobis est, ut, si occupati profuimus aliquid civibus nostris, prosimus etiam, si possumus, otiosi. 6. In quo eo magis nobis est elaborandum, quod multi iam esse libri Latini dicuntur scripti inconsiderate ab optimis illis quidem viris, sed non satis eruditis. Fieri autem potest ut recte quis sentiat et id, quod sentit, polite eloqui non possit, sed mandare quemquam litteris cogitationes suas, qui eas nec disponere nec illustrare pos-

sit nec delectatione aliqua adlicere lectorem, hominis est intemperanter abutentis et otio et litteris. Itaque suos libros ipsi legunt cum suis nec quisquam attingit praeter eos, qui eandem licentiam scribendi sibi permitti volunt. Qua re si aliquid oratoriae laudis nostra attulimus industria, multo studiosius philosophiae fontes aperiemus, e quibus etiam illa manabant.

IV. 7. Sed ut Aristoteles, vir summo ingenio, scientia, copia, quum motus esset Isocratis rhetoris gloria, dicere etiam coepit adolescentes docere et prudentiam cum eloquentia iungere, sic nobis placet nec pristinum dicendi studium deponere et in hac maiore et uberiore arte versari. Hanc enim perfectam philosophiam semper iudicavi, quae de maximis quaestionibus copiose posset ornateque dicere in quam exercitationem ita nos studiose [operam] dedimus, ut iam etiam scholas Graecorum more habere auderemus: at nuper tuum post discessum in Tusculano, quum essent complures mecum familiares, temptavi quid in eo genere possem. Ut enim antea declamitabam causas, quod nemo me diutius fecit, sic haec mihi nunc senilis est declamatio. Ponere iubebam de quo quis audire vellet: ad id aut sedens aut ambulans disputabam. 8. Itaque dierum quinque scholas, ut Graeci appellant, in totidem libros contuli. Fiebat autem ita, ut, quum is, qui audire vellet, dixisset quid sibi videretur, tum ego contra dicerem. Haec est enim, ut scis, vetus et Socratica ratio contra alterius opinionem disserendi. Nam ita facillime quid veri simillimum esset inveniri posse Socrates arbitrabatur. Sed quo commodius disputationes nostrae explicentur, sic eas exponam, quasi agatur res, non quasi narretur. Ergo ita nascetur exordium.

V. 9. A. Malum mihi videtur esse mors.

M. Iisne, qui mortui sunt, an iis, quibus moriendum est?

A. Utrisque.

M. Est miserum igitur, quoniam malum.

A. Certe.

M. Ergo et ii, quibus evenit iam ut morentur, et ii, quibus eventurum est, miseri.

A. Mihi ita videtur.

M. Nemo ergo non miser.

A. Prorsus nemo.

M. Et quidem, si tibi constare vis, omnes, quicumque nati sunt eruntve, non solum miseri, sed etiam semper miseri. Nam si solos eos diceres miseros, quibus moriendum esset, neminem tu quidem eorum, qui viverent, exciperes — moriendum est enim omnibus —, esset tamen miseriae finis in morte. Quoniam autem etiam mortui miseri sunt, in miseriam nascimur sempiternam. Necesse est enim miseros esse eos, qui centum milibus annorum ante occiderunt, vel potius omnes, quicumque nati sunt.

10. A. Ita prorsus existimo.

M. Dic, quaeso: num te illa terrent, triceps apud inferos Cerberus, Cocyti fremitus, travectio Acherontis, 'mento summam aquam attingens enectus siti Tantalus?' tum illud, quod

Sisyphus versat

Saxum sudans nitendo neque proficit hilum?

fortasse etiam inexorabiles iudices, Minos et Rhadamanthus? apud quos nec te L. Crassus defendet nec M. Antonius nec, quoniam apud Graecos iudices res agetur, poteris adhibere Demosthenen: tibi ipsi pro te erit maxima corona causa dicenda. Haec fortasse metuus et idecirco mortem censes esse sempiternum malum.

VI. A. Adeone me delirare censes, ut ista esse credam?

M. An tu haec non credis?

A. Minime vero.

M. Male hercule narras.

A. Cur? quaeso.

M. Quia disertus esse possem, si contra ista dicerem.

A. Quis enim non in eius modi causa? 11. aut quid negotii est haec poëtarum et pictorum portenta convincere?

M. Atqui pleni libri sunt contra ista ipsa disserentium philosophorum.

A. Ineptesane. Quis enim est tam excors quem ista moveant?

M. Si ergo apud inferos miseri non sunt, ne sunt quidem apud inferos ulli.

A. Ita prorsus existimo.

M. Ubi sunt ergo ii, quos miseros dicis, aut quem locum incolunt? Si enim sunt, nusquam esse non possunt.

A. Ego vero nusquam esse illos puto.

M. Igitur ne esse quidem?

A. Prorsus isto modo, et tamen miseros ob id ipsum quidem, quia nulli sint.

12. M. Iam mallem Cerberum metuere, quam ista tam inconsiderate diceres.

A. Qui tandem?

M. Quem esse negas, eundem esse dicis. Ubi est acumen tuum? Quum enim miserum esse dicis, tum eum, qui non sit, dicis esse.

A. Non sum ita hebes, ut istud dicam.

M. Quid dicis igitur?

A. Miserum esse verbi causa M. Crassum, qui illas fortunas morte dimiserit, miserum Cn. Pompeium, qui tanta gloria sit orbatus, omnes denique miseros, qui hac luce careant.

M. Revolveris eodem. Sint enim oportet, si miseri sunt: tu autem modo negabas eos esse, qui mortui essent. Si igitur non sunt, nihil possunt esse: ita ne miseri quidem sunt.

A. Non dico fortasse etiam quod sentio. Nam istuc ipsum, non esse, quum fueris, miserrimum puto.

13. M. Quid? miserius quam omnino numquam fuisse? Ita qui nondum nati sunt miseri iam sunt, quia non sunt, et nos, si post mortem miseri futuri sumus, miseri fuimus ante quam nati. Ego autem non commemini, ante quam sum natus, me miserum: tu si meliore memoria es, velim scire ecquid de te recordere.

VII. A. Ita iocaris, quasi ego dicam eos miseros, qui nati non sint, et non eos, qui mortui sint.

M. Esse ergo eos dicis.

A. Immo, quia non sint, quum fuerint, eo miseros esse.

M. Pugnancia te loqui non vides? Quid enim tam pugnat quam non modo miserum, sed omnino quidquam esse qui non sit? An tu egressus porta Capena, quum Calatini, Scipionum, Serviliorum, Metellorum sepulcra vides, miseros putas illos?

A. Quoniam me verbo premis, posthac non ita dicam *miseros esse*, sed tantum *miseros*, ob id ipsum, quia non sint.

M. Non dicis igitur: *Miser est M. Crassus*, sed tantum: *Miser M. Crassus*.

A. Ita plane.

14. M. Quasi non necesse sit, quidquid isto modo pronuncies, id aut esse aut non esse. An tu dialecticis ne imbutus quidem es? In primis enim hoc traditur: omne pronunciatum — sic enim mihi in praesentia occurrit ut appellarem *ἀξίωμα*, utar post alio, si invenero melius —, id ergo est pronunciatum, quod est verum aut falsum. Quum igitur dicis: *Miser M. Crassus*, aut hoc dicis: *Miser est M. Crassus*, ut possit iudicari verum id falsumne sit, aut nihil dicis omnino.

A. Age iam concedo non esse *miseros*, qui mortui sint, quoniam extorsisti ut faterer, qui omnino non essent, eos ne *miseros* quidem esse posse. Quid? qui vivimus, quum moriundum sit, nonne *miseri* sumus? Quae enim potest in vita esse iucunditas, quum dies et noctes cogitandum sit iam iamque esse moriendum.

VIII. 15. M. Ecquid ergo intelligis quantum mali de humana condicione deieceris?

A. Quonam modo?

M. Quia, si mori etiam mortuis *miserum* esset, infinitum quoddam et sempiternum malum haberemus in vita: nunc video calcem, ad quam quum sit decursum, nihil sit praeterea extimescendum. Sed tu mihi videris Epicharmi, acuti nec insulsi hominis ut Siculi, sententiam sequi.

A. Quam? Non enim novi.

M. Dicam, si potero, Latine. Scis enim me Graece loqui in Latino sermone non plus solere quam in Graeco Latine.

A. Et recte quidem. Sed quae tandem est Epicharmi ista sententia?

M. *Emori nolo, sed me esse mortuum nihili aestimo.*

A. Iam agnosco Graecum. Sed quoniam coëgisti ut concederem, qui mortui essent, eos *miseros* non esse, perface, si potes, ut ne moriendum quidem esse *miserum* putem.

16. M. Iam istuc quidem nihil negotii est, sed etiam maiora molior.

A. Quo modo hoc nihil negotii est aut quae sunt tandem ista maiora?

M. Quia, quoniam post mortem mali nihil est, ne mors quidem est malum, cui proximum tempus est post mortem, in quo mali nihil esse concedis: ita ne moriendum quidem esse malum est: id est enim, perveniendum esse ad id, quod non esse malum confitemur.

A. Uberius ista, quaeso. Haec enim spinosiora prius ut confitear me cogunt quam ut adsentiar. Sed quae sunt ea, quae dicis te maiora moliri?

M. Ut doceam, si possim, non modo malum non esse, sed bonum etiam esse mortem.

A. Non postulo id quidem, aveo tamen audire. Ut enim non efficias quod vis, tamen mors ut malum non sit efficias. Sed nihil te interpellabo: continentem orationem audire malo.

17. M. Quid? si te rogavero aliquid, nonne respondebis?

A. Superbum id quidem est, sed, nisi quid necesse erit, malo non roges.

IX. M. Geram tibi morem et ea, quae vis, ut potero, explicabo, nec tamen quasi Pythius Apollo, certa ut sint et fixa quae dixero, sed ut homunculus unus e multis, probabilis coniectura sequens. Ultra enim quo progrediar quam ut veri similia videam non habeo. Certa dicent ii, qui et percipi ea posse dicunt et se sapientes esse profitentur.

A. Tu, ut videtur: nos ad audiendum parati sumus.

18. M. Mors igitur ipsa, quae videtur notissima res esse, quid sit primum est videndum. Sunt enim qui discessum animi a corpore putent esse mortem: sunt qui nullum censeant fieri discessum, sed una animum et corpus occidere animumque in corpore exstingui. Qui discedere animum censent, alii statim dissipari, alii diu permanere, alii semper. Quid sit porro ipse animus aut ubi aut unde magna dissensio est. Aliis cor ipsum animus videtur, ex quo *excordes*, *vecordes* *concordes*que dicuntur et Nasica ille prudens bis consul *Corculum* et

Egregie cordatus homo, catus Aelius Scaevola.

19. Empedocles animum esse censet cordi suffusum sanguinem. Aliis pars quaedam cerebri visa est animi principatum tenere. Aliis nec cor ipsum placet nec cerebri quamdam partem esse animum, sed alii in corde, alii in cerebro dixerunt animi esse sedem et locum. Animum autem alii animam, ut fere nostri. Declarat nomen. Nam et *agere animam* et *efflare* dicimus et *animosos* et *bene animatos* et *ex animi sententia*: ipse autem animus ab anima dictus est. Zenoni Stoico animus ignis videtur. X. Sed haec quidem, quae dixi, cor, [*sanguinem*,] cerebrum, animam, ignem vulgo: reliqua fere singuli. 20. Ut multi ante veteres, proxime autem Aristoxenus, musicus idemque philosophus, ipsius corporis intentionem quamdam, velut in cantu et fidibus quae harmonia dicitur, sic ex corporis totius natura et figura varios motus cieri tamquam in cantu sonos. Hic ab artificio suo non recessit et tamen dixit aliquid, quod ipsum quale esset erat multo ante et dictum et explanatum a Platone. Xenocrates animi figuram et quasi corpus negavit esse verum: numerum dixit esse, cuius vis, ut iam ante Pythagorae visum erat, in natura maxima esset. Eius doctor Plato triplicem finxit animum, cuius principatum, id est, rationem in capite sicut in arce posuit, et duas partes ei parere voluit, iram et cupiditatem, quas locis disclusit: iram in pectore, cupiditatem subter praecordia locavit. 21. Dicaearchus autem in eo sermone, quem Corinthi habitum tribus libris exponit, doctorum hominum disputantium primo libro multos loquentes facit: duobus Pherecraten quemdam Phthiotam senem, quem ait a Deucalione ortum, disserentem inducit, nihil esse omnino animum et hoc esse nomen totum inane frustra que animalia et animantes appellari, neque in homine inesse animum vel animam nec in bestia, vimque omnem eam, qua vel agamus quid vel sentiamus in omnibus corporibus vivis aequabiliter esse fusam nec separabilem a corpore esse, quippe quae nulla sit nec sit quidquam nisi corpus unum et simplex, ita figuratum, ut temperatione naturae vigeat et sentiat. 22. Aristoteles longe omnibus — Platonem semper excipio — praestans et ingenio et diligentia, quum quattuor nota illa genera

principiorum esset complexus, e quibus omnia orerentur, quintam quamdam naturam censet esse, e qua sit mens. Cogitare enim et providere et discere et docere et invenire aliquid et tam multa alia, meminisse, amare, odisse, cupere, timere, angi, laetari: haec et similia eorum in horum quattuor generum inesse nullo putat: quintum genus adhibet vacans nomine et sic ipsum animum *ἐνδελείθειαν* appellat novo nomine quasi quamdam continuatam motionem et perennem.

XI. Nisi quae me forte fugiunt, haec sunt fere de animo sententiae. Democritum enim, magnum illum quidem virum, sed levibus et rotundis corpusculis efficientem animum concursu quodam fortuito omittamus. Nihil est enim apud istos quod non atomorum turba conficiat. 23. Harum sententiarum quae vera sit deus aliqui viderit: quae veri similitudo magna quaestio est. Utrum igitur inter has sententias diiudicare malimus an ad propositum redire?

A. Cuperem equidem utrumque, si posset, sed est difficile confundere. Qua re si, ut ista non disserantur, liberari mortis metu possumus, id agamus: sin id non potest nisi hac quaestione animorum explicata, nunc, si videtur, hoc, illud alias.

M. Quod malle te intelligo, id puto esse commodius. Efficiet enim ratio, ut, quaecumque vera sit earum sententiarum, quas exposui, mors aut malum non sit aut sit bonum potius. 24. Nam si cor aut sanguis aut cerebrum est animus, certe, quoniam est corpus, interibit cum reliquo corpore: si anima est, fortasse dissipabitur: si ignis, extinguetur: si est Aristoxeni harmonia, dissolvetur. Quid de Dicaearcho dicam, qui nihil omnino animum dicat esse? His sententiis omnibus nihil post mortem pertinere ad quemquam potest: pariter enim cum vita sensus amittitur: non sentientis autem nihil est ullam in partem quod intersit. Reliquorum sententiae spem adferunt, si te hoc forte delectat, posse animos, quum e corporibus excesserint, in caelum quasi in domicilium suum pervenire.

A. Me vero delectat, idque primum ita esse velim, deinde, etiam si non sit, mihi persuaderi tamen velim.

M. Quid tibi ergo opera nostra opus est? Num eloquentia Platonem superare possumus? Evolve diligenter eius eum librum, qui est *de animo*, amplius quod desideres nihil erit.

A. Feci mehercule et quidem saepius, sed nescio quo modo, dum lego, adsentior: quum posui librum et mecum ipse de immortalitate animorum coepi cogitare, adsensio illa omnis elabitur.

25. M. Quid hoc? dasne aut manere animos post mortem aut morte ipsa interire?

A. Do vero.

M. Quid, si maneant?

A. Beatos esse concedo.

M. Si intereant?

A. Non esse miseros, quoniam ne sint quidem: nam istud coacti a te paullo ante concessimus.

M. Quo modo igitur aut cur mortem malum tibi videri dicis? quae aut beatos nos efficiet animis manentibus aut non miseros sensu carentes?

XII. 26. A. Expone igitur, nisi molestam est, primum, si potes, animos remanere post mortem: tum, si minus id obtinebis — est enim arduum —, docebis carere omni malo mortem. Ego enim istuc ipsum vereor ne malum sit, non dico carere sensu, sed carendum esse.

M. Auctoribus quidem ad istam sententiam, quam vis obtineri, uti optimis possumus, quod in omnibus causis et debet et solet valere plurimum, et primum quidem omni antiquitate, quae quo propius aberat ab ortu et divina progenie, hoc melius ea fortasse, quae erant vera, cernebat.

27. Itaque unum illud erat insitum priscis illis, quos *casos* appellat Ennius, esse in morte sensum neque excessu vitae sic deleri hominem, ut funditus interiret: idque quum multis aliis rebus tum e pontificio iure et e caerimoniis sepulcrorum intelligi licet, quas maximis ingeniis praediti nec tanta cura coluissent nec violatas tam inexplabili religione sanxissent, nisi haereret in eorum mentibus mortem non interitum esse omnia tollentem atque delentem, sed

quamdam quasi migrationem commutationemque vitae, quae in claris viris et feminis dux in caelum soleret esse, in caeteris humi retineretur et permaneret tamen. 28. Ex hoc et nostrorum opinione 'Romulus in caelo cum dis agit aevom,' ut famae adsentiens dixit Ennius, et apud Graecos indeque perlapsus ad nos et usque ad Oceanum Hercules tantus et tam praesens habetur deus: hinc Liber Semela natus eademque famae celebritate Tyndaridae fratres, qui non modo adiutores in proeliis victoriae populi Romani, sed etiam nuncii fuisse perhibentur. Quid? Ino Cadmi filia nonne *Λευκοθέα* nominata a Graecis Matuta habetur a nostris? Quid? totum prope caelum, ne plures persequar, nonne humano genere completum est? XIII. 29. Si vero scrutari vetera et ex iis ea, quae scriptores Graeciae prodiderunt, eruere coner, ipsi illi maiorum gentium dii qui habentur hinc a nobis profecti in caelum reperientur. Quare quorum demonstrantur sepulcra in Graecia, reminiscere, quoniam es initiatus, quae tradantur mysteriis, tum denique quam hoc late pateat intelliges. Sed qui nondum ea, quae multis post annis tractare coepissent, physica didicissent, tantum sibi persuaserant, quantum natura admonente cognoverant, rationes et causas rerum non tenebant, visis quibusdam saepe movebantur iisque maxime nocturnis, ut viderentur ei, qui vita excesserant, vivere. 30. Ut porro firmissimum hoc adferri videtur, cur deos esse credamus, quod nulla gens tam fera, nemo omnium tam est immanis, cuius mentem non imbuerit deorum opinio: multi de dis prava sentiunt — id enim vitioso more effici solet —, omnes tamen esse vim et naturam divinam arbitrantur, nec vero id collocutio hominum aut consensus effecit, non institutis opinio est confirmata, non legibus, omni autem in re consensus omnium gentium lex naturae putanda est: quis est igitur qui suorum mortem primum non eo lugeat, quod eos orbatos vitae commodis arbitretur? Tolle hanc opinionem, luctum sustuleris. Nemo enim maeret suo incommodo: dolent fortasse et anguntur: sed illa lugubris lamentatio fletusque maerens ex eo est, quod eum, quem dileximus, vitae commodis privatum arbitramur idque sentire.

Atque haec ita sentinus natura duce, nulla ratione nullaque doctrina.

XIV. 31. Maximum vero argumentum est naturam ipsam de immortalitate animorum tacitam iudicare, quod omnibus curae sunt et maximae quidem, quae post mortem futura sint. *Serit arbores, quae alteri saeculo prosint, ut ait [ille] in Synephebis, quid spectans nisi etiam postera saecula ad se pertinere?* Ergo arbores seret diligens agricola, quarum aspiciet bacam ipse numquam: vir magnus leges, instituta, rem publicam non seret? Quid procreatio liberorum, quid propagatio nominis, quid adoptiones filiorum, quid testamentorum diligentia, quid ipsa sepulcrorum monumenta, elogia significant nisi nos futura etiam cogitare? 32. Quid illud? num dubitas quin specimen naturae capi deceat ex optima quaque natura? Quae est melior igitur in hominum genere natura quam eorum, qui se natos ad homines iuandos, tutandos, conservandos arbitrantur? Abiit ad deos Hercules: numquam abisset, nisi, quum inter homines esset, eam sibi viam munivisset. Vetera iam ista et religione omnium consecrata.

XV. Quid in hac re publica tot tantosque viros ob rem publicam interfectos cogitasse arbitramur? iisdemne ut finibus nomen suum quibus vita terminaretur? Nemo umquam sine magna spe immortalitatis se pro patria offerret ad mortem. 33. Licuit esse otioso Themistocli, licuit Epaminondae, licuit, ne et vetera et externa quaeram, mihi, sed nescio quo modo inhaeret in mentibus quasi saeculorum quoddam augurium futurorum, idque in maximis ingenii altissimisque animis et exsistit maxime et apparet facillime. Quo quidem dempto quis tam esset amens qui semper in laboribus et periculis viveret? 34. Loquor de principibus: quid poetarum? nonne post mortem nobilitari volunt? Unde ergo illud?

Aspicite, o cives, senis Enni imaginis formam.

Hic vestrum parvum maxima facta patrum.

Mercedem gloriae flagitat ab iis, quorum patres adfecerat gloria, idemque:

*Nemo me lacrumis decoret nec funera fletu
Faxit. Cur? volito vivus per ora virum.*

Sed quid poetas? opifices post mortem nobilitari volunt. Quid enim Phidias sui similem speciem inclusit in clipeo Minervae, quum inscribere non liceret? Quid? nostri philosophi nonne in iis libris ipsis, quos scribunt de contemnenda gloria, sua nomina inscribunt? 35. Quod si omnium consensus naturae vox est omnesque, qui ubique sunt, consentiunt esse aliquid quod ad eos pertineat, qui vita cesserint, nobis quoque idem existimandum est et si, quorum aut ingenio aut virtute animus excellit, eos arbitramur, quia natura optima sint, cernere naturae vim maxime, veri simile est, quum optimus quisque maxime posteritati serviat, esse aliquid, cuius is post mortem sensum sit habiturus.

XVI. 36. Sed ut deos esse natura opinamur qualesque sint ratione cognoscimus, sic permanere animos arbitramur consensu nationum omnium, qua in sede maneant qualesque sint ratione discendum est. Cuius ignoratio finxit inferos easque formidines, quas tu contemnere non sine causa videbare. In terram enim cadentibus corporibus iisque humo tectis, e quo dictum est humari, sub terra censebant reliquam vitam agi mortuorum. Quam eorum opinionem magni errores consecuti sunt, quos auxerunt poetae. 37. Frequens enim consessus theatri, in quo sunt mulierculae et pueri, movetur audiens tam grande carmen:

*Adsum atque advenio Acherunte vix via alta atque ardua
Per speluncas saxis structas asperis, pendentibus,
Maxumis, ubi rigida constat crassa caligo inferum,*

tantumque valuit error, qui mihi quidem iam sublatus videtur, ut, corpora cremata quum scirent, tamen ea fieri apud inferos fingerent, quae sine corporibus nec fieri poterant nec intelligi. Animos enim per se ipsos viventes non poterant mente complecti, formam aliquam figuramque quae-rebant. Inde Homeri tota *νεκρῶν*, inde ea, quae meus amicus Appius *νεκρομαντεία* faciebat, inde in vicinia nostra Averni lacus, unde animae excitantur 'obscura umbra aperto ex

ostio altae Acheruntis, salso sanguine, imagines mortuorum. Has tamen imagines loqui volunt, quod fieri nec sine lingua nec sine palato nec sine faucium, laterum, pulmonum vi et figura potest. Nihil enim animo videre poterant, ad oculos omnia referebant. 38. Magni autem est ingenii sevocare mentem a sensibus et cogitationem ab consuetudine abducere. Itaque credo equidem etiam alios tot saeculis, sed, quod [in] litteris exstet, Pherecydes Syrius primum dixit animos esse hominum sempiternos, antiquus sane; fuit enim meo regnante gentili. Hanc opinionem discipulus eius, Pythagoras, maxime confirmavit: qui quum Superbo regnante in Italiam venisset, tenuit magnam illam Graeciam quum honore disciplinae tum etiam auctoritate, multaue saecula postea sic viguit Pythagoreorum nomen, ut nulli alii docti viderentur.

XVII. Sed redeo ad antiquos. Rationem illi sententiae suae non fere reddebant, nisi quid erat numeris aut descriptionibus explicandum. 39. Platonem ferunt, ut Pythagoreos cognosceret, in Italiam venisse et didicisse Pythagorea omnia, primumque de animorum aeternitate non solum sensisse idem quod Pythagoram, sed rationem etiam attulisse. Quam, nisi quid dicis, praetermittamus et hanc totam spem immortalitatis relinquamus.

A. An tu, quum me in summam expectationem adduxeris, deseris? Errare meherecule malo cum Platone, quem tu quanti facias scio et quem ex tuo ore admiror, quam cum istis vera sentire.

40. M. Macte virtute! ego enim ipse cum eodem isto non invitus erraverim. Num igitur dubitamus? an sic, ut pleraque? quamquam hoc quidem minime: persuadent enim mathematici terram in medio mundo sitam ad universi caeli complexum quasi puneti instar obtinere, quod *κέντρον* illi vocant: eam porro naturam esse quattuor omnia gignentium corporum, ut, quasi partita habeant inter se ac divisa momenta, terrena et humida suoapte nutu et suo pondere ad pares angulos in terram et in mare ferantur, reliquae duae partes, una ignea, altera animalis, ut illae superiores in medium locum mundi gravitate ferantur et pondere, sic hae

rursum rectis lineis in caelestem locum subvolent, sive ipsa natura superiora appetente sive quod a gravioribus leviora natura repellantur. Quae quum constant, perspicuum debet esse animos, quum e corpore excesserint, sive illi sint animales, id est, spirabiles, sive ignei, sublimis ferri. 41. Si vero aut numerus quidam est animus, quod subtiliter magis quam dilucide dicitur, aut quinta illa non nominata magis quam non intellecta natura, multo etiam integriora ac puriora sunt, ut a terra longissime se efferant. Horum igitur aliquid animus est, ne tam vegeta mens aut in corde cerebrove aut in Empedocleo sanguine demersa iaceat.

XVIII. Dicacearchum vero cum Aristoxeno aequali et condiscipulo suo, doctos sane homines, omittamus: quorum alter ne condoluisse quidem umquam videtur, qui animum se habere non sentiat, alter ita delectatur suis cantibus, ut eos etiam ad haec transferre conetur. Harmoniam autem ex intervallis sonorum nosse possumus, quorum varia compositio etiam harmonias efficit plures, membrorum vero situs et figura corporis vacans animo quam possit harmoniam efficere non video. Sed hic quidem, quamvis eruditus sit, sicut est, haec magistro concedat Aristoteli, canere ipse doceat. Bene enim illo Graecorum proverbio praecipitur:

Quam quisque norit artem, in hac se exerceat.

42. Illam vero funditus eiiciamus individuorum corporum laevium et rotundorum concursione fortuitam, quam tamen Democritus concalectam et spirabilem, id est, animalem, esse voluit. Is autem animus, qui si est horum quattuor generum, ex quibus omnia constare dicuntur, ex inflammata anima constat, ut potissimum videri video Panaetio, superiora capessat necesse est. Nihil enim habent haec duo genera praei et supera semper petunt. Ita, sive dissipantur, procul a terris id evenit, sive permanent et conservant habitum suum, hoc etiam magis necesse est ferantur ad caelum et ab iis perrumpatur et dividatur crassus hic et concretus aër, qui est terrae proximus. Calidior est enim vel potius ardentior animus, quam est hic aër, quem modo dixi crassum atque concretum: quod ex eo sciri potest, quia

corpora nostra terreno principiorum genere confecta ardore animi concalescunt.

XIX. 43. Accedit ut eo facilius animus evadat ex hoc aëre, quem saepe iam appello, eumque perrumpat, quod nihil est animo velocius, nulla est celeritas, quae possit cum animi celeritate contendere. Qui si permanet incorruptus sui que similis, necesse est ita feratur, ut penetret et dividat omne caelum hoc, in quo nubes, imbres ventique coguntur, quod et humidum et caliginosum est propter exhalationes terrae. Quam regionem quum superavit animus naturamque sui similem contigit et agnovit, iunctis ex anima tenui et ex ardore solis temperato ignibus insistit et finem altius se efferendi facit. Tum enim sui similem et levitatem et calorem adeptus tamquam paribus examinatus ponderibus nullam in partem movetur, eaque ei demum naturalis est sedes, quum ad sui similem penetravit, in quo nulla re egens aletur et sustentabitur iisdem rebus, quibus astra sustentantur et aluntur. 44. Quumque corporis facibus inflammari soleamus ad omnes fere cupiditates eo que magis incendi, quod iis aemulemur, qui ea habeant, quae nos habere cupiamus, profecto beati erimus, quum corporibus relictis et cupiditatum et aemulationum erimus expertes, quodque nunc facimus, quum laxati curis sumus, ut spectare aliquid velimus et visere, id multo tum faciemus liberius totosque nos in contemplandis rebus perspiciendisque ponemus, propterea quod et natura inest in mentibus nostris insatiabilis quaedam cupiditas veri videndi et orae ipsae locorum illorum, quo pervenerimus, quo faciliorem nobis cognitionem rerum caelestium, eo maiorem cognoscendi cupiditatem dabunt. 45. Haec enim pulchritudo etiam in terris 'patritam illam et avitam', ut ait Theophrastus, philosophiam cognitionis cupiditate incensam excitavit. Praecipue vero fruuntur ea qui tum etiam, quum has terras incolentes circumfusi erant caligine, tamen acie mentis dispicere cupiebant.

XX. Etenim si nunc aliquid adsequi se putant, qui ostium Pontii viderunt et eas angustias, per quas penetravit ea, quae est nominata

*Argo, quia Argivi in ea dilecti viri
vecti petebant pellem inauratam arietis,*

aut ii, qui Oceani freta illa viderunt,

Europam Libyamque rapax ubi dividit unda,

quod tandem spectaculum fore putamus, quum totam terram contueri licebit eiusque quum situm, formam, circumscriptionem, tum et habitabiles regiones et rursum omni cultu propter vim frigoris aut caloris vacantes? 46. Nos enim ne nunc quidem oculis cernimus ea, quae videmus: neque est enim ullus sensus in corpore, sed ut non physici solum docent, verum etiam medici, qui ista aperta et patefacta viderunt, viae quasi quaedam sunt ad oculos, ad aures, ad nares a sede animi perforatae. Itaque saepe aut cogitatione aut aliqua vi morbi impediti apertis atque integris et oculis et auribus nec videmus nec audimus, ut facile intelligi possit animum et videre et audire, non eas partes, quae quasi fenestrae sint animi, quibus tamen sentire nihil queat mens, nisi id agat et adsit. Quid? quod eadem mente res dissimillimas comprehendimus, ut colorem, saporem, calorem, odorem, sonum, quae numquam quinque nunciis animus cognosceret, nisi ad eum omnia referrentur et is omnium iudex solus esset. Atque ea profecto tum multo puriora et dilucidiora cernentur, quum quo natura fert liber animus pervenerit. 47. Nam nunc quidem, quamquam foramina illa, quae patent ad animum a corpore, callidissimo artificio natura fabricata est, tamen terrenis conereticisque corporibus sunt intersaepta quodam modo: quum autem nihil erit praeter animum, nulla res obiecta impediet quo minus percipiat quale quidque sit. XXI. Quamvis copiose haec diceremus, si res postularet, quam multa, quam varia, quanta spectacula animus in locis caelestibus esset habiturus. 48. Quae quidem cogitans soleo saepe mirari non nullorum insolentiam philosophorum, qui naturae cognitionem admirantur eiusque inventori et principi gratias exsultantes agunt eumque venerantur ut deum: liberatos enim se per eum dicunt gravissimis dominis, terrore sempiterno et diurno ac nocturno metu. Quo terrore? quo metu? quae est anus tam

delira quae timeat ista, quae vos videlicet, si physica non didicissetis, timeretis, 'Acherunsia templa alta Orci, pallida Leti, obnubila tenebris loca'? Non pudet philosophum in eo gloriari, quod haec non timeat et quod falsa esse cognoverit? E quo intelligi potest quam acuti natura sint, quoniam haec sine doctrina credituri fuerunt. 49. Praeclarum autem nescio quid adepti sunt, quod didicerunt se, quum tempus mortis venisset, totos esse perituros. Quod ut ita sit — nihil enim pugno —, quid habet ista res aut laetabile aut gloriosum? Nec tamen mihi sane quidquam occurrit cur non Pythagorae sit et Platonis vera sententia. Ut enim rationem Plato nullam adferret — vide quid homini tribuam —, ipsa auctoritate me frangeret: tot autem rationes attulit, ut velle caeteris, sibi certe persuasisse videatur.

XXII. 50. Sed plurimi contra nituntur animosque quasi capite damnatos morte mulctant, neque aliud est quidquam cur incredibilis iis animorum videatur aeternitas nisi quod nequeunt qualis animus sit vacans corpore intelligere et cogitatione comprehendere. Quasi vero intelligant qualis sit in ipso corpore, quae conformatio, quae magnitudo, qui locus, vel, si iam possent in homine vivo cerni omnia, quae nunc tecta sunt, casurusne in conspectum videatur animus an tanta sit eius tenuitas, ut fugiat aciem. 51. Haec reputent isti, qui negant animum sine corpore se intelligere posse: videbunt quem in ipso corpore intelligant. Mihi quidem naturam animi intuenti multo difficilior occurrit cogitatio multoque obscurior, qualis animus in corpore sit tamquam alienae domui, quam qualis, quum exierit et in liberum caelum quasi domum suam venerit. Nisi enim, quod numquam vidimus, id quale sit intelligere non possumus, certe et deum ipsum et divinum animum corpore liberatum cogitatione complecti possumus. Dicaearchus quidem et Aristoxenus, quia difficilis erat animi quid aut qualis esset intelligentia, nullum omnino animum esse dixerunt. 52. Est illud quidem vel maximum animo ipso animum videre et nimirum hanc habet vim praeceptum Apollinis, quo monet ut se quisque noscat. Non enim, credo, id praecipit, ut membra nostra aut staturam figuramve noscamus:

neque nos corpora sumus, nec ego tibi haec dicens corpori tuo dico. Quum igitur: *Nosce te*, dicit, hoc dicit: *Nosce animum tuum*. Nam corpus quidem quasi vas est aut aliquid animi receptaculum: ab animo tuo quidquid agitur, id agitur a te. Hunc igitur nosse nisi divinum esset, non esset hoc acrioris cuiusdam animi praeceptum tributum deo [sc. hoc se ipsum posse cognoscere].

53. Sed si qualis sit animus ipse animus nesciet, dic, quaeso, ne esse quidem se sciet, ne moveri quidem se? Ex quo illa ratio nata est Platonis, quae a Socrate est in Phaedro explicata, a me autem posita est in sexto libro de re publica. XXIII. 'Quod semper movetur, aeternum est: quod autem motum adfert alicui quodque ipsum agitur alicunde, quando finem habet motus, vivendi finem habeat necesse est. Solum igitur, quod se ipsum movet, quia numquam deseritur a se, numquam ne moveri quidem desinit: quin etiam caeteris, quae moventur, hic fons, hoc principium est movendi. 54. Principii autem nulla est origo: nam e principio oriuntur omnia, ipsum autem nulla ex re alia nasci potest: nec enim esset id principium, quod gigneretur aliunde. Quod si numquam oritur, ne occidit quidem umquam: nam principium extinctum nec ipsum ab alio renascetur nec ex se aliud creabit, si quidem necesse est a principio oriri omnia. Ita fit ut motus principium ex eo sit, quod ipsum a se movetur: id autem nec nasci potest nec mori, vel concidat omne caelum omnisque natura consistat necesse est nec vim ullam nanciscatur, qua a primo impulsu moveatur. Quum pateat igitur aeternum id esse, quod se ipsum moveat, quis est qui hanc naturam animis esse tributam neget? Inanimatum est enim omne, quod pulsu agitur externo: quod autem est animal, id motu cietur interiore et suo. Nam haec est propria natura animi atque vis, quae si est una ex omnibus, quae se ipsa [semper] moveat, neque nata certe est et aeterna est.' 55. Licet concurrant omnes plebei philosophi — sic enim ii, qui a Platone et Socrate et ab ea familia dissident, appellandi videntur —, non modo nihil umquam tam eleganter explicabunt, sed ne hoc quidem ipsum quam subtiliter conclusum sit intelligent. Sentit igitur

tur animus se moveri: quod quum sentit, illud una sentit se vi sua, non aliena moveri, nec accidere posse ut ipse umquam a se deseratur. Ex quo efficitur aeternitas, nisi quid habes ad haec.

A. Ego vero facile sim passus ne in mentem quidem mihi aliquid contra venire: ita isti faveo sententiae.

XXIV. 56. M. Quid? illa tandem num leviora censes, quae declarant inesse in animis hominum divina quaedam? quae si cernerem quem ad modum nasci possent, etiam quem ad modum interirent viderem. Nam sanguinem, bilem, pituitam, ossa, nervos, venas, omnem denique membrorum et totius corporis figuram videor posse dicere unde concreta et quo modo facta sint: animum ipsum, si nihil esset in eo nisi id, ut per eum viveremus, tam natura putarem hominis vitam sustentari quam vitis, quam arboris: haec enim etiam dicimus vivere. Item si nihil haberet animus hominis, nisi ut appeteret aut fugeret, id quoque esset ei commune cum bestiis. 57. Habet primum memoriam et eam infinitam rerum innumerabilium: quam quidem Plato recordationem esse vult superioris vitae. Nam in illo libro, qui inscribitur *Μένων*, pusionem quemdam Socrates interrogat quaedam geometrica de dimensione quadrati. Ad ea sic ille respondet, ut puer, et tamen ita faciles interrogationes sunt, ut gradatim respondens eodem perveniat quo si geometrica didicisset. Ex quo effici vult Socrates ut discere nihil aliud sit nisi recordari. Quem locum multo etiam accuratius explicat in eo sermone, quem habuit eo ipso die, quo excessit e vita: docet enim quemvis, qui omnium rerum rudis esse videatur, bene interroganti respondentem declarare se non tum illa discere, sed reminiscendo recognoscere, nec vero fieri ullo modo posse ut a pueris tot rerum atque tantarum insitas et quasi consignatas in animis notiones, quas *ἐννοίας* vocant, haberemus, nisi animus, ante quam in corpus intravisset, in rerum cognitione viguisset. 58. Quumque nihil esset, ut omnibus locis a Platone disseritur — nihil enim putat esse quod oriatur et intereat, idque solum esse, quod semper tale sit, quale [*σί, quam*] *ἰδέαν* appellat ille, nos speciem —, non potuit ani-

mus haec in corpore inclusus agnoscere, cognita attulit: ex quo tam multarum rerum cognitionis admiratio tollitur. Neque ea plane videt animus, quum repente in tam insolitum tamque perturbatum domicilium immigravit, sed, quum se collegit atque recreavit, tum agnoscit illa reminiscendo. Ita nihil est aliud discere nisi recordari. 59. Ego autem maiore etiam quodam modo memoriam admiror. Quid est enim illud, quo meminimus, aut quam habet vim aut unde natam? Non quaero quanta memoria Simonides fuisse dicatur, quanta Theodectes, quanta is, qui a Pyrrho legatus ad senatum est missus. Cineas, quanta nuper Charmadas, quanta, qui modo fuit, Scepheus Metrodorus, quanta noster Hortensius: de communi hominum memoria loquor et eorum maxime, qui in aliquo maiore studio et arte versantur, quorum quanta mens sit difficile est existimare: ita multa meminerunt.

XXV. 60. Quorsus igitur haec spectat oratio? Quae sit illa vis et unde sit, intelligendum puto. Non est certe nec cordis nec sanguinis nec cerebri nec atomorum: anima sit ignisne nescio, nec me pudet, ut istos, fateri nescire quod nesciam: illud, si ulla alia de re obscura adfirmare possem, sive anima sive ignis sit animus, eum iurarem esse divinum. Quid enim? obsecro te, terrane tibi hoc nebuloso et caliginoso caelo aut sata aut concreta videtur tanta vis memoriae? Si quid sit hoc non vides, at quale sit vides: si ne id quidem, at quantum sit profecto vides. 61. Quid igitur? utrum capacitatem aliquam in animo putamus esse, quo tamquam in aliquod vas ea, quae meminimus, infundantur? Absurdum id quidem. Qui enim fundus aut quae talis animi figura intelligi potest aut quae tanta omnino capacitas? An imprimi quasi ceram animum putamus et esse memoriam signatarum rerum in mente vestigia? Quae possunt verborum, quae rerum ipsarum esse vestigia, quae porro tam immensa magnitudo quae illa tam multa possit effingere? Quid? illa vis quae tandem est, quae investigat occulta, quae inventio atque cogitatio dicitur? Ex hacne tibi terrena mortali quae natura et caduca concreta ea videtur, 62. aut qui primus, quod summae sapientiae

Pythagorae visum est, omnibus rebus imposuit nomina, aut qui dissipatos homines congregavit et ad societatem vitae convocavit, aut qui sonos vocis, qui infiniti videbantur, paucis litterarum notis terminavit, aut qui errantium stellarum cursus, praegressiones, institutiones notavit? Omnes magni, etiam superiores, qui fruges, qui vestitum, qui tecta, qui cultum vitae, qui praesidia contra feras invenerunt: a quibus mansuefacti et exculti a necessariis artificibus ad elegantiora defluximus. Nam et auribus oblectatio magna parta est inventa et temperata varietate et natura sonorum et astra suspeximus quum ea, quae sunt infixae certis locis, tum illa non re, sed vocabulo errantia: quorum conversiones omnesque motus qui animus vidit, is docuit similem animum suum eius esse, qui ea fabricatus esset in caelo. 63. Nam quum Archimedes lunae, solis, quinque errantium motus in sphaeram illigavit, effecit idem quod ille qui in Timaeo mundum aedificavit Platonis deus, ut tarditate et celeritate dissimillimos motus una regeret conversio. Quod si in hoc mundo fieri sine deo non potest, ne in sphaera quidem eosdem motus Archimedes sine divino ingenio potuisset imitari.

XXVI. 64. Mihi vero ne haec quidem notiora et illustriora carere vi divina videntur, ut ego aut poëtam grave plenumque carmen sine caelesti aliquo mentis instinctu putem fundere aut eloquentiam sine maiore quadam vi fluere abundantem sonantibus verbis uberibusque sententiis. Philosophia vero, omnium mater artium, quid est aliud nisi, ut Plato, donum, ut ego, inventum deorum? Haec nos primum ad illorum cultum, deinde ad ius hominum, quod situm est in generis humani societate, tum ad modestiam magnitudinemque animi erudivit eademque ab animo tamquam ab oculis caliginem dispulit, ut omnia supera infera, prima ultima media videremus. 65. Prorsus haec divina mihi videntur vis, quae tot res efficiat et tantas. Quid est enim memoria rerum et verborum, quid porro inventio? Profecto id, quo ne in deo quidem quidquam maius intelligi potest. Non enim ambrosia deos aut nectare aut iuventate pocula ministrante laetari arbitror, nec Homerum audio, qui Gany-

meden ab dis raptum ait propter formam, ut Iovi bibere ministraret: non iusta causa cur Laomedonti tanta fieret iniuria. Fingebat haec Homerus et humana ad deos transferbat: divina mallet ad nos. Quae autem divina? Vigere, sapere, invenire, meminisse. Ergo animus, ut ego dico, divinus est, ut Euripides dicere audet, deus, et quidem, si deus aut anima aut ignis est, idem est animus hominis. Nam ut illa natura caelestis et terra vacat et humore, sic utriusque harum rerum humanus animus est expers. Sin autem est quinta quaedam natura ab Aristotele inducta primum, haec et deorum est et animorum. Hanc nos sententiam secuti his ipsis verbis in Consolatione hoc expressimus:

XXVII. 66. 'Animorum nulla in terris origo inveniri potest. Nihil enim est in animis mixtum atque concretum aut quod ex terra natum atque fictum esse videatur, nihilne aut humidum quidem aut flabile aut igneum. His enim in naturis nihil inest quod vim memoriae, mentis, cogitationis habeat, quod et praeterita teneat et futura provideat et complecti possit praesentia: quae sola divina sunt nec inveniuntur unquam unde ad hominem venire possint nisi a deo. Singularis est igitur quaedam natura atque vis animi seiuncta ab his usitatis notisque naturis. Ita quid est illud, quod sentit, quod sapit, quod vivit, quod viget, caeleste et divinum ob eamque rem aeternum sit necesse est. Nec vero deus ipse, qui intelligitur a nobis, alio modo intelligi potest nisi mens soluta quaedam et libera, segregata ab omni concretionem mortali, omnia sentiens et movens ipsaque praedita motu sempiterno.' 67. Hoc e genere atque eadem e natura est humana mens. Ubi igitur aut qualis est ista mens? — Ubi tua aut qualis? potesne dicere? an, si omnia ad intelligendum non habeo, quae habere vellem, ne iis quidem, quae habeo, mihi per te uti licebit? — Non valet tantum animus, ut se ipse videat. At ut oculus, sic animus se non videns alia cernit. Non videt autem, quod minimum est, formam suam: quamquam fortasse id quoque, sed relinquamus: vim certe, sagacitatem, memoriam, motum, celeritatem videt. Haec magna, haec

divina, haec sempiterna sunt. Qua facie quidem sit aut ubi habitet ne quaerendum quidem est.

XXVIII. 68. Ut quum videmus speciem primum candoremque caeli, dein conversionis celeritatem tantam, quantum cogitare non possumus, tum vicissitudines dierum ac noctium commutationesque temporum quadrupertitas ad maturitatem frugum et ad temperationem corporum aptas eorumque omnium moderatorem et ducem solem, lunamque accretione et deminutione luminis quasi fastorum notantem et significantem dies, tum in eodem orbe in duodecim partes distributo quinque stellas ferri eosdem cursus constantissime servantis disparibus inter se motibus, nocturnamque caeli formam undique sideribus ornatam, tum globum terrae eminentem e mari, fixum in medio mundi universi loco, duabus oris distantibus habitabilem et cultum, quarum altera, quam nos incolimus,

*Sub axe posita ad stellas septem, unde horrifera
Aquilonis stridor gelidas molitur nives,*

altera australis, ignota nobis, quam vocant Graeci *ἀντίχθονα*, 69. caeteras partes incultas, quod aut frigore rigeant aut urantur calore, hic autem, ubi habitamus, non intermittit suo tempore

*Caelum nitescere, arbores frondescere,
Vites laetificae pampinis pubescere,
Rami bacarum ubertate incurvescere,
Segetes largiri fruges, florere omnia,
Fontes scaterere, herbis prata convestrier,*

tum multitudinem pecudum partim ad vescendum, partim ad cultus agrorum, partim ad vehendum, partim ad corpora vestienda, hominemque ipsum quasi contemplatorem caeli ac terrarum cultorem atque hominis utilitati agros omnes et maria parentia —: 70. haec igitur et alia innumerablem quum cernimus, possumusne dubitare quin iis praesit aliquis vel effector, si haec nata sunt, ut Platoni videtur, vel, si semper fuerunt, ut Aristoteli placet, moderator tanti operis et muneris? Sic mentem hominis, quamvis eam non videas, ut deum non vides, tamen, ut deum agnoscis ex

operibus eius, sic ex memoria rerum et inventionem et celeritate motus omnique pulcritudine virtutis vim divinam mentis agnoscito.

XXIX. In quo igitur loco est? Credo equidem in capite, et cur credam adferre possum. Sed alias ubi sit animus, certe quidem in te est. Quae est ei natura? Propria puto et sua. Sed fac igneam, fac spirabilem: nihil ad id, de quo agimus. Illud modo videto, ut deum noris, etsi eius ignores et locum et faciem, sic animum tibi tuum notum esse oportere, etiam si ignores et locum et formam. 71. In animi autem cognitione dubitare non possumus, nisi plane in physicis plumbei sumus, quin nihil sit animis admixtum, nihil concretum, nihil copulatum, nihil coagmentatum, nihil duplex. Quod quum ita sit, certe nec secerni nec dividi nec discerpi nec distrahi potest, ne interire quidem igitur. Est enim interitus quasi discessus et secretio ac diremptus earum partium, quae ante interitum iunctione aliqua tenebantur.

His et talibus rationibus adductus Socrates nec patrum quaesivit ad iudicium capitis nec iudicibus supplex fuit adhibuitque liberam contumaciam a magnitudine animi ductam, non a superbia, et supremo vitae die de hoc ipso multa disseruit et paucis ante diebus, quum facile posset educi e custodia, noluit et tum paene in manu iam mortiferum illud tenens poculum locutus ita est, ut non ad mortem trudi, verum in caelum videretur escendere. XXX. 72. Ita enim censebat itaque disseruit, duas esse vias duplicesque cursus animorum e corpore excedentium. Nam qui se humanis vitiis contaminavissent et se totos libidinibus dedissent, quibus caecati vel domesticis vitiis atque flagitiis se inquinavissent vel re publica violanda fraudes inexpressibiles concepissent, iis devium quoddam iter esse, seclusum a concilio deorum: qui autem se integros castosque servavissent quibusque fuisset minima cum corporibus contagio seseque ab iis semper sevocavissent essentque in corporibus humanis vitam imitati deorum, iis ad illos, a quibus essent profecti, reditum facilem patere. 73. Itaque commemorat, ut cygni, qui non sine causa Apollini dicati sint, sed

quod ab eo divinationem habere videantur, qua providentes quid in morte boni sit cum cantu et voluptate moriantur, sic omnibus bonis et doctis esse faciendum. Nec vero de hoc quisquam dubitare posset, nisi idem nobis accideret diligenter de animo cogitantibus, quod iis saepe usu venit, qui [quum] acriter oculis deficientem solem intuerentur, ut aspectum omnino amitterent, sic mentis acies se ipsa intuens non numquam hebescit, ob eamque causam contemplandi diligentiam amittimus. Itaque dubitans, circumspectans, haesitans, multa adversa reverens tamquam in rate in mari immenso nostra vehitur oratio. 74. Sed haec et vetera et a Graecis. Cato autem sic abiit e vita, ut causam moriendi nactum se esse gauderet. Vetat enim dominans ille in nobis deus iniussu hinc nos suo demigrare: quum vero causam iustam deus ipse dederit, ut tunc Socrati, nunc Catoni, saepe multis, ne ille, medius fidius, vir sapiens laetus ex his tenebris in lucem illam excesserit, nec tamen illa vincla carceris ruperit — leges enim vetant —, sed tamquam a magistratu aut ab aliqua potestate legitima, sic a deo evocatus atque emissus exierit. *Tota enim philosophorum vita, ut ait idem, commentatio mortis est.* XXXI. 75. Nam quid aliud agimus, quum a voluptate, id est, a corpore, quum a re familiari, quae est ministra et famula corporis, quum a re publica, quum a negotio omnino sevocamus animum: quid, inquam, tum agimus nisi animum ad se ipsum advocamus, secum esse cogimus maximeque a corpore abducimus? Secernere autem a corpore animum nec quidquam aliud est mori discere. Qua re hoc commentemur, mihi crede, disiungamusque nos a corporibus, id est, consuescamus mori. Hoc, et dum erimus in terris, erit illi caelesti vitae simile, et quum illuc ex his vinculis emissi feremur, minus tardabitur cursus animorum. Nam qui in compedibus corporis semper fuerunt, etiam quum soluti sunt, tardius ingrediuntur, ut ii, qui ferro vincti multos annos fuerunt. Quo quum venerimus, tum denique vivemus. Nam haec quidem vita mors est, quam lamentari possem, si liberet.

76. A. Satis tu quidem in Consolatione es lamentatus,

quam quum lego, nihil malo quam has res relinquere: his vero modo auditis, multo magis.

M. Veniet tempus et quidem celeriter, sive retractabis sive properabis: volat enim aetas. Tantum autem abest ab eo, ut malum mors sit, quod tibi dudum videbatur, ut verear ne homini nihil sit non malum aliud certe, sed nihil bonum aliud potius, si quidem vel di ipsi vel cum dis futuri sumus.

A. Quid refert?

M. Adsunt enim, qui haec non probent. Ego autem nunquam ita te in hoc sermone dimittam, ulla ratione ut mors tibi videri malum possit.

77. A. Qui potest, quum ista cognoverim?

M. Qui possit rogas? Catervae veniunt contra dicentium non solum Epicureorum, quos equidem non despicio, sed nescio quo modo doctissimus quisque contemnit, acerrime autem deliciae meae Dicaearchus contra hanc immortalitatem disseruit. Is enim tris libros scripsit, qui *Lesbiaci* vocantur, quod Mytilenis sermo habetur, in quibus vult efficere animos esse mortales. Stoici autem usuram nobis largiuntur tamquam cornicibus, diu mansuros aiunt animos, semper negant. XXXII. Num non vis igitur audire cur, etiam si ita sit, mors tamen non sit in malis?

A. Ut videtur, sed me nemo de immortalitate depellet.

78. M. Laudo id quidem, etsi nihil nimis oportet confidere. Movemur enim saepe aliquo acute concluso, labamus mutamusque sententiam clarioribus etiam in rebus: in his est enim aliqua obscuritas. Id igitur si acciderit, simus armati.

A. Sane quidem, sed ne accidat providebo.

M. Num quid igitur est causae quin amicos nostros Stoicos dimittamus? eos dico, qui aiunt manere animos, quum e corpore excesserint, sed non semper.

A. Istos vero, qui, quod tota in hac causa difficillimum est, suscipiant, posse animum manere corpore vacantem, illud autem, quod non modo facile ad credendum est, sed eo concesso, quod volunt, consequens, id non concedant, ut, quum diu permanserit, ne intreat.

M. Bene reprehendis, et se isto modo res habet. 79. Cre-
damus igitur Panaetio a Platone suo dissentienti? Quem enim
omnibus locis divinum, quem sapientissimum, quem sanctis-
simum, quem Homerum philosophorum appellat, huius hanc
unam sententiam de immortalitate animorum non probat.
Vult enim, quod nemo negat, quidquid natum sit interire,
nasci autem animos, quod declaret eorum similitudo, qui
procreentur, quae etiam in ingeniis, non solum in corpori-
bus appareat. Alteram autem adfert rationem, nihil esse
quod doleat quin id aegrum esse quoque possit: quod autem
in morbum cadat, id etiam interiturum: dolere autem ani-
mos, ergo etiam interire. XXXIII. 80. Haec refelli possunt.
Sunt enim ignorantis, quum de aeternitate animorum dica-
tur, de mente dici, quae omni turbido motu semper vacet,
non de partibus iis, in quibus aegritudines, irae libidines
que versentur: quas is, contra quem haec dicuntur, se-
motas a mente et disclusas putat. Iam similitudo magis ap-
paret in bestiis, quarum animi sunt rationis expertes, homi-
num autem similitudo in corporum figura magis exstat et
ipsi animi magni refert quali in corpore locati sint. Multa
enim e corpore existunt quae acuunt mentem, multa quae
obtundant. Aristoteles quidem ait 'omnes ingeniosos me-
lancholicos esse', ut ego me tardiozem esse non moleste
feram. Enumerat multos, idque quasi constet, rationem
cur ita fiat adfert. Quod si tanta vis est ad habitum mentis
in iis, quae gignuntur in corpore — ea sunt autem, quae-
cumque sunt, quae similitudinem faciunt —, nihil necessi-
tatis adfert, cur nascantur animi, similitudo. 81. Omitto dis-
similitudines. Vellem adesse posset Panaetius — vixit cum
Africano —: quaererem ex eo, cuius suorum similis fuisset
Africani fratris nepos, facie vel patris, vita omnium perdi-
torum ita similis, ut esset facile deterrimus: cuius etiam si-
milis P. Crassi, et sapientis et eloquentis et primi hominis,
nepos multorumque aliorum clarorum virorum, quos nihil
attinet nominare, nepotes et filii. Sed quid agimus? oblitine
sumus hoc nunc nobis esse propositum, quum satis de
aeternitate dixissemus, ne si interirent quidem animi, quid-
quam mali esse in morte?

A. Ego vero memineram, sed te de aeternitate dicentem
aberrare a proposito facile patiebar.

XXXIV. 82. M. Video te alte spectare et velle in cae-
lum migrare.

A. Spero fore ut contingat id nobis. Sed fac, ut isti vo-
lunt, animos non remanere post mortem, video nos, si ita
sit, privari spe beatioris vitae.

M. Mali vero quid adfert ista sententia? Fac enim sic ani-
mum interire, ut corpus, num igitur aliquis dolor aut om-
nino post mortem sensus in corpore est? Nemo id quidem
dicit, etsi Democritum insimulat Epicurus, Democriti ne-
gant. Ne in animo quidem igitur sensus remanet: ipse
enim nusquam est. Ubi igitur malum est, quoniam nihil
tertium est? an [quoniam] ipse animi discessus a corpore
non fit sine dolore? Ut credam ita esse, quam est id exi-
guum! Sed falsum esse arbitror et fit plerumque sine sensu,
non numquam etiam cum voluptate, totumque hoc leve est,
qualecumque est: fit enim ad punctum temporis. 83. Illud
angit vel potius excruciat, discessus ab omnibus iis, quae
sunt bona in vita. Vide ne 'a malis' dici verius possit. Quid
ego nunc lugeam vitam hominum? Vere et iure possum.
Sed quid necesse est, quum id agam, ne post mortem mi-
seros nos putemus fore, etiam vitam efficere deplorando
miseriorem? Fecimus hoc in eo libro, in quo nosmet ipsos
quantum potuimus consolati sumus. A malis igitur mors
abducit, non a bonis, verum si quaerimus. Et quidem hoc
a Cyrenaico Hegesia sic copiose disputatur, ut is a rege
Ptolemaeo prohibitus esse dicatur illa in scholis dicere,
quod multi iis auditis mortem sibi ipsi consciscerent. 84. Cal-
limachi quidem epigramma in Ambraciotam Cleombrotum
est, quem ait, quum ei nihil accidisset adversi, e muro se
in mare abiecissee lecto Platonis libro. Eius autem, quem
dixi, Hegesiae liber est, *Ἀποχαρτεῶν*, [in] quo a vita qui-
dam per inedia discedens revocatur ab amicis, quibus re-
spondens vitae humanae enumerat incommoda. Possem
id facere, etsi minus quam ille, qui omnino vivere ex-
pedire nemini putat. Mitto alios: etiamne nobis expedit?
qui et domesticis et forensibus solaciis ornamentisque pri-

vati certe, si ante occidissemus, mors nos a malis, non a bonis abstraxisset.

XXXV. 85. Sit igitur aliquis qui nihil mali habeat, nullum a fortuna vulnus acceperit: Metellus ille honoratis quattuor filiis, at quinquaginta Priamus, e quibus septemdecim iusta uxore natis. In utroque eandem habuit fortuna potestatem, sed usa in altero est. Metellum enim multi filii filiae, nepotes neptes in rogum imposuerunt, Priamum tanta progenie orbatum, quum in aram confugisset, hostilis manus interemit. Hic si vivis filiis incolumi regno occidisset,

..... *astante ope barbarica*
Tectis caelatis, laqueatis,

utrum tandem a bonis an a malis discessisset? Tum profecto videretur a bonis. At certe ei melius evenisset nec tam flebiliter illa canerentur:

Haec omnia vidi inflammari,
Priamo vi vitam evitari,
Iovis aram sanguine turpari.

Quasi vero ista vi quidquam tum potuerit ei melius accidere. Quod si ante occidisset, talem eventum omnino amisisset, hoc autem tempore sensum amisit malorum. 86. Pompeio, nostro familiari, quum graviter aegrotaret Neapoli, melius est factum. Coronati Neapolitani fuerunt, nimirum etiam Puteolani, vulgo ex oppidis publice gratulabantur. Ineptum sane negotium et Graeculum, sed tamen fortunatum. Utrum igitur, si tum esset exstinctus, a bonis rebus an a malis discessisset? Certe a miseris. Non enim cum socero bellum gessisset, non imparatus arma sumpsisset, non domum reliquisset, non ex Italia fugisset, non exercitu amisso nudus in servorum ferrum et manus incidisset, non liberi defleti, non fortunae omnes a victoribus possiderentur. Qui si mortem tum obisset, in amplissimis fortunis occidisset, is propagatione vitae quot, quantas, quam incredibiles hausit calamitates! XXXVI. Haec morte effugiuntur, etiam si non evenerunt, tamen, quia possunt evenire: sed homines ea sibi accidere posse non cogitant. Metelli sperat sibi

quisque fortunam, proinde quasi aut plures fortunati sint quam infelices aut certi quidquam sit in rebus humanis aut sperare sit prudentius quam timere.

87. Sed hoc ipsum concedatur, bonis rebus homines morte privari: ergo etiam carere mortuos vitae commodis idque esse miserum? Certe ita dicant necesse est. An potest is, qui non est, re ulla carere? Triste enim est nomen ipsum carendi, quia subicitur haec vis: habuit, non habet, desiderat, requirit, indiget. Haec, opinor, incommoda sunt carentis. Caret oculis, odiosa caecitas: liberis, orbitas. Valet hoc in vivis, mortuorum autem non modo vitae commodis, sed ne vita quidem ipsa quisquam caret. De mortuis loquor, qui nulli sunt. Nos, qui sumus, num aut cornibus caremus aut pinnis? ecquis id dixerit? Certe nemo. Quid ita? Quia, quum id non habeas quod tibi nec usu nec natura sit aptum, non careas, etiam si sentias te non habere. 88. Hoc premendum etiam atque etiam est argumentum confirmato illo, de quo, si mortales animi sunt, dubitare non possumus, quin tantus interitus in morte sit, ut ne minima quidem suspicio sensus relinquatur: hoc igitur probe stabilito et fixo illud excutiendum est, ut sciatur quid sit carere, ne relinquatur aliquid erroris in verbo. Carere igitur hoc significat, egere eo, quod habere velis. Inest enim velle in carendo, nisi quum sic tamquam in febris dicitur alia quadam notione verbi. Dicitur enim alio modo etiam carere, quum aliquid non habeas et non habere te sentias, etiam si id facile patiare. [*Malo*] carere in morte non dicitur: nec enim esset dolendum: dicitur illud, bono carere, quod est malum. Sed ne vivus quidem bono caret, si eo non indiget, sed in vivo intelligi tamen potest regno te carere: dici autem hoc in te satis subtiliter non potest. posset in Tarquinio, quum regno esset expulsus: at in mortuo ne intelligi quidem. Carere enim sentientis est, nec sensus in mortuo, ne carere quidem igitur in mortuo est.

XXXVII. 89. Quamquam quid opus est in hoc philosophari, quum rem non magno opere philosophia egere videamus? Quotiens non modo doctores nostri, sed universi etiam exercitus ad non dubiam mortem concurrerunt!

Quae quidem si timeretur, non L. Brutus arcens eum reditu tyrannum, quem ipse expulerat, in proelio concidisset, non cum Latinis decertans pater Decius, cum Etruscis filius, cum Pyrrho nepos se hostium telis obiecissent, non uno bello pro patria cadentes Scipiones Hispania vidisset, Paulum et Geminum Cannae, Venusia Marcellum, Litana Albinum, Lucani Gracchum. Num quis horum miser hodie? Ne tum quidem post spiritum extremum: nec enim potest esse miser quisquam sensu perempto. 90. At id ipsur odiosum est, sine sensu esse. Odiosum, si id esset carere. Quum vero perspicuum sit nihil posse in eo esse, qui ipse non sit, quid potest esse in eo odiosum, qui nec careat nec sentiat? Quamquam hoc quidem nimis saepe, sed eo, quod in hoc inest omnis animi contractio ex metu mortis. Qui enim satis viderit, id quod est luce clarius, animo et corpore consumpto totoque animante deleto et facto interitu universo illud animal, quod fuerit, factum esse nihil, is plane perspiciet inter Hippocentaurum, qui numquam fuerit, et regem Agamemnonem nihil interesse, nec pluris nunc facere M. Camillum hoc civile bellum, quam ego vivo illo fecerim Romam captam. Cur igitur et Camillus doleret, si haec post trecentos et quinquaginta fere annos eventura putaret, et ego doleam, si ad decem milia annorum gentem aliquam urbe nostra posituram putem? Quia tanta caritas patriae est, ut eam non sensu nostro, sed salute ipsius metiamur.

XXXVIII. 91. Itaque non deterret sapientem mors, quae propter incertos casus cotidie imminet, propter brevitatem vitae numquam potest longe abesse, quo minus in omne tempus rei publicae suisque consulat, ut posteritatem ipsam, cuius sensum habiturus non sit, ad se putet pertinere. Quare licet etiam mortalem esse animam iudicantem aeterna moliri, non gloriae cupiditate, quam sensurus non sit, sed virtutis, quam necessario gloria, etiam si tu id non agas, consequatur. Natura vero se sic habet, ut, quo modo initium nobis rerum omnium ortus noster adferat, sic exitum mors: ut nihil pertinuit ad nos ante ortum, sic nihil post mortem pertinebit. In quo quid potest esse mali, quum

mors nec ad vivos pertineat nec ad mortuos? Alteri nulli sunt, alteros non attinget. 92. Quam qui leviolem faciunt, somni simillimam volunt esse, quasi vero quisquam ita nonaginta annos velit vivere, ut quum sexaginta confecerit, reliquos dormiat: ne sui quidem id velint, non modo ipse. Endymion vero, si fabulas audire volumus, ut nescio quando in Latmo obdormivit, qui est mons Cariae, nondum, opinor, est experrectus. Num igitur eum curare censes, quum Luna labore, a qua consopitus putatur, ut eum dormientem oscularetur? Quid curet autem, qui ne sentit quidem? Habes somnum imaginem mortis eamque cotidie induis. Et dubitas quin sensus in morte nullus sit, quum in eius simulacro videas esse nullum sensum?

XXXIX. 93. Pellantur ergo istae ineptiae paene aniles, ante tempus mori miserum esse. Quod tandem tempus? Naturaene? At ea quidem dedit usuram vitae tamquam pecuniae nulla praestituta die. Quid est igitur quod querare, si repetit, quum vult? Ea enim condicione acceperas. Iidem, si puer parvus occidit, aequo animo ferendam putant: si vero in cunis, ne querendum quidem. Atqui ab hoc acerbius exegit natura quod dederat. Nondum gustaverat, inquit, vitae suavitatem: hic autem iam sperabat magna, quibus frui coeperat. At id quidem in caeteris rebus melius putatur, aliquam partem quam nullam attingere: cur in vita secus? Quamquam non male ait Callimachus *multo saepius lacrimasse Priamum quam Troilum*. Eorum autem, qui exacta aetate moriuntur, fortuna laudatur. 94. Cur? nam, reor, nullis, si vita longior daretur, posset esse iucundior. Nihil enim est profecto homini prudentia dulcius, quam, ut caetera auferat, adfert certe senectus. Quae vero aetas longa est aut quid omnino homini longum? Nonne

*modo pueros, modo adolescentes, in cursu, a tergo
insequens,
nec opinantes assecuta est*

senectus? Sed quia ultra nihil habemus, hoc longum dicimus. Omnia ista, perinde ut cuique data sunt pro rata parte, ita aut longa aut brevia dicuntur. Apud Hypanim

fluvium, qui ab Europae parte in Pontum influit, Aristoteles ait bestiolas quasdam nasci, quae unum diem vivant. Ex his igitur hora octava quae mortua est, provecta aetate mortua est: quae vero occidente sole, decrepita, eo magis, si etiam solstitiali die. Confer nostram longissimam aetatem cum aeternitate, in eadem propemodum brevitate qua illae bestiolae reperiemur.

XL. 95. Contemnamus igitur omnes ineptias — quod enim levius huic levitati nomen imponam? — totamque vim bene vivendi in animi robore ac magnitudine et in omnium rerum humanarum contemptione ac despicientia et in omni virtute ponamus. Nam nunc quidem cogitationibus mollissimis effeminamur, ut, si ante mors adventet, quam Chaldaeorum promissa consecuti sumus, spoliati magnis quibusdam bonis, illusi destitutique videamur. 96. Quod si exspectando et desiderando pendemus animis, cruciamur, angimur, prohi di immortales! quam illud iter iucundum esse debet, quo confecto nulla reliqua cura, nulla sollicitudo futura sit! Quam me delectat Theramenes, quam elato animo est! Etsi enim flemus, quum legimus, tamen non miserabiliter vir clarus emoritur. Qui quum coniectus in carcerem triginta iussu tyrannorum venenum ut sitiens obduxisset, reliquum sic e poculo eiecit, ut id resonaret, quo sonitu reddito adridens: *Propino*, inquit, *hoc pulcro Critiae*, qui in eum fuerat taeterrimus. Graeci enim in convivii solent nominare cui poculum tradituri sint. Lusit vir egregius extremo spiritu, quum iam praecordiis conceptam mortem contineret, vereque ei, cui venenum praebiberat, mortem eam est auguratus, quae brevi consecuta est. 97. Quis hanc maximi animi aequitatem in ipsa morte laudaret, si mortem malum iudicaret? Vadit enim in eundem carcerem atque in eundem paucis post annis scyphum Socrates, eodem scelere iudicum quo tyrannorum Theramenes. Quae est igitur eius oratio, qua facit eum Plato usum apud iudices iam morte multatum?

XLI. 'Magna me' inquit 'spes tenet, iudices, bene mihi evenire, quod mittar ad mortem. Necesse est enim sit alterum de duobus, ut aut sensus omnino omnes mors

auferat aut in alium quemdam locum ex his locis morte migretur. Quam ob rem sive sensus exstinguitur morsque ei somno similis est, qui non numquam etiam sine visis somniorum placatissimam quietem adfert, di boni, quid lucri est emori! aut quam multi dies reperiri possunt, qui tali nocti anteponantur, cui si similis futura est perpetuitas omnis consequentis temporis, quis me beatior? 98. Sin vera sunt quae dicuntur, migrationem esse mortem in eas oras, quas qui e vita excesserunt incolunt, id multo iam beatius est. Tene, quum ab iis, qui se iudicum numero haberi volunt, evaseris, ad eos venire, qui vere iudices appellantur, Minoem, Rhadamanthum, Aeacum, Triptolemum, convenireque eos, qui iuste et cum fide vixerint! Haec peregrinatio medioeris vobis videri potest? Ut vero colloqui cum Orpheo, Musaeo, Homero, Hesiodo liceat, quanti tandem aestimatis? Equidem saepe emori, si fieri posset, vellem, ut ea, quae dico, mihi liceret invenire. Quanta delectatione autem adficerer, quum Palamedem, quum Aiace, quum alios iudicio iniquo circumventos convenirem! Temptarem etiam summi regis, qui maximas copias duxit ad Troiam, et Ulixi Sisypthique prudentiam, nec ob eam rem, quum haec exquirerem, sicut hic faciebam, capite damnarer! Ne vos quidem, iudices ii, qui me absolvistis, mortem timueritis. 99. Nec enim cuiquam bono mali quidquam evenire potest nec vivo nec mortuo, nec unquam eius res a dis immortalibus negligentur, nec mihi ipsi hoc accidit fortuito. Nec vero ego iis, a quibus accusatus aut a quibus condemnatus sum, habeo quod suscenseam, nisi quod mihi nocere se crediderunt.' Et haec quidem hoc modo: nihil autem melius extremo: 'Sed tempus est' inquit 'iam hinc abire me, ut moriar, vos, ut vitam agatis. Utrum autem sit melius di immortales sciunt: hominem quidem scire arbitror neminem.'

XLII. Ne ego haud paullo hunc animum malum quam eorum omnium fortunas, qui de hoc iudicaverunt. Etsi, quod praeter deos negat scire quemquam, id scit ipse, utrum sit melius: nam dixit ante: sed suum illud, nihil ut adfirmet, tenet ad extremum. 100. Nos autem teneamus, ut nihil censeamus esse malum, quod sit a natura datum omnibus,

intelligamusque, si mors malum sit, esse sempiternum malum. Nam vitae miseræ mors finis esse videtur: mors si est misera, finis esse nullus potest. Sed quid ego Socratem aut Theramenem, præstantes viros virtutis et sapientiæ gloria, commemoro, quum Lacedaemonius quidam, cuius ne nomen quidem proditum est, mortem tanto opere contempserit, ut, quum ad eam duceretur damnatus ab ephoris et esset vultu hilari atque laeto dixissetque ei quidam inimicus: *Contemnisme leges Lycurgi?* responderit: *Ego vero illi maximam gratiam habeo, qui me ea poena mulctaverit, quam sine mutatione et sine versura possem dissolvere.* O virum Sparta dignum! ut mihi quidem, qui tam magno animo fuerit, innocens damnatus esse videatur. 101. Tales innumerabiles nostra civitas tulit. Sed quid duces et principes nominem, quum legiones scribat Cato saepe alacres in eum locum profectas, unde redituras se non arbitrarentur? Pari animo Lacedaemonii in Thermopylis occiderunt, in quos Simonides:

*Dic, hospes, Sparta nos te hic vidisse iacentes,
Dum sanctis patriæ legibus obsequimur.*

Quid ille dux Leonidas dicit? *Prandete animo forti, Lacedaemonii: hodie apud inferos fortasse cenabimus.* — Fuit haec gens fortis, dum Lycurgi leges vigeant! — E quibus unus, quum Perses hostis in colloquio dixisset glorians: *Solem prae iaculorum multitudine et sagittarum non videbitis. In umbra igitur, inquit, pugnabimus.* 102. Viros commemoro: qualis tandem Lacaena? quæ quum filium in proelium misisset et interfectum audisset: *Idcirco, inquit, genueram, ut esset qui pro patria mortem non dubitaret occumbere.*

XLIII. Esto, fortes et duri Spartiatae, magnam habet vim rei publicæ disciplina. Quid? Cyrenaeum Theodorum, philosophum non ignobilem, nonne miramur? cui quum Lysimachus rex crucem minaretur: *Istis, quaeso, inquit, ista horribilia minitare purpuratis tuis: Theodori quidem nihil interest humine an sublime putescat.* Cuius hoc dicto admo-
neor, ut aliquid etiam de humatione et sepultura dicendum existimem, rem non difficilem, iis praesertim cognitis,

quæ de nihil sentiendo paullo ante dicta sunt. De qua Socrates quidem quid senserit apparet in eo libro, in quo moritur, de quo iam tam multa diximus. 103. Quum enim de immortalitate animorum disputavisset et iam moriendi tempus urgueret, rogatus a Critone quem ad modum sepeliri vellet: *Multam vero, inquit, operam, amici, frustra consumpsi. Critoni enim nostro non persuasi me hinc avolaturum neque mei quidquam relicturum. Verum tamen, Crito, si me adsequi potueris aut sicubi nactus eris, ut tibi videbitur, sepelito. Sed, mihi crede, nemo me vestrum, quum hinc excessero, consequetur.* Praeclare id quidem, qui et amico permisit et se ostenderit de hoc toto genere nihil laborare. 104. Durior Diogenes et is quidem idem sentiens, sed ut Cynicus asperius, proici se iussit inhumatum. Tum amici: *Volucrisne et feris? Minime vero, inquit, sed bacillum propter me quo abigam ponitote. Qui id poteris? illi, non enim senties. Quid igitur mihi ferarum laniatus oberit nihil sentienti?* Praeclare Anaxagoras, qui quum Lampsaci moreretur, quaerentibus amicis velletne Clazomienas in patriam, si quid ei accidisset, auferri: *Nihil necesse est, inquit, undique ad inferos tantundem viae est.* Totaque de ratione humationis unum tenendum est, ad corpus illam pertinere, sive occiderit animus sive vigeat. In corpore autem perspicuum est vel extincto animo vel elapso nullum residere sensum.

XLIV. 105. Sed plena errorum sunt omnia. Trahit Hectorem ad currum religatum Achilles: laecerari eum et sentire, credo, putat. Ergo hic ulciscitur, ut quidem sibi videtur. At illa sicut acerbissimam rem maeret:

*Vidi videre quod me passa aegerrime,
Hectorem curru quadriungo raptarier.*

Quem Hectorem aut quam diu ille erit Hector? Melius Accius et aliquando sapiens Achilles:

Immo enimvero corpus Priamo reddidi, Hectorem abstuli.

Non igitur Hectorem traxisti, sed corpus, quod fuerat Hectoris. 106. Ecce alius exoritur e terra, qui matrem dormire non sinat:

*Mater, te appello, quae curam somno suspensam levas,
Neque te mei miseret, surge et sepeli natum*

— Haec quum pressis et flebilibus modis, qui totis theatris maestitiam inferant, concinuntur, difficile est non eos, qui inhumati sint, miseros iudicare —

prius quam ferat

Volucresque

— metuit ne laceratis membris minus bene utatur, ne combustis non extimescit —

*Neu reliquias sic meas sieris denudatis ossibus
Per terram sanie delibutas foede dicebarier.*

— 107. Non intelligo quid metuat, quum tam bonos septenarios fundat ad tibiam. — Tenendum est igitur nihil eurandum esse post mortem, quum multi inimicos etiam mortuos poeniuntur. Exsecratur luculentis sane versibus apud Ennium Thyestes, primum ut naufragio pereat Atreus: durum noc sane: talis enim interitus non est sine gravi sensu: illa inania:

*Ipsae summis saxis fixus asperis, evisceratus,
Latere pendens, saxa spargens tabo, sanie et sanguine atro.*

Non ipsa saxa magis sensu omni vacabant quam ille 'latere pendens', cui se hic cruciatum censet optare. Quam essent dura, si sentiret, nulla sine sensu! Illud vero perquam inane:

*Neque sepulcrum quo recipiat habeat portum corporis,
Ubi remissa humana vita corpus requiescat matris.*

Vides quanto haec in errore versentur: portum esse corporis et requiescere in sepulero putat mortuum: magna culpa Pelopis, qui non erudierit filium nec docuerit quatenus esset quidque curandum.

XLV. 108. Sed quid singulorum opiniones animadvertam, nationum varios errores perspicere quum liceat? Condiunt Aegyptii mortuos et eos servant domi, Persae etiam cera circumlitos condunt, ut quam maxime permaneant diu-

turna corpora. Magorum mos est non humare corpora suorum, nisi a feris sint ante laniata. In Hyrcania plebs publicos alit canes, optimates domesticos: nobile autem genus canum illud scimus esse, sed pro sua quisque facultate parat a quibus lanietur, eamque optimam illi esse censent sepulturam. Per multa alia colligit Chrysippus, ut est in omni historia curiosus, sed ita tætra sunt quaedam, ut ea fugiat et reformidet oratio. Totus igitur hic locus est contemnendus in nobis, non negligendus in nostris, ita tamen, ut mortuorum corpora nihil sentire vivi sentiamus. 109. Quantum autem consuetudini famaеque dandum sit, id curent vivi, sed ita, ut intelligant nihil id ad mortuos pertinere.

Sed profecto mors tum acquissimo animo appetitur, quum suis se laudibus vita occidens consolari potest. Nemo parum diu vixit, qui virtutis perfectae perfecto functus est munere. Multa mihi ipsi ad mortem tempestiva fuerunt, quae utinam potuissem obire! Nihil enim iam acquirebatur, eumulata erant officia vitae, cum fortuna bella restabant. Qua re si ipsa ratio minus perficiet ut mortem negligere possimus: at vita acta perficiat ut satis superque vixisse videamur. Quamquam enim sensus aberit, tamen suis et propriis bonis laudis et gloriae, quamvis non sentiant, mortui non carent. Etsi enim nihil habet in se gloria cur expetatur, tamen virtutem tamquam umbra sequitur. XLVI. 110. Verum multitudinis iudicium de bonis si quando est, magis laudandum est quam illi ob eam rem beati. Non possum autem dicere, quoquo modo hoc accipietur, Lycurgum, Solonem legum et publicae disciplinae carere gloria: Themistoclem, Epaminondam bellicae virtutis. Ante enim Salamina ipsam Neptunus obruet quam Salaminii tropaei memoriam, priusque Boeotia Leuctra tollentur quam pugnae Leuctricae gloria. Multo autem tardius fama deseret Curium, Fabricium, Calatinum, duo Scipiones, duo Africanos, Maximum, Marcellum, Paullum, Catonem, Laelium, innumerabiles alios, quorum similitudinem aliquam qui adripuerit, non eam fama populari, sed vera bonorum laude metiens fidenti animo, si ita res feret, gradietur ad mortem, in qua aut summum bonum aut nullum malum esse cogno-

vimus. Secundis vero suis rebus volet etiam mori: non enim tam cumulus bonorum iucundus esse potest quam molesta decessio. 111. Hanc sententiam significare videtur Laconis illa vox, qui, quum Rhodius Diagoras, Olympionices nobilis, uno die duo suos filios victores Olympiae vidisset, accessit ad senem et gratulatus: *Morere, Diagora*, inquit: *non enim in caelum ascensurus es*. Magna haec et nimium fortasse Graeci putant vel tum potius putabant, isque, qui hoc Diagorae dixit, permagnum existimans tris Olympionicas una e domo prodire cunctari illum diutius in vita fortunae obiectum inutile putabat ipsi. Ego autem tibi quidem, quod satis esset, paucis verbis, ut mihi videbar, responderam. Concesseras enim nullo in malo mortuos esse, sed ob eam causam contendi, ut plura dicerem, quod in desiderio et luctu haec est consolatio maxima. Nostrum enim et nostra causa susceptum dolorem modice ferre debemus, ne nosmet ipsos amare videamur. Illa suspicio intolerabili dolore cruciat, si opinamur eos, quibus orbatii sumus, esse cum aliquo sensu in iis malis quibus vulgo opinantur. Hanc excutere opinionem mihi met volui radicatus, eoque fui fortasse longior.

XLVII. 112. A. Tu longior? Non mihi quidem. Prior enim pars orationis tuae faciebat ut mori cuperem, posterior ut modo non nollem, modo non laborarem: omni autem oratione illud certe perfectum est, ut mortem non ducerem in malis.

M. Num igitur etiam rhetorum epilogum desideramus? an hanc iam artem plane relinquimus?

A. Tu vero istam ne reliqueris, quam semper ornasti, et quidem iure: illa enim te, verum si loqui volumus, ornaverat. Sed quinam est iste epilogus? aveo enim audire quidquid est.

113. M. Deorum immortalium iudicia solent in scholis proferre de morte, nec vero ea fingere ipsi, sed Herodoto auctore aliisque pluribus. Primum Argiae sacerdotis Cleobis et Biton filii praedicantur. Nota fabula est. Quum enim illam ad solemne et statum sacrificium curru vehi ius esset, satis longe ab oppido ad fanum, morarenturque iumenta,

tunc iuvenes ii, quos modo nominavi, veste posita, corpora oleo perunxerunt, ad iugum accesserunt. Ita sacerdos advecta in fanum, quum currus esset ductus a filiis, precata a dea dicitur, ut id iis praemii daret pro pietate, quod maximum homini dari posset a deo, post epulatos cum matre adolescentes somno se dedisse, mane inventos esse mortuos. 114. Simili precatione Trophonius et Agamedes usi dicuntur: qui quum Apollini Delphis templum exaedificavissent, venerantes deum petiverunt mercedem non parvam quidem operis et laboris sui, nihil certi, sed quod esset optimum homini. Quibus Apollo se id daturum ostendit post eius diei diem tertium, qui ut illuxit, mortui sunt reperti. Iudicavisse deum dicunt et eum quidem deum, cui reliqui di concessissent ut praeter caeteros divinaret. XLVIII. Adfertur etiam de Sileno fabella quaedam, qui quum a Mida captus esset, hoc ei muneris pro sua missione dedisse scribitur: docuisse regem non nasci homini longe optimum esse, proximum autem quam primum mori. 115. Qua est sententia in Cresphonte usus Euripides:

*Nam nos decebat coetus celebrantes domum
Lugere, ubi esset aliquis in lucem editus,
Humanae vitae varia reputantes mala:
At, qui labores morte finisset graves,
Hunc omni amicos laude et laetitia exsequi.*

Simile quiddam est in consolatione Crantoris: ait enim Terinaeum quemdam Elysium, quum graviter filii mortem maereret, venisse in psychomantium quaerentem quae fuisset tantae calamitatis causa: huic in tabellis tris huius modi versiculos datos:

*Ignaris homines in vita mentibus errant:
Euthynous potitur fatorum numine leto.
Sic fuit utilis finire ipsique tibi que*

116. His et talibus auctoribus usi confirmant causam rebus a dis immortalibus iudicatam. Alcidas quidem, rhetor antiquus in primis nobilis, scripsit etiam laudationem mortis, quae constat ex enumeratione humanorum malorum.

Cui rationes eae, quae exquisitius a philosophis colliguntur, defuerunt, ubertas orationis non defuit. Clarae vero mortes pro patria appetitae non solum gloriosae rhetoribus, sed etiam beatae videri solent. Repetunt ab Erechtheo, cuius etiam filiae cupide mortem expeliverunt pro vita civium: Codrum, qui se in medios immisit hostes veste famulari, ne posset agnosci, si esset ornata regio, quod oraculum erat datum, si rex interfectus esset, victrices Athenas fore. Menoeceus non praetermittitur, qui item oraculo edito largitus est patriae suum sanguinem. Iphigenia Aulide duci se immolandam iubet, ut hostium eliciatur suo. Veniunt inde ad propiora. XLIX. Harmodius in ore [est] et Aristogiton, Lacedaemonius Leonidas, Thebanus Epaminondas viget. Nostros non norunt, quos enumerare magnum est: ita sunt multi, quibus videmus optabiles mortes fuisse cum gloria.

117. Quae quum ita sint, magna tamen eloquentia est utendum atque ita velut superiore e loco contionandum, ut homines mortem vel optare incipiant vel certe timere desistant. Nam si supremus ille dies non extinctionem, sed commutationem adfert loci, quid optabilius? sin autem perimit ac delet omnino, quid melius quam in mediis vitae laboribus obdormiscere et ita conniventem somno consopiri sempiterno? Quod si fiat, melior Ennii quam Solonis oratio. Hic enim noster:

*Nemo me lacrimis decoret, inquit, nec funera fletu
Faxit!*

At vero ille sapiens:

*Mors mea ne careat lacrimis: linquamus amictis
Maerorem, ut celebrent funera cum gemitu.*

118. Nos vero, si quid tale acciderit, ut a deo denunciatum videatur ut exeamus e vita, laeti et agentes gratias pareamus emittique nos e custodia et levare vinelis arbitremur, ut aut in aeternam et plane in nostram domum remigremus aut omni sensu molestiaeque careamus: sin autem nihil denunciabitur, eo tamen simus animo, ut horribilem illum diem aliis, nobis faustum putemus nihilque in malis ducamus

quod sit vel a dis immortalibus vel a natura parente omnium constitutum. Non enim temere nec fortuito sati et creati sumus, sed profecto fuit quaedam vis quae generi consuleret humano nec id gigneret aut aleret quod quum exanclavisset omnes labores, tum incideret in mortis malum sempiternum: portum potius paratum nobis et perfugium putemus. 119. Quo utinam velis passis pervehi liceat! Sin reflantibus ventis reiciemur, tamen eodem paullo tardius referamur necesse est. Quod autem omnibus necesse est, idne miserum esse uni potest? Habes epilogum, ne quid praetermissum aut relictum putes.

A. Ego vero, et quidem fecit etiam iste me epilogus firmiorem.

M. Optime, inquam. Sed nunc quidem valetudini tribuamus aliquid, cras autem et quot dies erimus in Tusculano, agamus haec et ea potissimum, quae levationem habeant aegritudinum, formidinum, cupiditatum, qui omni e philosophia est fructus uberrimus.

M. TULLII CICERONIS TUSCULANARUM DISPUTATIONUM

AD M. BRUTUM

LIBER SECUNDUS

DE TOLERANDO DOLORE.

ARGUMENTUM.

Post cohortationem ad philosophiam diligenter colendam et Latini illustrandam litteris, cap. 1—3., sermo in Tusculano de dolore tolerando institutus exponitur. Is ducitur ab exordio de philosophiae laudibus, et auditoris sententia de malorum finibus in dolore ponendis hoc maxime argumento refellitur, quod dedecus quam dolor maius sit malum, cap. 5. Deinde docetur omnino ne malum quidem esse dolorem. In quo primum multorum philosophorum im-

becillitatem demonstrat. Aristippum enim Socraticum non dubitasse dolorem summum malum dicere, quem Epicurus secutus sit, Hieronymum autem Rhodium summum bonum posuisse in vacuitate doloris. Caeteros praeter Zenonem, Aristonem, Pyrrhonem, malum putasse. Poetas quoque ab hac opinione non abesse, quod inducant summos homines in acutis doloribus non viriliter lamentantes, cap. 6—12. Contortas vero esse eas rationes, quibus in frangendis his opinionibus utantur Stoici, eosque definire aliis verbis dolorem, non tollere. Verum igitur hoc esse, dolorem opprimendum esse patientia et fortitudine, idque parum exercitatione fieri et consuetudine, cap. 13—17., partim ratione et sapientia, in quo nihil profici docet ratione Epicuri, longum dolorem levem, gravem autem brevem esse censentis, cap. 18. 19. Itaque primum oportere hoc sibi quemque persuadere, nihil honestius esse ac laudabilius, ne optabilius quidem quam ferre dolorem: deinde sibi ipsum imperare. Nam quoniam animus sit in partes tributus, alteram rationis participem, alteram expertem, illam huic imperare, tamquam bonum militem admonitu revocandum esse ad dignitatem, cap. 20. 21. Intentionem etiam adhibendam esse, cuius, ut in corpore, sic in animo magna vis sit, cap. 22. 23. Contendendo etiam levare omnem laborem doloremque, cap. 24. Illud denique proponendum animo, amplitudinem animi, quae maxime emineat contemptendis doloribus, unam esse omnium rerum pulcherrimam, cap. 25. 26. Nitendum vero esse, ut aequabilis sit in omni dolore ferendo patientia, cap. 27.

I. 1. Neoptolemus quidem apud Ennium 'philosophari sibi' ait 'necesse esse, sed paucis: nam omnino haud placere.' Ego autem, Brute, necesse mihi quidem esse arbitror philosophari: nam quid possum, praesertim nihil agens, agere melius? sed non paucis, ut ille. Difficile est enim in philosophia pauca esse ei nota, cui non sint aut pleraque aut omnia. Nam nec pauca nisi e multis eligi possunt nec, qui pauca perceperit, non idem reliqua eodem studio persequetur. 2. Sed tamen in vita occupata atque, ut Neoptolemi tum erat, militari pauca ipsa multum saepe prosunt et ferunt fructus, si non tantos, quanti ex universa philosophia percipi possunt, tamen eos, quibus aliqua ex parte interdum aut cupiditate aut aegritudine aut metu liberemur. Velut ex ea disputatione, quae mihi nuper habita est in Tusculano, magna videbatur mortis effecta contemptio

quae non minimum valet ad animum metu liberandum. Nam qui id, quod vitari non potest, metuit, is vivere animo quieto nullo modo potest: sed qui, non modo quia necesse est mori, verum etiam quia nihil habet mors quod sit horrendum, mortem non timet, magnum is sibi praesidium ad beatam vitam comparat. 3. Quamquam non sumus ignari multos studioso contra esse dicturos, quod vitare nullo modo potuimus, nisi nihil omnino scriberemus. Etenim si orationes, quas nos multitudinis iudicio probari volebamus — popularis est enim illa facultas et effectus eloquentiae est audientium approbatio — sed si reperiebantur non nulli qui nihil laudarent nisi quod se imitari posse confiderent, quemque sperandi sibi, eundem bene dicendi finem proponerent, et, quum obruerentur copia sententiarum atque verborum, ieiunitatem et famem se malle quam ubertatem et copiam dicerent, unde erat exortum genus Atticorum iis ipsis, qui id sequi se profitebantur, ignotum, qui iam contuerunt paene ab ipso foro irrisi, 4. quid futurum putamus, quum adiutore populo, quo utebamur antea, nunc minime nos uti posse videamus? Est enim philosophia paucis contenta iudicibus, multitudinem consulto ipsa fugiens eique ipsi et suspecta et invisae, ut, vel si quis universam velit vituperare, secundo id populo facere possit, vel si in eam, quam nos maxime sequimur, conetur invadere, magna habere possit auxilia a reliquorum philosophorum disciplinis. II. Nos autem universae philosophiae vituperatoribus respondimus in Hortensio, pro Academia autem quae dicenda essent satis accurate in Academicis quattuor libris explicata arbitramur, sed tamen tantum abest ut scribi contra nos nolimus, ut id etiam maxime optemus. In ipsa enim Graecia philosophia tanto in honore numquam fuisset, nisi doctissimorum contentione dissensionibusque vigeret.

5. Quam ob rem hortor omnes, qui facere id possunt, ut huius quoque generis laudem iam languenti Graeciae eripiant et transferant in hanc urbem, sicut reliquas omnes, quae quidem erant expetendae, studio atque industria sua maiores nostri transtulerunt. Atque oratorum quidem laus ita ducta ab humili venit ad summum, ut iam, quod natura

fert in omnibus fere rebus, senescat brevique tempore ad nihilum ventura videatur, philosophia nascatur Latinis quidem litteris ex his temporibus eamque nos adiuvemus, nosque ipsos redargui refellique patiamur. Quod si ii ferunt animo iniquo, qui certis quibusdam destinatisque sententiis quasi addicti et consecrati sunt eaque necessitate constricti, ut, etiam quae non probare soleant, ea cogantur constantiae causa defendere, nos, qui sequimur probabilia nec ultra quam id, quod veri simile occurrit, progredi possumus, et refellere sine pertinacia et refelli sine iracundia parati sumus.

6. Quod si haec studia traducta erunt ad nostros, ne bibliothecis quidem Graecis egebimus, in quibus multitudo infinita librorum propter eorum est multitudinem, qui scripserunt. Eadem enim dicuntur a multis, ex quo libris omnia refererunt. Quod accidet etiam nostris, si ad haec studia plures confluerint. Sed eos, si possumus, excitemus, qui liberaliter eruditi adhibita etiam disserendi elegantia ratione et via philosophantur. III. 7. Est enim quoddam genus eorum, qui se philosophos appellari volunt, quorum dicuntur esse Latini sane multi libri, quos non contemno equidem, quippe quos numquam legerim, sed quia profiterentur ipsi illi, qui eos scribunt, se neque distincte neque distribute neque eleganter neque ornate scribere, lectionem sine ulla delectatione negligo. Quid enim dicant et quid sentiant ii, qui sunt ab ea disciplina, nemo ne mediocriter quidem doctus ignorat. Quam ob rem, quoniam quem ad modum dicant ipsi non laborant, cur legendi sint nisi ipsi inter se, qui idem sentiunt, non intelligo. 8. Nam, ut Platonem reliquosque Socraticos et deinceps eos, qui ab his profecti sunt, legunt omnes, etiam qui illa aut non approbant aut non studiosissime consecretantur, Epicurum autem et Metrodorum non fere praeter suos quisquam in manus sumit, sic hos Latinos ii soli legunt, qui illa recte dici putant. Nobis autem videtur, quidquid litteris mandetur, id commendari omnium eruditorum lectioni decere. Nec, si id ipsi minus consequi possumus, ideo minus id ita faciendum esse sentimus. 9. Itaque mihi semper Peripateticorum

Academiaeque consuetudo de omnibus rebus in contrarias partes disserendi non ob eam causam solum placuit, quod aliter non posset quid in quaque re veri simile esset inveniri, sed etiam quod esset ea maxima dicendi exercitatio. Qua princeps usus est Aristoteles, deinde eum qui secuti sunt. Nostra autem memoria Philo, quem nos frequenter audivimus, instituit alio tempore rhetorum praecepta tradere, alio philosophorum: ad quam nos consuetudinem a familiaribus nostris adducti, in Tusculano, quod datum est temporis nobis, in eo consumpsimus. Itaque quum ante meridiem dictioni operam dedissemus, sicut pridie feceramus, post meridiem in Academiam descendimus. In qua disputationem habitam non quasi narrantes exponimus, sed eisdem fere verbis, ut actum disputatumque est.

IV. 10. Est igitur ambulantiibus ad hunc modum sermo ille nobis institutus et a tali quodam ductus exordio:

A. Dici non potest quam sim hesternae disputatione tua delectatus vel potius adiutus. Etsi enim mihi sum conscius numquam me nimis vitae cupidum fuisse, tamen interdum obiciebatur animo metus quidam et dolor cogitanti fore aliquando finem huius lucis et amissionem omnium vitae commodorum. Hoc genere molestiae sic, mihi crede, sum liberatus, ut nihil minus curandum putem.

11. M. Minime mirum id quidem. Nam efficit hoc philosophia, medetur animis, inanes sollicitudines detrahit, cupiditatibus liberat, pellit timores. Sed haec eius vis non idem potest apud omnes: tum valet multum, quum est idoneam complexa naturam. 'Fortes' enim non modo 'fortuna adiuvat', ut est in veteri proverbio, sed multo magis ratio, quae quibusdam quasi praeceptis confirmat vim fortitudinis. Te natura excelsum quemdam videlicet et altum et humana despicientem genuit, itaque facile in animo forti contra mortem habita insedit oratio. Sed haec eadem num censes apud eos ipsos valere nisi admodum paucos, a quibus inventa, disputata, conscripta sunt? Quotus enim quisque philosophorum invenitur qui sit ita moratus, ita animo ac vita constitutus, ut ratio postulat? qui disciplinam suam non ostentationem scientiae, sed legem vitae putet? qui ob-

temperet ipse sibi et decretis suis pareat? 12. Videre licet alios tanta levitate et iactatione, ut iis fuerit non didicisse melius, alios pecuniae cupidos, gloriae non nullos, multos libidinum servos, ut cum eorum vita mirabiliter pugnet oratio. Quod quidem mihi videtur esse turpissimum. Ut enim si grammaticum se professus quispiam barbare loquatur aut si absurde canat is, qui se haberi velit musicum, hoc turpius sit, quod in eo ipso peccet, cuius profiteatur scientiam, sic philosophus in vitae ratione peccans hoc turpius est, quod in officio, cuius magister esse vult, labitur artemque vitae professus delinquit in vita.

V. A. Nonne verendum est igitur, si est ita, ut dicis, ne philosophiam falsa gloria exornes? Quod est enim maius argumentum nihil eam prodesse quam quosdam perfectos philosophos turpiter vivere?

13. M. Nullum vero id quidem argumentum est. Nam ut agri non omnes frugiferi sunt, qui coluntur, falsumque illud Accii:

*Probae etsi in segetem sunt deteriorem datae
Fruges, tamen ipsae suapte natura enitent,*

sic animi non omnes culti fructum ferunt. Atque, ut in eodem simili verser, ut ager quamvis fertilis sine cultura fructuosus esse non potest, sic sine doctrina animus. Ita est utraque res sine altera debilis. Cultura autem animi philosophia est: haec extrahit vitia radicibus et praeparat animos ad satus accipiendos eaque mandat iis et, ut ita dicam, serit, quae adulta fructus uberrimos ferant. Agamus igitur, ut coepimus. Dic, si vis, de quo disputari velis.

14. A. Dolorem existimo maximum malorum omnium.

M. Etiamne maius quam dedecus?

A. Non audeo id dicere quidem et me pudet tam cito de sententia esse deiectum.

M. Magis esset pudendum, si in sententia permaneres. Quid enim minus est dignum quam tibi peius quidquam videri dedecore, flagitio, turpitudine, quae ut effugias, quis est non modo non recusandus, sed non ultro appetendus, subeundus, excipiendus dolor?

A. Ita prorsus existimo. Qua re ne sit sane summum malum dolor, malum certe est.

M. Videsne igitur quantum breviter admonitus de doloris terrore deieceris?

15. A. Video plane, sed plus desidero.

M. Experiar equidem, sed magna res est, animoque mihi opus est non repugnante.

A. Habebis id quidem. Ut enim heri feci, sic nunc rationem quo ea me cumque ducet sequar.

VI. M. Primum igitur de imbecillitate multorum et de variis disciplinis philosophorum loquar, quorum princeps et auctoritate et antiquitate, Socraticus Aristippus, non dubitavit summum malum dolorem dicere. Deinde ad hanc enervatam muliebremque sententiam satis docilem se Epicurus praebuit. Hunc post Rhodius Hieronymus vacare dolore summum bonum dixit: tantum in dolore duxit mali. Caeteri praeter Zenonem, Aristonem, Pyrrhonem idem fere quod modo tu: malum illud quidem, sed alia peiora. 16. Ergo id, quod natura ipsa et quaedam generosa virtus statim respuit, ne scilicet dolorem summum malum diceres oppositoque dedecore sententia depellerere, in eo magistra vitae philosophia tot saecula permanet. Quod huic officium, quae laus, quod decus erit tanti quod adipisci cum dolore corporis velit, qui dolorem summum malum sibi esse persuaserit? Quam porro quis ignominiam, quam turpitudinem non pertulerit, ut effugiat dolorem, si id summum malum esse decreverit? Quis autem non miser non modo tunc, quum premetur summis doloribus, si in his est summum malum, sed etiam quum sciet id sibi posse evenire? et quis est cui non possit? Ita fit ut omnino nemo esse possit beatus. 17. Metrodorus quidem perfecte eum beatum putat, cui corpus bene constitutum sit et exploratum ita semper fore. Quis autem est iste cui id exploratum possit esse?

VII. Epicurus vero ea dicit, ut mihi quidem risu captare videatur. Adfirmat enim quodam loco, 'si uratur sapiens, si crucietur', exspectas fortasse dum dicat, 'patietur, perferet, non succumbet', magna mehercule laus et eo ipso,

per quem iuravi, Hercule digna, sed Epicuro, homini aspero et duro, non est hoc satis: in Phalaridis tauro si erit, dicet: 'Quam suave est, quam hoc non curo!' Suave etiam? an parum est, si non amarum? At id quidem illi ipsi, qui dolorem malum esse negant, non solent dicere, cuiquam suave esse cruciari: asperum, difficile, odiosum, contra naturam dicunt, nec tamen malum. Hic, qui solum hoc malum dicit et malorum omnium extremum, sapientem censet id suave dicturum. 18. Ego a te non postulo, ut dolorem eisdem verbis adficias, quibus Epicurus [voluptatem], homo, ut scis, voluptarius. Ille dixerit sane idem in Phalaridis tauro, quod, si esset in lectulo: ego tantam vim non tribuo sapientiae contra dolorem. Sit fortis in perferendo, officio satis est: ut laetetur etiam, non postulo. Tristis enim res est sine dubio, aspera, amara, inimica naturae, ad patientiam tolerandumque difficilis. 19. Aspice Philoctetam: cui concedendum est gementi: ipsum enim Herculem viderat in Oeta magnitudine dolorum eiulantem. Nihil igitur hunc virum sagittae, quas ab Hercule acceperat, tum consolantur, quum

*E viperino morsu venae viscerum
Veneno inbutae tuetros cruciatus cient.*

Itaque exclamat auxilium expetens, mori cupiens:

*Heu! quis saisis fluctibus mandet
Me ex sublimo vertice saxi?
Iam iam absumor: conficit animam
Vis vulneris, ulceris aestus.*

Difficile dictu videtur eum non in malo esse et magno quidem, qui ita clamare cogatur.

VIII. 20. Sed videamus Herculem ipsum, qui tum dolore frangebatur, quum immortalitatem ipsa morte quaerebat. Quas hic voces apud Sophoclem in Trachiniis edit: cui quum Deianira sanguine Centauri tinctam tunicam induisset inhaesissetque ea visceribus, ait ille:

*O multa dictu gravia, perpessu aspera,
Quae corpore exanclata atque animo pertuli.*

*Nec mihi Iunonis terror implacabilis
Nec tantum invexit tristis Eurystheus mali,
Quantum una vecors Oenei partu edita.* 5
*Haec me irretivit veste furiali inscium,
Quae lateri inhaerens morsu lacerat viscera
Urguensque graviter pulmonum haurit spiritus:
Iam decolorem sanguinem omnem exarbuil.* 10
*Sic corpus clade horribili absumptum exclabuit:
Ipse illigatus peste interemor textili.*

*Hos non hostilis dextra, non Terra edita
Moles Gigantum, non bisformato impetu
Centaurus ictus corpori inflicxit meo,
Non Graia vis, non barbara ulla immanitas,* 15
*Non saeva terris gens relegata ultimis,
Quas peragrans undique omnem esferitatem expuli:
Sed feminea vir, feminea interemor manu.*

IX. *O nate, vere hoc nomen usurpa patri,
Ne me occidente matris superet caritas.* 20
*Huc adripe ad me manibus abstractam piis.
Iam cernam mene an illam potiorem putes.*

21. *Perge, aude, nate, illacrima patris pestibus,
Miserere! Gentes nostras sebtunt miseras.* 25
*Heu! virginalem me ore ploratum edere,
Quem vidit nemo ulli ingemescentem malo!
Ecfeminata virtus adflicta occidit.*

*Accede, nate, adsiste, miserandum aspice
Eviscerati corpus laceratum patris!* 30
*Videte, cuncti, tuque, caelestum sator,
Iace, obsecro, in me vim coruscant fulminis,
Nunc, nunc dolorum anxiferi torquent vertices,
Nunc serpit ardor. O ante victrices manus,*

22. *O pectora, o terga, o lacertorum tori!* 35
*Vestrone pressu quondam Nemeaeus leo
Frendens efflavit graviter extremum halitum?
Haec dextra Lernam, taetra maclata excetra,
Pacavit, haec bicorpoream adflicxit manum,
Erymanthiam haec vastificam abiecit beluam,
Haec e Tartarea tenebrica abstractum plaga* 40

Tricipitem eduxit Hydra generatum Canem:
Haec interemit tortu multiplicabili
Draconem auriferam obtutu adservantem arborem:
Multa alia victrix nostra lustravit manus,
Nec quisquam e nostris spolia cepit laudibus. 45

Possumusne nos contemnere dolorem, quum ipsum Herculem tam intoleranter dolere videamus?

X. 23. Veniat Aeschylus, non poeta solum, sed etiam Pythagoreus: sic enim accepimus. Quo modo fert apud eum Prometheus dolorem, quem excipit ob furtum Lemnium,

Unde ignis cluet mortalibus clam
Divisus: eum doctus Prometheus
Clepsisse dolo poenasque Iovi
Fato expendisse supremo.

Has igitur poenas pendens, adfixus ad Caucasum, dicit haec:

Titanum suboles, socia nostri sanguinis,
Generata Caelo, aspiciate religatum asperis
Vinctumque saxis, navem ut horrisono freto
Noctem paventes timidi adnectunt navitae.
Saturnius me sic infixit Iuppiter,
Iovisque numen Mulciberi ascivit manus.
Hos ille cuneos fabrica crudeli inserens,
Perrupit artus: qua miser sollertia
Transverberatus castrum hoc Furiarum incolo.

24. *Iam tertio me quoque funesto die* 10

Tristi advolatu aduncis lacerans unguibus
Iovis satelles pastu dilaniat fero.
Tum iecore opimo farta et satiata adfatim,
Clangorem fundit vastum et sublime avolans
Pinnata cauda nostrum adulat sanguinem.
Quum vero adesum inflatu renovatum est iecur,
Tum rursus taetros avida se ad pastus refert.

Sic hunc custodem maestis cruciatus alo,
Qui me peremni vivum foedat miseria.
Namque, ut videtis, vinculis constrictus Iovis,
Arcere nequeo diram volucrem u pectore. 20

25. *Sic me ipse viduus pestes excipio anxias,*

Amore mortis terminum anquirens mali:
Sed longe a leto numine aspellor Iovis.
Atque haec vetusta saeculis glomerata horridis 25
Luctifica clades nostro infixata est corpori,
Ex quo liquatae solis ardore excidunt
Guttae, quae saxa adsidue instillant Caucasi.

XI. Vix igitur posse videmur ita adfectum non miserum dicere et, si hunc miserum, certe dolorem malum.

26. A. Tu quidem adhuc meam causam agis. Sed hoc mox video. Interea unde isti versus? Non enim agnosco.

M. Dicam hercle. Etenim recte requiris. Videsne abundare me otio?

A. Quid tum?

M. Fuisti saepe, credo, quum Athenis esses, in scholis philosophorum.

A. Vero ac libenter quidem.

M. Animadvertebas igitur, etsi tum nemo erat admodum copiosus, verum tamen versus ab his admisceri orationi.

A. Ac multos quidem a Dionysio Stoico.

M. Probe dicis. Sed is quasi dictata, nullo delectu, nulla elegantia, Philo et proprium numerum et lecta poemata et loco adiungebat. Itaque postquam adamavi hanc quasi senilem declamationem, studiose equidem utor nostris poetis, sed, sicubi illi defecerunt, verti non nulla de Graecis, ne quo ornamento in hoc genere disputationis careret Latina oratio. 27. Sed videsne poetae quid mali adferant? Lamentantes inducunt fortissimos viros, molliunt animos nostros, ita sunt deinde dulces, ut non legantur modo, sed etiam ediscantur. Sic ad malam domesticam disciplinam vitamque umbratilem et delicatam quum accesserunt etiam poetae, nervos omnes virtutis elidunt. Recte igitur a Platone efficiuntur ex ea civitate, quam finxit ille quum optimos mores et optimum rei publicae statum exquireret. At vero nos, docti scilicet a Graecia, haec et a pueritia legimus et discimus, hanc eruditionem liberalem et doctrinam putamus.

XII. 28. Sed quid poetis irascimur? Virtutis magistri,

philosophi, inventi sunt qui summum malum dolorem dicerent. At tu, adolescens, quum id tibi paullo ante dixisses videri, rogatus a me etiamne maius quam dedecus, verbo de sententia destitisti. Roga hoc idem Epicurum, maius dicet esse malum mediocrem dolorem quam maximum dedecus: in ipso enim dedecore mali nihil esse, nisi sequantur dolores. Quis igitur Epicurum sequitur dolor, quum hoc ipsum dicit, summum malum esse dolorem, quo dedecus maius a philosopho nullum exspecto? Qua re satis mihi dedisti, quum respondisti maius tibi videri malum dedecus quam dolorem. Hoc ipsum enim si tenebis, intelliges quam sit obsistendum dolori, nec tam quaerendum est dolor malumne sit quam firmandus animus ad dolorem ferendum. 29. Concludunt ratiunculas Stoici cur non sit malum, quasi de verbo, non de re laboretur. — Quid me decipis, Zeno? Nam quum id, quod mihi horribile videtur, tu omnino malum negas esse, capior et scire cupio quo modo id, quod ego miserimum existimem, ne malum quidem sit. — Nihil est, inquit, malum, nisi quod turpe atque vitiosum est. — Ad ineptias redis. Illud enim, quod me angebat, non eximis. Scio dolorem non esse nequitiam: desine id me docere: hoc doce, doleam necne doleam nihil interesse. — Numquam quidquam, inquit, ad beate quidem vivendum, quod est in una virtute positum, sed est tamen reiiciendum. Cur? Asperum est, contra naturam, difficile perpessu, triste, durum.

XIII. 30. Haec est copia verborum, quod omnes uno verbo malum appellamus, id tot modis posse dicere. Definis tu mihi, non tollis dolorem, quum dicis asperum, contra naturam, vix quod ferri tolerarique possit, nec mentiris, sed re succumbere non oportebat, verbis gloriabundum. Nihil bonum nisi quod honestum, nihil malum nisi quod turpe: optare hoc quidem est, non docere. Illud et melius et verius, omnia, quae natura aspernetur, in malis esse: quae asciscat, in bonis. Hoc posito et verborum concertatione sublata tantum tamen excellet illud, quod recte amplexantur isti, quod honestum, quod rectum, quod decorum appellamus, quod idem interdum virtutis nomine amplecti-

mur, ut omnia praeterea, quae bona corporis et fortunae putantur, perexigua et minuta videantur, ne malum quidem ullum nec, si in unum locum collata omnia sint, cum turpitudinis malo comparanda. 31. Qua re si, ut initio concessisti, turpitudine peius est quam dolor, nihil est plane dolor. Nam dum tibi turpe nec dignum viro videbitur gemere, eululare, lamentari, frangi, debilitari dolore, dum honestas, dum dignitas, dum decus aderit, tuque in ea intuens te continebis, cedet profecto virtuti dolor et animi inductione languescet. Aut enim nulla virtus est aut contemnendus omnis dolor. Prudentiamne vis esse, sine qua ne intelligi quidem ulla virtus potest? Quid ergo? ea patietur te quidquam facere nihil proficientem et laborantem, an temperantia sinet te immoderate facere quidquam, an coll iustitia poterit ab homine propter vim doloris enunciante commissa, prudente conscius, multa officia relinquente? 32. Quid? fortitudini comitibusque eius, magnitudini animi, gravitati, patientiae, rerum humanarum despicientiae quo modo respondebis? Afflictusne et iacens et lamentabili voce deplorans audieris: 'O virum fortem?' Te vero ita adfectum ne virum quidem quisquam dixerit. Amittenda igitur fortitudo est aut sepeliendus dolor.

XIV. Eequid scis igitur, si quid de Corinthiis tuis amiseris, posse habere te reliquam supellectilem salvam, virtutem autem si unam amiseris, etsi amitti non potest virtus, sed si unam confessus fueris te non habere, nullam esse te habiturum? 33. Num igitur fortem virum, num magno animo, num patientem, num gravem, num humana contemnentem potes dicere aut Philoctetam illum: a te enim malo discedere —, sed ille certe non fortis, qui iacet

in tecto humido,

*Quod eiulatu, questu, gemitu, fremitibus
Resonando mutum flebiles voces refert.*

Non ego dolorem dolorem esse nego: cur enim fortitudo desideraretur? sed eum opprimi dico patientia, si modo est aliqua patientia: si nulla est, quid exornamus philosophiam aut quid eius nomine gloriosi sumus? Pungit

dolor, vel fodiat sane: si nudus es, da iugulum: sin tectus Vulcaniis armis, id est, fortitudine, resiste. Haec enim te, nisi ita facies, custos dignitatis relinquet et deseret. 34. Cre-tum quidem leges, quas sive Iuppiter sive Minos sanxit de Iovis quidem sententia, ut poëtae ferunt, itemque Lycurgi laboribus erudiunt inventutem, venando currendo, esu-riendo sitiendo, algendo aestuando. Spartae vero pueri ad aram sic verberibus accipiuntur, ut multus e visceribus sanguis exeat, non numquam etiam, ut, quum ibi essem, audiebam, ad necem: quorum non modo nemo exclamavit umquam, sed ne ingemuit quidem. Quid ergo? hoc pueri possunt, viri non poterunt? et mos valet, ratio non valebit?

XV. 35. Interest aliquid inter laborem et dolorem. Sunt finitima omnino, sed tamen differt aliquid. Labor est functio quaedam vel animi vel corporis gravioris operis et muneris, dolor autem motus asper in corpore, alienus a sensibus. Haec duo Graeci illi, quorum copiosior est lingua quam nostra, uno nomine appellant. Itaque industrios homines illi studiosos vel potius amantes doloris appellant, nos commodius laboriosos. Aliud est enim laborare, aliud dolere. O verborum inops interdum, quibus abundare te semper putas, Graecia! Aliud, inquam, est dolere, aliud laborare. Quum varices secabantur C. Mario, dolebat: quum aestu magno ducebat agmen, laborabat. Est inter haec quaedam tamen similitudo: consuetudo enim laborum per-pressionem dolorum efficit faciliorem. 36. Itaque illi, qui Graeciae formam rerum publicarum dederunt, corpora iuvenum firmari labore voluerunt. Quod Spartiatae etiam in feminas transtulerunt, quae caeteris in urbibus mollissimo cultu 'parietum umbris occuluntur.' Illi autem voluerunt nihil horum simile esse

*apud Lacaenas virgines,
Quibus magis palaestra Eurota, sol, pulvis, labor,
Militia studio est quam fertilitas barbara.*

Ergo his laboriosis exercitationibus et dolor intercurrit non numquam, impelluntur, feriuntur, abiiciuntur, cadunt, et ipse labor quasi callum quoddam obducit dolori.

XVI. 37. Militia vero — nostram dico, non Spartiatarum, quorum procedit agmen ad tibiam nec adhibetur ulla sine anapaestis pedibus hortatio —, nostri exercitus primum unde nomen habeant vides, deinde qui labor quantus agminis, ferre plus dimidiati mensis cibaria, ferre si quid ad usum velint, ferre vallum. Nam scutum, gladium, galeam in onere nostri milites non plus numerant quam humeros, lacertos, manus. Arma enim membra militis esse dicunt. Quae quidem ita geruntur apte, ut, si usus ferat, abiectis oneribus, expeditis armis ut membris pugnare possint. Quid? exercitatio legionum, quid? ille cursus, consursus, clamor quanti laboris est! Ex hoc ille animus in proeliis paratus ad vulnera. Adduc pari animo inexercitatum militem, mulier videbitur. 38. Cur tantum interest inter novum et veterem exercitum quantum experti sumus? Aetas tironum plerumque melior, sed ferre laborem, contemnere vulnus consuetudo docet. Quin etiam videmus ex acie efferri saepe saucios et quidem rudem illum et inexercitatum quamvis levi ictu ploratus turpissimos edere: at vero ille exercitatus et vetus ob eamque rem fortior, medicum modo requirens a quo obligetur:

O Patricoles, inquit, ad vos adveniens, auxilium et vestras manus

Peto, prius quam oppeto malam pestem mandatam hostili manu.

*Neque sanguis ullo potis est pacto profluens consistere,
Si qui sapientia magis vestra mors devitari potest.*

*Namque Aesculapi liberorum saucii opplent porticus:
Non potest accedi*

P. Certe Eurypylos hic quidem est.

Hominem exercitum, ubi tantum luctus continuatur! XVII. 39. Vide quam non flebiliter respondeat, rationem etiam adferat cur aequo animo sibi ferendum sit:

*E. Qui alteri exitum parat,
Eum scire oportet sibi paratam pestem ut participet parem.*

Abducet Patricoles, credo, ut collocet in cubili, ut vulnus

obliget. Si quidem homo esset, sed nihil vidi minus. Quærit enim quid actum sit:

*P. Eloquere, eloquere, res Argivum proelio ut se sustinet.
F. Non potest ecfari tantum dictis, quantum factis suppetit
Laboris.*

Quiesce igitur et vulnus alliga. Etiam si Eurypylos posset, non posset Aesopus.

*E. Ubi fortuna Hectoris nostram acrem aciem inclinam
tam . . .*

et caetera explicat in dolore. Sic est enim intemperans militaris in forti viro gloria. Ergo haec veteranus miles facere poterit, doctus vir sapiensque non poterit? Ille vero melius ac non paullo quidem. 40. Sed adhuc de consuetudine exercitationis loquor, nondum de ratione et sapientia. Aniculae saepe in diem biduum aut triduum ferunt. Subduc cibum unum diem athletae, Iovem Olympium, eum ipsum, cui se exercebit, implorabit, ferre non posse clamabit. Consuetudinis magna vis est. Pernoctant venatores in nive: in montibus uri se patiuntur † inde pugiles caestibus contusi ne ingemescunt quidem. 41. Sed quid hos, quibus Olympiorum victoria consulatus ille antiquus videtur? gladiatores, aut perditii homines aut barbari, quas plagas perferunt! quo modo illi, qui bene instituti sunt, accipere plagam malunt quam turpiter vitare! quam saepe apparet nihil eos malle quam vel domino satis facere vel populo! mittunt etiam vulneribus confecti ad domines qui quaerant quid velint: si satis iis factum sit, se velle decumbere. Quis mediocris gladiator ingemuit, quis vultum mutavit unquam, quis non modo stetit, verum etiam decubuit turpiter, quis quum decubisset, ferrum recipere iussus collum contraxit? Tantum exercitatio, meditatio, consuetudo valet. Ergo hoc poterit

Samnis, spurcus homo, vita illa dignus loquere,

vir natus ad gloriam ullam partem animi tam mollem habebit quam non meditatione et ratione corroboret? Crudele gladiatorum spectaculum et inhumanum non nullis videri

solet, et haud scio an ita sit, ut nunc fit. Quum vero sonites ferro depugnabant, auribus fortasse multae, oculis quidem nulla poterat esse fortior contra dolorem et mortem disciplina.

XVIII. 42. De exercitatione et consuetudine et commentatione dixi. Age, sis, nunc de ratione videamus, nisi quid vis ad haec.

A. Egone ut te interpellem? Ne hoc quidem vellem: ita me ad credendum tua ducit oratio.

M. Sitne igitur malum dolere necne Stoici viderint, qui contortulis quibusdam et minutis conclusiunculis nec ad sensus permanentibus effici volunt non esse malum dolorem. Ego illud, quidquid sit, tantum esse quantum videatur non puto, falsaque eius visione et specie moveri homines dico vehementius doloremque eius omnem esse tolerabilem. Unde igitur ordiar? an eadem breviter attingam, quae modo dixi, quo facilius oratio progredi possit longius? 43. Inter omnes igitur hoc constat nec doctos homines solum, sed etiam indoctos, virorum esse fortium et magnanimorum et patientium et humana vincendum toleranter dolorem pati, nec vero quisquam fuit qui eum, qui ita pateretur, non laudandum putaret. Quod ergo et postulatur a fortibus et laudatur, quum fit, id aut extimescere veniens aut non ferre praesens nonne turpe est? Atqui vide ne, quum omnes rectae animi adfectiones virtutes appellentur, non sit hoc proprium nomen omnium, sed ab ea, quae una caeteris excellebat, omnes nominatae sint. Appellata est enim ex viro virtus, viri autem propria maxime est fortitudo. Cuius munera duo sunt maxima mortis dolorisque contemptio. Utendum est igitur his, si virtutis compotes vel potius si viri volumus esse, quoniam a viris virtus nomen est mutuata. Quaeres fortasse, quo modo, et recte. Talem enim medicinam philosophia profitetur.

XIX. 44. Venit Epicurus, homo minime malus vel potius vir optimus: tantum monet, quantum intelligit: 'Neglige' inquit 'dolorem.' Quis hoc dicit? Idem qui dolorem summum malum. Vix satis constanter. Audiamus. 'Si summus dolor est' inquit, 'brevem necesse est esse'

..... *Iteradum eadem istaec mihi!*

Non enim satis intelligo quid summum dicas esse, quid breve. 'Summum, quo nihil sit superius: breve, quo nihil brevius.' Contemno magnitudinem doloris, a qua me brevitatis temporis vindicabit ante paene quam venerit. Sed si est tantus dolor quantus Philoctetae? 'Bene plane magnus mihi quidem videtur, sed tamen non summus: nihil enim dolet nisi pes: possunt oculi: potest caput, latera, pulmones: possunt omnia. Longe igitur abest a summo dolore'. 'Ergo' inquit 'dolor diuturnus habet laetitiae plus quam molestiae.'

45. Hunc ego non possum tantum hominem nihil sapere dicere, sed nos ab eo derideri puto. Ego summum dolorem — summum autem dico, etiam si decem atomis est maior alius —, non continuo esse dico brevem, multosque possum bonos viros nominare, qui complures annos doloribus podagrae crucientur maximis. Sed homo catus nunquam terminat nec magnitudinis nec diuturnitatis modum, ut sciam quid summum dicat in dolore, quid breve in tempore. Omittamus hunc igitur nihil prorsus dicentem cogamusque confiteri non esse ab eo doloris remedia quaerenda, qui dolorem malorum omnium maximum dixerit: quamvis idem forticulum se in torminibus et in stranguria sua praebeat. Aliunde igitur est quaerenda medicina et maxime quidem, si quid maxime consentaneum sit quaerimus, ab iis, quibus quod honestum sit, summum bonum, quod turpe, summum videtur malum. His tu praesentibus gemere et iactare te non audebis profecto. Loquetur enim eorum voce Virtus ipsa tecum:

XX. 46. Tunc, quum pueros Laedaemone, adolescentes Olympiae, barbaros in arena videris excipientes gravissimas plagas et ferentes silentio, si te forte dolor aliquis pervellerit, exclamabis ut mulier, non constanter et sedate feres? — Fieri non potest: natura non patitur. — Audio. Pueri ferunt gloria ducti, ferunt pudore alii, multi metu, et tamen veremur ut hoc, quod a tam multis et quod tot locis perferatur, natura patiatur? Illa vero non modo patitur, verum etiam postulat. Nihil enim habet praestantius, nihil quod magis expetat quam honestatem, quam laudem, quam

dignitatem, quam decus. Hisce ego pluribus nominibus unam rem declarari volo, sed utor, ut quam maxime significem, pluribus. Volo autem dicere illud homini longe optimum esse, quod ipsum sit optandum per se, a virtute profectum vel in ipsa virtute situm, sua sponte laudabile: quod quidem citius dixerim solum quam non summum bonum. Atque ut haec de honesto, sic de turpi contraria: nihil tam taetrum, nihil tam aspernandum, nihil homine indignius.

47. Quod si tibi persuasum est — principio enim dixisti plus in dedecore mali tibi videri quam in dolore —, reliquum est ut tute tibi imperes. Quamquam hoc nescio quo modo dicatur, quasi duo simus, ut alter imperet, alter pareat, non in scite tamen dicitur. XXI. Est enim animus in partes tributus duas, quarum altera rationis est particeps, altera expers. Quum igitur praecipitur, ut nobismet ipsis imperemus, hoc praecipitur, ut ratio coërceat temeritatem. Est in animis omnium fere natura molle quiddam, demissum, humile, enervatum quodam modo et languidum. Si nihil esset aliud, nihil esset homine deformius. Sed praesto est domina omnium et regina, ratio, quae commixta per se et progressa longius fit perfecta virtus. Haec ut imperet illi parti animi, quae obedire debet, id videndum est viro.

48. Quonam modo? inquit. Vel ut dominus servo vel ut imperator militi vel ut parens filio. Si turpissime se illa pars animi geret, quam dixi esse mollem, si se lamentis muliebriter lacrimisque dedet, vinciat et constringatur amicorum propinquorumque custodiis. Saepe enim videmus fractos pudore, qui ratione nulla vincerentur. Ergo hos quidem, ut famulos, vinclis prope ac custodia: qui autem erunt firmiores nec tamen robustissimi, hos admonitu oportebit ut bonos milites revocatos dignitatem tueri. Non nimis in Niptris ille sapientissimus Graeciae saucius lamentatur vel modice potius:

*Pedetemptim, inquit, et sedato nisu,
Ne succussu adripiat maior
Dolor.*

49. Paucius hoc melius quam Sophocles: apud illum enim perquam flebiliter Ulixes lamentatur in vulnere —, tamen huic leviter gementi illi ipsi, qui ferunt saucium, personae gravitatem intuentes non dubitant dicere:

*Tu quoque, Ulixes, quamquam graviter
Cernimus ictum, nimis paene animo es
Molli, qui consuetus in armis
Aevom agere*

Intelligit poeta prudens ferendi doloris consuetudinem esse non contemnendam magistram. 50. Atque ille non immoderate magno in dolore:

*Retinete, tenete: opprimit ulcus;
Nudate, heu, miserum me: excrucior.*

Incipit labi, deinde ilico desinit:

*Operite, abscedite, iamiam ...
Militate: nam attrectatu et quassu
Saevum amplificatis dolorem.*

Videsne ut obmutuerit non sedatus corporis, sed castigatus animi dolor? Itaque in extremis Niptris alios quoque obiurgat idque moriens:

*Conqueri fortunam advorsam, non lamentari decet.
Id viri est officium, fletus muliebri ingenio additus.*

Huius animi pars illa mollior rationi sic paruit, ut severo imperatori miles pudens.

XXII. 51. In quo vero erit perfecta sapientia — quem adhuc nos quidem vidimus neminem, sed philosophorum sententiis qualis hic futurus sit, si modo aliquando fuerit, exponitur —, is igitur sive ea ratio, quae erit in eo perfecta atque absoluta, sic illi parti imperabit inferiori, ut iustus parens probis filiis, nutu quod volet conficiet, nullo labore, nulla molestia: eriget ipse se, suscitabit, instruet, armabit, ut tamquam hosti, sic obsistat dolori. Quae sunt ista arma? Contentio, confirmatio sermoque intus, quum ipse secum: 'Cave turpe quidquam, languidum, non virile.' 52. Obversentur species honestae animo: Zeno proponatur Elea-

tes, qui perpressus est omnia potius quam conscios delendae tyrannidis indicaret. De Anaxarcho Democritio cogitetur, qui quum Cypri in manus Nicocreontis regis incidisset, nullum genus supplicii deprecatus est neque recusavit. Calanus Indus, indoctus ac barbarus, in radicibus Caucasi natus, sua voluntate vivus combustus est. Nos, si pes conduluit, si dens, si tactum dolore corpus, ferre non possumus. Opinio est enim quaedam effeminata ac levis nec in dolore magis quam eadem in voluptate, qua quum liquiscimus flumusque mollitia, apud aculeum sine clamore ferre non possumus. 53. At vero C. Marius, rusticanus vir, sed plane vir, quum secaretur, ut supra dixi, principio vetuit se adligari, nec quisquam ante Marium solutus dicitur esse sectus. Cur ergo postea affii? Valuit auctoritas. Videsne igitur opinionis esse, non naturae malum? Et tamen fuisse acrem morsum doloris idem Marius ostendit: crux enim alterum non praebuit. Ita et tulit dolorem ut vir et ut homo maiorem ferre sine causa necessaria noluit. Totum igitur in eo est, ut tibi imperes. Ostendi autem quod esset imperandi genus, atque haec cogitatio, quid patientia, quid fortitudine, quid magnitudine animi dignissimum sit, non solum animum comprimit, sed ipsum etiam dolorem nescio quo pacto mitiorem facit.

XXIII. 54. Ut enim fit in proelio, ut ignavus miles ac timidus, simul ac viderit hostem, abiecto scuto fugiat quantum possit ob eamque causam pereat, non numquam etiam integro corpore, quum ei, qui steterit, nihil tale evenit, sic qui doloris speciem ferre non possunt abiciunt se atque ita adflicti et exanimati iacent: qui autem resisterunt discedunt saepissime superiores. Sunt enim quaedam animi similitudines cum corpore. Ut onera contentis corporibus facilius feruntur, remissis opprimunt, simillime animus intentione sua depellit pressum omnem ponderum, remissione autem sic urgetur, ut se nequeat extollere. 55. Et, si verum quaerimus, in omnibus officiis persequendis animi est adhibenda contentio. Ea est sola officii tamquam custodia. Sed hoc quidem in dolore maxime est providendum, ne quid abiecte, ne quid timide, ne quid ignave, ne quid serviliter mutic. IV. 1.

liebriterve faciamus, in primisque refutetur ac reiiciatur Philoctetaeus ille clamor. Ingemescere non numquam viro concessum est idque raro, eiulatus ne mulieri quidem. Et hic mirum est fletus, quem duodecim tabulae in funeribus adhiberi vetuerunt. 56. Nec vero umquam ne ingemescit quidem vir fortis ac sapiens, nisi forte ut se intendant ad firmitatem, ut in stadio cursores exclamant quam maxime possunt. Faciunt idem, quum exercentur, athletae, pugiles vero, etiam quum feriunt adversarium, in iactandis caestibus ingemescunt, non quod doleant animove succumbant, sed quia profundenda voce omne corpus intenditur venitque plaga vehementior.

XXIV. Quid? qui volunt exclamare maius, num satis habent latera, fauces, linguam intendere, e quibus eiici vocem et fundi videmus? Toto corpore atque omnibus unguis, ut dicitur, contentioni vocis adserviunt. 57. Genu mehercule M. Antonium vidi, quum contente pro se ipse lege Varia diceret, terram tangere. Ut enim balistae lapidum et reliqua tormenta telorum eo graviore emissiones habent, quo sunt contenta atque adducta vehementius, sic vox, sic cursus, sic plaga hoc gravior, quo est missa contentius. Cuius contentioni quum tanta vis sit, si gemitus in dolore ad confirmandum animum valebit, utemur: sin erit ille gemitus elementabilis, si imbecillus, si abiectus, si flebilis, ei qui se dederit, vix eum virum dixerim. Qui quidem gemitus si levationis aliquid adferret, tamen videremus quid esset fortis et animosi viri: quum vero nihil imminuat doloris, cur frustra turpes esse volumus? Quid est enim fletu muliebri viro turpius? 58. Atque hoc praeceptum, quod de dolore datur, patet latius. Omnibus enim rebus, non solum dolori, simili contentione animi resistendum est. Ira exardescit, libido concitatur: in eandem arcem confugiendum est, eadem sunt arma sumenda. Sed quoniam de dolore loquimur, illa omittamus. Ad ferendum igitur dolorem placide et sedate plurimum proficit toto pectore, ut dicitur, cogitare quam id honestum sit. Sumus enim natura, ut ante dixi — dicendum est enim saepius —, studiosissimi appetentissimique honestatis: cuius si quasi lumen aliquod

aspeximus, nihil est quod, ut eo potiamur, non paratissimus et ferre et perpeti. Ex hoc cursu atque impetu animorum ad veram laudem atque honestatem illa pericula adeuntur in proeliis: non sentiunt viri fortes in acie vulnera, vel sentiunt, sed mori malunt quam tantum modo de dignitatis gradu demoveri. 59. Fulgentes gladios hostium videbant Decii, quum in aciem eorum irruebant. His levabat omnem vulnere metum nobilitas mortis et gloria. Num tum ingemuisse Epaminondam putas, quum una cum sanguine vitam effluere sentiret? Imperantem enim patriam Lacedaemonis relinquebat, quam acceperat servientem. Haec sunt solacia, haec fomenta summorum dolorum.

XXV. 60. Dices, quid in pace, quid domi, quid in lectulo? Ad philosophos me revocas, qui in aciem non saepe prodeunt. E quibus homo sane levis Heracleotes Dionysius, quum a Zenone fortis esse didicisset, a dolore deductus est. Nam quum ex renibus laboraret, ipso in eiulatu clamitabat falsa esse illa, quae antea de dolore ipse sensisset. Quem quum Cleanthes condiscipulus rogaret quatenam ratio eum de sententia deduxisset, respondit: 'Quia si, quum tantum operae philosophiae dedissem, dolorem tamen ferre non possem, satis esset argumenti malum esse dolorem. Plurimos autem annos in philosophia consumpsi nec ferre possum: malum est igitur dolor.' Tum Cleanthes, quum pede terram percussisset, versum ex Epigonis ferunt dixisse:

Audisne haec, Amphiaræ sub terram abdite?

Zenonem significabat, a quo illum degenerare dolebat. 61. At non noster Posidonius, quem et ipse saepe vidi et id dicam, quod solebat narrare Pompeius, se, quum Rhodum venisset decedens ex Syria, audire voluisse Posidonium, sed quum audisset eum graviter esse aegrum, quod vehementer eius artus laborarent, voluisse tamen nobilissimum philosophum visere: quem ut vidisset et salutavisset honorificisque verbis prosecutus esset molesteque se dixisset ferre, quod eum non posset audire, at ille: 'Tu vero', in-

quit, 'potes, nec committam ut dolor corporis efficiat ut frustra tantus vir ad me venerit.' Itaque narrabat eum graviter et copiose de hoc ipso, nihil esse bonum nisi quod esset honestum, cubantem disputavisse, quumque quasi faces ei doloris admoverentur, saepe dixisse: 'Nihil agis, dolor, quamvis sis molestus, numquam te esse confitebor malum.'

XXVI. 62. Omninoque omnes clari et nobilitati labores continuo fiunt etiam tolerabiles. Videmusne apud quos eorum ludorum, qui gymnici nominantur, magnus honos sit, nullum ab iis, qui in id certamen descendant, devitari dolorem? apud quos autem venandi et equitandi laus viget, qui hanc petessunt, nullum fugiunt dolorem. Quid de nostris ambitionibus, quid de cupiditate honorum loquar? quae flamma est per quam non eueurrerunt ii, qui haec olim punctis singulis colligebant? Itaque semper Africanus Socraticum Xenophontem in manibus habebat: cuius in primis laudabat illud, quod diceret eosdem labores non aequae graves esse imperatori et militi, quod ipse honos laborem leviolem faceret imperatorium. 63. Sed tamen hoc evenit ut in vulgus insipientium opinio valeat honestatis, quum ipsam videre non possint. Itaque fama et multitudinis iudicio moventur, quum id honestum putent, quod a plerisque laudetur. Te autem, si in oculis sis multitudinis, tamen eius iudicio stare nolim nec quod illa putet idem putare pulcherrimum. Tuo tibi iudicio est utendum: tibi si recta probanti placebis, tum non modo tete viceris, quod paullo ante praecipiebam, sed omnes et omnia. 64. Hoc igitur tibi propono: amplitudinem animi et quasi quamdam exaggerationem quam altissimam animi, quae maxime eminent contemnendis et despiciendis doloribus, unam esse omnium rem pulcherrimam eoque pulcherrimam, si vacet populo neque plausum captans se tamen ipsa delectet. Quin etiam mihi quidem laudabiliora videntur omnia, quae sine venditione et sine populo teste fiunt, non quo fugiendus sit — omnia enim benefacta in luce se collocari volunt —, sed tamen nullum theatrum virtutis conscientia maius est.

XXVII. 65. Atque in primis meditemur illud, ut haec patientia dolorum, quam saepe iam animi intentione dixi esse firmandam, in omni genere se aequabilem praebet. Saepe enim multi, qui aut propter victoriae cupiditatem aut propter gloriae aut etiam, ut ius suum et libertatem tenerent, vulnera exceperunt fortiter et tulerunt, iidem omnia contentione dolorem morbi ferre non possunt. Neque enim illum, quem facile tulerant, ratione aut sapientia tulerant, sed studio potius et gloria. Itaque barbari quidam et immanes ferro decertare acerrime possunt, aegrotare viriliter non queunt. Graeci autem homines non satis animosi, prudentes, ut est captus hominum, satis, hostem aspicere non possunt, eidem morbos toleranter atque humane ferunt. At Cimbri et Celtiberi in proeliis exsultant, lamentantur in morbo: nihil enim potest esse aequabile quod non a certa ratione profisciscatur. 66. Sed quum videas eos, qui aut studio aut opinione ducantur, in eo persequendo atque ad ipiscendo dolore non frangi, debeas existimare aut non esse malum dolorem aut, etiam si, quidquid asperum alienumque natura sit, id appellari placeat malum, tantulum tamen esse, ut a virtute ita obruatur, ut nusquam appareat. Quae meditare, quaeso, dies et noctes. Latius enim manabit haec ratio et aliquanto maiorem locum quam de uno dolore occupabit. Nam si omnia fugiendae turpitudinis adipiscendaeque honestatis causa faciemus, non modo stimulos doloris, sed etiam fulmina fortunae contemnere licebit, praesertim quum paratum sit illud ex hesternae disputatione perugium. 67. Ut enim si cui naviganti, quem praedones insequantur, deus qui dixerit: 'Eiice te e navi: praesto est qui excipiat, vel delphinus, ut Arionem Methymnaeum, vel equi Pelopis illi Neptunii, qui 'per undas currus suspensos rapuisse' dicuntur, excipient te et quo velis perferent', omnem omittat timorem, sic urgentibus asperis et odiosis doloribus, si tanti sint, ut ferendi non sint, quo sit confugiendum vides. Haec fere hoc tempore putavi esse dicenda. Sed tu fortasse in sententia permanes.

A. Minime vero, meque biduo duarum rerum, quas maxime timebam, spero liberatum metu.

M. Cras ergo ad clepsydram: sic enim duximus, et tibi hoc video non posse deberi.

A. Ita prorsus. Et illud quidem ante meridiem, hoc eodem tempore.

M. Sic faciemus tuisque optimis studiis obsequemur.

M. TULLII CICERONIS
TUSCULANARUM DISPUTATIONUM

AD M. BRUTUM

LIBER TERTIUS

DE AEGRITUDINE LENIENDA.

ARGUMENTUM.

Prooemium huius libri in laudibus philosophiae versatur, quae quum medicina animi sit eaque in potestate nostra, queritur multum et honoris haberi et temporis tribui medicinae corporis, illam autem contemni et negligi, cap. 1—3. Deinceps id agitur, ut aegritudinem non cadere in sapientem demonstretur. Praemittuntur argumenta leviora et a verbis Latinorum ducta, qui omnem animi adfectionem rationis lumine carentem, insaniam, amentiam, dementiam appellent, adeoque a sapiente removeant, cap. 4. 5. Sequuntur deinde argumenta Stoicorum breviter astricta, cap. 6—9. Quibus expositis suo more fusius aliquanto ac latius dicit. Probantur philosophorum praecepta fortes quasdam sententias sequentium, Peripateticorum non item, perturbationum mediocritates probantium, cap. 10. Apparere autem dicitur non solum omnis aegritudinis, verum caeterarum etiam perturbationum causam esse ab opinione repetendam et aegritudinis quidem ab opinione magni mali, cuius definitio subiicitur eius modi: esse opinionem magni mali praesentis et recentem quidem opinionem talis mali, ut in eo rectum videatur esse angi, cap. 11. Ex hac definitione in tris partes abit disputatio, quarum prima docet aegritudinem esse ex opinione mali, cap. 12. 13., in qua Epicurum refellit, qui ipsam opinionem esse aegritudinem contendat, et Cyrenaicos, qui non putent valere ad aegritudinem nisi inopinatum malum, quod, quamquam insperata sint graviora et ipsa praemeditatio

aegritudinem minuat, cap. 13—15., ut merito reprehendantur Epicurei, qui istam reprehendant, cap. 16., et cogitationes potius ad voluptates traducant corporis aut quae propter corpus vel recordatione vel spe cogitentur, cap. 17—21, tamen in isto non sint omnia, quum et non opinatorum natura considerata intelligatur, propterea tantum magna videri, quod quanta sint considerandi spatium non detur, et quasi culpa contractum omne non provisum malum videatur, cap. 22. Altera pars, dolorem voluntarium esse, non in natura rerum ipsa situm ex eo demonstrat, quod, quum accessit ad opinionem magni mali altera illa opinio, ad officium pertinere aegre ferre quod acciderit, vehementer augeatur aegritudinis perturbatio, cap. 23. sqq. Tertia denique hoc argumento a natura rerum aegritudinem removet, quod aegritudo fere non sit nisi e recenti mali opinione, quaeque habeat quamdam viriditatem: unde fiat ut ipse dies vel maximae aegritudini medeatur, cap. 31. Reliqua disputatio versatur in remediis aegritudinis tradendis, cap. 32. 33.

I. 1. Quidnam esse, Brute, causae putem cur, quum constemus ex animo et corpore, corporis curandi tuendique causa quaesita sit ars eiusque utilitas deorum immortalium inventioni consecrata, animi autem medicina nec tam desiderata sit, ante quam inventa, nec tam culta, postea quam cognita est, nec tam multis grata et probata, pluribus etiam suspecta et invisita? An quod corporis gravitatem et dolorem animo iudicamus, animi morbum corpore non sentimus? Ita fit ut animus de se ipse tum iudicet, quum id ipsum, quo indicatur, aegrotet. 2. Quod si tales nos natura genuisset, ut eam ipsam intueri et perspicere eademque optima duce cursum vitae conficere possemus, haud erat sane quod quisquam rationem ac doctrinam requireret. Nunc parvulos nobis dedit igniculos, quos celeriter malis moribus opinionibusque depravati sic restinguimus, ut nusquam naturae lumen appareat. Sunt enim ingenii nostris semina innata virtutum, quae si adolescere liceret, ipsa nos ad beatam vitam natura perduceret. Nunc autem, simul atque editi in lucem et suscepti sumus, in omni continuo pravitate et in summa opinionum perversitate versamur, ut paene cum lacte nutricis errorem suxisse videamur. Quum vero parentibus redditi, dein magistris traditi sumus, tum ita variis imbuimur erroribus, ut vanitati veritas et opinioni confirmatae natura ipsa cedat. II. 3. Accedunt etiam

poëtae, qui quum magnam speciem doctrinae sapientiaeque prae se tulerunt, audiuntur, leguntur, ediscuntur et inhaerescunt penitus in mentibus: quum vero eodem quasi maximus quidam magister populus accessit atque omnis undique ad vitia consentiens multitudo, tum plane infleimur opinionum pravitate a naturaque desciscimus, ut nobis optime naturam ii vidisse videantur, qui nihil melius homini, nihil magis expetendum, nihil praestantius honoribus, imperiis, populari gloria iudicaverunt. Ad quam fertur optimus quisque, veramque illam honestatem expetens, quam unam natura maxime anquiri, in summa inanitate versatur consecaturque nullam eminentem effigiem virtutis, sed adumbratam imaginem gloriae. Est enim gloria solida quaedam res et expressa, non adumbrata: ea est consentiens laus honorum, incorrupta vox bene iudicantium de excellenti virtute, ea virtuti resonat tamquam imago. Quae quia recte factorum plerumque comes est, non est bonis viris repudianda. 4. Illa autem, quae se eius imitricem esse vult, temeraria atque inconsiderata et plerumque peccatorum vitiorumque laudatrix, fama popularis, simulatione honestatis formam eius pulcritudinemque corrumpit. Qua caecitate homines, quum quaedam etiam praeclara cuperent eaque nescirent nec ubi nec qualia essent, funditus alii everterunt suas civitates, alii ipsi occiderunt. Atque ii quidem optima petentes non tam voluntate quam cursu errore falluntur. Quid? qui pecuniae cupiditate, qui voluptatum libidine feruntur, quorumque ita perturbantur animi, ut non multum absint ab insania, quod insipientibus contingit omnibus, iis nullane est adhibenda curatio? Utrum, quod minus noceant animi aegrotationes quam corporis, an quod corpora curari possint, animorum medicina nulla sit. III. 5. At et morbi perniciosiores pluresque sunt animi quam corporis. Hi enim ipsi odiosi sunt, quod ad animum pertinent eumque sollicitant, *animusque aeger*, ut ait Ennius, *semper errat, neque pati neque perpeti potest: cupere numquam desinit*. Quibus duobus morbis, ut omittam alios, aegritudine et cupiditate qui tandem possunt in corpore esse graviore? Qui vero probari potest, ut sibi mederi animus non possit, quum

ipsam medicinam corporis animus invenerit quumque ad corporum sanationem multum ipsa corpora et natura valeat nec omnes, qui curari se passi sint, continuo etiam convalescant, animi autem, qui se sanari voluerint praecipitque sapientium paruerint, sine ulla dubitatione sanentur? 6. Est profecto animi medicina, philosophia, cuius auxilium non ut in corporis morbis petendum est foris, omnibusque opibus viribus, ut nosmet ipsi nobis mederi possimus, elaborandum est. Quamquam de universa philosophia, quanto opere et expetenda esset et colenda, satis, ut arbitror, dictum est in Hortensio. De maximis autem rebus nihil fere intermisimus postea nec disputare nec scribere. His autem libris exposita sunt ea, quae a nobis cum familiaribus nostris in Tusculano erant disputata. Sed quoniam duobus superioribus de morte et de dolore dictum est, tertius dies disputationis hoc tertium volumen efficiet. 7. Ut enim in Academiam nostram descendimus inclinatum iam in postmeridianum tempus die, poposci eorum aliquem, qui aderant, causam disserendi. Tum res acta sic est.

IV. A. Videtur mihi cadere in sapientem aegritudo.

M. Num reliquae quoque perturbationes animi, formidines, libidines, iracundiae? Haec enim fere sunt eius modi quae Graeci *πάθη* appellant: ego poteram morbos et id verbum esset e verbo, sed in consuetudinem nostram non caderet. Nam misereri, invidere, gestire, laetari, haec omnia morbos Graeci appellant, motus animi rationi non obtemperantes, nos autem hos eosdem motus concitati animi recte, ut opinor, perturbationes dixerimus, morbos autem non satis usitate, nisi quid aliud tibi videtur.

8. A. Mihi vero isto modo.

M. Haecine igitur cadere in sapientem putas?

A. Prorsus existimo.

M. Ne ista gloriosa sapientia non magno aestimanda est, si quidem non multum differt ab insania.

A. Quid? tibi omnine animi commotio videtur insania?

M. Non mihi quidem soli, sed, id quod admirari saepe soleo, maioribus quoque nostris hoc ita visum intelligo mul-

tis saeculis ante Socraten, a quo haec omnis quae est de vita et de moribus philosophia manavit.

A. Quonam tandem modo?

M. Quia nomen insaniae significat mentis aegrotationem et morbum, id est, insanitatem et aegrotum animum, quam appellarunt insaniam. 9. Omnes autem perturbationes animi morbos philosophi appellant negantque stultum quemquam his morbis vacare. Qui autem in morbo sunt, sani non sunt, et omnium insipientium animi in morbo sunt, omnes insipientes igitur insaniant. Sanitatem enim animorum positam in tranquillitate quadam constantiaque censebant: his rebus mentem vacuum appellarunt insaniam, propterea quod in perturbato animo sicut in corpore sanitas esse non posset.

V. 10. Nec minus illud acute, quod animi adfectionem lumine mentis carentem nominaverunt amentiam eandemque dementiam. Ex quo intelligendum est eos, qui haec rebus nomina posuerunt, sensisse hoc idem, quod a Socrate acceptum diligenter Stoici retinuerunt, omnes insipientes esse non sanos. Qui est enim animus in aliquo morbo — morbos autem hos perturbatos motus, ut modo dixi, philosophi appellant — non magis est sanus quam id corpus, quod in morbo est. Ita fit ut sapientia sanitas sit animi, insipientia autem quasi insanitas quaedam, quae est insaniam eademque dementia, multoque melius haec notata sunt verbis Latinis quam Graecis, quod aliis quoque multis locis reperietur. Sed id alias: nunc quod instat. 11. Totum igitur id, quod quaerimus, quid et quale sit verbi vis ipsa declarat. Eos enim sanos quoniam intelligi necesse est, quorum mens motu quasi morbo perturbata nullo sit: qui contra adfecti sint, hos insanos appellari necesse est. Itaque nihil melius quam quod est in consuetudine sermonis Latini, quum *exisse ex potestate* dicimus eos, qui effrenati feruntur aut libidine aut iracundia: quamquam ipsa iracundia libidinis est pars. Sic enim definitur iracundia, ulciscendi libido. Qui igitur exisse ex potestate dicuntur, idcirco dicuntur, quia non sint in potestate mentis, cui regnum totius animi a natura tributum est. Graeci autem *μαναν* unde appellent non facile dixerim: eam tamen ipsam

distinguiamus nos melius quam illi. Hanc enim insaniam, quae iuncta stultitia patet latius, a furore disiungimus. Graeci volunt illi quidem, sed parum valent verbo: quem nos furorem, *μελαγχολίαν* illi vocant. Quasi vero atra bilis solum mens ac non saepe vel iracundia graviore vel timore vel dolore moveatur: quo genere Athamantem, Alemaeonem, Aiacem, Orestem furere dicimus. Qui ita sit adfectus, eum dominum esse rerum suarum velant duodecim tabulae. Itaque non est scriptum, *SI INSANUS*, sed *SI FURIOSUS* *ESCRIT*. Stultitiam enim censuerunt constantia, id est, sanitate, vacantem, posse tamen tueri mediocritatem officiorum et vitae communem cultum atque usitatum: furorem autem esse rati sunt mentis ad omnia caecitatem. Quod quum maius esse videatur quam insaniam, tamen eius modi est, ut furor in sapientem cadere possit, non possit insaniam. Sed haec alia quaestio est: nos ad propositum revertamur.

VL 12. Cadere, opinor, in sapientem aegritudinem tibi dixisti videri.

A. Et vero ita existimo.

M. Humanum id quidem, quod ita existimas. Non enim silice nati sumus, sed est natura fere in animis tenerum quiddam atque molle, quod aegritudine quasi tempestate quatiatur. Nec absurde Crantor ille, qui in nostra Academia vel in primis fuit nobilis: 'Minime' inquit 'adsentior iis, qui istam nescio quam indolentiam magno opere laudant, quae nec potest ulla esse nec debet. Ne aegrotus sim: sin quid fuerit, sensus adsit, sive secetur quid sive avellatur a corpore.' Nam istuc nihil dolere non sine magna mercede contingit, immanitatis in animo, stuporis in corpore. 13. Sed videamus ne haec oratio sit hominum adsentantium nostrae imbecillitati et indulgentium molitudini, nos autem audeamus non solum ramos amputare miseriarum, sed omnes radicem fibras evellere. Tamen aliquid relinquetur fortasse: ita sunt altae stirpes stultitiae: sed relinquetur id solum, quod erit necessarium. Illud quidem sic habeto, nisi sanatus animus sit, quod sine philosophia fieri non potest, finem miseriarum nullum fore. Quam ob rem, quoniam coepimus, tradamus nos ei curandos: sana-

limur, si volumus. Et progrediar quidem longius: non enim de aegritudine solum, quamquam id quidem primum, sed de omni animi, ut ego posui, perturbatione, morbo, ut Graeci volunt, explicabo. Et primo, si placet, Stoicorum more agamus, qui breviter astringere solent argumenta: deinde nostro instituto vagabimur.

VII. 14. Qui fortis est, idem est fidens, quoniam confidens mala consuetudine loquendi in vitio ponitur, ductum verbum a confidendo, quod laudis est. Qui autem est fidens, is profecto non extimescit. Discrepat enim a timendo confidere. Atqui in quem cadit aegritudo, in eundem timor. Quarum enim rerum praesentia sumus in aegritudine, easdem impendentes et venientes timemus. Ita fit ut fortitudini aegritudo repugnet. Veri simile est igitur, in quem cadat aegritudo, cadere in eundem timorem et infractionem quidem animi et demissionem. Quae in quem cadunt, in eundem cadit ut serviat, ut victum, si quando, se esse fateatur. Quae qui recipit, recipiat idem necesse est timiditatem et ignaviam. Non cadunt autem haec in virum fortem: igitur ne aegritudo quidem. At nemo sapiens nisi fortis. Non cadet ergo in sapientem aegritudo. 15. Praeterea necesse est, qui fortis sit, eundem esse magni animi, qui autem magni animi sit, invictum, qui invictus sit, eum res humanas despiciere atque infra se positas arbitrari. Despiciere autem nemo potest eas res, propter quas aegritudine adfici potest. Ex quo efficitur fortem virum aegritudine numquam adfici. Omnes autem sapientes fortes. Non cadit igitur in sapientem aegritudo. Et quem ad modum oculus conturbatus non est probe adfectus ad suum munus fungendum, et reliquae partes totumve corpus statum quum est motum, deest officio suo et muneri, sic conturbatus animus non est aptus ad exsequendum munus suum. Munus autem animi est ratione bene uti et sapientis animus ita semper adfectus est, ut ratione optime utatur. Numquam igitur est perturbatus. At aegritudo perturbatio est animi. Semper igitur ea sapiens vacabit.

VIII. 16. Veri etiam simile illud est, qui sit temperans, quem Graeci *σωφρονα* appellant eamque virtutem *σωφρο-*

σύννην vocant, quam soleo equidem tum temperantiam, tum moderationem appellare, non numquam etiam modestiam, sed haud scio an recte ea virtus frugalitas appellari possit, quod angustius apud Graecos valet, qui frugi homines *χρησίμους* appellant, id est, tantum modo utiles: at illud est latius: omnis enim abstinentia, omnis innocentia — quae apud Graecos usitatum nomen nullum habet, sed habere potest *ἀβλάβειαν*: nam est innocentia adfectio talis animi, quae noceat nemini — reliquas etiam virtutes frugalitas continet. Quae nisi tanta esset et si iis angustiis, quibus plerique putant, teneretur, numquam esset L. Pisonis cognomen tanto opere laudatum. 17. Sed quia nec qui propter metum praesidium reliquit, quod est ignaviae, nec qui propter avaritiam clam depositum non reddidit, quod est iniustitiae, nec qui propter temeritatem male rem gessit, quod est stultitiae, frugi appellari solet, eo tris virtutes, fortitudinem, iustitiam, prudentiam, frugalitas complexa est — etsi hoc quidem commune est virtutum: omnes enim inter se nexae et iugatae sunt —: reliqua igitur est, quarta virtus ut sit, ipsa frugalitas. Eius enim videtur esse proprium motus animi appetentis regere et sedare semperque adversantem libidini moderatam in omni re servare constantiam: cui contrarium vitium nequitia dicitur. 18. *Frugalitas*, ut opinor, a *fruge*, qua nihil melius [est] e terra, *nequitia* ab eo — etsi erit hoc fortasse durius, sed temptemus: lussisse putemur, si nihil sit — ab eo, quod *nequidquam* est in tali homine, ex quo idem *nihili* dicitur. Qui sit frugi igitur vel, si mavis, moderatus et temperans, eum necesse est esse constantem, qui autem constans, quietum, qui quietus, perturbatione omni vacuum, ergo etiam aegritudine. Et sunt illa sapientis: aberit igitur a sapiente aegritudo.

IX. Itaque non in scite Heraeote Dionysius ad ea disputat, quae apud Homerum Achilles queritur hoc, ut opinor, modo:

*Corque meum penitus turgescit tristibus iris,
Quum decore atque omni me orbatum laude recorder.*

19. Num manus adfecta recte est, quum in tumore est aut

num aliud quodpiam membrum tumidum ac turgidum non vitiose se habet? Sic igitur inflatus et tumens animus in vitio est. Sapientis autem animus semper vacat vitio, numquam turgescit, numquam tumet. At irati animus eius modi est: numquam igitur sapiens irascitur. Nam si irascitur, etiam concupiscit. Proprium est enim irati cupere, a quo laesus videatur, ei quam maximum dolorem inurere. Qui autem id concupierit, eum necesse est, si id consecutus sit, magno opere laetari. Ex quo fit ut alieno malo gaudeat. Quod quoniam non cadit in sapientem, ne ut irascatur quidem cadit. Sin autem caderet in sapientem aegritudo, caderet etiam iracundia. Qua quoniam vacat, aegritudine etiam vacabit. 20. Etenim si sapiens in aegritudinem incidere posset, posset etiam in misericordiam, posset in invidentiam. Non dixi in invidiam, quae tum est, quum invidetur: ab invidendo autem invidentia recte dici potest, ut effugiamus ambiguum nomen invidiae, quod verbum ductum est a nimis intuendo fortunam alterius, ut est in Melanippo

Quis non florem liberum invidit meum?

Male Latine videtur, sed praeclare Accius: ut enim *videre*, sic *invidere florem* rectius quam *flori*. Nos consuetudine prohibemur: poeta ius suum tenuit et dixit audacius. X. 21. Cadit igitur in eundem et misereri et invidere. Nam qui dolet rebus alicuius adversis, idem alicuius etiam secundis dolet, ut Theophrastus interitum deplorans Callistheni sodalis sui rebus Alexandri prosperis angitur, itaque dicit Callisthenem incidisse in hominem summa potentia summaque fortuna, sed ignarum quem ad modum rebus secundis uti conveniret. Atqui quem ad modum misericordia aegritudo est ex alterius rebus adversis, sic invidentia aegritudo est ex alterius rebus secundis. In quem igitur cadit misereri, in eundem etiam invidere. Non cadit autem invidere in sapientem, ergo ne misereri quidem. Quod si aegre ferre sapiens soleret, misereri etiam soleret. Abest ergo a sapiente aegritudo.

22. Haec sic dicuntur a Stoicis concludunturque con- tortius. Sed latius aliquanto dicenda sunt et diffusius, senti- tiis tamen utendum eorum potissimum, qui maxime forti

et, ut ita dicam, virili utuntur ratione atque sententia. Nam Peripatetici, familiares nostri, quibus nihil est uberius, nihil eruditius, nihil gravius, mediocritates vel perturbationum vel morborum animi mihi non sane probant. Omne enim malum, etiam mediocre, malum est. Nos autem id agimus, ut id in sapiente nullum sit omnino. Nam ut corpus, etiam si mediocriter aegrum est, sanum non est, sic in animo ista mediocritas caret sanitate. Itaque praeclare nostri, ut alia multa, molestiam, sollicitudinem, angorem propter similitudinem corporum aegrorum aegritudinem nominaverunt. 23. Hoc propemodum verbo Graeci omnem animi perturba- tionem appellant: vocant enim *πάθος*, id est, morbum, quicumque est motus in animo turbidus. Non melius: aegris enim corporibus simillima animi est aegritudo: at non similis aegrotationis est libido, non immoderata laetitia, quae est voluptas animi elata et gestiens. Ipse etiam metus non est morbi admodum similis, quamquam aegritudini est fini- timus, sed proprie ut aegrotatio in corpore, sic aegritudo in animo nomen habet non seiunctum a dolore. Doloris huius igitur origo nobis explicanda est, id est, causa efficiens aegritudinem in animo tamquam aegrotationem in corpore. Nam ut medici causa morbi inventa curationem esse inven- tam putant, sic nos causa aegritudinis reperta medendi fa- cultatem reperiemus.

XI. 24. Est igitur causa omnis in opinione nec vero aegritudinis solum, sed etiam reliquarum omnium pertur- bationum: quae sunt genere quattuor, partibus plures. Nam quum omnis perturbatio sit animi motus vel rationis expers vel rationem aspernans vel rationi non obediens, isque motus aut boni aut mali opinione citetur, bifariam quattuor perturbationes aequaliter distributae sunt. Nam duae sunt ex opinione boni, quarum altera, voluptas gestiens, *id est*, praeter modum elata laetitia, opinione praesentis magni alicuius boni, altera, quae est immoderata appetitio opinati magni boni rationi non obtemperans, vel cupiditas recte vel libido dici potest. 25. Ergo haec duo genera, voluptas gestiens et libido, honorum opinione turbantur, ut duo reli- qua, metus et aegritudo, malorum. Nam et metus opinio

magni mali impendentis et aegritudo est opinio magni mali praesentis et quidem recens opinio talis mali, ut in eo rectum videatur esse angere, id autem est, ut is, qui doleat, oportere opinetur se dolere. His autem perturbationibus, quas in vitam hominum stultitia quasi quasdam furias immittit atque incitat, omnibus viribus atque opibus repugnandum est, si volumus hoc, quod datum est vitae, tranquille placideque traducere. Sed caetera alias: nunc aegritudinem, si possumus, depellamus. Id enim sit propositum, quando quidem eam tu videri tibi in sapientem cadere dixisti, quod ego nullo modo existimo: taetra enim res est, misera, detestabilis, omni contentione, velis, ut ita dicam, remisque fugienda XII. 26. Qualis enim tibi ille videtur

*Tantalo prognatus, Pelope natus, qui quondam a socru
Oenomaio rege Hippodameam raptis nactus nuptiis?*

Iovis iste quidem pronepos. Tamne ergo abiectus tanque fractus?

*Nolite, inquit, hospites ad me adire. Illico istic,
Ne contagio mea bonis umbrave obsit,
.... Tanta vis sceleris in corpore haeret...*

Tu te, Thyesta, damnabis orbabisque luce propter vim sceleris alieni? Quid? illum filium Solis nonne patris ipsius luce indignum putas?

*Refugere oculi: corpus macie extabui:
Lacrimae peredere humore exsanguis genas,
† Situ nitoris barba paedore horrida
Atque intonsa infuscat pectus illuvie scabrum.*

Haec mala, o stultissime Aeeta, ipse tibi addidisti: non inerant in iis, quae tibi casus invexerat, et quidem inveterato malo, quum tumor animi resedisset — est autem aegritudo, ut docebo, in opinione mali recentis —, sed maeres videlicet regni desiderio, non filiae. Illam enim oderas et iure fortasse: regno non aequo animo carebas. Est autem impudens luctus maerore se conficientis, quod imperare non liceat liberis. 27. Dionysius quidem tyrannus Syracusis expulsus Corinthi pueros docebat: usque eo imperio carere

non poterat. Tarquinio vero quid impudentius, qui bellum gereret cum iis, qui eius non tulerant superbiam? Is quum restitui in regnum nec Veientium nec Latinorum armis potuisset, Cumas contulisse se dicitur inque ea urbe senio et aegritudine esse confectus.

XIII. Hoc tu igitur censes sapienti accidere posse, ut aegritudine opprimatur, id est, miseria? Nam quum omnis perturbatio miseria est tum carnificina est aegritudo. Habet ardorem libido, levitatem laetitia gestiens, humilitatem metus, sed aegritudo maiora quaedam, tabem, cruciatum, afflictionem, foeditatem, lacerat, exest animum planeque conficit. Hanc nisi exuimus sic, ut abiiciamus, miseria carere non possumus.

28. Atque hoc quidem perspicuum est, tum aegritudinem existere, quum quid ita visum sit, ut magnum quoddam malum adesse et urguere videatur. Epicuro autem placet opinionem mali aegritudinem esse natura, ut quicumque intueatur in aliquod maius malum, si id sibi accidisse opinetur, sit continuo in aegritudine. Cyrenaici non omni malo aegritudinem effici censent, sed in sperato et necopinato malo. Est id quidem non mediocre ad aegritudinem augendam: videntur enim omnia repentina graviora. Ex hoc et illa iure laudantur:

*Ego quum genui, tum morituros scivi et ei rei sustuli.
Praeterea ad Troiam quum misi ob defendendam Graeciam,*

Scibam me in mortiferum bellum, non in epulas mittere.

XIV. 29. Haec igitur praemeditatio futurorum malorum lenit eorum adventum, quae venientia longe ante videris. Itaque apud Euripiden a Theseo dicta laudantur: licet enim, ut saepe facimus, in Latinum illa convertere:

*Nam qui haec audita a docto meminisse viro,
Futuras mecum commentabar miseras,
Aut mortem acerbam aut exsili maestam fugam,
Aut semper aliquam molem meditabar mali:
Ut, si qua in vecta diritas casu foret,
Ne me imparatum cura laceraret repens.*

30. Quod autem Theseus a docto se audisse dicit, id de se ipso loquitur Euripides. Fuérat enim auditor Anaxagorae, quem ferunt nunciata morte filii dixisse: 'Sciebam me genuisse mortalem.' Quae vox declarat iis esse haec acerba, quibus non fuerint cogitata. Ergo id quidem non dubium, quin omnia, quae mala putentur, sint improvisa graviora. Itaque quamquam non haec una res efficit maximam aegritudinem, tamen, quoniam multum potest provisio animi et praeparatio ad minuendum dolorem, sint semper omnia homini humana meditata. Et nimirum haec est illa praestans et divina sapientia et perceptas penitus et pertractatas res humanas habere, nihil admirari, quum acciderit, nihil, ante quam evenerit, non evenire posse arbitrari.

Quam ob rem omnes, quum secundae res sunt maxime, tum maxime

Meditari secum oportet quo pacto adversam aerumnam ferant:

Pericla, damna, peregre rediens semper secum cogitet, Aut filii peccatum aut uxoris mortem aut morbum filiae: Communia esse haec, ne quid horum unquam accidat animo novum:

Quidquid praeter spem eveniat, omne id deputare esse in lucro.

XV. 31. Ergo hoc Terentius a philosophia sumptum quum tam commode dixerit, nos, e quorum fontibus id haustum est, non et dicemus hoc melius et constantius sentiemus? Hic est enim ille vultus semper idem, quem dicitur Xanthippe praedicare solita in viro suo fuisse Socrate, eodem semper se vidisse exeuntem illum domo et revertentem. Nec vero ea frons erat, quae M. Crassi illius veteris, quem semel ait in omni vita risisse Lucilius, sed tranquilla et serena: sic enim accepimus. Iure autem erat semper idem vultus, quum mentis, a qua is fingitur, nulla fieret mutatio. Qua re accipio equidem a Cyrenaicis haec arma diuturna praemeditatione frangantur, simulque iudicio malum illud opinionis esse, non naturae: 32. si enim in re

esset, cur fierent provisiva leviora? Sed est iisdem de rebus quod dici possit subtilius, si prius Epicuri sententiam viderimus: qui censet necesse esse omnes in aegritudine esse, qui se in malis esse arbitrentur, sive illa ante provisiva et exspectata sint sive inveteraverint. Nam neque vetustate minui mala nec fieri praemeditata leviora, stultamque etiam esse meditationem futuri mali aut fortasse ne futuri quidem: satis esse odiosum malum omne, quum venisset: qui autem semper cogitavisset accidere posse aliquid adversi, ei fieri illud sempiternum malum: si vero ne futurum quidem sit, frustra suscipi miseriam voluntariam: ita semper angustiam aut accipiendo aut cogitando malo. 33. Levationem autem aegritudinis in duabus rebus ponit, avocatione a cogitanda molestia et revocatione ad contemplandas voluptates. Pondere enim censet animum rationi posse et quo illa ducat sequi. Vetat igitur ratio intueri molestia, abstrahit ab acerbis cogitationibus, hebetem [facit] aciem ad miserias contemplandas: a quibus quum cecinit receptui, imbellit rursus et incitat ad conspiciendas totaque mente contrectandas varias voluptates, quibus ille et praeteritarum memoria et spe consequentium sapientis vitam refertam putat. Haec nostro more nos diximus: Epicurii dicunt suo. Sed quae dicant videamus, quo modo, negligamus.

XVI. 34. Principio male reprehendunt praemeditationem rerum futurarum. Nihil est enim quod tam obtundat elevetque aegritudinem quam perpetua in omni vita cogitatio nihil esse, quod non accidere possit, quam meditatio conditionis humanae, quam vitae lex commentatioque parendi, quae non hoc adfert, ut semper maereamus, sed ut numquam. Neque enim qui rerum naturam, qui vitae varietatem, qui imbecillitatem generis humani cogitat, maeret, quum haec cogitat, sed tum vel maxime sapientiae fungitur munere. Utrumque enim consequitur, ut et considerandis rebus humanis proprio philosophiae fruatur officio et adversis casibus triplici consolatione sanetur: primum quod posse accidere diu cogitavit, quae cogitatio una maxime molestias omnes extenuat et diluit, deinde quod humana humane ferenda intelligit, postremo quod videt malum nullum esse

nisi culpam, culpam autem nullam esse, quum id, quod ab homine non potuerit praestari, evenerit. 35. Nam revocatio illa, quam adfert, quum a contuendis nos malis advocat, nulla est. Non est enim in nostra potestate fodicantibus tuis rebus, quas malas esse opinemur, dissimulatio vel oblivio. Lacerant, vexant, stimulos admovent, ignes adhibent, respirare non sinunt. Et tu oblivisci iubes, quod contra naturam est, qui quod a natura datum est auxilium extorqueas inveterati doloris? Est enim tarda illa quidem medicina, sed tamen magna, quam adfert longinquitas et dies. Iubes me bona cogitare, oblivisci malorum. Diceres aliquid et magno quidem philosopho dignum, si ea bona esse sentire, quae essent homine dignissima.

XVII. 36. Pythagoras mihi si diceret aut Socrates aut Plato: 'Quid iaces aut quid maeres aut cur succumbis cedisque fortunae? quae pervellere te forsitan potuerit et pungeri, non potuit certe vires frangere. Magna vis est in virtutibus: eas excita, si forte dormiunt. Iam tibi aderit princeps fortitudo, quae te animo tanto esse coget, ut omnia, quae possint homini evenire, contempnas et pro nihilo putes. Aderit temperantia, quae est eadem moderatio, a me quidem paullo ante appellata frugalitas, quae te turpiter et nequiter facere nihil patietur. Quid est autem nequius aut turpius effeminato viro? Ne iustitia quidem sinet te ista facere, cui minimum esse videtur in hac causa loci, quae tamen ita dicit dupliciter esse te iniustum, quum et alienum appetas, qui mortalis natus condicionem postules immortalium et graviter feras te quod utendum acceperis reddidisse. 37. Prudentiae vero quid respondebis docenti virtutem sese esse contentam quo modo ad bene vivendum, sic etiam ad beate? Quae si extrinsecus religata pendeat et non oriatur a se et rursus ad se revertatur et omnia sua complexa nihil quaerat aliunde, non intelligo cur aut verbis tam vehementer ornanda aut re tanto opere expetenda videatur.' Ad haec bona me si revocas, Epicure, pareo, sequor, utor te ipso duce, obliviscor etiam malorum, ut iubes, eoque facilius, quod ea ne in malis quidem ponenda censeo. Sed traducis cogitationes meas ad voluptates. Quas? Corporis, credo,

aut quae propter corpus vel recordatione vel spe cogitentur. Num quid est aliud? Rectene interpretor sententiam tuam? Solent enim isti negare nos intelligere quid dicat Epicurus. 38. Hoc dicit et hoc ille acriculus me audiente Athenis senex Zeno, istorum acutissimus, contendere et magna voce dicere solebat, eum esse beatum, qui praesentibus voluptatibus frueretur confideretque se fruiturum aut in omni aut in magna parte vitae dolore non interveniente aut, si interveniret, si summus foret, futurum brevem, sin productior, plus habiturum iucundi quam mali: haec cogitantem fore beatum, praesertim si et ante perceptis bonis contentus esset nec mortem nec deos extimesceret. Habes formam Epicuri vitae beatae verbis Zenonis expressam, nihil ut possit negari.

XVIII. 39. Quid ergo? huiusne vitae propositio et cogitatio aut Thyestem levare poterit aut Aetam, de quo paullo ante dixi, aut Telamonem pulsum patria exsulantem atque egentem? in quo haec admiratio fiebat:

Hicine est ille Telamon, modo quem gloria ad caelum extulit,

Quem aspectabant, cuius ob os Graii ora obvertebant sua?

40. Quod si cui, ut ait idem, simul animus cum re concidit, a gravibus illis antiquis philosophis petenda medicina est, non ab his voluptariis. Quam enim isti bonorum copiam dicunt? Fac sane esse summum bonum non dolere: quamquam id non vocatur voluptas, sed non necesse est nunc omnia: idne est, quo traducti luctum levemus? Sit sane summum malum dolere: in eo igitur qui non est, si malo careat, continuone fruitur summo bono? 41. Quid tergiversamur, Epicure, nec fatemur eam nos dicere voluptatem, quam tu idem, quum os perfricuisti, soles dicere? Sunt haec tua verba neene? In eo quidem libro, qui continet omnem disciplinam tuam, — fungar enim iam interpretis munere, ne quis me putet fingere — dicis haec: 'Nec equidem habeo quod intelligam bonum illud, detrahens eas voluptates, quae sapore percipiuntur, detrahens eas, quae auditu et cantibus. detrahens eas etiam, quae ex formis

percipiuntur oculis, suaves motiones, sive quae aliae voluptates in toto homine gignuntur quolibet sensu. Nec vero ita dici potest, mentis laetitiam solam esse in bonis. Laetantem enim mentem ita novi, spe eorum omnium, quae supra dixi, fore ut natura iis potius dolore careat.' 42. Atque haec quidem his verbis, quibus ut intelligat quam voluptatem norit Epicurus. Deinde paulo infra: 'Saepe quaevisi' inquit 'ex iis, qui appellabantur sapientes, quid haberent quod in bonis relinquerent, si illa detraxissent, nisi si vellet voces inanes fundere: nihil ab iis potui cognoscere: qui si virtutes ebullire volent et sapientias, nihil aliud dicent nisi eam viam, qua efficiantur eae voluptates, quas supra dixi.' Quae sequuntur in eadem sententia sunt, totusque liber, qui est de summo bono, refertus et verbis et sententiis talibus. 43. Ad hancine igitur vitam Telamonem illum revocabis, ut leves aegritudinem, et si quem tuorum afflictum maerore videris, huic acipenserem potius quam aliquem Socraticum libellum dabis? hydraulici hortabere ut audiat voces potius quam Platonis? expones quae spectet florida et varia? fasciculum ad nares admovebis? incendes odores? sertis redimiri iubebis et rosa? Si vero aliquid etiam . . . , tum plane luctum omnem absterseris?

XIX. 44. Haec Epicuro confitenda sunt aut ea, quae modo expressa ad verbum dixi, tollenda de libro vel totus liber potius abiciendus: est enim confertus voluptatibus. Quaerendum igitur quem ad modum aegritudine privemus eum, qui ita dicat:

..... *Pol mihi fortuna magis nunc defuit quam genus.
Namque regnum suppetebat mi, ut scias quanto e loco,
Quantis opibus, quibus de rebus lapsa fortuna accidat.*

Quid? huic calix mulsi impingendus est, ut plorare desinat aut aliquid eius modi? Ecce tibi ex altera parte ab eodem poeta:

Ex opibus summis opis egens, Hector, tuae.

Huic subvenire debemus: quaerit enim auxilium:

*Quid petam praesidi aut exsequar, quoque nunc
Auxilio exsili aut fuga freta sim?*

*Arce et urbe orba sum. Quo accidam? quo applicem?
Cui nec arae patriae domi stant, fractae et disiectae iacent,
Fana flamma deflagrata, tosti alti stant parietes,
Deformati atque abiete crispa. . .*

Scitis quae sequantur et illa in primis:

*O pater, o patria, o Priami domus,
Saeptum altisono cardine templum,
Vidi ego te, astante ope barbarica,
Tectis caelatis, laqueatis,
Auro, ebore instructam regifce.*

45. O poetam egregium! quamquam ab his cantoribus Euphorionis contemnitur. Sentit omnia repentina et necopinata esse graviora. Exaggeratis igitur regiis opibus, quae videbantur sempiternae fore, quid adiungit?

*Haec omnia vidi inflammari,
Priamo vi vitam evitari,
Iovis aram sanguine turpari.*

46. Praeclarum carmen! Est enim et rebus et verbis et modis lugubre. Eripiamus huic aegritudinem. Quo modo! Collocemus in culcita plumea, psaltriam adducamus, hedychri incendamus scutellam, dulciculae potionis aliquid videamus et cibi. Haec tandem bona sunt, quibus aegritudines gravissimae detrahantur: tu enim paulo ante ne intelligere te quidem alia ulla dicebas. Revocari igitur oportere a maerore ad cogitationem bonorum conveniret mihi cum Epicuro, si quid esset bonum conveniret.

XX. Dicet aliquis: Quid ergo? tu Epicurum existimas ista voluisse aut libidinosas eius fuisse sententias? Ego vero minime. Video enim ab eo dici multa severe, multa praeclare. Itaque, ut saepe dixi, de acumine agitur eius, non de moribus: quamvis spernat voluptates eas, quas modo laudavit, ego tamen meminero quod videatur ei summum bonum. Non enim verbo solum posuit voluptatem, sed explanavit quid diceret. 'Saporem' inquit 'et corporum complexum et ludos atque cantus et formas eas, quibus oculi iucunde moveantur'. Num fingo, num mentior? Cupio

refelli. Quid enim labore nisi ut veritas in omni quaestione explicetur? 47. At idem ait non crescere voluptatem dolore detracto summamque voluptatem nihil dolere. Paucis verbis tria magna peccata. Unum, quod secum ipse pugnat. Modo enim ne suspicari quidem se quidquam bonum, nisi sensus quasi titillarentur voluptate: nunc autem summam voluptatem esse dolore carere. Potestne magis secum ipse pugnare? Alterum peccatum, quod, quum in natura tria sint, unum gaudere, alterum dolere, tertium nec gaudere nec dolere, hic primum et tertium putat idem esse nec distinguit a non dolendo voluptatem. Tertium peccatum commune cum quibusdam, quod, quum virtus maxime expetatur eiusque adipiscendae causa philosophia quaesita sit, ille a virtute summum bonum separavit. 48. At laudat saepe virtutem. Et quidem C. Gracchus, quum largitiones maximas fecisset et effudisset aerarium, verbis tamen defendebat aerarium. Quid verba audiam, quum facta videam? L. Piso ille Frugi semper contra legem frumentariam dixerat. Is lege lata consularis ad frumentum accipiendum venerat. Animum advertit Gracchus in contione Pisonem stantem: quaerit audiente populo Romano qui sibi constet, quum ea lege frumentum petat, quam dissuaserit. 'Nolim' inquit 'mea bona, Gracche, tibi viritum dividere libeat, sed si facias, partem petam.' Parumne declaravit vir gravis et sapiens lege Sempronia patrimonium publicum dissipari? Lege orationes Gracchi, patronum aerarii esse dices. 49. Negat Epicurus iucunde posse vivi nisi cum virtute vivatur, negat ullam in sapientem vim esse fortunae, tenuem victum antefert copioso, negat ullum esse tempus quo sapiens non beatus sit: omnia philosopho digna, sed cum voluptate pugnantia. 'Non istam dicit voluptatem.' Dicat quamlibet: nempe eam dicit, in qua virtutis nulla pars insit. Age, si voluptatem non intelligimus, ne dolorem quidem? Nego igitur eius esse, qui dolore summum malum metiatur, mentionem facere virtutis.

XXI. 50. Et queruntur quidam Epicurei, viri optimi — nam nullum genus est minus malitiosum —, me studiose dicere contra Epicurum. Ita, credo, de honore aut de digni-

tate contendimus. Mihi summum in animo bonum videtur, illi autem in corpore: mihi in virtute, illi in voluptate. Et illi pugnant et quidem vicinorum fidem implorant: multi autem sunt qui statim convolent. Ego sum is, qui dicam me non laborare, actum habiturum quod egerint. 51. Quid enim? de bello Punico agitur? de quo ipso quum aliud M. Catoni, aliud L. Lentulo videretur, nulla inter eos concertatio umquam fuit. Hi nimis iracunde agunt, praesertim quum ab iis non sane animosa defendatur sententia, pro qua non in senatu, non in contione, non apud exercitum neque ad censores dicere audeant. Sed cum istis alias, et eo quidem animo, nullum ut certamen instituum, verum dicentibus facile cedam. Tantum admonebo: si maxime verum sit ad corpus omnia referre sapientem sive, ut honestius dicam, nihil facere nisi quod expediat sive omnia referre ad utilitatem suam, quoniam haec plausibilia non sunt, ut in sinu gaudeant, gloriose loqui desinant.

XXII. 52. Cyrenaicorum restat sententia, qui tum aegritudinem censent exsistere, si necopinato quid evenerit. Est id quidem magnum, ut supra dixi, etiam Chrysippo ita videri scio, quod provisum ante non sit, id ferire vehementius: sed non sunt in hoc omnia. Quamquam hostium repens adventus magis aliquanto conturbat quam exspectatus et maris subita tempestas quam ante provisum terret navigantes vehementius et eius modi sunt pleraque. Sed quum diligenter necopinatum naturam consideres, nihil aliud reperias nisi omnia videri subita maiora, et quidem ob duas causas, primum quod quanta sint quae accidunt considerandi spatium non datur, deinde [quod] quum videtur praecaveri potuisse, si provisum esset, quasi culpa contractum malum aegritudinem acriorem facit. 53. Quod ita esse dies declarat, quae procedens ita mitigat, ut iisdem malis manentibus non modo leniatur aegritudo, sed in plerisque tollatur. Karthaginienses multi Romae servierunt, Macedones rege Perse capto: vidi etiam in Peloponneso, quum essem adolescens, quosdam Corinthios. Hi poterant omnes eadem illa de Andromacha deplorare,

Haec omnia vidi

Sed iam decantaverant fortasse. Eo enim erant vultu, oratione, omni reliquo motu et statu, ut eos Argivos aut Sicyonios diceret, magisque me moverant Corinthii subito aspectae parietinae quam ipsos Corinthios, quorum animis aspectu cogitatio callum vetustatis obduserat. 54. Legimus librum Clitomachi, quem ille eversa Karthagine misit consolandi causa ad captivos cives suos: in eo est disputatio scripta Carneadis, quam se ait in commentarium retulisse. Quum ita positum esset, videri fore in aegritudine sapientem patria capta, quae Carneades contra dixerit scripta sunt. Tanta igitur calamitatis praesentis adhibetur a philosopho medicina, quanta in inveterata ne desideratur quidem, nec si aliquot annis post idem ille liber captivis missus esset, vulneribus mederetur, sed cicatricibus. Sensim enim et pedetemptim progrediens extenuatur dolor, non quo ipsa res immutari soleat aut possit, sed id, quod ratio debuerat, usus docet, minora esse ea, quae sint visa maiora.

XXIII. 55. Quid ergo opus est, dicit aliquis, ratione aut omnino consolatione illa, qua solemus uti, quum levare dolorem maerentium volumus? Hoc enim fere tum habemus in promptu, nihil oportere inopinatum videri. Aut qui tolerabilius feret incommodum qui cognoverit necesse esse homini tale aliquid accidere? Haec enim oratio de ipsa summa mali nihil detrahit, tantum modo adfert nihil evenisse, quod non opinandum fuisset. Neque tamen genus id orationis in consolando non valet, sed id haud sciam an plurimum. Ergo ista necopinata non habent tantam vim, ut aegritudo ex iis omnis oriatur: feriunt enim fortasse gravius: non id efficiunt ut ea, quae accidunt, maiora videantur, [maiora videntur], quia recentia sunt, non quia repentina. 56. Duplex est igitur ratio veri reperiendi non in iis solum, quae mala, sed in iis etiam, quae bona videntur. Nam aut ipsius rei natura qualis et quanta sit quaerimus, ut de paupertate non numquam, cuius onus disputando levamus, docentes quam parva et quam pauca sint quae natura desideret, aut a disputandi subtilitate orationem ad exempla traducimus. Hic Socrates commemoratur, hic Diogenes, hic Caecilianum illud:

Saepe est etiam sub palliolo sordido sapientia.

Quum enim paupertatis una eademque sit vis, quidnam dici potest quam ob rem C. Fabricio tolerabilis ea fuerit, alii negent se ferre posse? 57. Huic igitur alteri generi similis est ea ratio consolandi, quae docet humana esse quae acciderint. Non enim solum id continet ea disputatio, ut cognitionem adferat generis humani, sed significat tolerabilia esse quae et tulerint et ferant caeteri. XXIV. De paupertate agitur, multi patientes pauperes commemorantur: de contemnendo honore, multi inhonorati proferuntur et quidem propter id ipsum beatiore, eorumque, qui privatam otium negotiis publicis antetulerunt, nominatim vita laudatur, nec siletur illud potentissimi regis anapaestum, qui laudat senem et fortunatum esse dicit, quod inglorius sit atque ignobilis ad supremum diem perventurus. 58. Similiter commemorandis exemplis orbitates quoque liberum praedicantur eorumque, qui gravius ferunt, luctus aliorum exemplis leniuntur: sic perpessio caeterorum facit ut ea, quae acciderint, multo minora quam quanta sint existimata videantur. Ita fit sensim cogitantibus ut quantum sit ementita opinio appareat. Atque hoc idem et Telamon ille declarat:

Ego quum genui

et Theseus:

Futuras mecum commentabar miserius

et Anaxagoras: *Sciebam me genuisse mortalem.* Hi enim omnes diu cogitantes de rebus humanis intelligebant eas nequaquam pro opinione vulgi esse extimescendas. Et mihi quidem videtur idem fere accidere iis, qui ante meditantur, quod iis, quibus medetur dies, nisi quod ratio quaedam sanat illos, hos ipsa natura, intellecto eo, quod rem continet, illud malum, quod opinatum sit esse maximum, nequaquam esse tantum, ut vitam beatam possit evertere. 59. Hoc igitur efficitur, ut ex illo necopinato plaga maior sit, non, ut illi putant, ut, quum duobus pares casus evenerint, is modo aegritudine adficiatur, cui ille necopinato casus evenerit. Itaque dicuntur non nulli in maerore, quum de hac communi hominum conditione audivissent, ea lege

esse nos natos, ut nemo in perpetuum esse posset expertus mali, gravius etiam tulisse.

XXV. Quocirca Carneades, ut video nostrum scribere Antiochum, reprehendere Chrysippum solebat, laudantem Euripideum carmen illud:

*Mortalis nemo est quem non attingat dolor
Morbusque: multis sunt humani liberi,
Rursum creandi, morsque est finita omnibus,
Quae generi humano angorem nequidquam adferunt.
Reddenda terrae est terra, tum vita omnibus
Metenda, ut fruges. Sic iubet Necessitas.*

60. Negabat genus hoc orationis quidquam omnino ad levandam aegritudinem pertinere. Id enim ipsum dolendum esse dicebat, quod in tam crudelem necessitatem incidissemus. Nam illam quidem orationem ex commemoratione alienorum malorum ad malevolos consolandos esse accommodatam. Mihi vero longe videtur secus. Nam et necessitas ferendae conditionis humanae quasi cum deo pugnare prohibet admonetque esse hominem, quae cogitatio magno opere luctum levat, et enumeratio exemplorum, non ut animi malevolorum oblectet, adfertur, sed ut ille, qui maeret, ferendum sibi id censeat, quod videat multos moderate et tranquille tulisse. 61. Omnibus enim modis fulciendi sunt, qui ruunt nec cohaerere possunt propter magnitudinem aegritudinis. Ex quo ipsam aegritudinem λύπην Chrysippus, [quasi λύσιν, id est] solutionem totius hominis appellatam putat. Quae tota poterit evelli, explicata, ut principio dixi, causa aegritudinis. Est enim nulla alia nisi opinio et iudicium magni praesentis atque urgentis mali. Itaque et dolor corporis, cuius est morsus acerrimus, perfertur spe proposita boni et acta aetas honeste ac splendide tantam adfert consolationem, ut eos, qui ita vixerint, aut non attingat aegritudo aut perleviter pungat animi dolor.

XXVI. Sed ad hanc opinionem magni mali quum illa etiam opinio accessit, oportere, rectum esse, ad officium pertinere ferre illud aegre, quod acciderit, tum denique efficitur illa gravis aegritudinis perturbatio. 62. Ex hac opi-

nione sunt illa varia et detestabilia genera lugendi, paedores, muliebres lacerationes genarum, pectoris, feminum, capitis percussiones. Hinc ille Agamemno Homericus et idem Accianus

Scindens dolore identidem intonsam comam,

in quo facetum illud Bionis, perinde stultissimum regem in luctu capillum sibi evellere quasi calvitio maeror levaretur. 63. Sed haec omnia faciunt opinantes ita fieri oportere. Itaque et Aeschines in Demosthenem invehitur, quod is septimo die post filiae mortem hostias immolavisset. At quam rhetorice, quam copiose, quas sententias colligit, quae verba contorquet! ut licere quidvis rhetori intelligas. Quae nemo probaret, nisi insitum illud in animis haberemus, omnes bonos interitu suorum quam gravissime maerere oportere. Ex hoc evenit ut in animi doloribus alii solitudines captent, ut ait Homerus de Bellerophonte:

*Qui miser in campis maerens errabat Aleis,
Ipse suum cor edens, hominum vestigia vitans,*

et Nioba fingitur lapidea propter aeternum, credo, in luctu silentium. Hecubam autem putant propter animi acerbitatem quamdam et rabiem fingi in canem esse conversam. Sunt autem alii, quos in luctu cum ipsa solitudine loqui saepe delectat, ut illa apud Ennium nutrix:

*Cupido cepit miseram nunc me proloqui
Caelo atque terrae Medaei miserias.*

XXVII. 64. Haec omnia recta, vera, debita putantes faciunt in dolore, maximeque declarat hoc quasi officii iudicio fieri, quod, si qui forte, quum se in luctu esse vellent, aliquid fecerunt humanius aut si hilarius locuti sunt, revocant se rursus ad maestitiam peccatique se insimulant, quod dolere intermiserint. Pueros vero matres et magistri castigare etiam solent, nec verbis solum, sed etiam verberibus, si quid in domestico luctu hilarius ab iis factum est aut dictum, plorare cogunt. Quid? ipsa remissio luctus quum est consecuta intellectumque est nihil profici maerendo, nonne res declarat fuisse totum illud voluntarium? 65. Quid ille Terentianus ipse se poeniens, id est, *ἑαυτὸν τιμωρούμενος?*

*Decrevi tantisper me minus iniuriae,
Chreme, meo gnato facere, dum fiam miser.*

Hic decernit ut miser sit. Num quis igitur quidquam decernit invitus?

Malo quidem me quovis dignum deputem.

Malo se dignum deputat, nisi miser sit? Vides ergo opinionis esse, non naturae malum. Quid, quos res ipsa lugere prohibet? ut apud Homerum cotidiana nece interitus que multorum sedationem maerendi adferunt, apud quem ita dicitur:

*Namque nimis multos atque omni luce cadentes
Cernimus ut nemo possit maerore vacare.
Quo magis est aequum tumultis mandare peremptos
Firmo animo et luctum lacrimis finire diurnis.*

66. Ergo in potestate est abicere dolorem, quum velis, tempori servientem. An est ullum tempus — quoniam quidem res in nostra potestate est — cui non ponendae curae et aegritudinis causa serviamus? Constabat eos, qui concidentem vulneribus Cn. Pompeium vidissent, quum in illo ipso acerbissimo miserrimoque spectaculo sibi timerent, quod se classe hostium circumfusos viderent, nihil aliud tum egisse nisi ut remiges hortarentur et ut salutem adipiscerentur fuga: postea quam Tyrum venissent, tum adflicti lamentarique coepisse. Timor igitur ab his aegritudinem potuit repellere, ratio ab sapienti viro non poterit?

XXVIII. Quid est autem quod plus valeat ad ponendum dolorem, quam quum est intellectum nihil profici et frustra esse susceptum? Si igitur deponi potest, etiam non suscipi potest. Voluntate igitur et iudicio suscipi aegritudinem confitendum est: 67. idque indicatur eorum patientia, qui quum multa sint saepe perpassi, facilius ferunt quidquid accidit obdurusseque iam sese contra fortunam arbitrantur, ut ille apud Euripidem:

*Si mihi nunc tristis primum illuxisset dies,
Nec tam aerumnoso navigavissem salo,*

*Esset dolendi causa, ut infecto eculei
Freno repente tactu exagitantur novo:
Sed iam subactus miseris obtorpui.*

Defatigatio igitur miseriarum aegritudines quum faciat leniores, intelligi necesse est non rem ipsam causam atque fontem esse maeroris. 68. Philosophi summi neque dum tamen sapientiam consecuti nonne intelligunt in summo se malo esse? Sunt enim insipientes, neque insipientia ullum maius malum est, neque tamen lugent. Quid ita? quia huic generi malorum non adfingitur illa opinio, rectum esse et aequum et ad officium pertinere aegre ferre quod sapiens non sis. Quod idem adfingimus huic aegritudini, in qua luctus inest, quae omnium maxima est. 69. Itaque Aristoteles veteres philosophos accusans, qui existimavissent philosophiam suis ingeniis esse perfectam, ait eos aut stultissimos aut gloriosissimos fuisse, sed se videre, quod paucis annis magna accessio facta esset, brevi tempore philosophiam plane absolutam fore. Theophrastus autem moriens accusasse naturam dicitur, quod cervis et cornicibus vitam diuturnam, quorum id nihil interesset, hominibus, quorum maxime interfuisset, tam exiguum vitam dedisset: quorum si aetas potuisset esse longinquior, futurum fuisse ut omnibus perfectis artibus omni doctrina hominum vita erudiretur. Querebatur igitur se tum, quum illa videre coepisset, exstingui. Quid? ex caeteris philosophis nonne optimus et gravissimus quisque confitetur multa se ignorare et multa sibi etiam atque etiam esse discenda? 70. Neque tamen, quum se in media stultitia, qua nihil est peius, haerere intelligant, aegritudine premuntur. Nulla enim admiscetur opinio officiosi doloris. Quid, qui non putant lugendum viris? qualis fuit Q. Maximus efferens filium consularem, qualis L. Paullus duobus paucis diebus amissis filiis, qualis M. Cato praetore designato mortuo filio, quales reliqui, quos in Consolatione collegimus. 71. Quid hos aliud placavit nisi quod luctum et maerorem esse non putabant viri? Ergo id, quod alii rectum opinantes aegritudini se solent dedere, id hi turpe putantes aegritudinem repulerunt. Ex

quo intelligitur non in natura, sed in opinione esse aegritudinem.

XXIX. Contra dicuntur haec: Quis tam demens, ut sua voluntate maereat? Natura adfert dolorem, cui quidem Crantor, inquit, vester cedendum putat. Premit enim atque inslat nec resisti potest. Itaque Oileus ille apud Sophoclem, qui Telamonem antea de Aiaceis morte consolatus esset, is, quum audivisset de suo, fractus est. De cuius commutata mente sic dicitur:

*Nec vero tanta praeditus sapientia
Quisquam est qui aliorum aerumnam dictis adlevans
Non idem, quum fortuna mutata impetum
Convertat, clade subita frangatur sua,
Ut illa ad alios dicta et praecepta excidant.*

Haec quum disputant, hoc student efficere, naturae ob-
sisti nullo modo posse: ii tamen fatentur graviore aegri-
tudines suscipi quam natura cogat. Quae est igitur amen-
tia? ut nos quoque idem ab illis requiramus. 72. Sed plures
sunt causae suscipiendi doloris. Primum illa opinio mali,
quo viso atque persuaso aegritudo insequitur necessario,
deinde etiam gratum mortuis se facere, si graviter eos lu-
geant, arbitrantur. Accedit superstitio muliebris quaedam:
existimant enim dis immortalibus se facilius satis facturos,
si eorum plaga pereulsi adfectos se et stratos esse fateantur.
Sed haec inter se quam repugnent plerique non vident.
Laudant enim eos, qui aequo animo moriantur: qui alterius
mortem aequo animo ferant, eos putant vituperandos. Quasi
feri ullo modo possit, quod in amatorio sermone dici solet,
ut quisquam plus alterum diligat quam se. 73. Praeclarum
illud est et, si quaeris, rectum quoque et verum, ut eos,
qui nobis carissimi esse debeant, aequae ac nosmet ipsos
amemus: ut vero plus, fieri nullo pacto potest. Ne optan-
dum quidem est in amicitia, ut me ille plus quam se, ego
illum plus quam me: perturbatio vitae, si ita sit, atque of-
ficiorum omnium consequatur.

XXX. Sed de hoc alias: nunc illud satis est, non attri-
buere ad amissionem amicorum miseriam nostram, ne illos

plus quam ipsi velint, si sentiant, plus certe quam nosmet
ipsos diligamus. Nam quod aiunt plerosque consolationi-
bus nihil levare adiunguntque consolatores ipsos confiteri
se miseros, quum ad eos impetum suum fortuna converte-
rit, utrumque dissolvitur. Sunt enim ista non naturae vitia,
sed culpa. Stultitiam autem accusare quamvis copiose
licet. Nam et qui non levantur ipsi [se] ad miseriam invi-
tant et qui suos casus aliter ferunt atque ut auctores aliis ipsi
fuerunt, non sunt vitiosiores quam fere plerique, qui avari
avaros, gloriae cupidos gloriosi reprehendunt. Est enim
proprium stultitiae aliorum vitia cernere, oblivisci suorum.
74. Sed nimirum hoc maximum est experimentum, quum
constet aegritudinem vetustate tolli, hanc vim non esse in
die positam, sed in cogitatione diuturna. Nam si eadem res
est et idem est homo, qui potest quidquam de dolore mu-
tari, si neque de eo, propter quod dolet, quidquam est
mutatum neque de eo, qui dolet? Cogitatio igitur diuturna
nihil esse in re mali dolori medetur, non ipsa diuturnitas.

XXXI. Hic mihi adferunt mediocritates: qua si natura-
les sunt, quid opus est consolatione? Natura enim ipsa ter-
minabit modum: sin opinabiles, opinio tota tollatur. Satis
dictum esse arbitror aegritudinem esse opinionem mali praesentis,
in qua opinione illud insit, ut aegritudinem suscipere
oporteat. 75. Additur ad hanc definitionem a Zenone
recte, ut illa opinio praesentis mali sit recens. Hoc autem
verbum sic interpretantur, ut non tantum illud recens esse
velint, quod paulo ante acciderit, sed, quam diu in illo
opinatio malo vis quaedam insit, ut vigeat et habeat quam-
dam viriditatem, tam diu appelletur recens. Ut Artemisia
illa, Mausoli Cariae regis uxor, quae nobile illud Halicar-
nassi fecit sepulcrum, quam diu vixit, vixit in luctu, eodem-
que etiam confecta contabuit. Huic erat illa opinio cotidie
recens: quae tum denique non appellatur recens, quum ve-
tustate exaruit.

Haec igitur officia sunt consolantium, tollere aegritudi-
nem funditus aut sedare aut detrahere quam plurimum aut
supprimere nec pati manare longius aut ad alia traducere.
76. Sunt qui unum officium consolantis putent malum illud
cic. IV. 1.

omnino non esse, ut Cleanthi placet. Sunt qui non magnum malum, ut Peripatetici. Sunt qui abducant a malis ad bona, ut Epicurus. Sunt qui satis putent ostendere nihil inopinati accidisse, ut Cyrenaici. Chrysippus autem caput esse censet in consolando detrahere illam opinionem maerenti, si se officio fungi putet iusto atque debito. Sunt etiam qui haec omnia genera consolandi colligant: alius enim alio modo movetur, ut fere nos in Consolatione omnia in consolationem unam coniecimus: erat enim in tumore animus et omnis in eo temptabatur curatio. Sed sumendum tempus est non minus in animum morbis quam in corporum, ut Prometheus ille Aeschyli, cui quum dictum esset:

*Atqui, Prometheus, te hoc tenere existimo,
Mederi posse rationem iracundiae,*

respondit:

*Si quidem quae tempestivam medicinam admovens
Non adgravescens vulnus illidat manu.*

XXXII. 77. Erit igitur in consolationibus prima medicina docere aut nullum malum esse aut admodum parvum, altera et de communi condicione vitae et proprie, si quid sit de ipsius, qui maereat, disputandum, tertia summam esse stultitiam frustra confici maerore, quum intelligas nihil posse profici. Nam Cleanthes quidem sapientem consolatur, qui consolatione non eget. Nihil enim esse malum quod turpe non sit, si lugenti persuaseris, non tu illi luctum, sed stultitiam detraxeris: alienum autem tempus docendi. Et tamen non satis mihi videtur vidisse hoc Cleanthes, suscipi aliquando aegritudinem posse ex eo ipso, quod esse summum malum Cleanthes ipse fateatur. Quid enim dicemus, quum Socrates Alcibiadi persuasisset, ut acceperimus, eum nihil hominis esse nec quidquam inter Alcibiadem summo loco natum et quemvis balulum interesse, quum se Alcibiades adflicteret lacrimansque Socrati supplex esset, ut sibi virtutem traderet turpitudinemque depelleret, quid dicemus, Cleanthe? num in illa re, quae aegritudine Alcibiadem adfliciebat, mali nihil fuisse? 78. Quid? illa Lycónis qualia sunt? qui aegritudinem extenuans parvis ait eam

rebus moveri, fortunae et corporis incommodis, non animi malis. Quid ergo? illud, quod Alcibiades dolebat, non ex animi malis vitiisque constabat? Ad Epicuri consolationem satis est ante dictum.

XXXIII. 79. Ne illa quidem firmissima consolatio est, quamquam et usitata est et saepe prodest: 'Non tibi hoc soli.' Prodest haec quidem, ut dixi, sed nec semper nec omnibus. Sunt enim qui respuant, sed refert quo modo adhibeatur. Ut enim tulerit quisque eorum, qui sapienter tulerunt, non quo quisque incommodo adfectus sit praedicandum est. Chrysippi ad veritatem firmissima est, ad tempus aegritudinis difflellis. Magnum opus est probare maerenti illum suo iudicio et, quod se ita putet oportere facere, maerere. Nimirum igitur, ut in causis non semper utimur eodem statu — sic enim appellamus controversiarum genera —, sed ad tempus, ad controversiae naturam, ad personam accommodamus, sic in aegritudine lenienda quam quisque curationem recipere possit videndum est.

80. Sed nescio quo pacto ab eo, quod erat a te propositum, aberravit oratio. Tu enim de sapiente quaesieras, cui aut malum videri nullum potest quod vacet turpitudine aut ita parvum malum, ut id obruatur sapientia vixque appareat, qui nihil opinione adfingat adsumatque ad aegritudinem, nec id putet esse rectum, se quam maxime excruciaci luctuque confici, quo pravius nihil esse possit. Edocuit tamen ratio, ut mihi quidem videtur, quum hoc ipsum proprie non quaereretur hoc tempore, num quid esset malum, nisi quod idem dici turpe posset, tamen ut videremus, quidquid esset in aegritudine mali, id non naturale esse, sed voluntario iudicio et opinionis errore contractum. 81. Tractatum est autem a nobis id genus aegritudinis, quod unum est omnium maximum, ut eo sublato reliquorum remedia ne magno opere quaerenda arbitraremur.

XXXIV. Sunt enim certa quae de paupertate, certa quae de vita inhonorata et ingloria dici soleant: separatim certae scholae sunt de exsilio, de interitu patriae, de servitute, de debilitate, de caecitate, de omni casu, in quo nomen poni solet calamitatis. Haec Graeci in singulas scholas et in sin-

gulos libros dispertunt: opus enim quaerunt: quamquam plenae disputationes delectationis sunt. 82. Et tamen ut medici toto corpore curando minimae etiam parti, si condoluit, medentur, sic philosophia, quum universam aegritudinem sustulit, tamen, si quis error alicunde exstitit, si paupertas momordit, si ignominia pupugit, si quid tenebrarum offudit exsilium aut eorum, quae modo dixi, si quid exstitit, singularum rerum sunt propriae consolationes, de quibus audies tu quidem, quum voles. Sed ad eundem fontem revertendum est, aegritudinem omnem procul abesse a sapiente, quod inanis sit, quod frustra suscipiatur, quod non natura exoriatur, sed iudicio, sed opinione, sed quadam invitatione ad dolendum, quum id decreverimus ita fieri oportere. 83. Hoc detracto, quod totum est voluntarium, aegritudo erit sublata illa maerens, morsus tamen et contractiunculae quaedam animi relinquentur. Hanc dicant sane naturalem, dum aegritudinis nomen absit grave, taetrum, funestum: quod cum sapientia esse atque, ut ita dicam, habitare nullo modo possit. At quae stirpes sunt aegritudinis, quam multae, quam amarae! quae ipso trunco everso omnes eiciendae sunt et, si necesse erit, singulis disputationibus. Superest enim nobis hoc, cuiusmodi est, ofium. Sed ratio una omnium est aegritudinum, plura nomina. Nam et invidere aegritudinis est et aemulari et obtrectare et misereri et angere, lugere, maerere, aerumna adfici, lamentari, sollicitari, dolere, in molestia esse, adflicti, desperare. 84. Haec omnia definiunt Stoici, eaque verba, quae dixi, singularum rerum sunt, non, ut videntur, easdem res significant, sed aliquid differunt, quod alio loco fortasse tractabimus. Haec sunt illae fibrae stirpium, quas initio dixi, persequendae et omnes eiciendae, ne unquam ulla possit existere. Magnum opus et difficile, quis negat? quid autem praeclarum non idem arduum? sed tamen id se effecturam philosophia proficitur, nos modo curationem eius recipiamus. Verum quidem haec haec hactenus: caetera, quotienscumque voletis, et hoc loco et aliis parata vobis erunt.

M. TULLII CICERONIS
TUSCULANARUM DISPUTATIONUM

AD M. BRUTUM

LIBER QUARTUS

DE RELIQUIS ANIMI PERTURBATIONIBUS.

ARGUMENTUM.

Cicero de severa vitae disciplina apud priscos Romanos usitata praefatus auditoris sententiam refellere adgreditur 'omni perturbatione posse sapientem vacare' negantis. Primo adfert perturbationis definitionem Stoicam et quattuor eius genera. Perturbationem Zeno Stoicorum princeps dixerat aversam a recta ratione naturaeque incongruam animi commotionem. Partes autem perturbationum duae ex bonis opinatis memorantur, laetitia et libido, duae ex malorum errore, aegritudo et metus, hisque singulis perturbationibus suae partes subiiciuntur, cap. 4—9. Deinde quo modo ipsa perturbatio ab aegritudine seu morbo differat et quae sit in hoc genere animi et corporis similitudo ostenditur, cap. 10—14. Tum secundum institutam quaestionem brevis subiicitur demonstratio, perturbationem cum sapientia consistere non posse, longa autem disputatio contra Peripateticos, qui perturbationes necessarias esse, naturales utilesque contendunt, nec tollendas sapienti et extirpandas, sed coercendas et moderandas statuunt, cap. 15—26. Hanc excipit expositio de perturbationum curatione, eaque diversa pro diversa perturbationum natura in quattuor autem perturbationibus illis sedandis est ea distincta ratio: Primum utrum ad universam perturbationem, tamquam aegritudinem, laetitiam, an ad singulas, id est, formas generibus subiectas, adhibeatur, deinde utrum mali bonive opinio an ipsa omnino perturbatio tollatur. Sed certam et propriam sanationem esse, si doceas ipsas perturbationes per se esse vitiosas nec habere quidquam aut naturale aut necessarium. Alteram autem rationem, quae simul opinionem boni aut mali tollat, esse illam quidem utiliore, sed raro proficere neque esse ad vulgus adhibendam. Esse etiam ubi adhiberi plane non possit, quod res, quae perturbet animum, vero sit bona aut mala, tamquam si quis aegre ferat nihil in se esse virtutis, nihil animi, nihil officii, nihil honestatis, cap. 27, 28. Reliqua disputatio quo modo quattuor ista genera tollenda sint docet, cap. 29—38.

I. 1. Quum multis locis nostrorum hominum ingenia virtutesque, Brute, soleo mirari, tum maxime in his studiis, quae sero admodum expetita in hanc civitatem e Graecia transtulerunt. Nam quum a primo urbis ortu regis institutis, partim etiam legibus, auspicia, caerimoniae, comitia, provocationes, patrum consilium, equitum peditumque descriptio, tota res militaris divinitus esset constituta, tum progressio admirabilis incredibilisque cursus ad omnem excellentiam factus est dominatu regio re publica liberata. Nec vero hic locus est ut de moribus institutisque maiorum et disciplina ac temperatione civitatis loquamur: aliis haec locis satis accurate a nobis dicta sunt maximeque in iis sex libris, quos de re publica scripsimus. 2. Hoc autem loco consideranti mihi studia doctrinae multa sane occurrunt, cur ea quoque accessita aliunde neque solum expetita, sed etiam conservata et culta videantur. Erat enim illis paene in conspectu praestanti sapientia et nobilitate Pythagoras, qui fuit in Italia temporibus iisdem, quibus L. Brutus patriam liberavit, praeclarus auctor nobilitatis tuae. Pythagorae autem doctrina quum longe lateque flueret, permanuisse mihi videtur in hanc civitatem, idque quum coniectura probabile est tum quibusdam etiam vestigiis indicatur. Quis enim est qui putet, quum floreret in Italia Graecia potentissimis et maximis urbibus, ea quae magna dicta est, in iisque primum ipsius Pythagorae, deinde postea Pythagoreorum tantum nomen esset, nostrorum hominum ad eorum doctissimas voces aures clausas fuisse? 3. Quin etiam arbitror propter Pythagoreorum admirationem Numam quoque regem Pythagoreum a posterioribus existimatum. Nam quum Pythagorae disciplinam et instituta cognoscere regisque eius aequitatem et sapientiam a maioribus suis accepissent, aetates autem et tempora ignorarent propter vetustatem, eum, qui sapientia excelleret, Pythagorae auditorem crediderunt fuisse.

II. Et de coniectura quidem hactenus. Vestigia autem Pythagoreorum quamquam multa colligi possunt, paucis tamen utemur, quoniam non id agitur hoc tempore. Nam quum carminibus soliti illi esse dicantur et praecepta quae-

dam occultius tradere et mentes suas a cogitationum intentione cantu fidibusque ad tranquillitatem traducere, gravissimus auctor in Originibus dixit Cato morem apud maiores hunc epularum fuisse, ut deinceps qui accubarent canerent ad tibiam clarorum virorum laudes atque virtutes. Ex quo perspicuum est et cantus tum fuisse rescriptos vocum sonis et carmina. 4. Quamquam id quidem etiam XII. tabulae declarant condi iam tum solitum esse carmen, quod ne liceret fieri ad alterius iniuriam lege sanxerunt. Nec vero illud non eruditorum temporum argumentum est, quod et deorum pulvinaribus et epulis magistratuum fides praecinant, quod proprium eius fuit, de qua loquor, disciplinae. Mihi quidem etiam Appii Caeci carmen, quod valde Panaetius laudat epistola quadam, quae est ad Q. Tuberonem, Pythagoreum videtur. Multa etiam sunt in nostris institutis ducta ab illis, quae praetereo, ne ea, quae peperisse ipsi putamur, aliunde didicisse videamur. 5. Sed, ut ad propositum redeat oratio, quam brevi tempore quot et quanti poetae, qui autem oratores exstiterunt! facile ut appareat nostros omnia consequi potuisse, simul ut velle coepissent.

III. Sed de caeteris studiis alio loco et dicemus, si usus fuerit, et saepe diximus. Sapientiae studium vetus id quidem in nostris, sed tamen ante Laelii aetatem et Scipionis non reperio quos appellare possim nominatim. Quibus adolescentibus Stoicum Diogenem et Academicum Carneadem video ad senatum ab Atheniensibus missos esse legatos, qui quum rei publicae nullam unquam partem attigissent essetque eorum alter Cyrenaeus, alter Babylonius, nunquam profecto scholis essent excitati neque ad illud munus electi, nisi in quibusdam principibus temporibus illis fuissent studia doctrinae. Qui quum caetera litteris mandarent, alii ius civile, alii orationes suas, alii monumenta maiorum, hanc amplissimam omnium artium, bene vivendi disciplinam, vita magis quam litteris persecuti sunt. 6. Itaque illius verae elegantisque philosophiae, quae ducta a Socrate in Peripateticis adhuc permansit et idem alio modo dicentibus Stoicis, quum Academici eorum controversias disceptarent,

nulla fere sunt aut pauca admodum Latina monumenta sive propter magnitudinem rerum occupationemque hominum sive etiam, quod imperitis ea probari posse non arbitrabantur, quum interim illis silentibus C. Amafinius existit dicens, cuius libris editis commota multitudo contulit se ad eandem potissimum disciplinam, sive quod erat cognitu perfacilis sive quod invitabantur illecebris blandae voluptatis, sive etiam, quia nihil erat prolatum melius, illud, quod erat, tenebant. 7. Post Amafinium autem multi eiusdem aemuli rationis multa quum scripsissent, Italiam totam occupaverunt, quodque maximum argumentum est, non dici illa subtiliter, quod et tam facile ediscantur et ab indoctis probentur, id illi firmamentum esse disciplinae putant.

IV. Sed defendat quod quisque sentit: sunt enim iudicia libera: nos institutum tenebimus nullisque unius disciplinae legibus astricti, quibus in philosophia necessario pareamus quid sit in quaque re maxime probabile semper requiremus. Quod quum saepe alias tum nuper in Tusculano studiose egimus. Itaque expositis tridui disputationibus quartus dies hoc libro concluditur. Ut enim in inferiorem ambulationem descendimus, quod feceramus idem superioribus diebus, acta res est sic.

8. M. Dical, si quis vult, qua de re disputari velit.

A. Non mihi videtur omni animi perturbatione posse sapiens vacare.

M. Aegritudine quidem hesterna disputatione videbatur, nisi forte temporis causa nobis adsentiebare.

A. Minime vero. Nam mihi egregie probata est oratio tua.

M. Non igitur existimas cadere in sapientem aegritudinem.

A. Prorsus non arbitror.

M. Atqui, si ista perturbare animum sapientis non potest, nulla poterit. Quid enim? metusne conturbet? At earum rerum est absentium metus, quarum praesentium est aegritudo. Sublata igitur aegritudine sublatus est metus. Restant duae perturbationes, laetitia gestiens et libido: quae si non cadent in sapientem, semper mens erit tranquilla sapientis.

9. A. Sic prorsus intelligo.

M. Utrum igitur mavis? statimne nos vela facere an quasi e portu egredientes paullulum remigare?

A. Quidnam est istuc? Non enim intelligo.

V. M. Quia Chrysippus et Stoici, quum de animi perturbationibus disputant, magnam partem in iis partiendis et definiendis occupati sunt, illa eorum perexigua oratio est, qua medeantur animis nec eos turbulentos esse patiantur, Peripatetici autem ad placandos animos multa adferunt, spinas partiendi et definiendi praetermittunt: quaerebam igitur utrum panderem vela orationis statim an eam ante paullulum dialecticorum remis propellerem.

A. Isto modo vero: erit enim hoc totum, quod quaero, ex utroque perfectius.

10. M. Est id quidem rectius, sed post requires, si quid fuerit obscurius.

A. Faciam equidem: tu tamen, ut soles, dices ista ipsa obscura planius quam dicuntur a Graecis.

M. Enitar equidem, sed intento opus est animo, ne omnia dilabantur, si unum aliquid effugerit. Quoniam, quae Graeci *πάθη* vocant, nobis perturbationes appellari magis placet quam morbos, in his explicandis veterem illam equidem Pythagorae primum, dein Platonis descriptionem sequar, qui animum in duas partes dividunt, alteram rationis participem faciunt, alteram expertem. In particeps rationis ponunt tranquillitatem, id est, placidam quietamque constantiam, in illa altera motus turbidos quum irae tum cupiditatis contrarios inimicosque rationi. 11. Sit igitur hic fons: utamur tamen in his perturbationibus describendis Stoicorum definitionibus et partitionibus, qui mihi videntur in hac quaestione versari acutissime.

VI. Est igitur Zenonis haec definitio, ut perturbatio sit, quod *πάθος* ille dicit, aversa a recta ratione contra naturam animi commotio. Quidam brevius perturbationem esse appetitum vehementiorem, sed vehementiorem eum volunt esse, qui longius discesserit a naturae constantia. Partes autem perturbationum volunt ex duobus opinatis bonis nasci et ex duobus opinatis malis, ita esse quattuor: ex bonis

libidinem et laetitiam, ut sit laetitia praesentium bonorum, libido futurorum, ex malis *metum et aegritudinem* nasci censeant, metum futuris, aegritudinem praesentibus. Quae enim venientia metuuntur, eadem adficiunt aegritudine instantia. 12. *Laetitia* autem et *libido* in bonorum opinione versantur, quum libido ad id, quod videtur bonum, illecta et inflammata rapiatur, laetitia ut adepta iam aliquid concupitum efferatur et gestiat. Natura enim omnes ea, quae bona videntur, sequuntur fugiuntque contraria. Quam ob rem simul obiecta species est cuiuspiam quod bonum videatur, ad id adipiscendum impellit ipsa natura. Id quum constanter prudenterque fit, eius modi appetitionem Stoici *βούλησιν* appellant, nos appellemus *voluntatem*. Eam illi putant in solo esse sapiente, quam sic definiunt: voluntas est, quae quid cum ratione desiderat. Quae autem a ratione aversa incitata est vehementius, ea libido est vel cupiditas effrenata, quae in omnibus stultis invenitur. 13. Itemque quum ita movemur, ut in bono simus aliquo, dupliciter id contingit. Nam quum ratione animus movetur placide atque constanter, tum illud *gaudium* dicitur: quum autem inaniter et effuse animus exsultat, tum illa *laetitia gestiens* vel *nimia* dici potest, quam ita definiunt, sine ratione animi elationem. Quoniamque ut bona natura appetimus, sic a malis natura declinamus, quae declinatio [si] cum ratione fiet, cautio appetitur eaque intelligatur in solo esse sapiente, quae autem sine ratione et cum exanimatione humili atque fracta, nominetur metus: est igitur metus a ratione aversa cautio. Praesentis autem mali sapientis adfectio nulla est. 14. Stulti autem aegritudo est ea, qua adficiuntur in malis opinatis animosque demittunt et contrahunt rationi non obtemperantes. Itaque haec prima definitio est, ut aegritudo sit animi adversante ratione contractio. Sic quattuor *perturbationes* sunt, tres *constantiae*, quoniam aegritudini nulla constantia opponitur.

VII. Sed omnes perturbationes indicio censeant fieri et opinione. Itaque eas definiunt pressius, ut intelligatur non modo quam vitiosae, sed etiam quam in nostra sint potestate. Est ergo *aegritudo* opinio recens mali praesen-

tis, in quo demitti contrahique animo rectum esse videatur, *laetitia* opinio recens boni praesentis, in quo efferri rectum esse videatur, *metus* opinio impendentis mali, quod intolérable esse videatur, *libido* opinio venturi boni, quod sit ex usu iam praesens esse atque adesse. 15. Sed quae iudicia quasque opiniones perturbationum esse dixi, non in eis perturbationes solum positas esse dicunt, verum illa etiam, quae efficiuntur perturbationibus, ut aegritudo quasi morsum aliquem doloris efficiat, metus recessum quemdam animi et fugam, laetitia profusam hilaritatem, libido effrenatam appetentiam. *Opinationem* autem, quam in omnes definitiones superiores inclusimus, volunt esse imbecillam adensionem.

16. Sed singulis perturbationibus partes eiusdem generis plures subiciuntur, ut *aegritudini* invidentia — utendum est enim docendi causa verbo minus usitato, quoniam invidia non in eo, qui invidet, solum dicitur, sed etiam in eo, cui invidetur —, aemulatio, obtrectatio, misericordia, angor, luctus, maeror, aerumna, dolor, lamentatio, sollicitudo, molestia, afflictio, desperatio et si quae sunt de genere eodem. Sub *metum* autem subiecta sunt pigritia, pudor, terror, timor, pavor, exanimatio, conturbatio, formido, *voluptati* malevolentia laetans malo alieno, delectatio, iactatio et similia, *libidini* ira, excandescencia, odium, inimicitia, discordia, indigentia, desiderium et caetera eius modi.

VIII. 17. Haec autem definiunt hoc modo. *Invidentiam* esse dicunt aegritudinem susceptam propter alterius res secundas, quae nihil noceant invidenti. Nam si qui doleat eius rebus secundis, a quo ipse laedatur, non recte dicatur invidere, ut si Hectori Agamemno: qui autem, cui alterius commoda nihil noceant, tamen eum doleat iis frui, is invideat profecto. *Aemulatio* autem dupliciter illa quidem dicitur, ut et in laude et in vitio nomen hoc sit. Nam et imitatio virtutis aemulatio dicitur — sed ea nihil hoc loco utimur: est enim laudis — et est aemulatio aegritudo, si eo, quod concupierit, alius potiatur, ipse careat. 18. *Obtrectatio* autem est, ea quam intelligi *ζηλοτυπία* volo, aegritudo ex eo, quod alter quoque potiatur eo, quod ipse concupiverit. *Misericordia* est aegritudo ex miseria alterius iniuria laborantis:

nemo enim parricidae aut proditoris supplicio misericordia commovetur: *angor* aegritudo premens, *luctus* aegritudo ex eius, qui carus fuerit, interitu acerbo, *maeror* aegritudo flebilis, *aerumna* aegritudo laboriosa, *dolor* aegritudo crucians, *lamentatio* aegritudo cum eiulatu, *sollicitudo* aegritudo cum cogitatione, *molestia* aegritudo permanens, *ad afflictio* aegritudo cum vexatione corporis, *desperatio* aegritudo sine ulla rerum expectatione meliorum. Quae autem subiecta sunt sub *metum*, ea sic definiunt: *pigrilium* metum consequentis laboris 19. *terrorem* metum concutientem, ex quo fit ut pudorem rubor, terrorem pallor et tremor et dentium crepitus consequatur, *timorem* metum mali appropinquantis, *pavorem* metum mentem loco moventem, ex quo illud Ennii:

Tum pavor sapientiam omnem mi exanimato expectorat,

exanimationem metum subsequentem et quasi comitem pavoris, *conturbationem* metum excutientem cogitata, *formidinem* metum permanentem.

IX. 20. Voluptatis autem partes hoc modo describunt, ut *malevolentia* sit voluptas ex malo alterius sine emolumento suo, *delectatio* voluptas suavitate auditas animum delectans, et qualis est haec aurium, tales sunt oculorum et tactionum et odoratorum et saporum, quae sunt omnes unius generis, ad perfundendum animum tamquam illiquefactae voluptates. *Iactatio* est voluptas gestiens et se effrens insolentius. 21. Quae autem libidini subiecta sunt, ea sic definiunt, ut *ira* sit libido poeniendi eius, qui videatur laesisse iniuria, *excandescencia* autem sit ira nascens et modo existens, qua *θυμωσις* Graece dicitur, *odium* ira inveterata, *inimicitia* ira ulciscendi tempus observans, *discordia* ira acerbior, intimo odio et corde concepta, *indigentia* libido inexplibilis, *desiderium* libido eius, qui nondum adsit, videndi. Distinguunt illud etiam, ut libido sit earum rerum, quae dicuntur de quodam aut quibusdam, quae *κατηγορήματα* dialectici appellant, ut habere divitias, capere honores: indigentia rerum ipsarum est, ut honorum, ut pecuniae. 22. Omnium autem perturbationum fontem esse dicunt

intemperantiam, quae est a tota mente et a recta ratione defectio sic aversa a praescriptione rationis, ut nullo modo appetitiones animi nec regi nec contineri queant. Quem ad modum igitur temperantia sedat appetitiones et efficit ut eae rectae rationi pareant conservatque considerata iudicia mentis, sic huic inimica intemperantia omnem animi statum inflamat, conturbat, incitat, itaque et aegritudines et metus et reliquae perturbationes omnes gignuntur ex ea.

X. 23. Quem ad modum quum sanguis corruptus est aut pituita redundat aut bilis, in corpore morbi aegrotationesque nascuntur, sic pravorum opinionum conturbatio et ipsarum inter se repugnantia sanitate spoliatur animum morbisque perturbat. Ex perturbationibus autem primum morbi conficiuntur, quae vocant illi *νοσήματα*, eaque, quae sunt eis morbis contraria, quae habent ad res certas vitiosam offensionem atque fastidium, deinde aegrotationes, quae appellantur a Stoicis *ἀφρώσνηματα*, hisque item oppositae contrariae offensiones. Hoc loco nimium operae consumitur a Stoicis, maxime a Chrysippo, dum morbis corporum comparatur morborum animi similitudo. Qua oratione praetermissa minime necessaria ea, quae rem continent, pertractemus. 24. Intelligatur igitur perturbationem iactantibus se opinionibus inconstanter et turbide in motu esse semper: quum autem hic fervor concitatioque animi inveteraverit et tamquam in venis medullisque insederit, tum existit et morbus et aegrotatio et offensiones eae, quae sunt eis morbis aegrotationibusque contrariae.

XI. Haec, quae dico, cogitatione inter se differunt, re quidem copulata sunt, eaque oriuntur ex libidine et ex laetitia. Nam quum est concenpita pecunia nec adhibita continuo ratio quasi quaedam Socratica medicina, quae sanaret eam cupiditatem, permanat in venas et inhaeret in visceribus illud malum existitque morbus et aegrotatio, quae evelli inveterata non possunt, eique morbo nomen est *avaritia*. 25. Similiterque caeteri morbi, ut *gloriae cupiditas*, ut *mulierositas*, ut ita appellem eam, quae Graece *φιλογύνεια* dicitur, caeterique similiter morbi aegrotationesque nascuntur. Quae autem sunt his contraria, ea nasci putantur a metu, ut *odium*

mulierum, quale in *μίσσην* Atilii est, ut in *hominum universum genus*, quod accepimus de Timone, qui *μισάνθρωποι* appellantur, ut *inhospitalitas* est, quae omnes aegrotationes animi ex quodam metu nascuntur earum rerum, quas fugiunt et oderunt. 26. Definiunt autem animi aegrotationem opinionem vehementem de re non expetenda, tamquam valde expetenda sit, inhaerentem et penitus insitam. Quod autem nascitur ex offensione ita definiunt, opinionem vehementem de re non fugienda inhaerentem et penitus insitam tamquam fugienda: haec autem opinatio est iudicatio se scire quod nesciat. *Aegrotationi* autem talia quaedam subiecta sunt, *avaritia*, *ambitio*, *mulierositas*, *pervicacia*, *ligurritio*, *violentia*, *cuppedia* et si qua similia. Est autem avaritia opinatio vehemens de pecunia, quasi valde expetenda sit, inhaerens et penitus insita, similisque est eiusdem generis definitio reliquarum. 27. *Offensionum* autem definitiones sunt eius modi, ut *inhospitalitas* sit opinio vehemens valde fugiendum esse hospitem eaque inhaerens et penitus insita, similiterque definitur et *mulierum odium*, ut Hippolyti, et, ut Timonis, *generis humani*.

XII. Atque ut ad valetudinis similitudinem veniamus eaque collatione utamur aliquando, sed parcius quam solent Stoici, ut sunt alii ad alios morbos procliviores, itaque dicimus gravedinosos quosdam, quosdam torminosos, non quia iam sint, sed quia saepe [*sint*], sic alii ad metum, alii ad aliam perturbationem: ex quo in aliis *anxietas*, unde anxii, in aliis *iracundia* dicitur, quae ab *ira* differt, estque aliud iracundum esse, aliud iratum, ut differt *anxietas* ab *angore*: neque enim omnes anxii qui anguntur aliquando nec qui anxii semper anguntur, ut inter ebrietatem et ebriositatem interest aliudque est amatorem esse, aliud amantem. Atque haec aliorum ad alios morbos proclivitas late patet: nam pertinet ad omnes perturbationes. 28. In multis etiam vitiis apparet, sed nomen res non habet. Ergo et invidi et malevoli [et lividi] et timidi et misericordes, quia proclives ad eas perturbationes, non quia semper ferantur. Haec igitur proclivitas ad suum quodque genus a similitudine corporis aegrotatio dicatur, dum ea intelligatur ad aegrotan-

dum proclivitas. Sed haec in bonis rebus, quod alii ad alia bona sunt aptiores, *facilitas* nominetur, in malis *proclivitas* ut significet lapsionem, in neutris habeat superius nomen.

XIII. Quo modo autem in corpore est morbus, est aegrotatio, est vitium, sic in animo. *Morbum* appellant totius corporis corruptionem, *aegrotationem* morbum cum imbecillitate, 29. *vitium*, quum partes corporis inter se dissident, ex quo pravitas membrorum, distortio, deformitas. Itaque illa duo, morbus et aegrotatio, ex totius valetudinis corporis conquassatione et perturbatione gignuntur, vitium autem integra valetudine ipsum ex se cernitur. Sed in animo tantum modo cogitatione possumus morbum ab aegrotatione seungere. *Vitiositas* autem est habitus aut adfectio in tota vita inconstans et a se ipsa dissentiens. Ita fit ut in altera corruptione opinionum morbus efficiatur et aegrotatio, in altera inconstantia et repugnantia. Non enim omne vitium pares habet dissensiones, ut eorum, qui non longe a sapientia absunt, adfectio est illa quidem discrepans sibi ipsa, dum est insipiens, sed non distorta nec prava. Morbi autem et aegrotationes partes sunt vitiositatis, sed perturbationes sintne eiusdem partes quaestio est. 30. Vitia enim adfectiones sunt manentes, perturbationes autem moventes, ut non possint adfectionum manentium partes esse. Atque ut in malis attingit animi naturam corporis similitudo, sic in bonis. Sunt enim in corpore praecipua pulcritudo, vires, valetudo, firmitas, velocitas, sunt item in animo. Sicut enim corporis temperatio, quum ea congruunt inter se, e quibus constamus, sanitas, sic animi dicitur, quum eius iudicia opinionesque concordant, eaque animi est virtus, quam alii ipsam temperantiam dicunt esse, alii obtemperantem temperantiae praeceptis et eam subsequentem nec habentem ullam speciem suam, sed, sive hoc sive illud sit, in solo esse sapiente. Est autem quaedam animi sanitas, quae in insipientem etiam cadat, quum curatione [et gubernatione] medicorum conturbatio mentis aufertur. 31. Et ut corporis est quaedam apta figura membrorum cum coloris quadam suavitate eaque dicitur pulcritudo, sic in animo opinionum iudiciorumque aequabilitas et constantia cum

firmitate quadam et stabilitate virtutem subsequens aut virtutis vim ipsam continens pulcritudo vocatur. Itemque viribus corporis et nervis et efficacitati similes similibusque verbis animi vires nominantur. Velocitas autem corporis celeritas appellatur, quae eadem ingenii etiam laus habetur propter animi multarum rerum brevi tempore percursionem. XIV. Illud animorum corporumque dissimile, quod animi valentes morbo temptari non possunt, corpora possunt, sed corporum offensiones sine culpa accidere possunt, animorum non item, quorum omnes morbi et perturbationes ex aspersione rationis eveniunt, itaque in hominibus solum existunt: nam bestiae simile quiddam faciunt, sed in perturbationes non incidunt. 32. Inter acutos autem et inter hebetes interest, quod ingeniosi, ut aes Corinthium in aeruginem, sic illi in morbum et incidunt tardius et recreantur ocius, hebetes non item. Nec vero in omnem morbum ac perturbationem animus ingeniosi cadit: non enim in ulla efferata et immania: quaedam autem humanitatis quoque habent primam speciem, ut misericordia, aegritudo, metus. Aegrotationes autem morbique animorum difficilius evelli posse putantur quam summa illa vitia, quae virtutibus sunt contraria. Morbis enim manentibus vitia sublata esse possunt, quia hi non tam celeriter sanantur quam illa tolluntur. 33. Habes ea, quae de perturbationibus enucleate disputant Stoici, quae logica appellant, quia disseruntur subtilius. Ex quibus quoniam tamquam ex scrupulosis cotibus enavigavit oratio, reliquae disputationis cursum teneamus, modo satis illa dilucide dixerimus pro rerum obscuritate.

A. Prorsus satis, sed si quae diligentius erunt cognoscenda, quaeremus alias, nunc vela, quae modo dicebas, exspectamus et cursum.

XV. 34. M. Quando ut aliis locis de virtute et diximus et saepe dicendum erit — pleraeque enim quaestiones, quae ad vitam moresque pertinent, a virtutis fonte ducuntur —, quando igitur virtus est adfectio animi constans conveniensque, laudabiles efficiens eos, in quibus est, et ipsa per se, sua sponte separata etiam utilitate laudabilis, ex ea profiscuntur honestae voluntates, sententiae, actiones omnis-

que recta ratio, quamquam ipsa virtus brevissime recta ratio dici potest. Huius igitur virtutis contraria est vitiositas — sic enim malo quam malitiam appellare eam, quam Graeci *κακία* appellant: nam malitia certi cuiusdam vitii nomen est, vitiositas omnium —, ex qua concitantur perturbationes, quae sunt, ut paullo ante diximus, turbidi animorum concitatieque motus, aversi a ratione et inimicissimi mentis vitaeque tranquillae. Important enim aegritudines anxias atque acerbas animosque adfligunt et debilitant metu: iidem inflammant appetitione nimia, quam tum cupiditatem, tum libidinem dicimus, impotentiam quamdam animi a temperantia et moderatione plurimum dissidentem. 35. Quae si quando adepta erit id, quod ei fuerit concupitum, tum efferatur alacritate, 'ut nihil ei constet quod agat', ut ille, qui 'voluptatem animi nimiam summum esse errorem arbitratur'. Eorum igitur malorum in una virtute posita sanatio est.

XVI. Quid autem est non miserius solum, sed foedius et deformius quam aegritudine quis afflictus, debilitatus, iacens? Cui miseriae proximus est is, qui appropinquans aliquid malum metuit exanimatusque pendet animi. Quam vim mali significantes poetae impendere apud inferos saxum Tantalo faciunt

Ob scelera animique impotentiam et superbiloquentiam,

ea communis poena stultitiae est. Omnibus enim, quorum mens abhorret a ratione, semper aliqui talis terror impendet. 36. Atque ut haec tabificae mentis perturbationes sunt, aegritudinem dico et metum, sic hilariores illae, cupiditas avide semper aliquid expetens et inanis alacritas, id est, laetitia gestiens, non multum differunt ab amentia. Ex quo intelligitur qualis ille sit, quem tum moderatum, alias modestum, tum temperantem, alias constantem continentemque dicimus: non numquam haec eadem vocabul ad frugalitatis nomen tamquam ad caput referre volumus. Quod nisi eo nomine virtutes continerentur, numquam ita pervulgatum illud esset, ut iam proverbii locum obtineret *heminem frugi omnia recte facere*. Quod idem quum Stoici da
cic. IV. 1. 23

sapiente dicunt, nimis admirabiliter nimisque magnifice dicere videntur.

XVII. 37. Ergo hic, quisquis est, qui moderatione et constantia quietus animo est sibi que ipse placatus, ut nec tabescat molestiis nec frangatur timore nec sitienter quid expetens ardeat desiderio nec alacritate futilli gestiens deliquescat, is est sapiens, quem quaerimus, is est beatus, cui nihil humanarum rerum aut intolerabile ad demittendum animum aut nimis laetabile ad efferendum videri potest. Quid enim videatur ei magnum in rebus humanis, cui aeternitas omnis totiusque mundi nota sit magnitudo? Nam quid aut in studiis humanis aut in tam exigua brevitate vitae magnum sapienti videri potest, qui semper animo sic excubat, ut ei nihil improvisum accidere possit, nihil inopinatum, nihil omnino novum? 38. Atque idem ita acrem in omnes partes aciem intendit, ut semper videat sedem sibi ac locum sine molestia atque angore vivendi, ut, quemcumque casum fortuna invexerit, hunc apte et quiete ferat: quod qui faciet non aegritudine solum vacabit, sed etiam perturbationibus reliquis omnibus. His autem vacuus animus perfecte atque absolute beatus efficit, idemque concitatus et abstractus ab integra certa que ratione non constantiam solum amittit, verum etiam sanitatem.

Quocirca mollis et enervata putanda est Peripateticorum ratio et oratio, qui perturbari animos necesse dicunt esse, sed adhibent modum quemdam, quem ultra progredi non oporteat. 39. Modum tu adhibes vitio? an vitium nullum est non parere rationi? an ratio parum praecipit nec bonum illud esse, quod aut cupias ardentem aut adeptus efferas te insolenter, nec porro malum, quo aut oppressus iaceas aut, ne opprimare, mente vix constes? eaque omnia aut nimis tristia aut nimis laeta errore fieri? Qui si error stultis extenuetur die, ut, quum res eaedem maneant, aliter ferant inveterata, aliter recentia, sapientes ne attingat quidem omnino. 40. Etenim quis erit tandem modus iste? Quae ramus enim modum aegritudinis, in qua operae plurimum ponitur. Aegre tulisse P. Rupilius fratris repulsam consultatus scriptum apud Fannium est. Sed tamen transisse vi-

detur modum, quippe qui ob eam causam a vita recesserit: moderatius igitur ferre debuit. Quid? si, quum id ferret modice, mors liberorum accessisset? Nata esset aegritudo nova, sed ea modica: magna tamen facta esset accessio. Quid? si deinde dolores graves corporis, si bonorum amissio, si caecitas, si exsilium? si pro singulis malis acritudines accederent, summa ea fieret, quae non sustineretur.

XVIII. 41. Qui modum igitur vitio quaerit similiter facit, ut si posse putet eum, qui se e Leucata praecipitaverit, sustinere se, quum velit. Ut enim id non potest, sic animus perturbatus et incitatus nec cohibere se potest nec quo loqui vult insistere. Omninoque, quae crescentia perniciose sunt eadem sunt vitiosa nascentia. 42. Aegritudo autem caeteraque perturbationes amplificatae certe pestiferae sunt. Igitur etiam susceptae continuo in magna pestis parte versantur. Etenim ipsae se impellunt, ubi semel a ratione discessum est, ipsaque sibi imbecillitas indulget in altum que provehitur imprudens nec reperit locum consistendi. Quam ob rem nihil interest utrum moderatas perturbationes approbent an moderatam iniustitiam, moderatam ignaviam, moderatam intemperantiam. Qui enim vitium modum apponit, is partem suscipit vitiorum. Quod quum ipsum per se odiosum est, tum eo molestius, quia sunt in lubrico incitataque semel proclivi labuntur sustinerique nullo modo possunt.

XIX. 43. Quid? quod iidem Peripatetici perturbationes istas, quas nos exstirpandas putamus, non modo naturales esse dicunt, sed etiam utiliter a natura datas, quorum est talis oratio. Primum multis verbis iracundiam laudant, eotem fortitudinis esse dicunt, multoque et in hostem et in improbum civem vehementiores iratorum impetus esse, leves autem ratiunculas eorum, qui ita cogitent: proelium rectum est hoc fieri, convenit dimicare pro legibus, pro libertate, pro patria. Haec nullam habent vim nisi ira excanduit fortitudo. Nec vero de bellatoribus solum disputant: imperia severiora nulla esse putant sine aliqua acerbitate iracundiae: oratorem denique non modo accusantem, sed ne defendentem quidem probant sine aculeis iracundiae,

quae etiam si non adsit, tamen verbis atque motu simulandam arbitrantur, ut auditoris iram oratoris incendat actio. Virum denique videri negant, qui irasci nesciat, eamque, quam lenitatem nos dicimus, vitioso lenitudinis nomine appellat. 44. Nec vero solum hanc libidinem laudant — est enim ira, ut modo definivi, ulciscendi libido —, sed ipsum illud genus vel libidinis vel cupiditatis ad summam utilitatem esse dicunt a natura datum: nihil enim quemquam nisi quod libeat praeclare facere posse. Noctu ambulabat in publico Themistocles, quod somnum capere non posset, quaerentibusque respondebat Miltiadis tropaeis se e somno suscitari. Cui non sunt audita Demosthenis vigiliae? qui dolere se aiebat, si quando opificum antelucana victus esset industria. Philosophiae denique ipsius principes numquam in suis studiis tantos progressus sine flagranti cupiditate facere potuissent. Ultimas terras lustrasse Pythagoram, Democritum, Platonem accepimus. Ubi enim quidquid esset quod disci posset, eo veniendum iudicaverunt. Num putamus haec fieri sine summo cupiditatis ardore potuisse?

XX. 45. Ipsam aegritudinem, quam nos ut taetram et immanem beluam fugiendam diximus, non sine magna utilitate a natura dicunt constitutam, ut homines castigationibus, reprehensionibus, ignominii adfici se in delicto dolerent. Impunitas enim peccatorum data videtur eis, qui ignominiam et infamiam ferunt sine dolore: morderi est melius conscientia. Ex quo est illud e vita ductum ab Afranio Nam quum dissolutus filius:

Heu me miserum!

tum severus pater:

Dum modo doleat aliquid, doleat quidlibet.

46. Reliquas quoque partes aegritudinis utiles esse dicunt, misericordiam ad opem ferendam et calamitates hominum indignorum sublevandas, ipsum illud aemulari, obtrectare non esse inutile, quum aut se non idem videat consecutum quod alium aut alium idem quod se, metum vero si qui sustulisset, omnem vitae diligentiam sublatam fore, quae summa esset in eis, qui leges, qui magistratus, qui paupertatem, qui

ignominiam, qui mortem, qui dolorem timerent. Haec tamen ita disputant, ut resecanda esse fateantur, evelli penitus dicant nec posse nec opus esse et in omnibus fere rebus mediocritatem esse optimam existiment. Quae quum exponunt, nihilne tibi videntur an aliquid dicere?

A. Mihi vero dicere aliquid, itaque exspecto quid ad ista.

XXI. 47. M. Reperiam fortasse, sed illud ante. Videsne quanta fuerit apud Academicos verecundia? Plane enim dicunt quod ad rem pertineat. Peripateticis respondetur a Stoicis. Digladiantur illi per me licet, cui nihil est necesse nisi ubi sit illud, quod veri simillimum videatur, anquirere. Quid est igitur quod occurrat in hac quaestione quo possit attingi aliquid veri simile? quo longius mens humana progredi non potest. Definitio perturbationis, qua recte Zenonem usum puto. Ita enim definit, ut *perturbatio sit aversa a ratione contra naturam animi commotio*, vel brevius, ut *perturbatio sit appetitus vehementior*, vehementior autem intelligatur is, qui procul absit a naturae constantia: 48. quid ad has definitiones possint dicere? Atque haec pleraque sunt prudenter acuteque disserentium: illa quidem ex rhetorum pompa, *ardores animorum cotesque virtutum*. An vero vir fortis nisi stomachari coepit non potest fortis esse? Gladiatorium id quidem: quamquam in eis ipsis videmus saepe constantiam: colloquuntur, congregiuntur, queruntur, aliquid postulant, ut magis placati quam irati esse videantur. Sed in illo genere sit sane Pacideianus aliquis hoc animo, ut narrat Lucilius:

*Occidam illum equidem et vincam, si id quaeritis, inquit.
Verum illud credo fore: in os prius accipiam t₂se,
Quam gladium in stomacho, † suria ac pulmonibus sisto.
Odi hominem, iratus pugno, nec longius quidquam
Nobis quam dextrae gladium dum accommodet alter:
Usque adeo studio atque odio illius efferor ira.*

XXII. 49. At sine hac gladiatoria iracundia videmus progredientem apud Homerum Aiaceum multa cum hilaritate, quam depugnaturus esset cum Hectore: cuius ut arma sumpsit, ingressio laetitiam attulit sociis, terrorem autem

hostibus, ut ipsum Hectorem, quem ad modum est apud Homerum, toto pectore trementem provocasse ad pugnam poeniteret. Atque hi collocuti inter se, prius quam manum consererent, leniter et quiete nihil ne in ipsa quidem pugna iracunde rabioseve fecerunt. Ego ne Torquatum quidem illum, qui hoc cognomen invenit, iratum existimo Gallo quem detraxisse nec Marcellum apud Clastidium ideo fortem fuisse, quia fuerit iratus. 50. De Africano quidem, quia notior est nobis propter recentem memoriam, vel iurare possum non illum iracundia tum inflammatum fuisse, quum in acie M. Alienum Pelignum scuto protexerit gladiumque hosti in pectus infixit. De L. Bruto fortasse dubitarim an propter infinitum odium tyranni effrenatus in Arruntem invaserit. Video enim utrumque comminus ictu cecidisse contrario. Quid igitur huc adhibetis iram? an fortitudo nisi insanire coepit impetus suos non habet? Quid? Herculem, quem in caelum ista ipsa, quam vos iracundiam esse vultis, sustulit fortitudo, iratumne censes conflixisse cum Erymanthio apro aut leone Nemeaeo? an etiam Theseus Marathonii tauri cornua comprehendit iratus? Vide ne fortitudo minime sit rabiosa sitque iracundia tota levitatis. Neque enim est ulla fortitudo, quae rationis est expers.

XXIII. 51. Contemnendae res humanae sunt, negligenda mors est, patibiles et dolores et labores putandi. Haec quum constituta sunt iudicio atque sententia tum est robusta illa et stabilis fortitudo, nisi forte, quae vehementer, acriter, animose fiunt, iracunde fieri suspicamur. Mihi ne Scipio quidem ille pontifex maximus, qui hoc Stoicorum verum esse declaravit, numquam privatum esse sapientem, iratus videtur fuisse Ti. Graccho tum, quum consulem languentem reliquit atque ipse privatus, ut si consul esset, qui rem publicam salvam esse vellent, se sequi iussit. 52. Nescio ecquid ipsi nos fortiter in re publica fecerimus: si quid fecimus, certe irati non fecimus. An est quidquam similis insaniae quam ira? quam bene Ennius *initium* dixit *insaniae*. Color, vox, oculi, spiritus, impotentia dictorum ac factorum quam partem habent sanitatis? Quid Achille Homereo foedius, quid Agamemnone in iurgio? Nam Aia-

cem quidem ira ad furorem mortemque perduxit. Non igitur desiderat fortitudo advocatam iracundiam. Satis est instructa, parata, armata per sese. Nam isto modo quidem licet dicere utilem vinolentiam ad fortitudinem, utilem etiam dementiam, quod et insani et ebrii multa faciunt saepe vehementius. Semper Ajax fortis, fortissimus tamen in furore.

*Nam facinus fecit maximum, cum Danais inclinantibus
Summam rem perfecit manu, proelium restituit insaniens.*

XXIV. 53. Dicamus igitur utilem insaniam? Tracta definitiones fortitudinis, intelliges eam stomacho non egere. Fortitudo est igitur adfectio animi legi summae in perpetendis rebus obtemperans, vel conservatio stabilis iudicii in eis rebus, quae formidolosae videntur, subeundis et repellendis, vel scientia rerum formidosarum contrariarumque aut omnino negligendarum, conservans earum rerum stabile iudicium, vel brevius, ut Chrysippus — nam superiores definitiones erant Sphaeri, hominis in primis bene definitis, ut putant Stoici: sunt enim omnino omnes fere similes, sed declarant communes notiones, alia magis alia —, quo modo igitur Chrysippus? Fortitudo est, inquit, scientia rerum perferendarum vel adfectio animi in patiando ac perferendo summae legi parens sine timore. Quamvis licet insectemur istos, ut Carneades solebat, metuo ne soli philosophi sint. Quae enim istarum definitionum non aperit notionem nostram, quam habemus omnes de fortitudine tectam atque involutam? qua aperta quis est qui aut bellatori aut imperatori aut oratori quaerat aliquid neque eos existimet sine rabie quidquam fortiter facere posse? 54. Quid? Stoici, qui omnes insipientes insanos esse dicunt, nonne ista colligunt? Remove perturbationes maximeque iracundiam, iam videbuntur monstra dicere. Nunc autem ita disserunt, sic se dicere, omnes stultos insanire, ut male olere omne coenum. At non semper. Commove, senties. Sic iracundus non semper iratus est: lacesse, iam videbis furentem. Quid? ista bellatrix iracundia, quum domum rediit, qualis est cum uxore, cum liberis, cum familia? an tum quoque est utilis? Et igitur aliquid quod perturbata mens melius

possit acere quam constans? An quisquam potest sine perturbatione mentis irasci? Bene igitur nostri, quum omnia essent in *moribus* vitia, quod nullum erat iracundia foedius iracundos solos *morosos* nominaverunt.

XXV. 55. Oratorem vero irasci minime decet, simulare non dedecet. An tibi irasci tum videmur, quum quid in causis acrius et vehementius dicimus? quid? quum iam rebus transactis et praeteritis orationes scribimus, num irati scribimus?

Ecquis hoc animadvertit? vincite!

num aut egisse umquam iratum Aesopum aut scripsisse existimamus iratum Accium? Aguntur ista praeclare et ab oratore quidem melius, si modo est orator, quam ab ullo histrione, sed aguntur leniter et mente tranquilla. Libidinem vero laudare cuius est libidinis? Themistoclem mihi et Demosthenem profertis, additis Pythagoram, Democritum, Platonem. Quid? vos studia libidinem vocatis? quae vel optimarum rerum, ut ea sunt, quae profertis, sedata tamen et tranquilla esse debent. Iam aegritudinem laudare unam rem maxime detestabilem quorum est tandem philosophorum? At commode dixit Afranius:

Dum modo doleat aliquid, doleat quidlibet.

Dixit enim de adolescente perditio ac dissoluto, nos autem de constanti viro ac sapienti quaerimus. Et quidem ipsam illam iram centurio habeat aut signifer vel caeteri, de quibus dici non necesse est, ne rhetorum aperiamus mysteria. Utile est enim uti motu animi, qui uti ratione non potest, nos autem, ut testificor saepe, de sapiente quaerimus.

XXVI. 56. At etiam aemulari utile est, obtrectare, misereri. Cur misereare potius quam feras opem, si id facere possis? an sine misericordia liberales esse non possumus? Non enim suscipere ipsi aegritudines propter alios debemus, sed alios, si possumus, levare aegritudine. Obtrectare vero alteri aut illa vitiosa aemulatione, quae rivalitati similis est, aemulari quid habet utilitatis, quum sit aemulantis angi alieno bono, quod ipse non habeat, obtrectantis autem angi alieno bono, quod id etiam alius habeat? Qui id appro-

bari possit, aegritudinem suspicere pro experientia, si quid habere velis? nam solum habere velle summa dementia est. 57. Mediocritates autem malorum quis laudare recte possit? Quis enim potest, in quo libido cupiditasve sit, non libidinosus et cupidus esse? in quo ira, non iracundus? in quo angor, non anxius? in quo timor, non timidus? Libidinosum igitur et iracundum et anxium et timidum censemus esse sapientem? de cuius excellentia multa quidem dici quamvis fusa lateque possunt, sed brevissime illo modo, sapientiam esse rerum divinarum et humanarum scientiam cognitionemque, quae cuiusque rei causa sit. Ex quo efficitur, ut divina imitetur, humana omnia inferiora virtute ducat. In hanc tu igitur tamquam in mare, quod est ventis subiectum, perturbationem cadere tibi dixisti videri? Quid est quod tantam gravitatem constantiamque perturbet? an improvisum aliquid aut repentinum? Quid potest accidere tale ei, cui nihil quod homini evenire possit [*non praemeditatum sit*]? Nam quod aiunt nimia resecari oportere, naturalia relinquere, quid tandem potest esse naturale, quod idem nimium esse possit? Sunt enim omnia ista ex errorum orta radicibus, quae evellenda et extrahenda penitus, non circumcidenda nec amputanda sunt.

XXVII. 58. Sed quoniam suspicor te non tam de sapiente quam de te ipso quaerere — illum enim putas omni perturbatione esse liberum, te vis —, videamus quanta sint quae a philosophia remedia morbis animorum adhibeantur. Est enim quaedam medicina certe, nec tam fuit hominum generi infensa atque inimica natura, ut corporibus tot res salutare, animis nullam invenerit. De quibus hoc etiam est merita melius, quod corporum adiumenta adhibentur extrinsecus, animorum salus inclusa in iis ipsis est. Sed quo maior est in eis praestantia et diviniore, eo maiore indigent diligentia. Itaque bene adhibita ratio cernit quid optimum sit, neglecta multis implicatur erroribus. 59. Ad te igitur mihi iam convertenda omnis oratio est. Simulas enim quaerere te de sapiente, quaeris autem fortasse de te.

Earum igitur perturbationum, quas exposui, variae sunt curationes. Nam neque omnis aegritudo una ratione se-

datur: alia est enim lugenti, alia miseranti aut invidenti adhibenda medicina. Est etiam in omnibus quattuor perturbationibus illa distinctio, utrum ad universam perturbationem, quae est aspernatio rationis aut appetitus vehementior, an ad singulas, ut ad metum, libidinem, reliquas, melius adhibeatur oratio, et utrum illudne non videatur aegre ferendum, ex quo suscepta sit aegritudo, an omnium rerum tollenda omnino aegritudo, ut, si quis aegre ferat se pauperem esse, idne disputes, paupertatem malum non esse an hominem aegre ferre nihil oportere. Nimirum hoc melius, ne, si forte de paupertate non persuaseris, sit aegritudini concedendum: aegritudine autem sublata propriis rationibus, quibus heri usi sumus, quodam modo etiam paupertatis malum tollitur. XXVIII. 60. Sed omnis eius modi perturbatio animi placatione abluatur illa quidem, quum doceas nec bonum illud esse, ex quo laetitia aut libido oriatur, nec malum, ex quo aut metus aut aegritudo. Verum tamen haec est certa et propria sanatio, si doceas ipsas perturbationes per se esse vitiosas nec habere quidquam aut naturale aut necessarium, ut ipsam aegritudinem leniri videmus, quum oblicimus maerentibus imbecillitatem animi effeminati quumque eorum gravitatem constantiamque laudamus, qui non turbulente humana patiantur. Quod quidem solet eis etiam accidere, qui illa mala esse censent, ferenda tamen aequo animo arbitrantur. Putat aliquis esse voluptatem bonum, alius autem pecuniam, tamen et ille ab intemperantia et hic ab avaritia avocari potest. Illa autem altera ratio et oratio, quae simul et opinionem falsam tollit et aegritudinem detrahit, est ea quidem subtilior, sed raro proficit neque est ad vulgus adhibenda. 61. Quaedam autem sunt aegritudines, quas levare illa medicina nullo modo possit, ut, si quis aegre ferat nihil in se esse virtutis, nihil animi, nihil officii, nihil honestatis, propter mala is quidem angatur, sed alia quaedam sit ad eum admovenda curatio et talis quidem, quae possit esse omnium etiam de caeteris rebus discrepantium philosophorum. Inter omnes enim convenire oportet commotiones animorum a recta ratione aversas esse vitiosas, ut etiam si nec mala sint illa, quae metum aegritudi-

nemve, nec bona, quae cupiditatem laetitiamve moveant, tamen sit vitiosa ipsa commotio. Constantem enim quemdam volumus, sedatum, gravem, humana omnia spernentem illum esse, quem magnanimum et fortem virum dicimus. Talis autem nec maerens nec timens nec cupiens nec gestiens esse quisquam potest. Eorum enim haec sunt, qui eventus humanos superiores quam suos animos esse dicunt.

XXIX. 62. Qua re omnium philosophorum, ut ante dixi, una ratio est medendi, ut nihil quale sit illud, quod perturbet animum, sed de ipsa sit perturbatione dicendum. Itaque primum in ipsa cupiditate, quum id solum agitur, ut ea tollatur, non est quaerendum, bonum illud necne sit, quod libidinem moveat, sed libido ipsa tollenda est, ut, sive, quod honestum est, id sit summum bonum, sive voluptas sive horum utrumque coniunctum sive tria illa genera bonorum, tamen, etiam si virtutis ipsius vehementior appetitus sit, eadem sit omnibus ad deterrendum adhibenda oratio. Continet autem omnem sedationem animi humana in conspectu posita natura, quae quo facillius expressa cernatur, explicanda est oratione communis condicio lexque vitae. 63. Itaque non sine causa, quum Orestem fabulam doceret Euripides, primos tris versus revocasse dicitur Socrates:

*Neque tam terribilis ulla fando oratio est
Nec sors nec ira caelitum invectum malum,
Quod non natura humana patiando eferat.*

Est autem utilis ad persuadendum ea, quae acciderint, ferri et posse et oportere enumeratio eorum, qui tulerunt. Etsi aegritudinis sedatio et hesternae disputatione explicata est et in Consolationis libro, quem in medio — non enim sapientes eramus — maerore et dolore conscripsimus, quodque vetat Chrysippus ad recentes quasi tumores animi remedium adhibere, id nos fecimus naturaeque vim attulimus, ut magnitudini medicinae doloris magnitudo concederet.

XXX. 64. Sed aegritudini, de qua satis est disputatum, finitimus est metus, de quo pauca dicenda sunt. Est enim metus, ut aegritudo praesentis, sic ille futuri mali. Itaque

non nulli aegritudinis partem quamdam metum esse dicebant, alii autem metum praemolestiam appellabant, quod esset quasi dux consequentis molestiae. Quibus igitur rationibus instantia feruntur, eisdem contemnuntur sequentia. Nam videndum est in utrisque, ne quid humile, summissum, molle, effeminatum, fractum abiectumque faciamus. Sed quamquam de ipsius metus inconstantia, imbecillitate, levitate dicendum est, tamen multum prodest ea, quae metuuntur, ipsa contemnere. Itaque sive casu accidit sive consilio, percommode factum est, quod eis de rebus, quae maxime metuuntur, de morte et de dolore, primo et proximo die disputatum est. Quae si probata sunt, metu magna ex parte liberati sumus. Ac de malorum opinione haecenus.

XXXI. 65. Videamus nunc de bonorum, id est, de laetitia et de cupiditate. Mihi quidem in tota ratione ea, quae pertinet ad animi perturbationem, una res videtur causam continere, omnes eas esse in nostra potestate, omnes iudicio susceptas, omnes voluntarias. Hic igitur error est eripiendus, haec detrahenda opinio atque ut in malis opinatis tolerabilia, sic in bonis sedatiora sunt efficienda ea, quae magna et laetabilia ducuntur. Atque hoc quidem commune malorum et bonorum, ut, si iam difficile sit persuadere nihil earum rerum, quae perturbent animum, aut in bonis aut in malis esse habendum, tamen alia ad alium motum curatio sit adhibenda aliaque ratione malevolus, alia amator, alia rursus anxius, alia timidus corrigendus. 66. Atque erat facile sequentem eam rationem, quae maxime probatur de bonis et malis, negare unquam laetitia adfici posse insipientem, quod nihil unquam haberet boni. Sed loquimur nunc more communi. Sint sane ista bona, quae putantur, honores, divitiae, voluptates, caetera, tamen in eis ipsis potiundis exsultans gestiensque laetitia turpis est, ut, si ridere concessum sit, vituperetur tamen cachinnatio. Eodem enim vitio est effusio animi in laetitia quo in dolore contractio, eademque levitate cupiditas est in appetendo qua laetitia in fruendo, et, ut nimis adflicti molestia, sic nimis elati laetitia iure iudicantur leves. Et quum invidere aegritudinis sit, malis autem alienis voluptatem capere laetitiae,

utrumque immanitate et feritate quadam proponenda castigari solet. Atque ut confidere decet, timere non decet, sic gaudere decet, laetari non decet, quoniam docendi causa a gaudio laetitiam distinguimus. 67. Illud iam supra diximus, contractionem animi recte fieri numquam posse, elationem posse: aliter enim Naevianus ille gaudet Hector:

Laetus sum laudari me abs te, pater, a laudato viro,
aliter ille apud Trabeam:

Lena delenta argento nutum observabit meum.
Quid velim, quid studeam: adveniens digito impellam
ianuam.

Fores patebant: de improvviso Chrysis ubi me aspexerit,
Alacris ob viam mihi veniet complexum exoptans meum,
Mihi se dedet.

Quam haec pulchra putet ipse iam dicet:

Fortunam ipsam anteibo fortunis meis.

XXXII. 68. Haec laetitia quam turpis sit satis est diligenter attendentem penitus videre. Et ut turpes sunt qui efferunt se laetitia tum, quum fruuntur Venerius voluptatibus, sic flagitiosi, qui eas inflammato animo concupiscunt. Totus vero iste, qui vulgo appellatur amor — nec hercule invenio quo nomine alio possit appellari —, tantae levitatis est, ut nihil videam quod putem conferendum. Quem Caecilius

deum qui non summum putet,
Aut stultum aut rerum esse imperitum existumat,
Cui in manu sit quem esse dementem velit,
Quem sapere, quem insanire, quem in morbum iniici,
Quem contra amari, quem expeli, quem arcessier.

69. O praeclaram emendatricem vitae poëticam, quae amorem flagitii et levitatis auctorem in concilio deorum collocandum putet. De comoedia loquor, quae, si haec flagitia non probarem, nulla esset omnino. Quid ait ex tragoedia princeps ille Argonautarum?

Tu me amoris magis quam honoris servavisti gratia.
Quid ergo? hic amor Medae quanta miseriarum excitavit

incendia! Atque ea tamen apud alium poëtam patri dicere audet se *coniugem* habuisse

Illum, Amor quem dederat, qui plus pollet potiorque est patre.

XXXIII. 70. Sed poëtas ludere sinamus, quorum fabulis in hoc flagitio versari ipsum videmus Iovem. Ad magistros virtutis, philosophos, veniamus, qui amorem negant stupri esse et in eo litigant cum Epicuro non multum, ut opinio mea fert, mentiente. Quis est enim iste amor amicitiae? Cur neque deformem adolescentem quisquam amat neque formosum senem? Mihi quidem haec in Graecorum gymnasiis nata consuetudo videtur, in quibus isti liberi et concessi sunt amores. Bene ergo Ennius:

Flagiti principium est nudare inter civis corpora.

Qui ut sint, quod fieri posse video, pudici, solliciti tamen et anxii sunt eoque magis, quod se ipsi continent et coërcent. 71. Atque, ut muliebres amores omitam, quibus maiorem licentiam natura concessit, quis aut de Ganymedi raptu dubitat quid poëtae velint aut non intelligit quid apud Euripidem et loquatur et cupiat Laius? quid denique homines doctissimi et summi poëtae de se ipsis et carminibus edunt et cantibus? Fortis vir in sua re publica cognitus quae de iuvenum amore scribit Alcaeus! Nam Anacreontis quidem tota poësis est amatoria. Maxime vero omnium flagrasse amore Rheginum Ibycum apparet ex scriptis.

XXXIV. Atque horum omnium libidinosos esse amores videmus. Philosophi sumus exorti et auctore quidem nostro Platone, quem non iniuria Dicaearchus accusat, qui amoris auctoritatem tribueremus. 72. Stoici vero et sapientem amatum esse dicunt et amorem ipsum conatum amicitiae faciendae ex pulcritudinis specie definiunt. Qui si quis est in rerum natura sine sollicitudine, sine desiderio, sine cura, sine suspirio, sit sane: vacat enim omni libidine, haec autem de libidine oratio est. Sin autem est aliquis amor, ut est certe, qui nihil absit aut non multum ab insania, qualis in Leucadia est:

*Si quidem sit quisquam deus,
Cui ego sim curae.*

73. At id erat deis omnibus curandum, quem ad modum hic frueretur voluptate amatoria!

Heu me infelicem!

Nihil verius. Probe et ille:

Sanusne es, qui temere lamentare?

Hic insanus videtur etiam suis. At quas tragoedias efficit!

*Te, Apollo sancte, fer opem, teque, omnipotens Neptune,
invoco,*

Vosque adeo, venti!

Mundum totum se ad amorem suum sublevandum conversurum putat, Venerem unam excludit ut iniquam:

nam quid ego te appellem, Venus?

Eam prae libidine negat curare quidquam. Quasi vero ipse non propter libidinem tanta flagitia et faciat et dicat.

XXXV. 74. Sic igitur adfecto haec adhibenda curatio est, ut et illud, quod cupiat, ostendat quam leve, quam contemnendum, quam nihili sit omnino, quam facile vel aliunde vel alio modo perfici vel omnino negligi possit. Abducendus etiam est non numquam ad alia studia, sollicitudines, curas, negotia, loci denique mutatione tamquam aegroti non convalescentes saepe curandus est: 75. etiam novo quidam amore veterem amorem tamquam clavo clavum efficiendum putant. Maxime [est] autem admonendus, quantum sit furor amoris. Omnibus enim ex animi perturbationibus est profecto nulla vehementior, ut, si iam ipsa illa accusare nolis, stupra dico et corruptelas et adulteria, incesta denique, quorum omnium accusabilis est turpitudine, sed ut haec omittas, perturbatio ipsa mentis in amore foeda per se est. 76. Nam ut illa praeteream, quae sunt furoris, haec ipsa per sese quam habent levitatem, quae videntur esse mediocria!

Iniuriae,

Suspiciones, inimicitiae, induciae,

Bellum, pax rursus: incerta haec si tu postules

*Ratione certa facere, nihilo plus agas,
Quam si des operam ut cum ratione insanias.*

Haec inconstantia mutabilitasque mentis quem non ipsa pravitate deterreat? Est enim illud, quod in omni perturbatione dicitur, demonstrandum, nullam esse nisi opinabilem, nisi iudicio susceptam, nisi voluntariam. Etenim si naturalis amor esset, et amarent omnes et semper amarent et idem amarent neque alium pudor, alium cogitatio, alium satietas deterreret.

XXXVI. 77. Ira vero [quae] quam diu perturbat animum, dubitationem insaniam non habet, cuius impulsu existit etiam inter fratres tale iurgium:

*A. Quis homo te exsuperavit usquam gentium impudentia?
M. Quis autem malitia te?*

Nosti quae sequuntur. Alternis enim versibus intorquentur inter fratres gravissimae contumeliae, ut facile appareat Atrai filios esse, eius qui meditatur poenam in fratrem novam:

*Maior mihi moles, maius miscendumst malum,
Qui illius acerbum cor contundam et comprimam.*

Quo igitur haec erumpit moles? Audi Thyestem [ipsum]:

*Impius hortatur me frater, ut meos malis miser
Mandarem natos*

Eorum viscera apponit. Quid est enim quo non progrediatur eodem ira quo furor? Itaque iratos proprie dicimus exisse de potestate, id est, de consilio, de ratione, de mente. Horum enim potestas in totum animum esse debet. 78. His aut subtrahendi sunt ei, in quos impetum conantur facere, dum se ipsi colligant — quid est autem se ipsum colligere nisi dissipatas animi partes rursus in suum locum cogere? — aut rogandi orandique sunt, ut, si quam habent ulciscendi vim, differant in tempus aliud, dum defervescat ira. Defervescere autem certe significat ardorem animi invita ratione excitatum. Ex quo illud laudatur Archytæ, qui quum vilico factus esset iratior: *Quo te modo, inquit, accepissem, nisi iratus essem!*

XXXVII. 79. Ubi sunt ergo isti, qui iracundiam utilem dicunt — potest utilis esse insania? — aut naturalem? An quidquam est secundum naturam, quod sit repugnante ratione? quo modo autem, si naturalis esset ira, aut alius alio magis iracundus esset aut finem haberet prius, quam esset ulta, ulciscendi libido aut quemquam poeniteret quod fecisset per iram? ut Alexandrum regem videmus, qui quum interemisset Clitum familiarem suum, vix a se manus abstulit: tanta vis fuit poenitendi. Quibus cognitis quis est qui dubitet quin hic quoque motus animi sit totus opinabilis ac voluntarius? Quis enim dubitarit quin aegrotationes animi, qualis est avaritia, gloriae cupiditas, ex eo, quod magni aestimetur ea res, ex qua animus aegrotat, oriatur? Unde intelligi debet perturbationem quoque omnem esse in opinione. 80. Et si fidentia, id est firma animi confisio, scientia quaedam est et opinio gravis non temere adsentientis, metus quoque est diffidentia expectati et impendentis mali, et, si spes est expectatio boni, mali expectationem esse necesse est metum. Ut igitur metus, sic reliquae perturbationes sunt in malo. Ergo ut constantia scientiae, sic perturbatio erroris est. Qui autem natura dicuntur iracundi aut misericordes aut invidi aut tale quid, ei sunt constituti quasi mala valetudine animi, sanabiles tamen, ut Socrates dicitur. Quum multa in conventu vitia collegisset in eum Zopyrus, qui se naturam cuiusque ex forma perspicere profitebatur, derisus est a caeteris, qui illa in Socrate vitia non agnoscerent, ab ipso autem Socrate sublevatus, quum illa sibi insita, sed ratione a se deiecta diceret. 81. Ergo ut optima quisque valetudine adfectus potest videri natura ad aliquem morbum proclivior, sic animus alius ad alia vitia propensior. Qui autem non natura, sed culpa vitiosi esse dicuntur, eorum vitia constant e falsis opinionibus rerum bonarum et malarum, ut sit alius ad alios motus perturbationesque proclivior. Inveteratio autem ut in corporibus aegrius depellitur quam perturbatio, citiusque repentinus oculorum tumor sanatur quam diuturna lippitudo depellitur.

XXXVIII. 82. Sed cognita iam causa perturbationum, quae omnes oriuntur ex iudiciis opinionum et voluntatibus,
cic. IV. 1. 24

sit iam huius disputationis modus. Scire autem nos oportet cognitis, quoad possunt ab homine cognosci, bonorum et malorum finibus nihil a philosophia posse aut maius aut utilius optari quam haec, quae a nobis hoc quadriduo disputata sunt. Morte enim contempta et dolore ad patientiam levato adiunximus sedationem aegritudinis, qua nullum homini malum maius est. Etsi enim omnis animi perturbatio gravis est nec multum differt ab amentia, tamen [ita] caeteros, quum sunt in aliqua perturbatione aut metus aut laetitiae aut cupiditatis, commotos modo et perturbatos dicere solemus, at eos, qui se aegritudini dederunt, miseros, afflictos, aerumnosos, calamitosos. 83. Itaque non fortuito factum videtur, sed a te ratione propositum, ut separatim de aegritudine et de caeteris perturbationibus disputarem: in ea est enim fons miseriarum et caput. Sed et aegritudinis et reliquorum animi morborum una sanatio est, omnes opinabiles esse et voluntarios ea reque suscipi, quod ita rectum esse videatur. Hunc errorem quasi radicem malorum omnium stirpitus philosophia se extracturam pollicetur. 84. Demus igitur nos huic excellentissimos patiamurque nos sanari. His enim malis insidentibus non modo beati, sed ne sani quidem esse possumus. Aut igitur negemus quidquam ratione confici, quum contra nihil sine ratione recte fieri possit aut, quum philosophia ex rationum collatione constet, ab ea, si et boni et beati volumus esse, omnia adiumenta et auxilia petamus bene beateque vivendi.

M. TULLII CICERONIS

TUSCULANARUM DISPUTATIONUM

AD M. BRUTUM

LIBER QUINTUS

QUI DOCET VIRTUTEM AD BEATE VIVENDUM
SE IPSA ESSE CONTENTAM.

ARGUMENTUM.

Hoc libro quinti diei disputatio continetur, qua *virtutem ad beate vivendum se ipsa esse contentam* demonstratur. Ac primo quidem mathematicorum more Cicero ex his, quae ante disputata erant, breviter conficit id, quod quaeritur: deinde ad philosophorum modum ita de hac quaestione disputat, tamquam superioribus diebus nihil sit disputando confectum. Nam primum ostendit, si sapiens omnibus perturbationibus liber sit, non posse non beatum sapientem esse, quod qui in illis sint miseri sint necessario. Qua re quum virtus a perturbationibus sola liberet, virtutem necessario solam beatum hominem efficere, cap. 1—6. In quo reprehendit veterem Academicorum et Peripateticorum inconstantiam, qui quum tria genera bonorum fecissent, solam tamen virtutem dixerint satis in se habere, si non ad beatissimam, tamen ad beatam vitam, cap. 7—13. Deinde multis quum argumentis tum exemplis hominum et vitiosorum et virtutis laude illustrium demonstrat virtutem efficere hominem non solum beatum, quod sit Stoicis cum Academiae veteris philosophis et Peripateticis commune, sed etiam beatissimum vel in cruciatu et tormentis, quod contra dicant Platonici et Peripatetici, qui virtute quidem beatam vitam esse contendunt, sed accessione bonorum corporis et fortunae fieri beatiorem, cap. 14—28. Postremo subiicitur longa disputatio, qua initio a Platonici et Peripateticis facta ostenditur quo modo ut caeterorum omnium, ita in primis Epicureorum de fine bonorum sententiae consentaneum putet sapientes semper beatissimos dicere, cap. 29—41.

L. 1. Quintus hic dies, Brute, finem faciet Tusculanarum disputationum, quo die est a nobis ea de re, quam tu ex omnibus maxime probas, disputatum. Placere enim tibi admodum sensi et ex eo libro, quem ad me accuratissime

seripsisti, et ex multis sermonibus tuis virtutem ad beate vivendum se ipsa esse contentam. Quod etsi difficile est probatu propter tam varia et tam multa tormenta fortunae, tale tamen est, ut elaborandum sit quo facilius probetur. Nihil est enim omnium, quae in philosophia tractantur, quod gravius magnificentiusque dicatur. 2. Nam quum ea causa impulerit eos, qui primi se ad philosophiae studium contulerunt, ut omnibus rebus posthabitis totos se in optimo vitae statu exquirendo collocarent, profecto spe beate vivendi tantam in eo studio curam operamque posuerunt. Quod si ab iis inventa et perfecta virtus est et si praesidii ad beate vivendum in virtute satis est, quis est qui non praeclare et ab illis positam et a nobis susceptam operam philosophandi arbitretur? Sin autem virtus subiecta sub varios incertosque casus famula fortunae est nec tantarum virium est, ut se ipsa tueatur, vereor ne non tam virtutis fiducia nitendum nobis ad spem beate vivendi quam vota facienda videantur. 3. Equidem eos casus, in quibus me fortuna vehementer exercuit, mecum ipse considerans huius incipio sententiae diffidere interdum et humani generis imbecillitatem fragilitatemque extimescere. Vereor enim ne natura, quum corpora nobis infirma dedisset iisque et morbos insanabiles et dolores intolerabiles adiunxisset, animos quoque dederit et corporum doloribus congruentes et separatum suis angoribus et molestiis implicatos. 4. Sed in hoc me ipse castigo, quod ex aliorum et ex nostra fortasse mollitia, non ex ipsa virtute, de virtutis robore existimo. Illa enim, si modo est ulla virtus — quam dubitationem avunculus tuus, Brute, sustulit —, omnia, quae cadere in hominem possunt, subter se habet eaque despiciens casus contemnit humanos culpaque omni carens praeter se ipsam nihil censet ad se pertinere. Nos autem omnia adversa quum venientia metu augentes tum maerore praesentia rerum naturam quam errorem nostrum damnare malimus.

II. 5. Sed et huius culpa et caeterorum vitiorum peccatorumque nostrorum omnis a philosophia petenda correctio est. Cuius in sinum quum a primis temporibus aetatis nostra voluntas studiumque nos compulisset, his gravissimis

casibus in eundem portum, ex quo eram egressi, magna lactati tempestate confugimus. O vitae philosophia dux, o virtutis indagatrix expultrixque vitiorum! quid non modo nos, sed omnino vita hominum sine te esse potuisset? Tu urbes peperisti, tu dissipatos homines in societatem vitae convocasti, tu eos inter se primo domiciliis, deinde coniugiis, tum litterarum et vocum communiione iunxisti, tu inventrix legum, tu magistra morum et disciplinae fuisti. Ad te confugimus, a te opem petimus, tibi nos, ut antea magna ex parte, sic nunc penitus totosque tradimus. Est autem unus dies bene et ex praeceptis tuis actus peccanti immortalitati anteponeendus. Cuius igitur potius opibus utamur quam tuis, quae et vitae tranquillitatem largita nobis es et terrorem mortis sustulisti? 6. Ac philosophia quidem tantum abest ut proinde ac de hominum est vita merita laudetur, ut a plerisque neglecta a multis etiam vituperetur. Vituperare quisquam vitae parentem et hoc parricidio se inquinare audeat et tam impie ingratus esse, ut eam accuset, quam vereri deberet, etiam si minus percipere potuisset? Sed, ut opinor, hic error et haec indoctorum animis offusa caligo est, quod tam longe retro respicere non possunt nec eos, a quibus vita hominum instructa primis sit, fuisse philosophos arbitrantur.

III. 7. Quam rem antiquissimam quum videamus, nomen tamen esse confitemur recens. Nam sapientiam quidem ipsam quis negare potest non modo re esse antiquam, verum etiam nomine? quae divinarum humanarumque rerum, tum initiorum causarumque cuiusque rei cognitione hoc pulcherrimum nomen apud antiquos adsequabatur. Itaque et illos septem, qui a Graecis σοφοί, sapientes a nostris et habebantur et nominabantur, et multis ante saeculis Lyeurgum, cuius temporibus Homerus etiam fuisse ante hanc urbem conditam traditur, et iam heroicis aetatibus Ulixem et Nestorem accepimus et fuisse et habitos esse sapientes. 8. Nec vero Atlas sustinere caelum nec Prometheus adfixus Caucasu nec stellatus Cepheus cum uxore, genero, filia traderetur, nisi caelestium divina cognitio nomen eorum ad errorem fabulae traduxisset. A quibus ducti deinceps omnes,

qui in rerum contemplatione studia ponebant, sapientes et habebantur et nominabantur, idque eorum nomen usque ad Pythagorae manavit aetatem, quem, ut scribit auditor Platonis Ponticus Heraclides, vir doctus in primis, Phliuntem ferunt venisse eumque cum Leonte, principe Phliasio rum, docte et copiose disseruisse quaedam. Cuius ingenium et eloquentiam quum admiratus esset Leon, quaesivisse ex eo qua maxime arte confideret: at illum artem quidem se scire nullam, sed esse philosophum. Admiratum Leontem novitatem nominis quaesivisse quinam essent philosophi et quid inter eos et reliquos interesset, 9. Pythagoram autem respondisse similem sibi videri vitam hominum et mercatum eum, qui haberetur maximo ludorum apparatu totius Graeciae celebritate: nam ut illic alii corporibus exercitatis gloriam et nobilitatem coronae peterent, alii emendi aut vendendi quaestu et lucro ducerentur, esset autem quoddam genus eorum idque vel maxime ingenuum, qui nec plausum nec lucrum quaerent, sed visendi causa venirent studioseque perspicerent quid ageretur et quo modo, item nos quasi in mercatus quendam celebritatem ex urbe aliqua sic in hanc vitam ex alia vita et natura profectos alios gloriae servire, alios pecuniae, raros esse quosdam, qui caeteris omnibus pro nihilo habitis rerum naturam studiose intuerentur, hos se appellare sapientiae studiosos, id est enim philosophos, et ut illic liberalissimum esset spectare nihil sibi aquirentem, sic in vita longe omnibus studiis contemplationem rerum cognitionemque praestare.

IV. 10. Nec vero Pythagoras nominis solum inventor, sed rerum etiam ipsarum amplificator fuit. Qui quum post hunc Phliasium sermonem in Italiam venisset, exornavit eam Graeciam, quae magna dicta est, et privatim et publice praestantissimis et institutis et artibus. Cuius de disciplina aliud tempus fuerit fortasse dicendi. Sed ab antiqua philosophia usque ad Socratem, qui Archelaum Anaxagorae discipulum audierat, numerum motusque tractabantur et unde omnia orerentur quoque reciderent, studioseque ab iis siderum magnitudines, intervalla, cursus anquirebantur et cuncta caelestia. Socrates autem primus philosophiam de-

vocavit e caelo et in urbibus collocavit et in domus etiam introduxit et coegit de vita et moribus rebusque bonis et malis quaerere. 11. Cuius multiplex ratio disputandi rerumque varietas et ingenii magnitudo Platonis memoria et litteris consecrata plura genera effecit dissentientium philosophorum. E quibus nos id potissimum consecuti sumus, quo Socratem usum arbitrabamur, ut nostram ipsi sententiam tegeremus, errore alios levaremus et in omni disputatione quid esset simillimum veri quaereremus. Quem morem quum Carneades acutissime copiosissimeque tenuisset, fecimus et alias saepe et nuper in Tusculano ut ad eam consuetudinem disputaremus. Et quadridui quidem sermonem superioribus ad te perscriptum libris misimus, quinto autem die quum eodem in loco consedissemus, sic est propositum de quo disputaremus.

V. 12. A. Non mihi videtur ad beate vivendum satis posse virtutem.

M. At hercule Bruto meo videtur, cuius ego iudicium pace tua dixerim, longe antepono tuo.

A. Non dubito, nec id nunc agitur, tu illum quantum ames, sed hoc, quod mihi dixi videri, quale sit, de quo a te disputari volo.

M. Nempe negas ad beate vivendum satis posse virtutem?

A. Prorsus nego.

M. Quid? ad recte, honeste, laudabiliter, postremo ad bene vivendum satisne est praesidii in virtute?

A. Certe satis.

M. Potes igitur aut, qui male vivat, non eum miserum dicere aut, quem bene fateare, eum negare beate vivere?

A. Quidni possim? Nam etiam in tormentis recte, honeste, laudabiliter et ob eam rem bene vivi potest, dum modo intelligas quid nunc dicam bene. Dico enim constanter, graviter, sapienter, fortiter. 13. Haec etiam in eculeum conciliantur, quo vita non aspirat beata.

M. Quid igitur? solane beata vita, quaeso, relinquatur extra ostium limenque carceris, quum constantia, gravitas, fortitudo, sapientia reliquaeque virtutes rapiantur ad tortorem nullumque recusent nec supplicium nec dolorem?

A. Tu, si quid es facturus, nova aliqua conquiras oportet. Ista me minime movent, non solum quia pervulgata sunt, sed multo magis, quia tamquam levia quaedam vina nihil valent in aqua, sic Stoicorum ista magis gustata quam potata delectant. Velut iste chorus virtutum in eculeum impositus imagines constituit ante oculos cum amplissima dignitate, ut ad eas cursim perrectura nec eas beata vita a se desertas passura videatur: 14. quum autem animum ab ista pictura imaginibusque virtutum ad rem veritatemque traduxeris, hoc nudum relinquatur, possitne quis beatus esse quam diu torqueatur. Quam ob rem hoc nunc quaeramus, virtutes autem noli vereri ne expostulent et querantur se a beata vita esse relictas. Si enim nulla virtus prudentia vacat, prudentia ipsa hoc videt, non omnes bonos esse etiam beatos, multaque de M. Atilio, Q. Caepione M. Aquilio recordatur, beatamque vitam, si imaginibus potius uti quam rebus ipsis placet, eonantem ire in eculeum retinet ipsa prudentia negatque ei cum dolore et cruciatu quidquam esse commune.

VI. 15. M. Facile patior te isto modo agere, etsi iniquum est praescribere mihi te quem ad modum a me disputari velis. Sed quaero utrum aliquid actum superioribus diebus an nihil arbitremur?

A. Actum vero et aliquantum quidem.

M. Atqui, si ita est, profligata iam haec et paene ad exitum adducta quaestio est.

A. Quo tandem modo?

M. Quia motus turbulenti iactationesque animorum incitatae et impetu inconsiderato elatae rationem omnem repellentes vitae beatae nullam partem relinquunt. Quis enim potest mortem aut dolorem metuens, quorum alterum saepe adest, alterum semper impendit, esse non miser? Quid? si idem, quod plerumque fit, paupertatem, ignominiam, infamiam timet, si debilitatem, caecitatem, si denique, quod non singulis hominibus, sed potentibus populis saepe contingit, servitutem, potest ea timens esse quisquam beatus?

16. Quid? qui non modo ea futura timet, verum etiam fert sustinetque praesentia? adde eodem exsilia, luctus, orbi-

tates: qui rebus his fractus aegritudine eliditur potest tandem esse non miserrimus? Quid vero? illum, quem libidinibus inflammatum et furem videmus, omnia rabide appetentem cum inexplebili cupiditate, quoque adfluentius voluptates undique hauriat, eo gravius ardentiusque sitiendem, nonne recte miserrimum dixeris? Quid? elatus ille levitate inanisque laetitia exsultans et temere gestiens nonne tanto miserior quanto sibi videtur beator? Ergo ut hi miseri, sic contra illi beati, quos nulli metus terrent, nullae aegritudines exedunt, nullae libidines incitant, nullae futiles laetitiae exsultantes languidis liquefaciunt voluptatibus. Ut maris igitur tranquillitas intelligitur nulla ne minima quidem aura fluctus commovente, sic animi quietus et placatus status cernitur, quum perturbatio nulla est qua moveri queat. 17. Quod si est, qui vim fortunae, qui omnia humana, quaecumque accidere possunt, tolerabilia ducat, ex quo nec timor eum nec angor attingat, idemque si nihil concupiscat, nulla efferatur animi inani voluptate, quid est cur is non beatus sit? et si haec virtute efficiuntur, quid est cur virtus ipsa per se non efficiat beatos?

VII. A. Atqui alterum dici non potest quin ii, qui nihil metuant, nihil angantur, nihil concupiscant, nulla impotenti laetitia efferantur, beati sint, itaque id tibi concedo, alterum autem iam integrum non est. Superioribus enim disputationibus effectum est vacare omni animi perturbatione sapientem.

18. M. Nimirum igitur confecta res est. Videtur enim ad exitum venisse quaestio.

A. Propemodum id quidem.

M. Verum tamen mathematicorum iste mos est, non est philosophorum. Nam geometrae quum aliquid docere volunt, si quid ad eam rem pertinet eorum, quae ante docuerunt, id sumunt pro concessio et probato, illud modo explicant, de quo ante nihil scriptum est. Philosophi, quamcumque rem habent in manibus, in eam quae conveniunt, congerunt omnia, etsi alio loco disputata sunt. Quod ni ita esset, cur Stoicus, si esset quaesitum satisne ad beate vivendum virtus posset, multa diceret? cui satis esset

respondere se ante docuisse nihil bonum esse nisi quod honestum esset, hoc probato consequens esse beatam vitam virtute esse contentam, et quo modo hoc sit consequens illi, sic illud huic, ut, si beata vita virtute contenta sit, nisi honestum quod sit nihil aliud sit bonum. 19. Sed tamen non agunt sic. Nam et de honesto et de summo bono separatim libri sunt, et quum ex eo efficiatur salis magnam in virtute ad beate vivendum esse vim, nihilo minus hoc agunt separatim. Propriis enim et suis argumentis et admonitionibus tractanda quaeque res est, tanta praesertim. Cave enim putes ullam a philosophia vocem emissam clariorem ullumve esse philosophiae promissum uberius aut maius. Nam quid proficitur? o di boni! perfecturam se qui legibus suis parvisset ut esset contra fortunam semper armatus, ut omnia praesidia haberet in se bene beateque vivendi, ut esset semper denique beatus. 20. Sed videro quid efficiat. Tantisper hoc ipsum magni aestimo, quod pollicetur. Nam Xerxes quidem refertus omnibus praemiis donisque fortunae, non equitatu, non pedestribus copiis, non navium multitudine, non infinito pondere auri contentus, praemium proposuit, qui invenisset novam voluptatem. Qua ipsa non fuit contentus: neque enim umquam finem inveniet libido. Nos vellem praemio elicere possemus, qui nobis aliquid attulisset, quo hoc firmiter crederemus.

VIII. 21. A. Vellem id quidem, sed habeo paullum quod requiram. Ego enim adsentior eorum, quae posuisti, alterum alteri consequens esse, ut, quem ad modum, si quod honestum sit, id solum sit bonum, sequatur vitam beatam virtute confici, sic si vita beata in virtute sit, nihil esse nisi virtutem bonum. Sed Brutus tuus auctore Aristo et Antiocho non sentit hoc: putat enim, etiam si sit bonum aliquod praeter virtutem.

M. Quid igitur? contra Brutumne me dicturum putas?

A. Tu vero, ut videtur: nam praefnire non est meum.

22. M. Quid cuique igitur consentaneum sit, alio loco. Nam ista mihi et cum Antiocho saepe et cum Aristo nuper, quum Athenis imperator apud eum deversarer, dissensio fuit. Mihi enim non videbatur quisquam esse beatus posse,

quum in malis esset, in malis autem sapientem esse posse, si essent ulla corporis aut fortunae mala. Dicebantur haec, quae scriptitavit etiam Antiochus locis pluribus, virtutem ipsam per se beatam vitam efficere posse neque tamen beatissimam: deinde ex maiore parte plerasque res nominari, etiam si quae pars abesset, ut vires, ut valetudinem, ut divitias, ut honorem, ut gloriam, quae genere, non numero cernerentur, item beatam vitam, etiam si ex aliqua parte clauderet, tamen ex multo maiore parte obtinere nomen suum. 23. Haec nunc enucleare non ita necesse est, quamquam non constantissime dici mihi videntur. Nam et qui beatus est non intelligo quid requirat, ut sit beator: si est enim quod desit, ne beatus quidem est, et, quod ex maiore parte unam quamque rem appellari spectarique dicunt, est ubi id isto modo valeat: quum vero tria genera malorum esse dicant, qui duorum generum malis omnibus urgeatur, ut omnia adversa sint in fortuna, omnibus oppressum corpus et confectum doloribus, huic paullumne ad beatam vitam deesse dicemus, non modo ad beatissimam?

IX. 24. Hoc illud est, quod Theophrastus sustinere non potuit. Nam quum statuisset verbera, tormenta, cruciatus, patriae eversiones, exsilia, orbitates magnam vim habere ad male misereque vivendum, non est ausus elate et ample loqui, quum humiliter demisseque sentiret. Quam bene non quaeritur, constanter quidem certe. Itaque mihi placere non solet consequentia reprehendere, quum prima concesseris. Hic autem elegantissimus omnium philosophorum et eruditissimus non magno opere reprehenditur, quum tria genera dicit bonorum, vexatur autem ab omnibus, primum in eo libro, quem scripsit de vita beata, in quo multa disputat, quam ob rem is, qui torqueatur, qui crucietur, beatus esse non possit. In eo etiam putatur dicere in rotam [id est genus tormenti apud Graecos] beatam vitam non escendere. Non usquam id quidem dicit omnino, sed quae dicit idem valent. 25. Possum igitur, cui concesserim in malis esse dolores corporis, in malis naufragia fortunae, huic suscensere dicenti non omnes bonos esse beatos, quum in omnes bonos ea, quae ille in malis numerat, ca-

dere possint? Vexatur idem Theophrastus et libris et scholis omnium philosophorum, quod in Callisthene suo laudavit illam sententiam:

Vitam regit fortuna, non sapientia.

Negant ab ullo philosopho quidquam dictum esse languidius. Recte id quidem, sed nihil intelligo dici potuisse constanter. Si enim tot sunt in corpore bona, tot extra corpus in casu atque fortuna, nonne consentaneum est plus fortunam, quae domina rerum sit et externarum et ad corpus pertinentium, quam consilium valere? 26. An malumus Epicurum imitari? qui multa praeclare saepe dicit: quam enim sibi constanter convenienterque dicat non laborat. Laudat tamen victum. Philosophi id quidem, sed si Socrates aut Antisthenes diceret, non is, qui finem bonorum voluptatem esse dixerit. Negat quemquam iucunde posse vivere, nisi idem honeste, sapienter iusteque vivat. Nihil gravius, nihil philosophia dignius, nisi idem hoc ipsum, honeste, sapienter, iuste ad voluptatem referret. Quid melius quam fortunam exigam intervenire sapienti? sed hoc isne dicit, qui, quum dolorem non modo maximum malum, sed solum malum etiam dixerit, toto corpore opprimi possit doloribus acerrimis tum, quum maxime contra fortunam gloriatur? 27. Quod idem melioribus etiam verbis Metrodorus: *Occupavi te, inquit, fortuna, atque cepi omnesque aditus tuos interclusi, ut ad me aspirare non posses.* Praeclare, si Aristochius aut si Stoicus Zenon diceret, qui nisi quod turpe esset nihil malum duceret. Tu vero, Metrodore, qui omne bonum in visceribus medullisque condideris et defineris summum bonum firma corporis adfectione explorataque spe contineri, fortunae aditus interclusisti? Quo modo? Isto enim bono iam exspoliari potes.

X. 28. Atqui his capiuntur imperiti, et propter huius modi sententias istorum hominum est multitudo. Acute autem disputantis illud est non quid quisque dicat, sed quid cuique dicendum sit videre. Velut in ea ipsa sententia, quam in hac disputatione suscepimus, omnes bonos semper

beatos volumus esse. Quos dicam bonos perspicuum est: omnibus enim virtutibus instructos et ornatos tum sapientes, tum viros bonos dicimus. Videamus qui dicendi sint beati. Equidem eos existimo, qui sint in bonis, nullo adiuncto malo: 29. neque ulla alia huic verbo, quum beatum dicimus, subiecta notio est nisi secretis malis omnibus cummulata bonorum complexio. Hanc adsequi virtus, si quidquam praeter ipsam boni est, non potest. Aderit enim malorum, si mala illa ducimus, turba quaedam, paupertas, ignobilitas, humilitas, solitudo, amissio suorum, graves dolores corporis, perdita valetudo, debilitas, caecitas, interitus patriae, exsilium, servitus denique. In his tot et tantis, atque etiam plura possunt accidere, potest esse sapiens. Nam haec casus importat, qui in sapientem potest incurrere. At si ea mala sunt, quis potest praestare semper sapientem beatum fore, quum vel in omnibus his uno tempore esse possit? 30. Non igitur facile concedo neque Bruto meo neque communibus magistris nec veteribus illis, Aristoteli, Speusippo, Xenocrati, Polemoni, ut quum ea, quae supra enumeravi, in malis numerent, iidem dicant semper beatum esse sapientem. Quos si titulus hic delectat insignis et pulcher, Pythagora, Socrate, Platone dignissimus, inducant animum illa, quorum splendore capiuntur, vires, valetudinem, pulcritudinem, divitias, honores, opes contemnere, eaque, quae his contraria sunt, pro nihilo ducere, tum poterunt clarissima voce profiteri se neque fortunae impetu nec multitudinis opinione nec dolore nec paupertate terreri omniaque sibi in sese esse posita nec esse quidquam extra suam potestatem quod ducant in bonis. 31. Nunc et haec loqui, quae sunt magni cuiusdam et alti viri, et eadem quae vulgus in malis et bonis numerare concedi nullo modo potest. Qua gloria commotus Epicurus exoritur, cui etiam, si dis placet, videtur semper sapiens beatus. Hic dignitate huius sententiae capitur, sed numquam id diceret, si ipse se audiret. Quid est enim quod minus conveniat quam ut is, qui vel summum vel solum malum dolorem esse dicat, idem censeat: 'Quam hoc suave est!' tum, quum dolore crucietur, dicturum esse sapientem? Non igitur ex singu-

lis vocibus philosophi spectandi sunt, sed ex perpetuitate atque constantia.

XI. 32. A. Adducis me ut tibi adsentiar. Sed tua quoque vide ne desideretur constantia.

M. Quonam modo?

A. Quia legi tuum nuper quartum de finibus. In eo mihi videbare contra Catonem disserens hoc velle ostendere, quod mihi quidem probatur, inter Zenonem et Peripateticos nihil praeter verborum novitatem interesse. Quod si ita est quid est causae quin, si Zenonis rationi consentaneum sit, satis magnam vim in virtute esse ad beate vivendum, liceat idem Peripateticis dicere? Rem enim opinor spectari oportere, non verba.

33. M. Tu quidem tabellis obsignatis agis mecum et testificaris quid dixerim aliquando aut scripserim. Cum aliis isto modo, qui legibus impositis disputant: nos in diem vivimus, quodcumque nostros animos probabilitate percussit, id dicimus, itaque soli sumus liberi. Verum tamen, quoniam de constantia paullo ante diximus, non ego hoc loco id quaerendum puto, verumne sit quod Zenoni placuerit quodque eius auditori Aristoni, bonum esse solum quod honestum esset, sed, ni ita esset, tum ut hoc totum, beate vivere, in una virtute poneret. 34. Qua re demus hoc sane Bruto, ut sit beatus semper sapiens: quam sibi conveniat ipse viderit. Gloria quidem huius sententiae quis est illo viro dignior? Nos tamen teneamus ut sit idem beatissimus.

XII. Et si Zeno Citieus, advena quidam et ignobilis verborum opifex, insinuasse se in antiquam philosophiam videtur, huius sententiae gravitas a Platonis auctoritate repetatur, apud quem saepe haec oratio usurpata est, ut nihil praeter virtutem diceretur bonum, velut in Gorgia Socrates, quum esset ex eo quaesitum Archelaum, Perdiccae filium qui tum fortunatissimus haberetur, nonne beatum putaret 35. 'Haud scio' inquit: 'numquam enim cum eo colloctus sum'. An tu aliter id scire non potes? 'Nullo modo'. Tu igitur ne de Persarum quidem rege magno potes dicere beatusne sit? 'An ego possim, quum ignorem quam sit doctus, quam vir bonus?' Quid? tu in eo sitam vitam

beatam putas? 'Ita prorsus existimo, bonos beatos, improbos miseros.' Miser ergo Archelaus? 'Certe, si iniustus.' Videturne omnem hic beatam vitam in una virtute ponere? 36. Quid vero? in Epitaphio quo modo idem? Nam cui viro, inquit, ex se ipso apta sunt omnia, quae ad beate vivendum ferunt, nec suspensa aliorum aut bono casu aut contrario pendere ex alterius eventis et errare coguntur, huic optime vivendi ratio comparata est. Hic est ille moderatus, hic fortis, hic sapiens, hic et nascentibus et cadentibus quum reliquis commodis tum maxime liberis parebit et obediens praecepto illi veteri: neque enim laetabitur umquam nec maerebit nimis, quod semper in se ipse omnem spem reponet sui. Ex hoc igitur Platonis quasi quodam sancto augustoque fonte nostra omnis manabit oratio.

XIII. 37. Unde igitur ordiri rectius possumus quam a communi parente natura? quae, quidquid genuit, non modo animal, sed etiam quod ita ortum esset e terra, ut stirpibus suis niteretur, in suo quidque genere perfectum esse voluit. Itaque et arbores et vites et ea, quae sunt humiliora neque se tollere a terra altius possunt, alia semper virent, alia hieme nudata, verno tempore tepefacta frondescunt: neque est ullum, quod non ita vigeat interiore quodam motu et suis in quoque seminibus inclusis, ut aut flores aut fruges fundat aut bacas omniaque in omnibus, quantum in ipsis sit, nulla vi impediante perfecta sint. 38. Facilius vero etiam in bestiis, quod iis sensus a natura est datus, vis ipsius naturae perspicui potest. Namque alias bestias nantes aquarum incolas esse voluit, alias volucres caelo frui libero, serpentes quasdam, quasdam esse gradientes: earum ipsarum partim solivagas, partim congregatas, immanes alias, quasdam autem cicures, non nullas abditas terraque tectas. Atque earum quaeque suum tenens munus, quum in disparis animantis vitam transire non possit, manet in lege naturae. Et ut bestiis aliud alii praecipui a natura datum est, quod suum quaeque retinet nec discedit ab eo, sic homini multo quiddam praestantius, etsi praestantia debent ea dici, quae habent aliquam comparisonem, humanus autem animus decerptus ex mente divina cum

alio nullo nisi cum ipso deo, si hoc fas est dictu, comparari potest. 39. Hic igitur si est excultus et si eius acies ita curata est, ut ne caecaretur erroribus, fit perfecta mens, id est absoluta ratio, quod est idem virtus. Et, si omne beatum est, cui nihil deest et quod in suo genere expletum atque cumulatam est, idque virtutis est proprium, certe omnes virtutis compotes beati sunt. Et hoc quidem mihi cum Bruto convenit, id est, cum Aristotele, Xenocrate, Speusippo, Polemone. 40. Sed mihi videntur etiam beatissimi. Quid enim deest ad beate vivendum ei, qui confidit suis bonis? aut qui diffidit beatus esse qui potest? At diffidat necesse est qui bona dividit tripertito. XIV. Qui enim poterit aut corporis firmitate aut fortunae stabilitate confidere? Atqui nisi stabili et fixo et permanente bono beatus esse nemo potest. Quid ergo eius modi istorum est? ut mihi Laconis illud dictum in hos cadere videatur: qui gloriantur cuidam mercatori, quod multas naves in omnem oram maritimam dimisisset: *Non sane optabilis quidem ista. inquit, rudentibus apta fortuna.* An dubium est quin nihil sit habendum in eo genere, quo vita beata compleatur, si id possit amitti? Nihil enim interarescere, nihil exstingui, nihil cadere debet eorum, in quibus vita beata consistit. Nam qui timebit ne quid ex his deperdat beatus esse non poterit. 41. Volumus enim eum, qui beatus sit, tutum esse, inexpugnabilem, saeptum atque munitum, non ut parvo metu praeditus sit, sed ut nullo. Ut enim innocens is dicitur, non qui leviter nocet, sed qui nihil nocet, sic sine metu is habendus est, non qui parva metuit, sed qui omnino metu vacat. Quae est enim alia fortitudo nisi animi adfectio quum in adeundo periculo et in labore ac dolore patiens tum procul ab omni metu? 42. Atque haec certe non ita se haberent, nisi omne bonum in una honestate consisteret. Qui autem illam maxime optatam et expetitam securitatem — securitatem autem nunc appello vacuitatem aegritudinis, in qua vita beata posita est — habere quisquam potest, cui aut adsit aut adesse possit multitudo malorum? Qui autem poterit esse celsus et erectus et ea, quae homini accidere possunt, omnia parva ducens, qualem sapientem esse vo-

lunus, nisi omnia sibi in se posita censebit? An Lacedaemonii, Philippo minitante per litteras se omnia, quae conarentur, prohibitorum, quaesiverunt num se esset etiam mori prohibitorum: vir is, quem quaerimus, non multo facilius tali animo reperietur quam civitas universa? Quid? ad hanc fortitudinem, de qua loquimur, temperantia adiuncta, quae sit moderatrix omnium commotionum, quid potest ad beate vivendum deesse ei, quem fortitudo ab aegritudine et a metu vindicet, temperantia quum a libidine avocet tum insolenti alacritate gestire non sinat? Haec efficere virtutem ostenderem, nisi superioribus diebus essent explicata.

XV. 43. Atque quum perturbationes animi miseriam, sedationes autem vitam efficiant beatam, duplexque ratio perturbationis sit, quod aegritudo et metus in malis opinatis, in bonorum autem errore laetitia gestiens libidoque versetur, quae omnia cum consilio et ratione pugnent, his tum tam gravibus concitationibus tamque ipsis inter se dissentientibus atque distractis quem vacuum, solutum, liberum videris, hunc dubitabis beatum dicere? Atqui sapiens semper ita adfectus est: semper igitur sapiens beatus est. Atque etiam omne bonum laetabile est, quod autem laetabile, id praedicandum et prae se ferendum, quod tale autem, id etiam gloriosum, si vero gloriosum, certe laudabile, quod laudabile autem, profecto etiam honestum, quod bonum igitur, id honestum. 44. At quae isti bona numerant ne ipsi quidem honesta dicunt: solum igitur bonum, quod honestum, ex quo efficitur honestate una vitam contineri beatam. Non sunt igitur ea bona dicenda nec habenda, quibus abundantem licet esse miserimum. 45. An dubitas quin praestans valetudine, viribus, forma, acerrimis integerrimisque sensibus, adde etiam, si libet, pernicitatem et velocitatem, da divitias, honores, imperia, opes, gloriam: si fuerit is, qui haec habet, iniustus, intemperans, timidus, hebeti ingenio atque nullo, dubitabisne eum miserum dicere? Qualia igitur ista bona sunt, quae qui habeat miserimum esse possit? Videamus ne, ut acervus ex sui generis granis, sic beata vita ex sui similibus partibus effici debeat. Quod si ita est, ex bonis, quae sola honesta sunt, efficiencic. IV. 1.

dum est beatam: ea mixta ex dissimilibus si erunt, honestum ex iis effici nihil poterit: quo detracto quid poterit beatum intelligi? Etenim quidquid est quod bonum sit, id expetendum est, quod autem expetendum, id certe approbandum, quod vero approbaris, id gratum acceptumque habendum: ergo etiam dignitas ei tribuenda est. Quod si ita est, laudabile sit necesse est: bonum igitur omne laudabile. Ex quo efficitur ut, quod sit honestum, id sit solum bonum.

XVI. 46. Quod ni ita tenebimus, multa erunt quae nobis bona dicenda sint: omitto divitias, quas quum quivis quamvis indignus habere possit, in bonis non numero: quod enim est bonum, id non quivis habere potest: omitto nobilitatem famamque popularem stultorum improborumque consensu excitatam: haec, quae sunt minima, tamen bona dicantur necesse est, candiduli dentes, venusti oculi, color suavis, et ea, quae Anticlea laudat Ulixi pedes abluens:

Lenitudo orationis, mollitudo corporis,

ea si bona ducemus, quid erit in philosophi gravitate quam in vulgi opinione stultorumque turba quod dicatur aut gravius aut grandius? 47. At enim eadem Stoici *praecipua* vel *producta* dicunt quae bona isti. Dicunt illi quidem, sed iis vitam beatam compleri negant: hi autem sine iis esse nullam putant aut, si sit beata, beatissimam certe negant. Nos autem volumus beatissimam, idque nobis Socratica illa conclusione confirmatur. Sic enim princeps ille philosophiae disserbat: Qualis cuiusque animi adfectus esset, talem esse hominem, qualis autem homo ipse esset, talem eius esse orationem, orationi autem facta similia, factis vitam. Adfectus autem animi in bono viro laudabilis, et vita igitur laudabilis boni viri et honesta ergo, quoniam laudabilis. Ex quibus bonorum beatam vitam esse concluditur. 48. Etenim pro deorum atque hominum fidem! parumne cognitum est superioribus nostris disputationibus an delectationis et otii consumendi causa locuti sumus, sapientem ab omni concitatione animi, quam perturbationem voco, semper vacare, semper in animo eius esse placidissimam pacem? Vir igitur temperatus, constans, sine metu, sine

aegritudine, sine alacritate ulla, sine libidine, nonne beatus? At semper sapiens talis, semper igitur beatus. Iam vero qui potest vir bonus non ad id, quod laudabile sit, omnia referre, quae agit quaeque sentit? Refert autem omnia ad beate vivendum: beata igitur vita laudabilis, nec quidquam sine virtute laudabile: beata igitur vita virtute conficitur.

XVII. 49. Atque hoc sic etiam concluditur. Nec in misera vita quidquam est praedicabile aut gloriandum nec in ea, quae nec misera sit nec beata. Et est in aliqua vita praedicabile aliquid et gloriandum ac prae se ferendum, ut Epaminondas:

Consiliis nostris laus est attonsa Laconum,

ut Africanus:

*A sole exoriente supra Maeotis paludes
Nemo est qui factis aequiperare queat.*

50. Quod si est, beata vita glorianda et praedicanda et prae se ferenda est. Nihil est enim aliud quod praedicandum et prae se ferendum sit. Quibus positis intelligis quid sequatur, et quidem, nisi ea vita beata est, quae est eadem honesta, sit aliud necesse est melius vita beata. Quod erit enim honestum, certe fatebuntur esse melius: ita erit beata vita melius aliquid, quo quid potest dici perversius? Quid? quum fatentur satis magnam vim esse in vitiis ad miseram vitam, nonne fatendum est eandem vim in virtute esse ad beatam vitam? Contrariorum enim contraria sunt consequentia. 51. Quo loco quaero quam vim habeat libra illa Critolai, qui quum in alteram lancem animi bona imponat, in alteram corporis et externa, tantum propendere illam lancem putet, ut terram et maria deprimat.

XVIII. Quid ergo aut hunc prohibet aut etiam Xenocratem illum gravissimum philosophorum, exaggerantem tanto opere virtutem, extenuantem caetera et abiicientem, in virtute non beatam modo vitam, sed etiam beatissimam ponere? quod quidem nisi fit, virtutum interitus consequetur. 52. Nam in quem cadit aegritudo, in eundem metum cadere necesse est: est enim metus futurae aegritudinis sollicita

expectatio: in quem autem metus, in eundem formido, timiditas, pavor, ignavia: ergo ut idem vincatur interdum nec putet ad se praeceptum illud Atrai pertinere:

Proinde ita parent se in vita, ut vinci nesciant.

Hic autem vincetur, ut dixi, nec modo vincetur, sed etiam serviet. At nos virtutem semper liberam volumus, semper invictam. Quae nisi sunt, sublata virtus est. 53. Atqui si in virtute satis est praesidii ad bene vivendum, satis est etiam ad beate. Satis est enim certe in virtute, ut fortiter vivamus. Si fortiter, etiam ut magno animo, et quidem ut nulla re umquam terreamur semperque simus invicti. Sequitur ut nihil poeniteat, nihil desit, nihil obstat: ergo omnia profluenter, absolute, prospere, igitur beate. Satis autem virtus ad fortiter vivendum potest: satis ergo etiam ad beate. 54. Etenim ut stultitia, etsi adepta est quod concupivit, numquam se tamen satis consecutam putat, sic sapientia semper eo contenta est, quod adest, neque eam umquam sui poenitet.

XIX. Similemne putas C. Laelii unum consulatum fuisse et eum quidem cum repulsa — si, quum sapiens et bonus vir, qualis ille fuit, suffragiis praeteritur, non populus a bono consule potius, quam ille a vano populo repulsam fert — sed tamen utrum malles te, si potestas esset, semel ut Laelium consulem an ut Cinna quater? 55. Non dubito tu quid responsurus sis: itaque video cui committam. Non quemvis hoc idem interrogarem: responderet enim alius fortasse se non modo quattuor consulatus uni antepone, sed unum diem Cinnae multorum et clarorum virorum totis aetatibus. Laelius si digito quem attigisset, poenas dedisset: at Cinna collegae sui, consulis Cn. Octavii, praecidi caput iussit, P. Crassi, L. Caesaris, nobilissimorum hominum, quorum virtus fuerat domi militiaeque cognita, M. Antonii, omnium eloquentissimi quos ego audierim, C. Caesaris, in quo mihi videtur specimen fuisse humanitatis, salis, suavitatis, leporis. Beatusne igitur qui hos interfecit? Mihi contra non solum eo videtur miser, quod ea fecit, sed etiam quod ita se gessit, ut ea facere ei liceret. Etsi peccare

nemini licet, sed sermonis errore labimur. Id enim licere dicimus, quod cuique conceditur. 56. Utrum tandem beator C. Marius tum, quum Cimbricae victoriae gloriam cum collega Catulo communicavit, paene altero Laelio — nam hunc illi duo simillimum —, an quum civili bello victor iratus necessariis Catuli deprecantibus non semel respondit, sed saepe: *'Moriatur?'* In quo beator ille, qui huic nefariae voci paruit quam is, qui tam scelerate imperavit. Nam quum accipere quam facere praestat iniuriam tum morti iam ipsi adventanti paullum procedere ob viam, quod fecit Catulus, quam quod Marius, talis viri interitu sex suos obruere consulatus et contaminare extremum tempus aetatis.

XX. 57. Duodequadraginta annos tyrannus Syracusano rum fuit Dionysius, quum quinque et viginti natus annos dominatum occupavisset. Qua pulcritudine urbem, quibus autem opibus praeditam servitute oppressam tenuit civitatem! Atqui de hoc homine a bonis auctoribus sic scriptum accepimus, summam fuisse eius in victu temperantiam in rebusque gerendis virum acrem et industrium, eundem tamen maleficum natura et iniustum. Ex quo omnibus bene veritatem intuentibus videri necesse est miserrimum. Ea enim ipsa, quae concupierat, ne tam quidem, quum omnia se posse censebat, consequeretur. 58. Qui quum esset bonis parentibus atque honesto loco natus, etsi id quidem alius alio modo tradidit, abundaretque aequalium familiaritibus et consuetudine propinquorum, haberet etiam more Graeciae quosdam adolescentes amore coniunctos, credebatur eorum nemini, sed iis, quos ex familiis locupletium servos delegerat, quibus nomen servitutis ipse detraxerat, et quibusdam convenis et feris barbaris corporis custodiam committebat. Ita propter iniustam dominatus cupiditatem in carcerem quodam modo ipse se incluserat. Quin etiam, ne tonsori collum committeret, tondere filias suas docuit. Ita sordido atque ancillari artificio regiae virgines ut tonstriculae tondebant barbani et capillum patris. Et tamen ab iis ipsis, quum iam essent adultae, ferrum removit instituitque ut candentibus iuglandium putaminibus barbani sibi et capillum adurerent. 59. Quumque duas uxores haberet,

90
180

211 Aristomachen, civem suam, Doridem autem Locrensem, sic
21 noctu ad eas venitabat, ut omnia specularetur et perscrutaretur ante. Et quum fossam latam cubiculari lecto circumdeditisset eiusque fossae transitum ponticulo ligneo coniunxisset, eum ipsum, quum forem cubiculi clauserat, detorquebat. Idemque quum in communibus suggestis consistere non auderet, contionari ex turri alta solebat. 60. Atque is quum pila ludere vellet — studiose enim id facitabat — tunicamque poneret, adolescentulo, quem amabat, tradidisse gladium dicitur. Hic quum quidam familiaris iocans dixisset: *Huic quidem certe vitam tuam committis*, adrisissetque adolescens, utrumque iussit interfici, alterum, quia viam demonstravisset interimendi sui, alterum, quia dictam id risu approbavisset. Atque eo facto sic doluit, nihil ut tulerit gravius in vita: quem enim vehementer amarat occiderat. Sic distrahuntur in contrarias partes impotentium cupiditates. Quum huic obsecutus sis, illi est repugnandum.

61. Quamquam hic quidem tyrannus ipse iudicavit quam esset beatus. XXI. Nam quum quidam ex eius adsentatoribus, Damocles, commemoraret in sermone copias eius, opes, maiestatem dominatus, rerum abundantiam, magnificentiam aedium regiarum, negaretque umquam beatiorem quemquam fuisse: *Visne igitur*, inquit, *o Damocle, quoniam te haec vita delectat, ipse eandem degustare et fortunam experiri meam?* Quum se ille cupere dixisset, collocari iussit hominem in aureo lecto strato pulcherrimo textili stragulo, magnificis operibus picto, abacosque complures ornavit argento auroque caelato. Tum ad mensam eximia forma pueros delectos iussit consistere eosque nutum illius intuentes diligenter ministrare. 62. Aderant unguenta, coronae: incendebantur odores: mensae conquisitissimis epulis exstruebantur. Fortunatus sibi Damocles videbatur. In hoc medio apparatu fulgentem gladium e lacunari saeta equina aptum demitti iussit, ut impenderet illius beati cervicibus. Itaque nec pulcros illos ministratores aspiciebat nec plenum artis argentum nec manum porrigere in mensam, iam ipsae defluebant coronae: denique exoravit tyrannum, ut abire liceret, quod iam

beatus nollet esse. Satisne videtur declarasse Dionysius nihil esse ei beatum, cui semper aliqui terror impendat? Atque ei ne integrum quidem erat, ut ad iustitiam remigraret, civibus libertatem et iura redderet: iis enim se adolescens improvida aetate irretierat erratis eaque commiserat. ut salvus esse non posset, si sanus esse coepisset.

XXII. 63. Quanto opere vero amicitias desideraret, quarum infidelitatem extimescebat, declaravit in Pythagoricis duobus illis, quorum quum alterum vadem mortis accepisset, alter, ut vadem suum liberaret, praesto fuisset ad horam mortis destinatum: *Utinam ego*, inquit, *tertius vobis amicus ascriberer!* Quam huic erat miserum carere consuetudine amicorum, societate victus, sermone omnino familiari, homini praesertim docto a puero et artibus ingenuis erudito! Musicorum vero perstudiosum accepimus, poetam etiam tragicum — quam bonum, nihil ad rem: in hoc enim genere nescio quo pacto magis quam in aliis suum cuique pulcrum est: adhuc neminem cognovi poetam, et mihi fuit cum Aquirio amicitia, qui sibi non optimus videretur: sic se res habet: te tua, me delectant mea —, sed, ut ad Dionysium redeamus, omni cultu et victu humano carebat: vivebat cum fugitivis, cum facinerosis, cum barbaris, neminem, qui aut libertate dignus esset aut vellet omnino liber esse, sibi amicum arbitrabatur.

XXIII. 64. Non ego iam cum huius vita, qua taetrius, miserius, detestabilius excogitare nihil possum, Platonis aut Archytae vitam comparabo, doctorum hominum et plane sapientium: ex eadem urbe humilem homunculum a pulvere et radio excitabo, qui multis annis post fuit, Archimedeum. Cuius ego quaestor ignoratum ab Syracusanis, quum esse omnino negarent, saeptum undique et vestitum vepribus et dumetis indagavi sepulcrum. Tenebam enim quosdam senariolos, quos in eius monumento esse inscriptos acceperram, qui declarabant in summo sepulcro sphaeram esse ositam cum cylindro. 65. Ego autem, quum omnia colustrarem oculis — est enim ad portas Achradas magna frequentia sepulcorum —, animum adverti columellam non multum e dumis eminentem, in qua inerat sphaerae figura

et cylindri. Atque ego statim Syracusanis — erant autem principes mecum — dixi me illud ipsum arbitrari esse quod quaererem. Inmissi cum falcibus multi purgarunt et aperuerunt locum. 66. Quo quum patefactus esset aditus, ad adversam basim accessimus. Apparebat epigramma exesis posterioribus partibus versiculorum dimidiatis fere. Ita nobilissima Graeciae civitas, quondam vero etiam doctissima, sui civis unius acutissimi monumentum ignorasset, nisi ab homine Arpinate didicisset. — Sed redeat unde aberravit oratio. Quis est omnium, qui modo cum Musis, id est cum humanitate et cum doctrina, habeat aliquod commercium, qui se non hunc mathematicum malit quam illum tyrannum? Si vitae modum actionemque quaerimus, alterius mens rationibus agitandis exquirendisque alebatur cum oblectatione sollertiae, qui est unus suavissimum pastus animorum, alterius in caede et iniuriis cum et diurno et nocturno metu. Age confer Democritum, Pythagoram, Anaxagoram: quae regna, quas opes studiis eorum et delectationibus antepones? 67. Etenim quae pars optima est in homine, in ea situm esse necesse est illud, quod quaeris, optimum. Quid est autem in homine sagaci ac bona mente melius? Eius bono fruendum est igitur, si beati esse volumus: bonum autem mentis est virtus: ergo haec beatam vitam contineri necesse est. Hinc omnia, quae pulera, honesta, praeclara sunt, ut supra dixi, sed dicendum idem illud paullo uberius videtur, plena gaudiorum sunt. Ex perpetuis autem plenisque gaudiis quum perspicuum sit vitam beatam existere, sequitur ut ea existat ex honestate.

XXIV. 68. Sed, ne verbis solum attingamus ea, quae volumus ostendere, proponenda quaedam quasi moventia sunt, quae nos magis ad cognitionem intelligentiamque convertant. Sumatur enim nobis quidam praestans vir optimis artibus isque animo parumper et cogitatione fingatur. Primum ingenio eximio sit necesse est: tardis enim mentibus virtus non facile comitatur: deinde ad investigandam veritatem studio incitato. Ex quo triplex ille animi fetus existet, unus in cognitione rerum positus et in explicatione naturae, alter in descriptione expetendarum fugiendarumve

rerum, tertius in iudicando quid cuique rei sit consequens, quid repugnans, in quo inest omnis quum subtilitas disse-
rendi tum veritas iudicandi. 69. Quo tandem igitur gaudio adfici necesse est sapientis animum cum his habitantem pernoctantemque curis! ut, quum totius mundi motus conversionesque perspexerit sideraque viderit innumerabilia caelo inhaerentia cum eius ipsius motu congruere certis infixis sedibus, septem alia suos quaeque tenere cursus multum inter se aut altitudine aut humilitate distantia, quorum vagi motus rata tamen et certa sui cursus spatia definiant — horum nimirum aspectus impulit illos veteres et admonuit, ut plura quaerent. Inde est indagatio nata infortiorum et tamquam seminum, unde essent omnia orta, generata, concreta, quaeque cuiusque generis vel inanimi vel animantis vel muti vel loquentis origo, quae vita, qui interitus quaeque ex alio in aliud vicissitudo atque mutatio, unde terra et quibus librata ponderibus, quibus cavernis maria sustineantur: in qua omnia delata gravitate medium mundi locum semper expetant, qui est idem infimus in rotundo.

XXV. 70. Haec tractanti animo et noctes et dies cogitanti existit illa a deo Delphis praecepta cognitio, ut ipsa se mens agnoscat coniunctamque cum divina mente se sentiat, ex quo insatiabili gaudio compleatur. Ipsa enim cogitatio de vi et natura deorum studium incendit illius aeternitatis imitandi, neque se in brevitate vitae collocatam putat, quum rerum causas alias ex aliis aptas et necessitate nexas videt, quibus ab aeterno tempore fluentibus in aeternum ratio tamen mensque moderatur. 71. Haec ille intuens atque suspiciens vel potius omnes partes orasque circumspiciens quanta rursus animi tranquillitate humana et ceteriora considerat! Hinc illa cognitio virtutis existit, efflorescunt genera partesque virtutum, invenitur quid sit, quod natura spectet extremum in bonis, quid in malis ultimum, quo referenda sint officia, quae degendae aetatis ratio deligenda. Quibus et talibus rebus exquisitis hoc vel maxime efficitur, quod hac disputatione agimus, ut virtus ad beate vivendum sit se ipsa contenta. 72. Sequitur tertia, quae per omnes partes sapientiae manat et funditur, quae rem definit, ge-

nera dispertit, sequentia adiungit, perfecta concludit, vera et falsa diiudicat, disserendi ratio et scientia. Ex qua quum summa utilitas existit ad res ponderandas tum maxime ingenua delectatio et digna sapientia. Sed haec otii. Transeat idem iste sapiens ad rem publicam tuendam. Quid eo possit esse praestantius, quum contineri prudentia utilitatem civium cernat, iustitia nihil in suam domum inde derivet, reliquis utatur tot tam variisque virtutibus? Adiunge fructum amicitiarum: in quo doctis positum est quum consilium omnis vitae consentiens et paene conspirans tum summa iucunditas e cotidiano cultu atque victu. Quid haec tandem vita desiderat quo sit beator? Cui [rei] refertae tot tantisque gaudiis Fortuna ipsa cedat necesse est. Quod si gaudere talibus bonis animi, id est, virtutibus, beatum est omnesque sapientes iis gaudiis perfruuntur, omnes eos beatos esse confiteri necesse est.

XXVI. 73. A. Etiamne in cruciatu atque tormentis?

M. An tu me in viola putabas aut in rosa dicere? An Epicuro, quia tantum modo induit personam philosophi et sibi ipse hoc nomen inscripsit, dicere licebit, quod quidem, ut habet se res, me tamen plaudente dicit: 'Nullum sapienti esse tempus, etiam si uratur, torqueatur, secetur, quin possit exclamare: *Quam pro nihilo pulo!*' quum praesertim omne malum dolore definiat, bonum voluptate, haec nostra honesta turpia irideat dicatque nos in vocibus occupatos inanes sonos fundere neque quidquam ad nos pertinere nisi quod aut laeve aut asperum in corpore sentiatur: huic ergo, ut dixi, non multum differenti a iudicio ferarum oblivisci licebit sui et tum fortunam contemnere, quum sit omne et bonum eius et malum in potestate fortunae, tum dicere se beatum in summo cruciatu atque tormentis, quum constituerit non modo summum malum esse dolorem, sed etiam solum? 74. Nec vero illa sibi remedia comparavit ad tolerandum dolorem, firmitatem animi, turpitudinis verecundiam, exercitationem consuetudinemque patiendi, praecpta fortitudinis, duritiam virilem, sed una se dicit recordatione acquiescere praeteritarum voluptatum, ut, si quis aestuans, quum vim caloris non facile patitur, recordari

velit sese aliquando in Arpinati nostro gelidis fluminibus circumfusum fuisse. Non enim video quo modo sedare possint mala praesentia praeteritae voluptates. 75. Sed quum is dicat semper beatum esse sapientem, cui dicere hoc, si sibi constare vellet, non liceret, quidnam faciendum est iis, qui nihil expetendum, nihil in bonis ducendum, quod honestate careat, existimant? Me quidem auctore etiam Peripatetici veteresque Academici balbutire aliquando desinant aperteque et clara voce audeant dicere beatam vitam in Phalaridis taurum descensuram.

XXVII. 76. Sint enim tria genera bonorum, ut iam a laqueis Stoicorum, quibus usum me pluribus quam soleo intelligo, recedamus, sint sane illa genera bonorum, dum corporis et externa iaceant humi et tantum modo, quia sumenda sint, appellentur bona, alia autem illa divina longe lateque se pandant caelumque contingant, [ut] ea qui adeptus sit, cur eum beatum modo et non beatissimum etiam dixerim? Dolorem vero sapiens extimescet. Is enim huic maxime sententiae repugnat: nam contra mortem nostram atque nostrorum contraque aegritudinem et reliquas animi perturbationes satis esse videmur superiorum dierum disputationibus armati et parati: dolor esse videtur acerrimus virtuti adversarius, is ardentis faces intemptat, is fortitudinem, magnitudinem animi, patientiam se debilitaturum minatur: 77. huic igitur succumbet virtus, huic beata sapientis et constantis viri vita cedit. Quam turpe, o di boni! Pueri Spartiatae non ingemiscunt verberum dolore laniati. Adolescentium greges Lacedaemone vidimus ipsi incredibili contentione certantes pugnis, calcibus, unguibus, morsu denique, quum exanimarentur prius quam victos se faterentur. Quae barbaria India vastior aut agrestior? in ea tamen gente primum ei, qui sapientes habentur, nudi aetatem agunt et Caucasi nives hiemalemque vim perferunt sine dolore, quumque ad flammam se applicaverunt, sine gemitu aduruntur. 78. Mulieres vero in India, quum est cuius earum vir mortuus, in certamen iudiciumque veniunt quam plurimum ille dilexerit: plures enim singulis solent esse nuptae: quae est victrix, ea laeta prosequentibus suis una cum viro in

rogum imponitur, illa victa maesta discedit. Numquam naturam mos vinceret: est enim ea semper invicta: sed nos umbris, deliciis, otio, languore, desidia animum infecimus, opinionibus maloque more delentum mollivimus. Aegyptiorum morem quis ignorat? quorum imbutae mentes pravitate erroribus quamvis carnificinam prius subierint quam ibim aut aspidem aut felem aut canem aut crocodilum violent, quorum etiam si imprudentes quidpiam fecerint, poenam nullam recusent. 79. De hominibus loquor: quid bestiae? Non frigus, non famem, non montivagos atque silvestres cursus lustrationesque patiuntur? non pro suo partu ita propugnant, ut vulnera excipiant, nullos impetus, nullos ictus reformident? Omitto quae perferant quaeque patiantur ambitiosi honoris causa, laudis studiosi gloriae gratia, amore incensi cupiditatis. Plena vita exemplorum est.

XXVIII. 80. Sed adhibeat oratio modum et redeat illuc, unde deflexit. Dabit, inquam, se in tormenta vita beata, nec iustitiam, temperantiam in primisque fortitudinem, magnitudinem animi, patientiam prosecuta, quum tortoris os viderit, consistet virtutibusque omnibus sine ullo animi terrore ad cruciatum profectis resistet extra fores, ut ante dixi, limenque carceris. Quid enim ea foedius, quid deformius sola relicta, a comitatu pulcherrimo segregata? quod tamen fieri nullo pacto potest. Nec enim virtutes sine beata vita cohaerere possunt nec illa sine virtutibus. 81. Itaque eam tergiversari non sinent secumque rapient ad quemcumque ipsae dolorem cruciatumque ducentur. Sapientis est enim proprium nihil quod poenitere possit facere, nihil invitum, splendide, constanter, graviter, honeste omnia, nihil ita expectare quasi certo futurum, nihil quum acciderit admirari, ut inopinatum ac novum accidisse videatur, omnia ad suum arbitrium referre, suis stare iudiciis. Quo quid sit beatius mihi certe in mentem venire non potest. 82. Stoicorum quidem facilis conclusio est, qui quum finem bonorum esse senserint congruere naturae cumque ea convenienter vivere, quum id sit in sapiente situm non officio solum, verum etiam potestate, sequatur necesse est ut, cuius in potestate summum bonum, in eiusdem vita beata

sit. Ita fit semper vita beata sapientis. Habes quae fortissime de beata vita dici putem et, quo modo nunc est, nisi quid tu melius attuleris, etiam verissime.

XXIX. A. Melius equidem adferre nihil possum, sed a te impetrarim libenter, ut, nisi molestum sit, quoniam te nulla vincula impediunt ullius certae disciplinae libasque ex omnibus quodcumque te maxime specie veritatis movet, quod paullo ante Peripateticos veteremque Academiam hortari videbare, ut sine retractione libere dicere auderent sapientes esse semper beatissimos, id velim audire, quem ad modum his putes consentaneum esse id dicere. Multa enim a te contra istam sententiam dicta sunt et Stoicorum ratione conclusa.

83. M. Utamur igitur libertate, qua nobis solis in philosophia licet uti, quorum oratio nihil ipsa iudicat, sed habetur in omnes partes, ut ab aliis possit ipsa per sese nullius auctoritate adiuncta iudicari. Et quoniam videris hoc velle, ut, quaecumque dissentientium philosophorum sententia sit de finibus, tamen virtus satis habeat ad vitam beatam praesidii, quod quidem Carneadem disputare solitum accepimus, sed is, ut contra Stoicos, quos studiosissime semper refellebat et contra quorum disciplinam ingenium eius exarserat, nos illud idem cum pace agemus. Si enim Stoici fines honorum recte posiverunt, confecta res est: necesse est semper beatum esse sapientem. 84. Sed quaeramus unam quamque reliquorum sententiam, si fieri potest, ut hoc praeclarum quasi decretum beatae vitae possit omnium sententiis et disciplinis convenire.

XXX. Sunt autem haec de finibus, ut opinor, retentae defensionaeque sententiae. Primum simplices quattuor: nihil bonum nisi honestum, ut Stoici: nihil bonum nisi voluptatem, ut Epicurus: nihil bonum nisi vacuitatem doloris, ut Hieronymus: nihil bonum nisi naturae primis bonis aut omnibus aut maximis frui, ut Carneades contra Stoicos diserebat. Haec igitur simplicia, illa mixta. 85. Tria genera bonorum, maxima animi, secunda corporis, externa tertia, ut Peripatetici nec multo veteres Academici secus: voluptatem cum honestate Dinomachus et Callipho copulavit, in-

dolentiam autem honestati Peripateticus Diodorus adiunxit. Hae sunt sententiae, quae stabilitatis aliquid habeant: nam Aristonis, Pyrrhonis, Herilli non nullorumque aliorum evanuerunt. Hi quid possint obtinere videamus omissis Stoicis, quorum satis videor defendisse sententiam. Et Peripateticorum quidem explicata causa est, praeter Theophrastum et si qui illum secuti imbecillius horrent dolorem et reformidant, reliquis quidem licet facere id, quod fere faciunt, ut gravitatem dignitatemque virtutis exaggerent. Quam quum ad caelum extulerunt, quod facere eloquentes homines copiose solent, reliqua ex collatione facile est contereere atque contemnere. Nec enim licet iis, qui laudem cum dolore petendam esse dicant, negare eos esse beatos, qui illam adepti sunt. Quamquam enim sint in quibusdam malis, tamen hoc nomen beati longe et late patet.

XXXI. 86. Nam ut quaestuosa mercatura, fructuosa aratio dicitur, non, si altera semper omni damno, altera omni tempestatis calamitate semper vacat, sed si multo maiore ex parte exstat in utraque felicitas, sic vita non solum si undique referta bonis est, sed si multo maiore et graviore ex parte bona propendent, beata recte dici potest. 87. Sequetur igitur horum ratione vel ad supplicium beata vita virtutem cumque ea descendet in taurum, Aristotele, Xenocrate, Speusippo, Polemone auctoribus, nec eam minis [aut] blandimentis corrupta deseret. Eadem Calliphontis erit Diodoriquae sententia, quorum uterque honestatem sic complectitur, ut omnia, quae sine ea sint, longe et retro ponenda censeat. Reliqui habere se videntur angustius, enatant tamen, Epicurus, Hieronymus, et si qui sunt qui desertum illum Carneadem curent defendere. Nemo est enim eorum quin bonorum animum putet esse iudicem eumque condoceriat, ut ea, quae bona malave videantur, possit contemnere. 88. Nam quae tibi Epicuri videtur, eadem erit Hieronymi et Carneadis causa et hercule omnium reliquorum. Quis enim parum est contra mortem aut dolorem paratus? Ordiamur ab eo, si placet, quem mollem, quem voluptarium dicimus.

Quid? is tibi mortemne videtur an dolorem timere, qui

eum diem, quo moritur, beatum appellat, maximisque doloribus adfectus eos ipsos inventorum suorum memoria et recordatione confutat, nec haec sic agit, ut ex tempore quasi effutire videatur? De morte enim ita sentit, ut dissoluto animante sensum exstinctum putet, quod autem sensu careat, nihil ad nos id iudicet pertinere. Item de dolore certa habet quae sequatur, cuius magnitudinem brevitate consolatur, longinquitatem levitate. 89. Qui tandem isti grandiloqui contra haec duo, quae maxime angunt, melius se habent quam Epicurus? an ad caetera, quae mala putantur, non et Epicurus et reliqui philosophi satis parati videntur? Quis non paupertatem extimescit? neque tamen quisquam philosophorum.

XXXII. Hic vero ipse quam parvo est contentus! Nemo de tenui victu plura dixit. Etenim quae res pecuniae cupiditatem adferunt, ut amori, ut ambitioni, ut cotidianis sumptibus copiae suppetant, quum procul ab iis omnibus rebus absint, cur pecuniam magno opere desideret vel potius cur curet omnino? 90. An Scythes Anacharsis potuit pro nihilo pecuniam ducere, nostrates philosophi facere non potuerunt? Illius epistola fertur his verbis: 'Anacharsis Hannoni salutem. Mihi amictui est Scythicum tegimen, calciamentum solorum callum, cubile terra, pulpamentum fames, lacte, caseo, carne vescor. Qua re ut ad quietum me licet venias. Munera autem ista, quibus es delectatus, vel civibus tuis vel dis immortalibus dona.' Omnes fere philosophi omnium disciplinarum, nisi quos a recta ratione natura vitiosa detorsisset, eodem hoc animo esse potuerunt. 91. Socrates, in pompa quum magna vis auri argentique ferretur: *Quam multa non desidero!* inquit. Xenocrates, quum legati ab Alexandro quinquaginta ei talenta attulissent, quae erat pecunia temporibus illis, Athenis praesertim, maxima, abduxit legatos ad cenam in Academiam: iis apposuit tantum, quod satis esset, nullo apparatu. Quum postridie rogarent eum, cui numerari iuberet: *Quid? vos hesterna,* inquit, *cenula non intellexistis me pecunia non egere?* Quos quum tristiores vidisset, xxx minas accepit, ne aspernari regis liberalitatem videretur. 92. At vero

Diogenes liberius, ut Cynicus, Alexandro roganti, ut diceret, si quid opus esset: *Nunc quidem paululum*, inquit, *a sole*. Offecerat videlicet apricanti. Et hic quidem disputare solebat quanto regem Persarum vita fortunaque superaret: sibi nihil deesse, illi nihil satis umquam fore: se eius voluptates non desiderare, quibus numquam satiari ille posset, suas eum consequi nullo modo posse.

XXXIII. 93. Vides, credo, ut Epicurus cupiditatum genera dividerit, non nimis fortasse subtiliter, utiliter tamen, partim esse naturales et necessarias, partim naturales et non necessarias, partim neutrum: necessarias satiari posse paene nihilo: divitias enim naturae esse parabiles, secundum autem genus cupiditatum nec ad potiendum difficile esse censet nec vero ad carendum: tertias, quod essent plane inanes neque necessitatem modo, sed ne naturam quidem attingerent, funditus eiiciendas putavit. 94. Hoc loco multa ab Epicureis disputantur eaeque voluptates singillatim extenuantur: quarum genera [non] contemnunt, quaerunt tamen copiam. Nam et obscoenas voluptates, de quibus multa ab illis habetur oratio, faciles, communes, in medio sitas esse dicunt, easque si natura requirat, non genere aut loco aut ordine, sed forma, aetate, figura metiendas putant, ab iisque abstinere minime esse difficile, si aut valetudo aut officium aut fama postulet, omninoque genus hoc voluptatum optabile esse, si non obsit, prodesse numquam. 95. Totumque hoc de voluptate sic ille praecipit, ut voluptatem ipsam per se, quia voluptas sit, semper optandam [et] expetendam putet, eademque ratione dolorem ob id ipsum, quia dolor sit, semper esse fugiendum: itaque hac usurum compensatione sapientem, ut et voluptatem fugiat, si ea maiorem dolorem effectura sit, et dolorem suscipiat maiorem efficientem voluptatem, omniaque iucunda, quamquam sensu corporis iudicentur, ad animum referri tamen: 96. quocirca corpus gaudere tam diu, dum praesentem sentiret voluptatem, animum et praesentem percipere pariter cum corpore et prospicere venientem nec praeteritam praeterfluere sinere: ita perpetuas et con-

textas voluptates in sapiente fore semper, quum expectatio speratarum voluptatum perceptarum memoria iungeretur.

XXXIV. 97. Atque his similia ad victum etiam transferuntur, extenuaturque magnificentia et sumptus epularum, quod parvo cultu natura contenta sit. Etenim quis hoc non videt, desiderii omnia ista condiri? Darius in fuga quum aquam turbidam et cadaveribus inquinatam bibisset, negavit umquam se bibisse iucundius. Numquam videlicet sitiens biberat. Nec esuriens Ptolemaeus ederat, cui quum peragranti Aegyptum comitibus non consecutis cibarius in casa panis datus esset, nihil visum est illo pane iucundius. Socratem ferunt, quum usque ad vesperum contentius ambularet quaesitumque esset ex eo qua re id faceret, respondisse se, quo melius cenaret, opsonare ambulando famem. 98. Quid? victum Lacedaemoniorum in philitiis nonne videmus? Ubi quum tyrannus cenavisset Dionysius, negavit se iure illo nigro, quod cenae caput erat, delectatum. Tum is, qui illa coxerat: *Minime mirum: condimenta enim defuerunt. Quae tandem?* inquit ille. *Labor in venatu, sudor, cursus ad Eurotam, fames, sitis. His enim rebus Lacedaemoniorum epulae condiuntur.* Atque hoc non ex hominum more solum, sed etiam ex bestiis intelligi potest, quae, ut quidquid obiectum est, quod modo a natura non sit alienum, eo contentae non quaerunt amplius. 99. Civitates quaedam universae, more doctae, parcimonia delectantur, ut de Lacedaemoniis paullo ante diximus. Persarum a Xenophonte victus exponitur, quos negat ad panem adhibere quidquam praeter nasturtium. Quamquam si quaedam etiam suaviora natura desideret, quam multa ex terra arboribusque gignuntur, quum copia facili tum suavitate praestantia! Adde siccitatem, quae consequitur hanc continentiam in victu, adde integritatem valetudinis. 100. Confer sudantes, ructantes, refertos epulis tamquam opimos boves, tum intelliges, qui voluptatem maxime sequantur, eos minime consequi, iucunditatemque victus esse in desiderio, non in satietate.

XXXV. Timotheum, clarum hominem Athenis et principem civitatis, ferunt, quum cenavisset apud Platonem eocic. IV. 1.

que convivio admodum delectatus esset vidissetque eum postridie, dixisse: *Vestrae quidem cenae non solum in praesentia, sed etiam postero die iucunda sunt.* Quid, quod ne mente quidem recte uti possumus multo cibo et potione completi? Est praeclara epistola Platonis ad Dionis propinquos, in qua scriptum est his fere verbis: 'Quo quum venissem, vita illa beata, quae ferebatur, plena Italicarum Syracusiarumque mensarum, nullo modo mihi placuit, bis in die saturum fieri nec umquam pernoctare solum caeteraque, quae comitantur huic vitae, in qua sapiens nemo efficietur umquam, moderatus vero multo minus. 101. Quae enim natura tam mirabiliter temperari potest? Quo modo igitur iucunda vita potest esse, a qua absit prudentia, absit moderatio? Ex quo Sardanapalli, opulentissimi Syriae regis, error agnoscitur, qui incidi iussit in busto:

*Haec habeo, quae edi quaeque exsaturata libido
Hansit: at illa iacent multa et praeclara relicta.*

— Quid aliud, inquit Aristoteles, in bovis, non in regis sepulcro inscriberes? Haec habere se mortuum dicit, quae ne vivus quidem diutius habebat quam fruebatur. 102. Cur igitur divitiae desiderentur, aut ubi paupertas beatos esse non sinit? Signis, credo, tabulis, ludis: si quis est qui his delectetur, nonne melius tenues homines fruuntur quam illi, qui iis abundant? Est enim earum rerum omnium nostra urbe summa in publico copia. Quae qui privatim habent, nec tam multa et raro vident, quum in sua rura venerunt: quos tamen pungit aliquid, quum illa unde habeant recordantur. Dies deficiat, si velim paupertatis causam defendere. Aperta enim res est et cotidie nos ipsa natura admonet quam paucis, quam parvis rebus egeat, quam vilibus.

XXXVI. 103. Num igitur ignobilitas aut humilitas aut etiam popularis offensio sapientem beatum esse prohibebit? Vide ne plus commendatio in vulgus et haec, quae expetit, gloria molestiae habeat quam voluptatis. Leviculus sane noster Demosthenes, qui illo susurro delectari se di-

cebat aquam ferentis muliereulae, ut mos in Graecia est, insusurrantisque alteri: *Hic est ille Demosthenes.* Quid hoc levius? At quantus orator! Sed apud alios loqui videlicet didicerat, non multum ipse secum. 104. Intelligendum est igitur nec gloriam popularem ipsam per sese expetendam nec ignobilitatem extimescendam. *Veni Athenas,* inquit Democritus, *neque me quisquam ibi agnovit.* Constantem hominem et gravem, qui gloriatur a gloria se afuisse! An tibieines lique, qui fidibus utuntur, suo, non multitudinis arbitrio cantus numerosque moderantur: vir sapiens multo arte maiore praeditus non quid verissimum sit, sed quid velit vulgus exquiret? An quidquam stultius quam, quos singulos sicut operarios barbarosque contempnas, eos aliquid putare esse universos? Ille vero nostras ambitiones levitatesque contemnet honoresque populi etiam ultradelatos repudiabit: nos autem eos nescimus, ante quam poenitere coepit, contemnere. 105. Est apud Heraclitum physicum de principe Ephesiorum Hermodoro: universos ait Ephesios esse morte multandos, quod, quum civitate expellerent Hermodorum, ita locuti sint: *Nemo de nobis unus excellat: sin quis exstiterit, alio in loco et apud alios sit.* An hoc non ita fit omni in populo? Nonne omnem exsuperantiam virtutis oderunt? Quid? Aristides — malo enim Graecorum quam nostra proferre — nonne ob eam causam expulsus est patria, quod praeter modum iustus esset? Quantis igitur molestiis vacant qui nihil omnino cum populo contrahunt! Quid est enim dulcius otio litterato? iis dico litteris, quibus infinitatem rerum atque naturae et in hoc ipso mundo caelum, terras, maria cognoscimus.

XXXVII. 106. Contempto igitur honore, contempta etiam pecunia quid relinquitur quod extimescendum sit? Exsiliium, credo, quod in maximis malis ducitur. Id si propter alienam et offensam populi voluntatem malum est, quam sit ea contemnenda paulo ante dictum est. Sin abesse patria miserum est, plenae miserorum provinciae sunt, ex quibus admodum pauci in patriam revertuntur. — At multantur bonis exsules. — 107. Quid tum? parumne multa de toleranda paupertate dicuntur? Iam vero exsi-

lium, si rerum naturam, non ignominiam nominis quaerimus, quantum tandem a perpetua peregrinatione differt? in qua aetates suas philosophi nobilissimi consumpserunt, Xenocrates, Crantor, Arcesilas, Lacydes, Aristoteles, Theophrastus, Zeno, Cleanthes, Chrysippus, Antipater, Carneades Panaetius, Clitomachus, Philo, Antiochus, Posidonius, innumerabiles alii, qui semel egressi numquam domum reverterunt. At enim sine ignominia** adficere sapientem: de sapiente enim haec omnis oratio est, cui iure id accidere non possit: nam iure exsulantem consolari non oportet. 108. Postremo ad omnes casus facillima ratio est eorum, qui ad voluptatem ea referunt, quae sequuntur in vita, ut, quocumque haec loco suppeditet, ibi beate queant vivere. Ita que ad omnem rationem Teuceri vox accommodari potest:

Patria est, ubicumque est bene.

Socrates quidem quum rogaretur cuiatem se esse diceret, 'Mundanum' inquit. Totius enim mundi se incolam et sive arbitratur. Quid T. Albucius? nonne animo aequissimo Athenis exsul philosophabatur? cui tamen illud ipsum non accidisset, si in re publica quiescens Epicuri legibus paruisset. 109. Qui enim beator Epicurus, quod in patria vivebat quam quod Athenis Metrodorus? aut Plato Xenocratem vincebat aut Polemo Arcesilam, quo esset beator? Quanti vero ista civitas aestimanda est, ex qua boni sapientesque pelluntur? Damaratus quidem, Tarquinii nostri regis pater, tyrannum Cypselum quod ferre non poterat, fugit Tarquinius Corintho et ibi suas fortunas constituit ac liberos procreavit. Num stulte anteposuit exsilii libertatem domesticae servituti? XXXVIII. 110. Iam vero motus animi, sollicitudines aegritudinesque oblivione leniuntur traductis animis ad voluptatem. Non sine causa igitur Epicurus ausus est dicere semper in pluribus bonis esse sapientem, quia semper sit in voluptatibus. Ex quo efficitur putat ille, quod quaerimus, ut sapiens semper beatus sit. 111. Etiamne, si sensibus carebit oculorum, si aurium? Etiam. Nam ista ipsa contemnit. Primum enim horribilis ista caecitas quibus tandem caret voluptatibus? quum qui

dam etiam disputent caeteras voluptates in ipsis habitare sensibus: quae autem aspectu percipiantur, ea non versari in oculorum ulla iucunditate, ut ea, quae gustemus, olfaciamus, tractemus, audiamus, in ea ipsa, ubi sentimus, parte versentur: in oculis tale nihil fit: animus accipit quae videmus. Animo autem multis modis variisque delectari licet, etiam si non adhibeatur aspectus. Loquor enim de docto homine et erudito, cui vivere est cogitare. Sapientis autem cogitatio non ferme ad investigandum adhibet oculos advocatos. 112. Etenim si nox non adimit vitam beatam, cur dies nocti similis adimat? Nam illud Antipatri Cyrenaici est quidem paullo obscoenius, sed non absurda sententia est: cuius caecitatem quum mulierculae lamentarentur: *Quid agitis?* inquit, *an vobis nulla videtur voluptas esse nocturna?* Appium quidem veterem illum, qui caecus annos multos fuit, et ex magistratibus et ex rebus gestis intelligimus in illo suo casu nec privato nec publico muneri defuisse. C. Drusi domum compleri a consultoribus solitam accepimus: quum quorum res esset sua ipsi non videbant, caecum adhibebant ducem. Pueris nobis Cn. Aufidius praetorius et in senatu sententiam dicebat nec amicis deliberantibus deerat et Graecam scribebat historiam et videbat in litteris.

XXXIX. 113. Diodotus Stoicus caecus multos annos nostrae domui vixit. Is vero, quod credibile vix esset, quum in philosophia multo etiam magis adsidue quam antea versaretur et quum fidibus Pythagoreorum more uteretur, quumque ei libri noctes et dies legerentur, quibus in studiis oculis non egebat, tum quod sine oculis fieri posse vix videtur, geometriae munus tuebatur verbis praecipiens discipulis unde quo quamque lineam scriberent. Asclepiadem ferunt, non ignobilem Eretricum philosophum, quum quidam quaereret quid ei caecitas attulisset, respondisse, puero ut uno esset comitator. Ut enim vel summa paupertas tolerabilis sit, si liceat quod quibusdam Graecis cotidie, sic caecitas ferri facile possit, si non desint subsidia valetudinum. 114. Democritus luminibus amissis alba scilicet discernere et atra non poterat: at vero bona mala,

aequa iniqua, honesta turpia, utilia inutilia, magna parva poterat et sine varietate colorum licebat vivere beate, sine notione rerum non licebat. Atque hic vir impediri etiam animi aciem aspectu oculorum arbitrabatur, et quum alii saepe quod ante pedes esset non viderent, ille in infinitatem omnem peregrinabatur, ut nulla in extremitate consisteret. Traditum est etiam Homerum caecum fuisse. At eius picturam, non poësim videmus. Quae regio, quae ora, qui locus Graeciae, quae species formaque pugnae, quae acies, quod remigium, qui motus hominum, qui ferarum non ita expictus est, ut quae ipse non viderit nos ut videremus effecerit? Quid ergo? aut Homero delectationem animi ac voluptatem aut cuiquam docto defuisse unquam arbitramur, 115. aut, ni ita se res haberet, Anaxagoras aut hic ipse Democritus agros et patrimonia sua reliquissent, huic discendi quaerendique divinae delectationi toto se animo dedissent? Itaque augurem Tiresiam, quem sapientem fingunt poëtae, numquam inducunt deplorantem caecitatem suam. At vero Polyphemum Homerus, quum immanem ferumque finxisset, cum ariete etiam colloquentem facit eiusque laudare fortunas, quod qua vellet ingredi posset et quae vellet attingere. Recte hic quidem. Nihil enim erat ipse Cyclops quam aries ille prudentior.

XL. 116. In surditate vero quidnam est mali? Erat surdaster M. Crassus, sed aliud molestius, quod male audiebat, etiam si, ut mihi videbatur, iniuria. Epicurei nostri Graece fere nesciunt nec Graeci Latine. Ergo hi in illorum et illi in horum sermone surdi, omnesque id nos in iis linguis, quas non intelligimus, quae sunt innumerabiles, [surdi] profecto sumus. At vocem citharoedi non audiunt. Ne stridorem quidem serrae tum, quum acuitur, aut gruditum, quum iugulatur, suis, nec, quum quiescere volunt, remitem murmurantis maris. Et si cantus eos forte delectant, primum cogitare debent, ante quam hi sint inventi, multos beate vixisse sapientes: deinde multo maiorem percipi posse legendis his quam audiendis voluptatem. 117. Tum ut paulo ante caecos ad aurium traducebamus

voluptatem, sic licet surdos ad oculorum: etenim qui secum loqui poterit, sermonem alterius non requiret.

Congerantur in unum omnia, ut idem oculis et auribus captus sit, prematur etiam doloribus acerrimis corporis. Qui primum per se ipsi plerumque conficiunt hominem: sin forte longinquitate producti vehementius tamen torquent, quam ut causa sit cur ferantur, quid est tandem, di boni, quod laboremus? Portus enim praesto est, quoniam mors [ibidem] est aeternum nihil sentiendi receptaculum. Theodorus Lysimacho mortem minitanti: *Magnum vero*, inquit, *effecisti, si cantharidis vim consecutus es.* 118. Paulus Persi deprecanti ne in triumpho duceretur: *In tua id quidem potestate est.* Multa primo die, quum de ipsa morta quaereremus, non pauca etiam postero, quum ageretur de dolore, sunt dicta de morte: quae qui recordetur, haud sane periculum est ne non mortem aut optandam aut certe non timendam putet. XLI. Mihi quidem in vita servanda videtur illa lex, quae in Graecorum convivii obtinetur: *Aut bibat, inquit, aut abeat.* Et recte. Aut enim fruatur aliquis pariter cum aliis voluptate potandi aut, ne sobrius in violentiam vinolentorum incidat, ante discedat. Sic iniurias fortunae, quas ferre nequeas, defugiendo relinquant. Haec eadem quae Epicurus totidem verbis dicit Hieronymus.

119. Quod si ii philosophi, quorum ea sententia est, ut virtus per se ipsa nihil valeat, omneque, quod honestum nos et laudabile esse dicimus, id illi cassum quiddam et inani vocis sono decoratum esse dicant, ei tamen semper beatum censent esse sapientem, quid tandem a Socrate et Platone profectis philosophis faciendum putas? Quorum alii tantam praestantiam in bonis animi esse dicunt, ut ab his corporis et externa obscurantur: alii autem haec ne bona quidem ducunt, in animo reponunt omnia. 120. Quorum controversiam solebat tamquam honorarius arbiter iudicare Carneades. Nam quum quaecumque bona Peripateticis eadem Stoicis commoda viderentur, neque tamen Peripatetici plus tribuerent divitiis, bonae valetudini, caeteris rebus generis eiusdem quam Stoici, quum ea re, non verbis ponderarentur, causam esse discrepandi negabat

Qua re hunc locum caeterarum disciplinarum philosophi quem ad modum obtinere possint ipsi viderint: mihi tamen gratum est, quod de sapientium perpetua bene vivendi facultate dignum quiddam philosophorum voce profitentur.

121. Sed quoniam mane est eundem, has quinque dierum disputationes memoria comprehendamus. Equidem me etiam conscripturam arbitror — ubi enim melius uti possumus hoc cuiusmodi est otio? — ad Brutumque nostrum hos libros alteros quinque mittemus, a quo non modo impulsus sumus ad philosophiae scriptiones, verum etiam lacessiti. In quo quantum caeteris profuturi simus non facile dixerimus, nostris quidem acerbissimis doloribus variisque et undique circumfusiis molestiis alia nulla potuit inveniri levatio.

Partis quartae volumine primo continentur:

Prooemium editoris	p.	iii sqq.
M. Tullii Ciceronis Academicorum ad M. Varronem liber primus	p.	1— 17
Eiusdem Academicorum priorum liber secundus, qui inscribitur Lucullus	p.	17— 76
Eiusdem de finibus bonorum et malorum libri quinque	p.	77—240
Eiusdem Tusculanarum disputationum libri quinque	p.	241—408